Eszmélet

Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

Analízis

Mészáros István: **Társadalomszerkezet és tudatformák**
A marxi elmélet kiemelten kezeli a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel való összefüggését, s kutatja ezen összefüggésnek a társadalmi tudatformák alakulásához való viszonyát. A tanulmány Mészáros e problémakomplexumról írt, most megjelenő monográfiája II. kötetének bevezető fejezete. A szerző szerint, az uralkodó rend számára az a bökkenő, hogy a tőkerendszer antagonisztikus ellentmondásainak a tőke globális térbitorlása révén megvalósuló kihelyezése – ennek a természetre gyakorolt pusztító hatásával együtt – sem eredményezi az előálló immanens problémák megoldását 5

Slavoj Žižek: **Permanens gazdasági szükségállapot**
A hitelválság „akut fázisának" levonulása(?) után megszorítások söpörnek végig Európa társadalmain, a jóléti rendszerek teljes megszüntetésével fenyegetve. A baloldal továbbra is defenzív, s így hatástalan utóvédharcokat folytat, ahelyett, hogy radikálisan szembefordulna a rendszerrel. Folytatódik a társadalmi és személyes élet minden aspektusának „ökonomizálása", és míg a technológia révén szinte minden lehetségessé válik, minden eddiginél inkább tabuvá válik a társadalmi változások lehetősége 25

Minqi Li: **Kapitalizmus, klímaváltozás és fenntarthatóság.** *Alternatív forgatókönyvek az Egyesült Államok, Kína és a világ számára*
A marxistává vált, korábban szabadpiachívő kínai szerző szerint az állandó felhalmozás kényszerében élő kapitalista társadalmi rendszer nem egyeztethető össze a Föld ökológiai rendszerének fenntarthatóságával. A klíma stabilizálására szolgáló intézkedések növelnék a kapitalisták költségeit, és visszafognák a tőkefelhalmozás ütemét, ezért igen kevés állam lesz hajlandó egyoldalúan komoly kibocsátáscsökkentést felvállalni, s nincs olyan hegemón hatalom, amely képes lenne kordában tartani a rendszert. Alapvető társadalmi változásokra van szükség 36

Szigeti Péter: **A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben**
Modernizáció elvben akkor lehetséges, ha a nekilendülés szakasza után a társadalom és a gazdaság képessé válik saját alapokon álló, önfenntartó fejlődésre, s közben megfelelő adaptációs válaszokat talál a külső és belső kihívásokra. Hogy Magyarországnak az elmúlt 150 év több hasonló kísérlete után ezúttal sem sikerült erre a pályára rálépnie, erre magyarázatot a világrendszer-szemléletű kutatás adhat. A fejlettség és az elmaradottság ugyanannak a jelenségnek két oldala, s mi a tőkés világgazdaság hierarchiapozícióit tekintve a félperiférián álltunk és – maradtunk. Még szerencse, hogy a lecsúszás sem könnyű... 63

Krausz Tamás: **Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez**
A rendszerváltozás történetét és következményeit elemző feldolgozásokban explicit vagy implicit harc folyik a különböző értelmezési iskolák („diskurzusok", „narratívák") között az alkalmazott fogalmakért, az okok és okozatok meghatározásáért. A politika és mainstream szakirodalom, egykori marxisták szorgalmas közreműködésével, szisztematikusan kiszorította a magyarázatból Marx társadalmiforma-elméletét és osztálymegközelítését. A tanulmány bizonyítja, hogy a rendszerváltás központi problémáját – a „demokrácia és a szabadság" zászlaja alatt – valójában mindenütt a tulajdonviszonyok átalakítása, egy új tőkés osztály és a szupranacionális tőkeuralom létrehozása és kiterjesztése jelentette 80

Agárdi Péter: **Kulturális trendek és műveltségfelfogások az évtizedfordulón**
A hazai kulturális trendek nyomon követése s különösképpen a jövő előrelátása roppant nehéz feladat az ellentmondó tendenciák jelenléte miatt. Az okok között fel kell ismerni, hogy egyszerre, egy időben van jelen (még) a szabad, a kornak megfelelő kulturális fejlődés, és az antiliberális, nemzetieskedő, múltba merevedő hivatalos kultúrpolitika 102

Kultúra

Viktor G. Arszlanov: ***A Mester és Margarita* újraértelmezéséhez.** *Az ariszto-phanészi derű*
A Mester és Margarita olyan időszakban íródott, amikor a sztálini terror pontot tett az 1920-as évek „papírmasé racionalizmusára", és a tömeges letartóztatások, az egzisztenciavesztés, a lágerbe küldött emberek százezrei és a halálos ítéletek olyan légkört teremtettek, ahol a lehetetlen nagyon is lehetségessé vált, s könnyedén egybeolvadhatott a fantasztikum világa, a valóság és az irracionalitás. A tanulmány ebben a történeti kontextusban igyekszik megérteni Bulgakov filozófiáját és műveiben megjelenő erkölcsi alapállását. A valódi gonoszt nem a pitiáner ügyeskedők és a lakásért egymást feljelentő szomszédok „képviselik" a műben, hanem az a Berlioz, akinek a fejében nincsenek eszmék; egyetlen célja a hatalom elvtelen kiszolgálása. Berlioz léte azonban valójában nem-lét; és ez Bulgakov ítélete is lehet minden öncéllá vált hatalom fölött 124

Másképp – Más kép

Tütő László: **Környezetvédő-e a gyerekgyilkos?**
A környezetvédelem és a Glóbusz védelme nem ugyanaz. Az ökumenikus ökológia (ökuöko) is legfeljebb a zöld kapitalizmus eszméjéig jut el, nem pedig a következetesen végigvitt, bolygószintű környezetvédelem gondolatáig és gyakorlatáig 148

Olvasójel

Varga Zsuzsa: **Honnan hová jutottunk?** Laki László: *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás",* Budapest, Napvilág Kiadó, 2009..... 171

Fábry Ádám: **Politikai gazdaságtan „osztály" nélkül.** Andor László: *Eltévedt éllovas,* Budapest, Napvilág Kiadó, 2010 175

Asszociációk

2000 szó a fociról. *A globális kapitalizmus és a futball – négy tételben* (K.T.)
A modern futball átalakulása a világrendszer hierarchikus felépítését tükrözi. A játékostőke szabad áramlása egyenlőtlen cserét eredményezett a centrum–félperiféria–periféria térségei között, megnövelve a korábbi egyenlőtlenségeket. A futballnak a tőke korlátlan uralma alá helyezése globális intézményi-hatalmi koncentrációhoz és totális piacosításhoz vezetett, ahol már nem az üzeleti reklám van a fociért, hanem a foci az üzletért. A harmadik világ és a félperiféria labdarúgásának „kivéreztetésével" előállt tőkekoncentráció magában foglalja a gyermekmunka és a bűnözés egyéb fajtáinak legalizálását is 182

Gerald Hödl: **Futball és globalizáció.** *I. A globális labdarúgás expanzió és marginalizáció között. II. Afrika a globális labdarúgó-gazdaságban* 188

Melléklet

Vitorino Magalhães Godinho, a portugál „Braudel"

Rákóczi István: *Vitorino Magalhães Godinho életpályája* 208
Immanuel Wallerstein: *A világgazdaság felfedezése* 215
Vitorino Magalhães Godinho: *A tegnapból a mába – és mi lesz holnap?* 228

Címlapkép: Ecoman. Ecosocialism Canada blog, 2010. október 20. http://ecosocialismcanada.blogspot.com/2010/10/climate-change-limits-to-growth-and.html

Krausz Tamás, az Eszmélet szerkesztőbizottságának elnöke Lukács György-díjban részesült.
A tudományos munkásságáért, az orosz-szovjet történelem kutatásáért és legújabb Lenin-könyvéért adományozott díjat 2010. december 6-án Agárdi Péter, a Lukács György Alapítvány elnöke adta át az ELTE tanszékvezető professzorának.

Következő számunk tartalmából:

- Szintetikus biológia
- Egészségügy és tőke
- „Cool” kapitalizmus
- Mérlegen: az iraki háború
- Közbiztonsági „tornádó”
- Frantz Fanon – újraolvasva

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2010-ben

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Erőforrás Minisztérium

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
a Lukács György Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Társadalomszerkezet és tudatformák

A *szerkezet* és a *történet* közti dialektikus viszony vizsgálata lényeges ahhoz, hogy helyesen megérthessük bármely olyan társadalmi alakulat természetét és meghatározó jellemzőit, ahol fönntartható megoldások kerestetnek az előttünk álló problémákra. Különösen fontos ez a tőke társadalmi alakulata esetében, tekintettel ennek könyörtelen törekvésére a társadalmi újratermelés mindenoldalú, mindenre kiterjedő – szerkezetileg beágyazott – meghatározására, s az első ízben megvalósítható globális uralomra, ami benne rejlik e fejlődési formában. Ennélfogva semmiképp sem véletlen, hogy a megkövetelt *szerkezeti változás* érdekében Marxnak a *társadalomszerkezet* fogalmára kellett összpontosítania figyelmét az 1840-es évek válságainak és forradalmi kitöréseinek történelmi időszakában, amikor saját – gyökeresen új – történelemfölfogását kidolgozta.

Első nagy összegező művében, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című munkájában kidomborította azt, hogy a modern történelmi fejlődés folyamán a természettudomány, a tőkés ipari termelés anyagi gyakorlatába történt szoros beilleszkedése révén, *elidegenedett alakban* vált a társadalmi élet alapjává; ezt a körülményt Marx „eleve hazugság” gyanánt minősítette.[1] Nézete szerint ennek helyretételére van szükség: a tudományt ki kell hámozni elidegenítő burkából. Ugyanakkor a tudománynak – minőségileg módosított alakban, újrateremtve mint „az emberről szóló tudomány”[2],elválaszthatatlan egységben a „történelemtudománnyal” – a valóságos emberi életet gazdagító és kielégítő alapzataként kell szolgálnia. Ám ennek az alapvető átalakulásnak az eléréséhez abszolúte szükséges megérteni és föltárni azokat a mélyen gyökerező *szerkezeti meghatározottságokat*, amelyek révén az emberi munka alkotó lehetőségeit – beleértve a társadalmi egyének tudományos törekvését – rabigába hajtották a fetisiszta-ellenőrizhetetlen tőketerjeszkedés és -fölhalmozás elidegenítő parancsolatai.

Ez okból kellett a *társadalomszerkezet* kategóriájának, teljesen kézenfekvő alakban, alapvetően fontos szerephez jutnia Marx világlátásában. Ellentétben ezeknek a problémáknak akkoriban uralkodó spekulatív filozófiai megközelítésével, semmi titokzatosságnak nem maradhatott helye a társadalomszerkezet megkövetelt elemzésében. Megrögzött politikai érdekek sem homályosíthatták el a szóban forgó kérdéseket a spekulatívan átlényegített állam-apologetika érdekében.

Marx már 1845-ben, Engelsszel együtt írott könyve, *A német ideológia* ráeső részében erőteljesen hangsúlyozta, hogy az elvégzendő elméleti elemzésben az *összes* lényeges tényező empirikus megfigyelésre és ésszerű értékelésre alkalmas. A kifejtés általános fogalmi keretét ugyanis teljességgel értelmezhetővé lehet és kell tenni a társadalmi újratermelés végbemenő gyakorlata alapzatán, ennek pedig az egyes emberi lények állandó részesei mindennapi életükben. Ebben az értelemben állította azt Marx, hogy csakis az olyan típusú elméleti vizsgálódás érvényes, amelyik képes fölmutatni

> *empirikusan és minden misztifikáció nélkül* […] a társadalmi és politikai tagozódásnak a *termeléssel* való összefüggését. A *társadalmi tagozódás és az állam* mindenkor *meghatározott egyének életfolyamataiból* áll elő.[3]

Ez a ködoszlató elméleti megközelítésmód, amelyik nem csupán Marx saját korának föltételeire vonatkozott, hanem mint szerkezetileg biztos talajra épített történeti kifejtés, általános érvényű volt a múltra éppúgy, mint a jövőre, radikális fölszabadító célt szolgált az 1840-es évek forradalmi robbanásainak körülményei között. S mint akkor, azóta is megvan e létfontosságú fölszabadító töltete.

Azáltal, hogy a figyelem azoknak a társadalmi egyéneknek a valóságos életfolyamatára irányult, akik a tőkés módra elidegenült ipari termelés kötelékeit hordják, lehetővé vált fölfogni – Marx szavaival – „mind az *ipar*, mind a *társadalmi tagozódás átformálásának szükségességét* és egyúttal *feltételét*".[4] Vagyis lehetővé vált belátni mind magának a mélyreható átalakulásnak a *szükségszerűségét*, mind pedig azoknak a *föltételeknek* az objektív természetét, amelyeket meg kell változtatni. S ez utóbbi a társadalmi élet *szerkezetileg meghatározott jellemzőinek* felelt meg, s egyben rávilágított arra is, hogy miért egyre súlyosabb az elmélyülő válság. Hiszen épp ezeknek az objektív föltételeknek a belső szerkezeti meghatározottsága kiáltott kézzelfogható és messze ható *gyakorlati emelőerő* után, amelyre Marx utalt. A fölvetődő problémák velejáró jellemzői okán ez, a történelmi válság leküzdéséhez szükséges emelőerő csakis *az ipar és a társadalomszerkezet* gyökeres átalakításával fejtheti ki hatását.

Ez indokolja, hogy Marx nézete szerint miért is nem felelhetne meg valamilyen, csupán a politikai körülményekben előidézett változás a történelmi föladat nagyságának. Ami csakugyan szükséges, az nem kevesebb, mint olyan minőségi *szerkezeti változás*, amely képes teljes egészében áthatni a társadalmi újratermelés alapvető módozatát. Természetes, hogy ennek a változásnak a politika terét is át kell fognia, valamennyi általános törvényhozási, valamint korlátozott helyi szabályozó intézményével egyetemben. De nem szorítkozhat politikai síkra. A múltban ugyanis még a legnagyobb politikai forrongások is hagyományosan arra irányultak, hogy csupán a társadalom uralkodó személyzetét váltsák le, s közben meghagyták az anyagi és kulturális újratermelés *kizsákmá-*

nyoló szerkezeti kereteit a maga hierarchikus *osztálytagozódásának* állapotában.

Tehát a marxi fölfogás szerint a *„társadalmi és politikai tagozódást”* egészében át kell alakítani, s ezt az átalakítást *A német ideológiá*-ból vett utóbbi idézetünkben hivatkozott társadalmi egyéneknek kell végrehajtaniuk. Ahogyan Marx nagyon világosan leszögezte a forradalmi megrázkódtatások ugyanazon időszakában keletkezett egyéb írásaiban is, a történelmi föladatot akként kell elvégezniük a társadalmi egyéneknek, hogy „meg kell változtatniok az alapoktól a csúcsig ipari és politikai létfeltételeiket, következésképpen *egész létezési módjukat”*.[5]

A *társadalomszerkezetet* nem lehet helyes távlatba állítani a hozzátartozó összetett tényezők és meghatározottságok sokrétű *dialektikus* értékelése nélkül.

Az ugyanis a napnál világosabb igazság, hogy az emberi újratermelési rend *bármely* különös típusában elgondolhatatlan a *társadalomszerkezet* a maga megfelelő módon tagolt *történeti dimenziója* nélkül; s *vice versa*, a *történelmi mozgást* sem lehet valóságosan megérteni anélkül, hogy megragadnánk egyúttal a megfelelő *anyagi szerkezeti meghatározottságokat* is a maguk sajátosságaiban.

Ebben az értelemben az emberiség viszonylatában vizsgált történet és szerkezet mindig mélységesen összefonódik. Más szóval, nem létezhet semmilyen elgondolható társadalomalakulatban semmilyen lényeges szerkezet a maga dinamikus kibontakozási folyamatában zajló történetétől elvonatkoztatva, sem történelem mint olyan a hozzá csatlakozó struktúrák nélkül, amelyek magukon viselik a szóban forgó meghatározott társadalomalakulat lényeges meghatározó jegyeit.

Ha bármi okból mellőzik szerkezet és történet lényegi dialektikus kölcsönviszonyát, ez ártó következményekkel jár az elméletre nézve. Ugyanis bármely dialektikátlan megközelítésmód csakis vagy a történelmi eseményeknek és személyiségeknek filozófiailag jelentéktelen, anekdotikus rajzolatához vezethet, holmi kronológiai „előbb, majd utóbb” szakaszolásban önigazolását lelő „történet-elbeszélésként” előadva, vagy a „strukturalizmus” valamiféle gépies kultuszához.

Az előbbi hiányosságát jól szemlélteti az a tény, hogy már Arisztotelész is filozófiailag alsóbbrendűnek vette a költészetnél és a tragédiánál a számára ismeretes történeti írásokat, tekintettel az események és körülmények efféle történet-elbeszélő számbavételének anekdotikus partikularizmusára,[6] a történelemre alkalmazott eredeti görög kifejezésnek – „hisztor” – megfelelőn, ami annyit jelentett: „szemtanú”. Ami a szerkezet és a történet közti kölcsönös dialektikus kapcsolat strukturalista megszakítását, és pozitivista irányú mechanikus redukcionizmussal való helyettesítését illeti, Claude Lévi-Strauss egykor fölöttébb nagy hatású munkája szembetűnő példa erre, amiként majd ennek tárgyalásakor és részletesebb dokumentálásakor jelen könyv utolsó fejezetében láthatjuk.[7]

Itt most elegendőnek látszik egyetlen idézet – egyik leginkább ünnepelt könyvéből – ahhoz, hogy világossá tegyük azt a történelem- és dialektika-ellenes megközelítésmódot, amelyet Claude Lévi-Strauss ezekre a problémákra alkalmaz. Az idézet a következő:

> A történelem történelemtartományok *nem-folytonos* halmaza, a történelemtartományok mindegyikét a maga sajátfrekvenciája definiálja, s egy differenciálkód, amely megkülönbözteti a *megelőzőtől* és a *következőtől*. […] Így nyilvánvaló, hogy a történelmi ismeretek diszkontinuusak és eleve osztályozottak. […] Az ilyen szkémában az *állítólagos „történelmi folytonosság"* csak *csalás* árán biztosítható. […] Csupán azt kell elismernünk, hogy a történelem *módszer*, nincs neki megfelelő, megkülönböztetett *tárgya*, s máris elvethetjük a történelem fogalma és az *emberiség* fogalma közti egyenlőségjelet, amit némelyek azzal a be nem vallott céllal próbáltak becsempészni, hogy a *történetiséget* tegyék meg a *transzcendentális humanizmus* utolsó mentsvárául: mintha az emberek visszanyerhetnék a „mi" síkján a *szabadság illúzióját* pusztán azáltal, hogy föladják az „én"-t, aminek túlságosan is nyilvánvalón híjával vannak létezésükben. A történelem nem kötődik *sem az emberhez, sem valamely különös tárgyhoz*: csakis a maga *módszerében* áll, amelynek gyakorlata elengedhetetlennek bizonyul *bárminemű,* akár emberi, akár nem-emberi *struktúra* elemeinek teljes egészükben való *katalogizálásához*.[8]

Tehát a *folytonosság* és *megszakítottság* közti mély dialektikus kapcsolatot sokatmondón elveti Lévi-Strauss – s ezt még sértő módon meg is toldja azzal, hogy „csalással" vádol mindenkit, aki ragaszkodik e viszony dialektikus jellegéhez – avégett, hogy „bárminemű struktúra elemeinek katalogizálása" gépies-redukcionista módon eljátszható mellékszerepére korlátozhassa a történelem állítólag „tárgytalan módszerét". Ekképpen a valóságosan létező történelemnek a szó szoros értelmében létfontosságú objektív meghatározottságai teljességgel eltörlődtek.

Ámde maga Lévi-Strauss számára is paradox módon, annak eredményeként, hogy egyfajta mechanikus redukcionista megközelítést alkalmaz az „akár emberi, akár nem-emberi" történelemre, kulcsfogalma, a struktúra is – amiből nem telik egyébre, mint egy éppenséggel mechanikus definícióra, miszerint a struktúra az, amit föltételezése szerint pozitivista módon szétszabdalt és katalogizálható elemek formájában „katalogizálni" kell – nélkülöz minden valóságos magyarázó jelentést a társadalmi fejlődést illetőn. S történik mindez Lévi-Strauss és követői szerint[9] – a strukturalista befolyás tetőzése idején Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban roppant divatos – „ideológia-ellenes tudományos szigor" nevében.

Persze, a különféle „posztstrukturalista" és „posztmodern" megközelítésekből nyert általános iránymutatás semmiképp sem tekinthető jobb esetnek ennél. Ezek is egytől egyig szélsőségesen szkeptikus magatartást és teljes közönyt tanúsítanak az objektív dialektikus

viszonylatok és meghatározottságok iránt. Ez a magatartás olykor végképp zavarba ejtő, üres szófacsarással határos kijelentésekhez vezet. Így a „posztmodernitás" vezető teoretikusa, Jean-François Lyotard – e vezeklő, aki egykor a *Socialisme ou Barbarie* nevű folyóirat körül gyülekezett francia baloldali csoportosuláshoz tartozott – effajta programadó definícióval szolgál: „Mi hát a *posztmodern*? Kétségtelenül a *modern* része. […] Egy mű csak akkor válhat *modernné, ha először posztmodern*. Az ekként értett posztmodernizmus tehát nem célját tekintve modernizmus, hanem *születési* állapotára nézve, s ez az állapota *állandó*."[10] Ugyanebben az értelemben, a Lyotard-féle antidialektikus, programatikus szembeállítás: a *részek* (a metaforikusan fölmagasztalt „kis történetek", a *„petit récits"*)[11] kontra az *egész* (az apriorisztikusan elutasított „nagy elbeszélések", a „grand narratives") nem kevésbé inkoherens és nem kevésbé kapituláns.

A kérdés, amellyel itt foglalkozunk – vagyis a szerkezet és történet mélységesen dialektikus kölcsönös viszonya – nem csupán elméleti, s kiváltképp nem akadémikus. Nagy jelentősége abból fakad, hogy e kapcsolat messze ható gyakorlati következményekkel jár az elkötelezett emberi lényeknek a történeti fejlődés kibontakozó irányzatába való, olyannyira szükséges *fölszabadító beavatkozására*. Ha ugyanis nem értjük meg a tőke egyre pusztítóbb társadalmi újratermelési rendje hierarchikusan tagolt *szerkezeti meghatározottságainak* igazi jellegét, a tőke szerves rendszerét, amelyben *a részek az egész fönnállását támogatják, s vice versa,* a maguk ekképpen már *bénító körkörös reciprocitásában,* akkor nem lesz jelentős javulás a még rendelkezésünkre álló időben.

A marxi forradalmi tudomány, amikor annak a nehéz problémának a vizsgálatába fogott, hogy miképpen biztosítható valamely *mindent átfogó szerkezeti változtatás* – amit csakis úgy lehet megvalósítani, ha szilárdan kézbe vesszük az anyagi és kulturális átalakítás stratégiailag létfontosságú objektív emeltyűit – pontosan evvel a céllal fogalmazódott meg. A konzervatív, történelemellenes és dialektika-ellenes strukturalista diskurzus, à la Lévi-Strauss, a létező és ennek mitologizált múltja kétségesen azonosítható összetevőiről, végtelenül pesszimista siránkozással párosítva az „emberiségről, amely a legádázabb ellensége saját magának", s közben kivonva a vád alól a tőkés társadalmi és politikai fejlődés romboló erőit és intézményeit, szögesen az ellenkezője ennek. Ugyanez áll a konzervatív posztmodern fecsegésre és locsogásra a „kis elbeszélésekről", amire azért kerítettek sort, hogy lehetővé váljék arrogáns módon elvetni nem csupán hallgatólagosan, de – Lyotard szavaival *kimondottan* is – „az emancipáció nagy narratíváit",[12] vagyis hogy szakítani lehessen a történelmi múltban rejlő minden haladó hagyománnyal.

A marxi fölfogás legmélyebb értelmét az adja meg, hogy szenvedélyesen szorgalmaz egy olyan *szerkezeti változtatást,* amelynek az egész emberiséget közvetlenül érintő *globális, korszakos értelemben* kell

végbemennie. Ha nem erre figyelmezünk Marx munkásságában, akkor nem foghatjuk föl sem fő mondandóját, sem megközelítésmódjának ösztönző szellemét.

Nyilvánvaló, hogy a Marx által a társadalmi egyének számára fölvetődő föladatok roppant sürgősségére tett, nyomatékkal szorgalmazott globális, korszakos szerkezeti változtatás irányába fordulás csakis a történelem egy meghatározott időpontjában következhetett be. Az emberiség számára ismeretes minden társadalomalakulatnak óhatatlanul megvannak a történeti korlátai, és – dacára a kapitalizmus minden eszményítésének a tizennyolcadik századi klasszikus politikai gazdaságtan képviselői részéről, miszerint ez „a tökéletes szabadság és igazságosság természetes rendszere", nem is szólva azokról az elméletekről, amelyeket e termelési mód leggyalázatosabb ellentmondásainak a kései védelmezői terjesztenek – a tőkerendszer sem lehet kivétel e korlátok alól.

Marx fölfogásának gyökeres újdonságát az a kor tette lehetővé, amelyben az objektív *szükség a korszakos váltásra* a tőke társadalmi rendjéről egy másikra, amelyik az emberiség társadalmi anyagcsere-ellenőrzési módjaként minden alapvető meghatározottságában *minőségileg* különbözik ettől, megmásíthatatlan véglegességgel került föl a történelem napirendjére *a tőkerendszer leszálló fejlődési szakaszának kezdetével.* A tőke történelmileg példa nélkül való s a társadalmi újratermelésben sok tekintetben igencsak pozitív előrehaladásának ez a végzetes fonákjára fordulása egybeesett a válságok és forradalmi robbanások időszakával, amelynek maga Marx a mélyére látó szemtanúja volt. E gyökeres történelmi változás következtében a tőkerendszer azóta csupán némely részvonatkozásában lett változtathatóvá – ha mégoly nagy kiterjedésben is –, ámde nem az *általános távlatát* illetően, dacára a „népi kapitalizmus" groteszk módon önkiszolgáló propagandaszólamának, amelyet az uralkodó rend kedvezményezettjei röppentettek föl.

Ahogy folyvást látjuk-halljuk, korunkban a magukat jól körülbástyázott hatalmak megrögzött érdekei szerint úgy festik le hamis színben a „globalizációt", mint a tőkerendszer életrevalóságának *időtlen időkbe nyúló*, problémátlan kiterjedését. Mintha a „globalizálódás" napjaink teljességgel új jellemzője volna, amely a tőke társadalmi újratermelő rendeltetésének szerencsés módon örökkévalóvá tett csúcsát és abszolúte pozitív beteljesültét képviselné. Ámde az a kényelmetlen igazság, hogy a marxi kritikai látásmód belső lényegéből fakadón szinte a kezdetétől fogva *globális* volt, s határozottan ilyen volt 1843-1844-től számítva, miközben erőteljesen hangsúlyozta a tőke *hanyatló* fejlődési *szakaszának visszafordíthatatlanságát*.

A hanyatló szakasz kezdete súlyos következményeket hozott magával, amelyek *általános történelmi értelmükben* az emberiség pusztulása felé vezetnek, hacsak nem állítható a létező rend helyére egy gyökeresen új társadalmi újratermelés-ellenőrzési mód. Ez a keserves igazság az objektív, *korszakos érvényű visszafordíthatatlanság* burkában tűnt föl a

történelmi láthatáron a tizenkilencedik század derekán, habár bolygónk némely részein még messze járt beteljesedésétől a tőke *fölemelkedése*, ahogy később maga Marx kifejezetten elismerte ezt.[13]

A Marx által megfogalmazott új történelmi szakasz alapvető ellentétet képviselt a tőke *emelkedő rendszerfejlődési szakaszához* képest. A tőke diadalmasan előrehaladó szakasza ugyanis, amely a tizenhatodik század első évtizedeiben kezdődött – annak ellenére, hogy az emberi élet minden oldalára elidegenítő hatással volt –, az egész történelemben a legnagyobb termelői teljesítményt eredményezte. Zavarba ejtő volt azonban, hogy az emelkedő fejlődési szakasz utolsó évtizedei során egy tőkés szemszögből tekintve leküzdhetetlen probléma állt elő, ami az idő múlásával csak még rosszabbra fordult. Nevezetesen az, hogy a válságtermelő destruktivitás növekedése – amit ennek minden veszedelmes következményével együtt mindenkinél mélyebben és korábban fogott föl Marx[14] – a tőke újratermelési rendjének *összeomlását* vetítette előre. Nem valamiféle természeti csapás előidézte összeomlását, hanem olyanét, amelyik a saját megoldatlan rendszer-ellentmondásainak és robbanékony antagonizmusainak súlya alatt következik be a tőke társadalmi uralmának és globális térbitorlásának *tetőzésekor*.

Ezzel az ellentmondásos belső meghatározottsággal velejárt a hanyatló rendszerszakasz végső szemhatárának kirajzolódása: a történelemben eddig ismert legesleghatalmasabb társadalmi újratermelési rendszer történeti korlátainak visszavonhatatlan megszilárdulása. Más szóval, a tőke *abszolút szerkezeti korlátainak*, a történelem e súlyos gyümölcsének beérése már nem pusztán egy újabb, a tőke normális állapotában visszavisszatérő időszakos válság és a velejáró nyomorúság árnyát vetítette előre, hanem az emberiség teljes pusztulásáét, amiként ezt Marx éles tekintete idejekorán észlelte. Ezért írta *A német ideológiá*-ban, a „szocializmus vagy barbárság" kőkemény alternatívájának saját változatában jó fél évszázaddal Rosa Luxemburg híres figyelmeztetése előtt, hogy

> a termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen olyan termelőerők és érintkezési eszközök jönnek létre, amelyek a fennálló viszonyok között csak bajt okoznak, amelyek többé nem termelőerők, hanem *rombolóerők*[…][15] Most tehát odáig jutott a dolog, hogy az egyéneknek a termelőerők meglevő totalitását el kell sajátítaniok, nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem már egyáltalában azért is, hogy *létezésüket biztosíthassák*.[16]

Amellett e minőségi változással, az emelkedő történelmi szakaszból a hanyatlóba fordulással párhuzamosan alapjában megváltozott a tőke nézőpontjából megfogalmazott döntő kérdések elméleti értékelése is.

Így, ellentétben a „polgári társadalom anatómiájával",[17] amelyet a klaszszikus politikai gazdaságtan nagy képviselői ecseteltek a „tudományos polgári gazdaságtanban" a tizennyolcadik században s a tizenkilencedik század első harmadában, s amelyet maga Marx nagylelkű szavakkal

„elfogulatlan tudományos vizsgálat" gyanánt dicsért, a tőkerendszer kritikátlan védelme lett a siralmas fő szabály.

Ez a magatartásban és a távlatban bekövetkezett változás teljes mértékben összhangban volt azzal a szükséglettel, hogy ideológiailag érvekkel alátámasztani és tompítani kellett a *rendszer-ellentmondásokat*, amelyek a fölszínre törtek és erőre kaptak a tőke hanyatló fejlődési szakaszában. Ennek megfelelően, Marx *A tőké*-hez „Utószó a második kiadáshoz" címmel hozzáfűzött írásában ilyen szavakkal jellemezte az elmélet átalakulását valami egészen másba:

> a politikai gazdaságtan […] csak addig maradhat meg tudománynak, amíg az osztályharc *lappang* vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg. […] A burzsoázia Franciaországban és Angliában politikai hatalmat hódított. Ettől kezdve az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. Megkondította a *tudományos polgári gazdaságtan* lélekharangját. Most már nem arról volt szó, hogy ez vagy az az elméleti megállapítás *igaz-e*, hanem arról, hogy *a tőkének hasznos-e vagy káros,* kellemes-e vagy kellemetlen, rendőrileg tilos-e vagy sem. Az önzetlen kutatást *bérencek* kötözködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az *apologetika rossz lelkiismerete* és gonosz szándéka váltotta fel.[18]

Erre vonatkozólag elég összevetnünk F. A. Hayek írásait Adam Smith műveivel, hogy lássuk, milyen pusztító szellemi következményei állottak elő az áttérésnek a tőkerendszer hanyatló fejlődési szakaszában az *igazság* elengedhetetlen föltételeivel való tudományos foglalkozásról mindannak a magasztalására, ami *„hasznos és kellemes a tőke számára"*. Gorombán ellenséges érzület kitörésével találkozhatunk mindannyiszor már a puszta említésénél is minden olyasminek, ami akár csak egy kicsivel is kevésbé obskúrus álláspontot képvisel annál, ami a legleplezetlenebbül nyilvánul meg az osztrák közgazdász írásaiban. Különösképpen világos ez Hayeknek vakon vagdalkozva folytatott keresztes hadjáratában a szocializmus eszméi ellen, amelyeket az *Út a szolgasághoz* és *A végzetes önhittség* szerzője – valamint ugyanannyira reakciós osztrák és egyéb kenyerestársai – a tőkére politikailag veszélyesként bélyegeznek meg.

Jellemző, hogy Hayek áltudományos és gyakran *leplezetlenül irracionális* tőkeapologetikája milyen buzgón igyekszik leszámolni egyáltalában az *oksági magyarázatokkal*. Így azt állítja, hogy „a vagyonteremtés […] nem magyarázható meg okok és okozatok láncolatával".[19] És agresszíven tőkeapologetikus álláspontjának sokatmondó betetőzéseként azt is kinyilatkoztatja Hayek, hogy „a *titokzatos […] pénz* és az arra alapuló pénzintézetek"[20] kivonandók minden kritika alól, s hozzáteszi, a szocializmus kísértetének megszállott módjára való kiátkozása szellemében – amely szocializmust már a görög régiségben is föltalálni véli –: „A magasröptű szocialista jelszó, a »használatra, nem nyereségre

termelés«, amit ilyen vagy olyan formában megtalálunk Arisztotelésztől Bertrand Russellig, Albert Einsteintől a brazil Cámara érsekig (és gyakran Arisztotelész óta azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a nyereséget »mások kárára« hozzák létre), arról a tudatlanságról árulkodik, hogy nem értik: a termelőképesség hogyan sokszorozódik meg azáltal, hogy különféle egyének eltérő tudáshoz férhetnek hozzá."[21]

E problémák súlyosságát nem csupán a tőke leszálló fejlődési ágában uralkodó gazdasági elméletek teszik nyomatékossá, hanem az *objektív ok* is, amiért az efféle elméletek megfogalmazása és mértéktelenül reklámozott gyakorlati alkalmazása siralmas módon általános szabállyá lett. Ami alapjában megváltozott Adam Smith óta, az nem a szóban forgó elméletalkotók irányadó álláspontja és osztálykötődése, hanem magának az álláspontnak a *történelmi talaja*, amelyből koncepcióik fakadnak, összhangban a változással: a fölszállóból a leszálló ágba kerüléssel.

Adam Smith, aki a tőke nézőpontjából alkotott fogalmat világáról, nem kevésbé elkötelezetten tette le a garast a tőkerendszer életképessége mellett, mint F. A. Hayek. A nagy különbség abban van, hogy Adam Smith korában a fölívelőben levő tőke társadalmi anyagcsere-rendje az emberiség számára megvalósítható társadalmi újratermelés leginkább haladó formája volt. Maga az osztályküzdelem is, amelyet a tőke társadalom-ellenőrzési módozatával szemben a munka minőségileg különböző hegemonikus alternatív rendje mellett vagy ellen vívnak, Adam Smith korában még csupán „lappang vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg".

Ezzel szemben Hayek korában a tőke társadalmi-gazdasági rendszerének visszafordíthatatlanul leszálló fejlődési szakaszának köszönhető, növekvő *destruktivitását*, antagonisztikus belső ellentmondásainak a huszadik században még két pusztító globális háború formáját is öltő kitörésével egyetemben, csakis az tagadhatja – ismét csak a tőke nézőpontjából, ám ezúttal már valódi „Végzetes Önhittség"-gel, amely képes rá, hogy egy olyan gondolkodót is, amilyen Arisztotelész volt, „tudatlan szocialistának" gyalázza –, aki a legotrombább és legvagdalkozóbb formában szolgálja a tőke apológiáját. Minthogy bekövetkezett ez az alapvető változás a tőke álláspontjának objektív történelmi talajában, ez az átváltás az emelkedőről a hanyatló szakaszra, a *globális, korszakos értelemben* vett *szerkezeti változás* iránti szükséglet – amelyet a társadalmi egyéneknek kell végrehajtaniuk „nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem már *egyáltalában azért is, hogy létezésüket biztosíthassák*", amiként ez kifejezésre jut a „szocializmus vagy barbárság" közötti drámai alternatívában – immár nem kerülhet le a történelem napirendjéről.

Talán a leghatékonyabb útja-módja a történelmi „igazság pillanata" elodázásának s ezáltal a tőke emberi élet fölötti uralma meghosszabbításának – dacára fokozottan romboló jellegének és mélyülő szerkezeti válságának – a kapitalizmus *hibridizálódása*. Ez a hibridizálódás a tőkés módra fejlett országokban *közpénzek* tömeges átirányításának alakját ölti az

állítólag „szabad piaci" tőkés vállalatoknak a kapitalista állam közvetlen beavatkozása által történő újjáélesztésébe. Ez a trend megmutatkozott már a kiterjedt tőkés csődhullámmal elharapózott – utóbb könnyűszerrel visszafordítható – nemzeti tulajdonba vétel („nacionalizálás") idején Nagy-Britannia némely létfontosságú gazdasági szektorában 1945-ben, tehát nem az „Új Munkáspárt" kormányzata, hanem még a „régi" munkáspárti Attlee-kormány alatt. A brit kapitalizmus szükségszerű háború utáni mentőműveletét, jellemző módon, hamis színben úgy tüntették föl, mint hamisítatlan szocialista eredményt.[22]

Erre a műveletre avégett kerítettek sort, hogy megvédjék és biztosítsák a fönnálló újratermelési rend folyamatos *életképességét* az állam igencsak változatos rendszer-apologetikus – és épp ilyen értelemben politikailag motivált – közvetlen gazdasági segítségének köszönhetően (az általános adóztatással keletkeztetett pénzalapokból, természetesen), amiről Adam Smith még csak nem is álmodhatott. E közvetlen gazdasági beavatkozások sora a katonai-ipari komplexumnak folytatólag rendelkezésére bocsátott csillagászati nagyságú pénzforrásoktól a több trillió dolláros pénzügyi mentőalapokig húzódik, amelyeket magántőkés bankoknak és biztosító-társaságoknak adományoztak nem csupán 2008-ban és 2009-ben, hanem 2010-ben is, 90 százalék erejéig történő felelősségvállalással a jövőbeli veszteségeikre is.

Történetileg tekintve, viszonylag új jelenség ez a kapitalizmus fejlődésében. Lehetséges foka és jelentősége korántsem volt nyilvánvaló Marx életében. Hiszen „a tizenkilencedik század körülményei közt a tőke mint *»hibrid«* ellenőrzési *rendszer* számára a kiigazítgatás lehetőségei – amelyek csak a huszadik században váltak teljesen láthatóvá – még rejtve voltak az elméleti vizsgálódás elől."[23]

Ma már, persze, ez a rendszer-hibridizálódás a legfontosabb szerepet játssza a tőkerendszer élettartamának meghosszabbításában. Ámde e fajtájának, vagyis az állam közvetlen beavatkozásának a „rendszer megmentésébe"[24] – mérhetetlen mennyiségű közpénz átirányítása és az egyre komolyabb kapitalista csődsorozatok akár teljes mértékű „nacionalizálása" révén –, megvannak a határai és messze nyúló következményei a jövőbeli fejlődésre nézve, s ezért nem szabad azt képzelni, hogy ez állandó *strukturális gyógyír* lehetne.

1972-ben, Max Weber kapitalizmus-meghatározásáról adott kritikám részeként, hangsúlyoztam, hogy

> teljesen helytelen általában úgy ábrázolni a kapitalizmust, mint amelyre a „*magán*tőke-befektetés" jellemző. Az ilyen jellemzés csak a kapitalista fejlődés meghatározott történelmi szakaszára érvényes, semmiképp sem szolgálhat ennek weberi értelemben vett „ideáltípusa" gyanánt. Weber a magántőke-befektetést hangsúlyozva kritikátlanul védelmezi az egyéni kapitalista álláspontját, s mellőzi ugyanakkor a tőkés termelési mód *egyik legfőbb objektív fejlődési irányzatát*, nevezetesen az állami tőke egyre növekvő bekapcsoló-

dását a kapitalista rendszer folyamatos újratermelésébe. Elvben a fejlődés véghatára nem más, mint a kapitalizmus érvényesülő formájának átalakulása egyfajta mindent átfogó *államkapitalizmus* rendszerébe, amelyből elméletileg következik a Weber által eszményített kapitalizmus sajátos szakaszának teljes eltörlése. De pontosan efféle következményei miatt kell kívül esnie e kulcsfontosságú fejlődési iránynak a weberi „ideáltípus" ideológiai keretein.[25]

Természetes, hogy ezt az irányzatot, az egyre nagyobb közvetlen állami részvételt a közpénzek átirányításában a magántőkés szektorba azzal a céllal, hogy meghosszabbítsák a tőkerendszer újratermelési életképességét, teljes mértékben hamis színben tüntetik föl a fönnálló rend „bérencei" és propagandistái.

Britannia némely részén, például Észak-Írországban, a *közszféra"* (azaz: *„állami szektor"*) tőkés módra irányított és kizsákmányolt hányada a közigazgatásban, az egészségügyben és az oktatásban, valamint az egyéb gazdasági tevékenységben mostanra 71 százalékra szökött föl, az országos átlag pedig mintegy 50 százalékos. Mégis, a dolgok jelenlegi állását, amely bővelkedik a nagymértékben növekvő hibridizálódás tagadhatatlan formáiban, akként írják le jellemző neoliberális torzítással és szemforgatással, mint *„az állam határainak visszagöngyölítését"*, valamint ugyane hamis színben föltüntetés olyanféle változataival, mint *„az állam visszahúzódása".*

Ekképpen, akárcsak a *The Economist*, a nemzetközi burzsoázia egy másik prominensen osztálytudatos sajtóorgánuma, a londoni székhelyű *Financial Times* is egy új *„Beveridge pillanata"* mellett kardoskodik, nyilvánvaló utalással Lord Beveridge-re, a befolyásos liberális politikusra, aki a második világháború vége felé megalkotta a jóléti állam elméletét abban a könyvében, amelynek programadó címe az volt: *Teljes foglalkoztatottság egy szabad világban.* A *Financial Times* szerkesztői a következőképpen fogalmazzák meg vezércikkükben az úgynevezett „állam visszahúzódása" problémáját a rendkívül komoly gazdasági válság jelenlegi körülményei között, a brit parlamenti választások előtti kampány kellős közepén, amikor máris arra számítanak, hogy a „nemzeti adósság" jóval túllépi majd az 1,5 trillió fontot (vagyis megközelítőleg a 2,4 trillió dollárt a jelenlegi valuta-árfolyamon) a következő négy-öt évben:

A közszolgálati fizetéseket, nyugdíjakat és állásokat le kell faragni. Ugyanígy a közszolgáltatásokat. A költségvetésben ki kell fejeződnie, miként osztanák el a terheket, amennyiben ismét a Munkáspárt lépne hivatalba. […] A kormánynak igaza van, ha nem túl sokat és nem túl gyorsan farag le, de ez nem mentség arra, hogy nem *tervezi.* […] A Munkáspárt szándékolt határozatlankodása szinte kikényszeríti a *mélyreható vitát az állam szerepéről – Beveridge pillanata!* –, fölkavarva az állóvizet. […] Akárki nyer a választáson, az fogja levezényelni *az állam visszahúzódását.*[26]

Tehát a valódi jelentése az „állam visszahúzódásának” – avagy a „visszagöngyölíteni az állam határait” cinikus neoliberális szólamának, amit oly régóta úton-útfélen reklámoznak –, az a vezércikkileg elleplezett, ám teljes mértékben önkiszolgáló szorgalmazása az afféle *„tervezésnek”* (s a „szabad piac” ideológiájának bajnokai ebben a lényeg-lelepl ező értelemben még pártolják is a „tervezést”), hogy miként áramoltatható át a „*közszolgálati fizetések, nyugdíjak és állások*”, valamint a szociális *„szolgáltatások”* drasztikus lefaragásával nyert financiális haszon a mindinkább csődhajlamos tőkés vállalkozás feneketlen zsebébe. Más szóval, az új „Beveridge pillanata”, amely mellett a *Financial Times* vezércikkírói kardoskodnak, valójában a jóléti állam maradványainak vadul „tervezett” likvidálását jelenti, amit maga a kapitalista állam hajt végre.[27] Mindez, persze, „a rendszer megmentésének jó ügye” érdekében, tömeges állami beavatkozás révén, a szó betű szerinti értelmében *csillagászati összegek* erejéig biztosítva a tőke csuszamlós lejtőre került újratermelési rendjének életképességét, rendszerfejlődésének leszálló történelmi ágában, amelyre rányomja kitörölhetetlen bélyegét az egyre csak mélyülő strukturális válság.

Ámde az a fajta osztálytudatos vezércikkezés, amellyel a *The Economist*-ban s a *Financial Times*-ban találkozhatunk, csupán a szélmalomharc és a szemforgatás keveréke. E két alkotóelem kombinálását jól szemlélteti az a tény, hogy a *Financial Times* 2010. március 23-i számának *ugyanazon oldalán*, az idézett vezércikkel közvetlenül szomszédos kolumnán megjelent cikk bírálja a munkáspárti kormány „Stratégiai Befektetési Alapját”, amelyről nemrég közölték, hogy korántsem elhanyagolható összeg, *950 millió font* fölött rendelkezik, és ismertettek néhány idevágó tételt, amelyek összege mintegy *félmilliárd* fontot tesz ki.

Az ebben az újságcikkben kifejezett bírálat egyáltalán nem irányul a magántőkés vállalkozásoknak juttatott, tovább növekvő *állami pénzosztogatás* ténye ellen – ebben az értelemben szó sem lehet „az állam visszahúzódásáról”. Ellenkezőleg, mindig is nagyon üdvözlendőnek tartja a publicista, ha az állam folytatja nagylelkű alamizsnálkodását. „Bírálata” csakis a létrehozandó Alap *nevére* vonatkozik, ezt ugyanis az újságíró nézete szerint ”Stratégiai Újraválasztási Alapnak” kellene nevezni.[28] E cikk szerzője tehát nem kívánja megkérdőjelezni a lényeges dolgokat, amelyek nélkül az általa teljes szívvel támogatott rendszer egyáltalában nem maradhatna talpon; egyszerűen csak egy szellemesnek vélt választási viccet akart elsütni.

Az „állam visszahúzódása” mellett kiálló vezércikk érvelésének egyszerre szemforgató és ábrándos jellege pedig kiderül abból a tényből, hogy a kapitalista fejlődés jelen történelmi szakaszában valósággal *elgondolhatatlan* visszanyesegetni a *közszféra* (állami szektor) roppant változatos *gazdaságát,* s lefaragni a megfelelő foglalkoztatási költségeket, ahogy a *Financial Times* szerkesztői szeretnék az ingatag magántőkés termelési és pénzügyi rendszer megszilárdítása érdekében.

Hiszen a *rendszer-hibridizálódás* az utóbbi száz évben olyan arányokat öltött – említettük, hogy már mintegy 50 százalékra rúg a tőkés módra fejlett országokban, dacára a különböző konzervatív erők (köztük az „Új Munkáspárt") részéről megnyilvánuló minden tiltakozásnak –, hogy e trend megállítása érdekében most „tervezett" goromba beavatkozás óhatatlanul kudarcot vall. Ténylegesen ezek a farizeuskodó, „minden ízében tőkés könyvvitelt!" követelő tiltakozások egyhangú ismétlődéssel kombinálódnak a sorra-rendre meghiúsuló ígéretekkel az „egyensúly helyreállítására a magánszektor érdekében". Mindezek legföljebb annyit érnek el, hogy növekvő ínségbe taszítják a néptömegeket, de nem képesek eltörölni a rendszer-hibridizálódás ellentmondásos trendjét.

Igazából maga a dolog „a jelenlegi kapitalista termelés egész struktúráját érinti, nem csupán valamelyik ágát. Ésszerű várakozásnak az sem tekinthető, hogy majd az állam megoldja a problémát, akármennyi közpénzt töltöget is a gazdaságba az árulkodó mentőműveletek során. […] A gazdaságba történő állami beavatkozás hatalma – amiben nem is oly régen még az »új ipari állam« minden elképzelhető bajára és nyavalyájára fölírható csodaszert látták – szigorún csak ezeknek az ellentmondásoknak a fölgyorsított érlelésére terjed ki. Minél nagyobb a gyöngélkedő páciensnek beadott gyógyír adagja, annál nagyobb a csodaszertől való függősége […][29]

Ebben az értelemben az általában vett tőkerendszer egyik alapvető ellentmondásával állunk szemben. Az ellentmondásos meghatározottságoknak bármelyik oldalát tolják előtérbe védelmezői, óhatatlanul ellene dolgozik és semmivé teszi a másik oldala. Tehát hosszú távon egyfelől a *csillagászati összegek*, amelyeket a produktivitását tekintve igencsak problematikus, financiálisan pedig kalandor, sőt csaló tőkerendszer forrásigényes hibridizálása – ami a tőkés módra menedzselt „közszféra" kiterjesztése révén valósul meg, s ezt mostanság még a cinikusan magántőke-kisegítő „PPS" („Private-Public Partnership"), tehát a magántőke és az állami befektetés társulása[30] formájában is manipulálják – követel meg, tehát ezen pénzek óhatatlanul elfogynak, s így aztán az egyre bővülő állami alamizsnálkodás járhatónak vélt útja aknamezőre vezet.

Ugyanakkor ennek a történelmi fejlődés által fölállított egyenletnek a másik oldalán az „adott eszközök és erőforrások megszabta kereteken belül élni" erényeskedőn öndicsérő szorgalmazása áll – vagyis szükségképpen visszafogott gazdasági tevékenység, összhangban a *„közszolgálati fizetések, nyugdíjak és állások"*, valamint a *„szolgáltatások"* javasolt drasztikus lefaragásával annak érdekében, hogy csökkentsék az immár sok trilliós és egyre csak könyörtelenül növekvő „nemzeti adósságot" –, egy olyan társadalmi újratermelési rendszerben, amelyik *növekedési önmitológiájának* alapzatán működik, tehát végképp önpusztító növekedésre alapozottan, ami semmi egyebet nem jelent, mint *a következményekre való tekintet nélküli tőketerjeszkedés és -fölhalmozás* elidegenítő, ám abszolút szükségszerűségét. Egy efféle újratermelési rendszernek,

amelyik ilyen ellentmondásos elvek alapján működik, aligha más, mint *robbanás* lehet a vége.

Ez az oka, amiért csakis egy *globális-korszakos értelemben vett szerkezeti változtatás* nyújthat reményt a tőke *rendszeréből fakadó ellentmondásainak* leküzdésére e rendszer *strukturális válsága* történelmi szakaszában. Egy korszakosan fönntartható szerkezeti változtatás, amelynek irányadó alapelve egy gyökeresen más társadalmi újratermelési rend megteremtése.

A rendszer-hibridizálódás, amelynek kiterjedését látjuk korunkban, dacára a visszafogására irányuló különböző konszenzusos politikai próbálkozásoknak, összhangban a fölsőbbrendű „magánvállalkozói rendszer" és ennek „szuverén egyéni fogyasztói" mitológiájával, része egy általánosabb és jelentősen elmérgesedő problémának, amely mindegyre csak erősbödött az elmúlt száz esztendő folyamán. E probléma mélyen fekvő oksági meghatározását úgy fogalmazhatjuk meg, mint a tőke objektíve megvalósítható alternatíváinak *történetileg leszűkülő mozgásterét antagonisztikus ellentmondásai* kitelepítésére és eligazgatására.

A tőkerendszer immár kínosan nyilvánvaló *háromágú destruktivitása* – (1) katonai téren, a tőke véget nem érő háborúival a monopolista imperializmus kezdete, vagyis a tizenkilencedik század utolsó évtizedei óta, s egyre nagyobb romboló hatású tömegpusztító fegyvereivel az utóbbi hatvan évben; (2) a tőke nyilvánvalón pusztító „ökológiai" hatásának fölerősödése révén, ami manapság már közvetlenül sújtja és veszélyezteti az emberi létezés elemi természeti alapzatát; és (3) az anyagi termelés valamint az egyre növekvő hulladéktermelés terén, köszönhetően a *„romboló termelés"* előretörésének a hajdan magasztalt „alkotó" avagy *„termelő rombolás"* helyén – e szűkülő mozgástér szükségszerű következménye.

A tőke számára zavaró módon azonban a fönnálló antagonisztikus rendszernek sem növekvő destruktivitása, sem konszenzusteremtő hibridizálódása – amit hosszú ideig arra használtak a leghatalmasabb tőkés országokban, hogy kitelepítsék a tőke antagonizmusait, s erre is fogják használni, amíg ennek a megoldásnak a gazdasági és politikai kivitelezhetőségét nemássa alá az erősbödő szerkezeti válság – nem kínálhat semmilyen hosszú távú megoldást az objektíve szűkülő mozgástérre.

Minden *antagonisztikus* rendszer lényegi meghatározó jellemzőinek része az, hogy *szerkezetileg képtelen megoldani* belső ellentmondásait. Pontosan ez az, ami objektíven antagonisztikus rendszerként határozza meg. Következésképp, egy ilyen rendszernek más utakat-módokat kell találnia ahhoz, hogy elbánjon *rendszer-ellentmondásaival* – vagy eligazgassa őket (ameddig képes rá) –, *föl-* vagy *megoldásuk* módjának vagy lehetőségének hiányában. Ugyanis egy történelmileg életképes és fönntartható megoldás magát a tőkerendszert változtatná át de facto a saját *szerkezetileg körülbástyázott* és *hierarchikusan kizsákmányoló*

meghatározottságainak *„eltüntetése" nem-antagonisztikus* módozatává, amely meghatározottságok pedig – ellentétben a „népi kapitalizmus" ábrándos képzelgéseivel – a valóságban egy fölülmúlhatatlanul antagonisztikus társadalmi újratermelési rendként definiálják ezt. Nem meglepő ennélfogva, hogy a tőke-apologetika messze legkedveltebb és úton-útfélen reklámozott ideológiája éppenséggel a történetileg létrejött (és történetileg meghaladható) *rendszerantagonizmus* még leghalványabb lehetőségének is a vagy finoman kimunkált vagy nagyhangú tagadása. A rendszer antagonizmusát árulkodó módon *egyéni konfliktus* színében tüntetik föl, mint ami állítólag az *„emberi természet"* örök velejárója.

Mindazonáltal a rendszerantagonizmus efféle tagadása az uralkodó ideológia részéről – mindegy, hogy cizelláltan kimunkált álca alatt, vagy faragatlan cinizmussal történik ez –, nem tüntetheti el magát a mélyen gyökerező problémát. Ez a probléma éppen hogy csak súlyosabbá növekedhet az előttünk álló időben, ahogy már meg is látszik az utóbbi néhány évtized történelmi körülményein, amelyekre a tőke elmérgesedő szerkezeti válsága nyomta rá bélyegét. Ugyanis csupán két útja-módja van annak, ahogyan egy antagonisztikus társadalmi újratermelési rendszer bánhat alapvető rendszer-ellentmondásaival: vagy (1) időlegesen *kitelepíteni* avagy *exportálni* őket; vagy pedig (2) minden rendelkezésére álló eszközzel *rákényszeríteni* ellenfelére, beleértve a legerőszakosabb és legpusztítóbb eszközöket is. Ebben a kettős értelemben:

(1) *kitelepíteni az antagonizmusokat,* akármilyen módon is gyakorolható ez az uralkodó körülmények közepette – mint például a minden változatában belső ellentmondásokat *exportáló*, a propagandában a „fehér emberre háruló teher" gyanánt átlényegített, társadalmilag misztifikáló és soviniszta konszenzusteremtő *imperialista* uralom jól ismert brit birodalmi „ágyúnaszád-diplomáciája" formájában; vagy a „fejlett tőke" katonailag kevésbé nyilvánvaló, ám gazdaságilag-politikailag hatékonyabb második világháború utáni „modernizáló" *globális hatalom-bitorlásának* praktikáit bevetve bolygónk kevésbé fejlett területein,[31] az állítólag már „posztimperialista" ideológiának megfelelően –, ameddig még megvalósítható a tőke *rendszer-antagonizmusai* eligazgatásának ez a kitelepítő-exportáló módozata a nemzetközileg épp uralkodó hatalmak (s persze, a többiek rovására csupán néhányuk) által;

(2) kíméletlenül *rákényszeríteni* az *osztályellenfélre* a tőke erősbödő osztályuralmának erőszakos elnyomó parancsolatait a rosszabbra forduló válság és az élesedő osztálykonfliktus helyzeteiben, sutba vágva – a társadalmilag megkövetelt és „igazolt" szükségállapot nevében – még a „demokrácia és a jogállamiság" látszatát is; vagy, *imperialista* rendszerek *közti* összeütközések esetében, rákényszerítve a gyöngébb vetélytársakra és szemben álló államokra a legerősebb uralkodó katonai hatalom vagy hatalmak „nem alku tárgyát képező" igényeit és érdekeit – a legtágabb skálán, minden lehető eszközzel, beleértve a *totális háború* fegyvereit is –, ahogy ezt két világháború bizonyította a huszadik században.

Az uralkodó rend számára az a bökkenő, hogy sem a tőkerendszer antagonisztikus ellentmondásainak exportáló kitelepítése a tőke globális térbitorlása révén – ennek pusztító hatásával együtt immár a természetre is, ami viszonylag könnyűszerrel fönntartható volt igen hosszú időn át a múltban –, sem a rendszer-antagonizmusok *erőszakos rákényszerítése* az ellenségre, amelyet igába kell dönteni a *totális háború* végső erőfeszítésével is, korunkban már nem valósítható meg könnyűszerrel. Mára már alig maradt a vezető kapitalista hatalmak számára megkaparintható jelentős területe a bolygónknak; sem közvetlen imperialista katonai lerohanással, sem újonnan intézményesített „modernizáló" gazdasági leigázással. A *tőke globális emelkedése* ugyanis, amelyet Marx megállapított Engelshez írott, korábban említett levelében,[32] már történelmileg lezárult. Más szóval, immár teljes a tőke globális térnyerése, ha nem is a „globalizálódás" amaz idilli formájában,[33] amelyről dicshimnuszokat zengenek hivatásos ideológusai és „bérencei". A tőke, háromágú destruktivitása egyre ingatagabb formájában, immár uralma alatt tartja és kizsákmányolja egész bolygónkat minden lehető módon; de nem képes sem megoldani, sem alkalmas módon kitelepíteni szerkezeti antagonizmusait és robbanásra kész ellentmondásait a zavartalan tőketerjeszkedés és -fölhalmozás érdekében.

Mi több, az elmérgesedett problémáknak a tőke számára hagyományos „végső megoldása", a *korlátlan háború*, amelyet a múltban potenciális vagy valóságos ellensége ellen indított, gyakorolhatatlanná lett az immár bevethető tömegpusztító fegyverek föltalálása eredményeképpen, amelyek totálisan elpusztítanák az emberiséget egy globális háborúban. A folyamatos *részleges háborúk* – még ha az „elsöprő túlerő" érzéketlenül eszményített katonai stratégiáját alkalmazzák is, a népességet sújtó mérhetetlen, s még érzéketlenebb módon „járulékosnak" nevezett „károkozással" egyetemben, ahogyan Vietnamban és másutt tették – csakis elmélyíteni képesek a tőkerendszer szerkezeti válságát ahelyett, hogy kiutat mutatnának belőle az imperialista győztes és legyőzött hagyományos sémájában.

Így tehát a tőke szűkülő mozgástere a tekintetben, hogy alternatívák közt választhasson a belső problémáival való elbánáshoz –, ami elválaszthatatlan a tőke hanyatló fejlődési szakaszától – komoly következményekkel jár a jövőre nézve. Hiszen az a kijózanító igazság – s mindig is az marad –, hogy a *szerkezeti problémák szerkezeti megoldásokat* követelnek. Ez pedig, amiként a továbbiakban látni fogjuk, korszakosan fönntartható, hamisítatlan szocialista szellemű, strukturális gyógymód után kiált, s ez csakis annak a történelmi dialektikának a helyreállításával valósítható meg, amelyet a tőke antagonizmusai, rendszerfejlődésének leszálló szakaszában, gyökerestül *fölforgattak.* Így történhetett meg, hogy a tőke társadalmi anyagcsere-rendje – amely egykor a történelemben messze a legnagyobb előrelépést tette a termelés terén – a fonákjára fordult, a szerkezeti meghatározottságoknak messze a legpusztítóbb

Mészáros István hazaérkezett...

A tőkén túl könyvbemutatója a Kossuth Klubban, 2010. október 11-én

rendszerévé tagolódott, amely most már közvetlenül veszélyezteti bolygóháztartásunkat s benne az emberiség továbbélését.

Ám dacára minden ellenkező megrögzött érdeknek, nem szabad nem venni tudomást a fönnálló rend elfojthatatlan történeti dimenziójáról, s nem szabad tévesen fölfogni alapvető meghatározottságainak valódi jellegét. A társadalomszerkezetek ugyanis – még a legerősebben körülbástyázottak is, amilyen a tőke társadalmi újratermelési rendje – nem juthatnak érvényre úgy, ahogy a „tehetetlenség törvénye" érvényesül a természeti szükségszerűség világában. Nem szabad a természeti törvény mintájára elképzelni a *történelmi szükségszerűséget*, mint ahogyan a tőkeapologéták szeretik hamis módon rendszerük állítólag örök érvényét bizonygatni, miközben fonákul Marxot vádolják azzal, hogy afféle „gazdasági determinista" szemével nézi a világot. Marx dialektikus fölfogásában a történelmi szükségszerűség kibontakozó szakaszai akként jelennek meg, mint amelyek egy idővel szükségképp „eltűnő szükségszerűség" fokai, s a társadalmi szerkezet – amelyet úgy írt le, hogy ez „mindenkor meghatározott egyének életfolyamataiból áll elő" – mélységesen történeti megszorító föltételeknek van alávetve. Erre fut ki a szerkezet és a történet dialektikája. Hiszen a történelem és a struktúra emberi vonatkozásban mindig is mélységesen egymásba fonódik, s a történelem maga szükségszerűleg *nyitott végű*. A korunkban elkerülhetetlen globalizálódás bonyodalmai és ellentmondásai mit sem változtathatnak ezen. Ezek csupán nyomatékosíthatják a föltornyosuló felelősséget azért, hogy

szembenézzünk az idevágó kihívásokkal, amiként a jelen tanulmány is bevallottan ezt teszi. Ahogy egy magyar szólásmondás találón megfogalmazza, csakugyan „nem babra megy a játék”.

Jegyzetek

[1] Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* MEM 42, 113.

[2] Uo.

[3] Marx–Engels: *A német ideológia.* Magyar Helikon, 1974. 29.

[4] I. m. 35.

[5] Marx: *A filozófia nyomorúsága*. MEM 4, 152.

[6] Lásd Arisztotelész *Poétiká*jának 8. és 9. fejezetét.

[7] Lásd majd könyvem 6.4 szakaszát. (Kiváltképp az angol kiadás 354–373. oldalait.)

[8] Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage.* Paris, Plon, 1962. (Az idézet magyar fordítása részben Vekerdi László: „A primitív gondolkodás”. *Valóság*, 1967/11. 90.) Lévi-Strauss kirohanása a „transzcendentális humanizmus” ellen utóbb visszhangra talált Louis Athusser és társai körében, mint a hozzájuk kapcsolódó fura „elméleti antihumanizmust” képviselő „strukturalista marxizmus” kulcsfontosságú, meghatározó jellemzője.

[9] Lásd majd könyvem 6.4 szakaszának (az angol kiadásban) első három oldalát.

[10] Vö. Jean-François Lyotard: „Mi a posztmodern?” *Nagyvilág*, 1988/3.

[11] Lyotard: „A posztmodern állapot”. In: Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty: *A posztmodern állapot.* Századvég Kiadó, 1993. 130.

[12] Lyotard: „A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek”. In: *A posztmodern állapot.* 258.

[13] Lásd e tekintetben Marx korszakos jelentőségű, 1858. október 8-án Engelshez írott levelét.

[14] Ahogyan Engels, Marx nagy fegyvertársa elismerte és hangsúlyozta: „Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien.” Engels: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége.* MEM 21, 279.

[15] *A német ideológia.* 49.

[16] I. m. 91.

[17] Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott „Előszó”-ban használta ezt a kifejezést [MEM 13, 6.] azokkal a nagy elméleti teljesítményekkel kapcsolatban, amelyeket a polgárság kimagasló értelmiségi alakjai értek el a fölívelőben levő tőke álláspontjáról.

[18] MEM 23, 12–13.

[19] F. A. Hayek: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései.* Tankönyvkiadó, 1992. 108.

[20] I. m. 110. E bődületes apologetikája annak, ami „hasznos és kellemes a tőke számára”, minden bizonnyal jól hangzó muzsika az olyanok füleiben, akik nem látnak rá okot, hogy miért is kellene egyáltalán megpróbálnunk ellenőrzés alá vonni a katasztrofálisan veszedelmes globális pénzügyi rendszert, amely a felelőtlenül hűtlen kezeléssel elpocsékolt dollár *trilliókkal* összhangban most már elözönli a termelés terét is. Évekkel ezelőtt idéztem a *Sunday Times* egyik cikkét arról, hogy „A General Motors úgy fedezte likviditási hiányát, hogy merített 15 milliárd $-os nyugdíjalapjából, amit engedélyez számára az amerikai törvény.

Csakhogy most már 8,9 milliárd $ hiányzik a nyugdíjasok részére tartalékolt pénzalapból." S úgy kommentáltam: „A hűtlen kezelés tehát nem marginális vagy kivételes, hanem normális velejárója a tőkerendszernek." (Lásd *A tőkén túl I.* L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp. 2008. 21.) Újabban az ipari óriás General Motorst is – amely egykor azzal dicsekedett, hogy költségvetése nagyobb, mint Belgiumé – az állam volt kénytelen megmenteni a csődtől, dacára, hogy milyen leplezetlenül elbánt munkásai nyugdíjalapjával, az „amerikai törvény által engedélyezetten".

[21] Hayek: *i. m.* 113.

[22] Ez a fajta félremagyarázás messzire nyúlik vissza a történelemben. Már Engels is bírálta *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művéhez 1892-ben fűzött jegyzetében, hangsúlyozva: „Újabban azonban, amióta Bismarck rávetette magát az államosításra, bizonyos hamis szocializmus lépett fel, sőt itt-ott még némi lakájkodássá is fajult, amely minden államosítást, még a bismarckit is, minden további nélkül szocialistának nyilvánít." MEM 19, 211.

[23] Mészáros István: *A tőkén túl. I.* Id. kiadás, 22.

[24] Lásd ehhez: a nemzetközi burzsoázia egyik legnyilvánvalóbban osztálytudatos hetilapja, a *The Economist* nyíltan megvallja, hogy annak a több trillió dollárnak, amelyet a tőkés csődfölvásárlás „jó ügyébe befektettek" a jelenlegi válság során, az a legfőbb érdeme, hogy ez *„a rendszer megmentése"*; amiként kimondottan ezt emeli ki óriási betűkkel a címoldalán, 2008. október 11-én.

[25] István Mészáros: „Ideology and Social Science". E címmel a torontói York University társadalomtudományi karán 1972 januárjában rendezett interdiszciplináris szeminárium egyik tanulmányaként íródott. Első ízben közölte: *The Socialist Register*, 1972. Legújabban a Critical Quest jelentette meg külön kötetként: *Ideology and Social Science.* New Delhi, 2010. Az idézet e könnyen hozzáférhető friss kötet 10. oldaláról való.

[26] „Darling [a brit munkáspárti pénzügyminiszter neve] köteles reális költségvetést benyújtani: vissza kell nyesegetni az Egyesült Királyságban az államot; mondja meg nekünk a Munkáspárt, hogyan", a *Financial Times* 2010. március 23-i vezércikke.

[27] Ez, persze, az állam egyre aktívabb beavatkozását jelenti a gazdasági ügyekbe, nem pedig „visszahúzódását".

[28] Lásd Brian Groom cikkét: „Call it the Strategic Re-election Fund". *Financial Times*, 2010. március 23.

[29] Idézet *A társadalom-ellenőrzés szükségessége* című előadásomból az Isaac Deutscher Emlékülésen, London School of Economics, 1971. január 26. Lásd *A tőkén túl IV*, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp. 2010. 35–36.

[30] Még a *The Economist*-ból is kitetszik, milyen képtelenül tékozlók és rosszul gazdálkodók az efféle „partnerségek" (közös magán- és állami tőkebefektetéssel gazdálkodó társulások), amelyek arra valók, hogy bőkezű kárpótlást biztosítsanak a csődbejutó tőkés vállalkozások részvényeseinek, s amelyeket agyonreklámoz az „Új Munkáspárt" kormánya. Így nemrég azt olvastuk a *The Economist* 2010. május 15-i számának 40. oldalán közölt cikkben [„The Tube upgrade deals. Finis: The end of the line for Britain's biggest private finance initiative" – a cikk a londoni földalatti és földfelszíni tömegközlekedési állami-magán vegyesvállalatok, a Tube Lines, Metronet, TFL pénzügyi helyzetével foglalkozik – *A ford.*]: „Elméletben a PPP-t arra szánták, hogy kihasználják a magánszektor hatékonyságát, és derekas profit fejében áthárítsák a kockázatokat a munkát elvégző cégekre. Ténylegesen sem a Tube Lines, sem a Metronet nem volt képes teljesíteni a megállapodásokat.

A Metronet igazgatósága csapnivaló módon igazgatott, a kockázat átvállalása merő káprázatnak bizonyult: a cég 2007-ben csődbe jutott, s a kormány mintegy *2 milliárd font* erejéig kártalanította a hitelezőket." A dolgok ilyetén elintézése azt jelenti, hogy a „PPP"-ben a „Private", vagyis a „magán" annyi, mint *„derekas profit"*, a „Public" pedig, tehát az „állami" annyi, mint *„óriási* (ebben az egy esetben megközelítőleg *3 milliárd dollárnak* megfelelő) *veszteség"*, amit a dolgozó osztályok vállára rakosgatnak át a vagyonbukás szeszélyének kitett kapitalistákéról, akiket buzgón kártalanít az állam. Nem vonhatók ki a felelősség alól a „pártatlan tanácsadó cégek" sem, amelyek „szakértéssel" segítenek igazolni és a társadalomra áthárítani az efféle színlelten előnyös kockázatvállalásokat. Íme: „Amint a társulást összehozták, a Pricewaterhouse Coopers tanácsadó cég azt az előrejelzést adta, hogy a magánszektor akár 30 %-os megtakarítást érhet el; ez a szám fűtötte föl az egész projektet. Ámde a pénzügyi tanácsadó »nem közölt semmilyen bizonyító alapot erre a számításra«, mondja Stephen Glaister egyetemi tanár, aki mindvégig figyelemmel kísérte az eseményeket." (Uo.) S ez még korántsem a vége az *intézményesített felelőtlenség* eme *rendszerét* bemutató történetnek. Ugyanis „Május 11-én a döntőbíró Chris Bolt, a PPP-ügyek parlamenti előadója közzétett egy áttekintést a Metronet régi szerződéseiről, amelyeket most már szintén házon belül kezelnek a TFL-nél. »Kiábrándító« volt azt tapasztalni – mondta –, hogy a TFL változást eszközölt korábbi könyvvitelielszámolási rendjében, lehetetlenné téve ezáltal az összevetést a Tube Linesszal és a beolvadás előtti Metronettel." (Uo.) Eszerint, tökéletes összhangban az intézményesített felelőtlenség megszokott, a cinkosságra törvényesen építő rendszerével, senkinek sem lehet a fejére olvasni a kolosszális veszteséget. De ki hihetné komolyan, hogy az államilag szponzorált és katasztrofálisan tékozló felelőtlenségnek ez a kapitalista csődgazdálkodás szolgálatában álló rendszere örök időkig fönntartható?

[31] E tekintetben is nyilvánvaló a szerkezetből eredően érvényesülő kitelepítés *történeti dimenziója*. A „modernizáló" stratégiák vélt igazolását az érintett maroknyi tőkés ország történelmileg szerzett (de nem emlegetett) *kizsákmányoló előjogai* szolgáltatják; álságosan a tervezett „fejlesztés" *egyetemes elterjesztését* ígérgetik, teljes híjával minden ezt alátámasztó valóságos alapnak, ahogy például a Walt Rostow-féle groteszk „nekilendülés és érett kijózanodás" teóriájában. (Lásd könyvét: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifest.* Cambridge University Press, 1960.) Az ilyen „fejlesztési elméletek" a jövőre nézve is teljesen üres szóhalmazzá fakulnak, mihelyt a privilegizált „mintaországok", dacára föl-halmozott előjogaiknak, saját komoly problémáikkal kényszerülnek szembenézni, amiként erre korunkban igencsak rákényszerülnek.

[32] Lásd a 13. jegyzetet.

[33] Lásd Martin Wolf: *Why Globalization Works. The Case for the Global Market Economy.* Yale University Press, New Haven, 2004.

(Fordította: Csala Károly)

(Ez a szöveg, amelyet a szerző kéziratban bocsátott szerkesztőségünk rendelkezésére, „Bevezetés" a *Social Structure and Forms of Consciousness* című könyv 2011 elején a Monthly Review Press kiadásában, New Yorkban megjelenő második kötetéhez.)

Permanens gazdasági szükségállapot

Az eurózóna országaiban – elsősorban Görögországban, valamint Írországban, Olaszországban és Spanyolországban – idén lezajlott megszorítás-ellenes tiltakozásokkal kapcsolatban két diskurzus vált dominánssá.[1]

Az ismertebb, *establishment* diskurzus a válság depolitizált naturalizációjára törekszik: az elfogadott [szabályozó] intézkedéseket nem mint politikai döntések eredményét mutatják be, hanem egy semleges pénzügyi logika imperatívuszaiként – ha azt akarjuk, hogy a gazdasági élet stabilizálódjon, akkor egyszerűen le kell nyelnünk a keserű pirulát. A másik diskurzus – amit a tiltakozó dolgozók, diákok és nyugdíjasok képviseltek. Szerintük a megszorító intézkedések csupán egy újabb kísérletet jelentenek a nemzetközi finánctőke részéről, hogy fölszámolják a jóléti állam utolsó maradványait. Így az IMF az egyik nézőpontból mint a fegyelem és rend semleges érvényesítője tűnik föl, míg a másikból mint a nemzetközi tőke elnyomásának közvetítője.

Mindkét nézőpontból látszik az igazság egy-egy szelete. Nehéz nem észrevenni a „felettes én"-jellegét annak, ahogy az IMF az érintett államokat kezeli – miközben a Valutaalap megfeddi és megbünteti az adott országokat a visszafizetetlen adósságokért, újabb hiteleket juttat nekik, amelyekről mindenki tudja, hogy megint csak nem lesznek visszafizetve, azaz az adott ország még jobban belegabalyodik az egyre növekvő adósságok hálójába. A másik oldalról nézve, a „felettes én"-stratégia sikerének oka az, hogy a hitelfelvevő ország tökéletesen tisztában van vele: soha nem kell visszafizetnie az adósság teljes összegét, ezért megpróbál a hitelből az utolsó pillanatig profitálni.

Mint mondtuk, mindkét diskurzusban van egy szemernyi igazság, ugyanakkor mindkettő mélységesen téved. Az európai *establishment* által képviselt álláspont eltussolja azt a tényt, hogy az óriási deficitek a pénzügyi szektort kisegítő masszív mentőcsomagok, valamint a recesszió miatt kieső adóbevételek miatt jöttek létre; ami pedig a görög kormánynak nyújtott hitelt illeti, ezt arra fogják felhasználni, hogy törlesszék vele a görög államadósságot nagy német és francia bankok felé. Az EU garanciáinak igazi célja a privát bankok megvédése, hiszen ha az eurózóna bármelyik országa államcsődöt jelentene, az súlyosan érintené a pénzügyi szektort. A másik oldalon a tiltakozók diskurzusa újra megmutatja a jelenlegi baloldal nyomorúságos állapotát: követelései nélkülözik a pozitív tartalmat, ehelyett puszta elutasítást fejeznek ki a jóléti állam meglévő

formájának föladásával kapcsolatban. Itt egy olyan utópiával állunk szemben, amely nem a rendszer radikális megváltoztatására tör, hanem épp az a gondolat adja lényegét, hogy lehetséges a jóléti állam fönntartása a rendszeren *belül*. Érdemes észrevenni, hogy van némi igazság az ellenérvben: amennyiben a globális tőkerendszer kötöttségein belül maradunk, akkor azok az intézkedések, amelyek újabb összegeket vonnak el a dolgozóktól, diákoktól és nyugdíjasoktól, gyakorlatilag szükségesnek nevezhetők. Gyakran hallani, hogy az eurózóna válságának igazi üzenete az, hogy nem csak az euró, hanem az egyesült Európa terve is halott. Ahelyett hogy azonnal rábólintanánk erre az általános megállapításra, tegyünk hozzá egy leninista csavart: rendben van, Európa halott – de *melyik* Európa? A válasz pedig erre a kérdésre a következő: a világpiacba belesimuló poszt-politikai Európa, amit újra és újra elutasítottak a referendumok, Brüsszel technokratikus-szakértői Európája. Ami meghalt, az az Európa, amely a higgadt európai ráció képviselőjeként prezentálta magát – szemben a görög kicsapongással és korruptsággal –, a hűvös matematika képviselőjeként a ripacskodással szemben. Ugyanakkor – bármilyen utópikusnak is hangzik – továbbra is megvan a lehetősége egy másik Európának: egy más módon politikus Európának, amely közös emancipatorikus projekten alapul és amely annak idején életet adott a görög demokráciának, a francia és az októberi forradalomnak. Ezért nem szabad engednünk a kísértésnek, hogy a jelenleg is tartó pénzügyi válságra a nemzeti szuverenitás rekonstrukciójához való visszavonulással válaszoljunk, hiszen a nemzeti államok könnyű prédát jelentenek a szabadon mozgó nemzetközi tőke számára, amely könnyen kijátssza az egyik államot a másikkal szemben. Most jobban, mint valaha, a krízisre adott válasznak *mindig* internacionalistábbnak és univerzalistábbnak kell lennie, mint amilyen a nemzetközi tőke univerzalizmusa.

Új korszak küszöbén

Egyvalami világos: a jóléti állam évtizedei után – amikor a megszorítások viszonylag ritkák voltak, és mindig azzal az ígérettel együtt jelentkeztek, hogy végrehajtásuk után hamarosan helyreáll a normális menetrend – most olyan korszak következik, amikor permanenssé kezd válni egyfajta gazdasági szükségállapot: a válság állandósul, új életformává válik. A korábbinál sokkal brutálisabb megszorítások fenyegetnek, sorjáznak a különböző juttatásokat, az egészségügyi és oktatási kiadásokat megkurtító intézkedések, terjed a prekárius foglalkoztatás. A baloldal nehéz helyzetben találja magát: egyszerre kell hangsúlyoznia, hogy amiről itt szó van az nem egyszerűen „a” gazdaság, hanem inkább a *politikai* gazdaságtan, rámutatva, hogy nincsen semmi „természetes” az ilyesféle válságokban, és hogy a fönnálló globális gazdasági rendszer politikai döntések sokaságán alapszik; ugyanakkor észben kell azt is

tartania, hogy ameddig a tőkés rendszeren belül maradunk, törvényeinek megszegése gyakorlatilag gazdasági összeomlást okoz, hiszen a rendszer saját pszeudo-természeti logikájának megfelelően működik. Habár világosan látszik, hogy a fokozottabb kizsákmányolás új fázisába lépünk, amelyet megkönnyítenek a világpiac által támasztott feltételek (kiszervezés stb.), azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mindezt annak a rendszernek a működése biztosítja, amelyet ugyanakkor állandóan fenyeget a pénzügyi összeomlás.

Így aztán hiábavaló lenne egyszerűen abban reménykedni, hogy a jelenlegi válság következményei korlátozottak maradnak, és hogy az európai kapitalizmus továbbra is garantálni fogja a viszonylag magas életszínvonalat egyre több ember számára. Ha így tennénk, az valóban furcsa radikalizmus lenne, amelynek fő reménye az, hogy a körülmények továbbra is irrelevánssá és marginálissá teszik. Az ilyesfajta gondolkodás ellen kell észben tartanunk Badiou mottóját: *mieux vaut un désastre qu'un désêtre* – inkább egy katasztrófa, mint a nemlétezés; vállalnunk kell egy Eseményhez (*Event*, francia eredetiben: *événement*) való hűség kockázatát, még akkor is, ha az esemény „homályos katasztrófával" („obscure disaster", utalás Alain Badiou kifejezésére [désastre obscure], aki így jellemzi az 1989-es rendszerváltást) végződik. A baloldal mostani önbizalomhiányának legjobb indikátora a válságtól való félelme. Az igazi baloldal komolyan veszi a válságokat, minden illúzió nélkül. Az alapvető baloldali meglátás az, hogy habár a válságok fájdalmasak és veszélyesek, ugyanakkor elkerülhetetlenek is, és harci terepet kell, hogy jelentsenek, ahol ütközeteket vívnak, a győzelemig. S ezért aktuális ma – inkább mint valaha – Mao Ce-tung régi mottója: „Mélységes káosz uralkodik az ég alatt, a helyzet kiváló." Antikapitalistákból ma nincsen hiány. Sőt, szinte túltermelésről beszélhetünk a kapitalizmus szörnyűségeinek kritikája terén: csak úgy hemzsegnek a tényfeltáró cikkek a sajtóban, a TV-riportok és a *best-seller* könyvek a környezetünket pusztító vállalatokról, a korrupt bankárokról, akik továbbra is zsíros bónuszokat vesznek föl, miközben cégüket közpénzből mentették meg, vagy a *sweatshop*-okról, ahol gyerekeket túlóráztatnak. Az effajta kritikáknak, bármilyen kíméletlennek tűnnek is, van azonban egy rejtett aspektusa: amit menetrendszerűen *nem* kérdőjeleznek meg, az a liberális-demokratikus intézményrendszer, amelyen belül ezek a túlkapások – szuggerálják a kritikák – egyedül kezelhetők. A cél (explicite vagy implicite) az, hogy szabályozzuk a kapitalizmust – a média jelentette nyomás, a parlamenti vizsgálóbizottságok, a szigorúbb törvények, vagy akár a rendőrségi nyomozások segítségével –, és soha nem a burzsoá jogállam liberális-demokratikus intézményi mechanizmusainak megkérdőjelezése. Ez utóbbi továbbra is megmarad szent tehénnek, amelyhez még az „etikai antikapitalizmus" legradikálisabb formái – a Porto Alegre-i Társadalmi Világfórum, a „Seattle-i mozgalmak" – sem merészelnek nyúlni.

Ez az a pont, ahol Marx alapvető meglátása továbbra is érvényes marad, ma talán inkább, mint valaha. Marx számára a szabadság kérdése elsősorban nem magán a politikai szférán belül dől el – ellentétben például a nemzetközi pénzügyi szervezetek kritériumrendszerével, amit akkor alkalmaznak, amikor ítéletet mondanak egy-egy ország fölött: Vannak szabad választások? Függetlenek a bíróságok? Nincsenek a sajtót befolyásoló rejtett nyomások? Tiszteletben tartják az emberi jogokat? Marx szerint, ehelyett a tényleges szabadság kulcsa a társadalmi viszonyok „apolitikus" hálózatában van, a piactól a családig: ami pedig a tényleges szabadság növekedéséhez szükséges, az nem a politikai reform, hanem a termelés társadalmi viszonyainak átalakulása. Nem szoktunk szavazni arról, hogy kinek mi van a tulajdonában, avagy a gyáron belüli munkás-menedzsment viszonyokról; mindezeket az összefüggéseket a politikai szférán kívüli folyamatok határozzák meg. Illuzórikus azt várni, hogy effektív változás érhető el úgy, hogy „kiterjesztjük" a demokráciát erre a szférára – például úgy, hogy „demokratikus" bankokat hozunk létre, amelyek társadalmi kontrol alatt állnak. Ezen a területen nem lehet radikális változásokat elérni a kodifikált jogok szféráján belül. Az ilyesfajta demokratikus mechanizmusok természetesen játszhatnak pozitív szerepet. De mégis részei maradnak a burzsoá államapparátusnak, amelynek célja a tőkés újratermelés zavartalan funkcionálásának garantálása. Ebben az igen precíz és szűk értelemben Badiou-nak igaza volt, amikor azt állította: a végső ellenség ma nem a kapitalizmus, az imperializmus vagy a kizsákmányolás, hanem a demokrácia. *A „demokratikus mechanizmusok" végső keretként való elfogadása az, ami megakadályozza a tőkés viszonyok átalakítását.* A „demokratikus intézmények" szükséges defetisizálásához szorosan kapcsolódik negatív megfelelőjük – az erőszak – defetisizálása. Példának okáért, Badiou nemrégiben javasolta a „defenzív erőszak" alkalmazását: szabad területeket kell kialakítani az államhatalomtól megfelelő távolságra, kivonva magunkat az utóbbi alól (ahogy a lengyel Szolidaritás korai szakaszában láthattuk), és csak akkor nyúlni az erőszakos ellenállás eszközéhez, ha az állam megkísérli megtörni és bekebelezni ezeket a „felszabadított zónákat". Ezzel a formulával az a gond, hogy egy mélyen problematikus distinkción alapul az államapparátus „normális" működése és az állami erőszak „túlkapása" között. Azonban az osztályharc marxista elképzelésének ábécéjét jelenti az a tézis, hogy a „békés" társadalmi élet maga, az egyik osztály – nevezetesen az uralkodó osztály – győzelmének a kifejeződése. Az alávetettek és elnyomottak szempontjából nézve magának az államnak – mint az osztályelnyomás eszközének – a létezése az erőszak meglétével egyenlő. Hasonlóképpen érvelt Robespierre annak idején, amikor kimondta, a királygyilkosság igazolása nem egy, a király által elkövetett specifikus bűntény bebizonyításával történik: *a királynak*

a puszta létezése bűn, vétek a nép szabadságával szemben. Ebben a szigorú értelemben az erőszak, amit az elnyomottak fordítanak az uralkodó osztállyal, és annak államával szemben végső soron mindig „defenzív". Ha ezt nem ismerjük el, akkor *volens nolens* „normalizáljuk" az államot és elfogadjuk az általa gyakorolt erőszakot, mint pusztán esetleges túlkapásokat. A standard liberális mottó – miszerint időnként szükséges erőszakhoz nyúlni, de az soha nem legitim – nem elegendő. Radikális-emancipatorikus perspektívánkból nézve ezt a mottót meg kell fordítani: az elnyomottak szempontjából az erőszak mindig legitim – hiszen státuszuk maga erőszak eredménye –, de sohasem szükséges: mindig stratégiai megfontolások kell, hogy eldöntsék, kell-e erőszakot alkalmazni az ellenséggel szemben. Röviden: az erőszak témáját demisztifikálni kell. A gond a huszadik századi kommunizmussal nem az volt *per se*, hogy erőszakot alkalmazott – például az államhatalom megragadása, majd a polgárháború általi megvédése során –, hanem általános működési módja, amely elkerülhetetlenné tette és legitimálta az erőszak alkalmazását: ide tartozik például a Párt mint a történelmi szükségszerűség eszközének motívuma, és sorolhatnánk. Henry Kissinger egy CIA-nak írt jegyzékében, amely azzal kapcsolatban adott tanácsokat, hogyan lehetne aláaknázni az Allende-kormányt, tömören így fogalmazott: „Kínozzuk meg a gazdaságot." Több amerikai ex-tisztviselő ma már nyíltan bevallja, hogy ugyanezt a stratégiát alkalmazzák Venezuelában: a volt amerikai külügyminiszter Lawrence Eagleburger a következőket mondta a venezuelai gazdaságról a Fox News-nak: „Eleve ez az egyetlen fegyverünk [Chavez] ellen, és ezt használnunk is kellene, ti. azokat a gazdasági eszközöket, amelyekkel tovább ronthatjuk a gazdasági helyzetet, ezáltal rombolva [Chavez] vonzerejét belföldön és a régióban." A jelenlegi gazdasági vészhelyzetben is láthatjuk, hogy nyilvánvalóan nem vak piaci folyamatokkal állunk szemben, hanem magasan szervezett stratégiai beavatkozásokról államok és pénzügyi intézmények részéről, amelyek el vannak szánva arra, hogy a válságot a saját érdekeiknek megfelelően kezeljék – mármost ebben az esetben nem lenne itt az ideje a defenzív ellenlépéseknek?

Ezek a megfontolások alighanem össze kell, hogy törjék a radikális értelmiségiek kényelmes szubjektív pozícióját, még ha közben folytatják is mentális gyakorlataikat, amelyek oly közkedveltek voltak körükben a huszadik század során: elsősorban arról a késztetésről beszélek, hogy „katasztrofizáljuk" a politikai szituációkat. Adorno és Horkheimer úgy látta, a „felvilágosodás dialektikájának" az „adminisztrált világban" való kulminációja katasztrófához vezet; Giorgio Agamben pedig a huszadik század koncentrációs táborait a teljes nyugati politikai projektum „igazságaként" definiálta. De idézzük csak föl Horkheimer figuráját az ötvenes évek Nyugat-Németországából. Miközben keményen kritizálta az „értelem alkonyát" a modern nyugati fogyasztói társadalmakban, ezzel párhuzamosan védte is ugyanezt a társadalmat mint a szabadság

kizárólagos szigetét a totalitarizmus és a korrupt diktatúrák tengerében. Mi van akkor, ha egyszerűen arról van szó, hogy az értelmiségiek valójában biztonságban és kényelemben élnek, és életformájuk igazolásának érdekében konstruálnak radikális katasztrófa-forgatókönyveket? Sok értelmiségi esetében nem kétséges, hogy amennyiben forradalmakról van szó, annál jobb, minél távolabb történnek – például Kubában, Nicaraguában, Venezuelában –, hiszen így, miközben megmelengeti szívüket, ha a távolban történő eseményekre gondolnak, otthon továbbra is foglalkozhatnak saját karrierjük építésével. Most azonban, ahogy a fejlett-iparosodott országokban összeomlófélben vannak a jól működő jóléti állami struktúrák, a radikális értelmiségiek számára talán közelít az igazság pillanata, amikor tisztázniuk kell álláspontjukat: ha valódi változást akartak, hát most megkaphatják.

A gazdaság mint ideológia

A permanens gazdasági szükségállapot szituációja nem jelenti azt, hogy a baloldalnak föl kellene hagynia a közvetlen „gyakorlati haszonnal" nem járó, aprólékos intellektuális munkával. Épp ellenkezőleg: ma inkább, mint valaha, észben kell tartanunk, hogy a kommunizmus azzal kezdődik, amit Kant „Mi a felvilágosodás?" c. esszéjének híres passzusában az „ész nyilvános használatának"nevezett, azaz a gondolkodás egalitárius egyetemességével. Ezért úgy kell harcolnunk, hogy rávilágítsunk a jelenlegi „átstrukturálás" azon aspektusaira, amelyek fenyegetést jelentenek a transznacionális, nyílt térre. Példa erre az EU-ban jelenleg is zajló „bolognai folyamat", amelynek célja „az európai felsőoktatási rendszer felépítésének harmonizációja", és amely valójában koncentrált támadást jelent az ész nyilvános használata ellen.

A reform mögött az a késztetés húzódik meg, hogy alárendeljék a felsőoktatást annak a feladatnak, hogy megoldást találjanak a társadalom konkrét problémáira, szakértői vélemények „előállításán" keresztül. Ami itt eltűnik, az a gondolkodás igazi feladata: ez ugyanis nem pusztán abból áll, hogy megoldásokat találjunk a „társadalom" – valójában az állam és a tőke – által fölvetett problémákra, hanem, hogy reflektáljunk magára a formára, amelyben a problémák megjelennek; hogy fölfedezzük a problémát magában abban a folyamatban, ahogy egy problémát fölfogunk. A felsőoktatás redukciója a társadalmilag hasznos szakértői tudás termelésére paradigmatikus esete annak, amit Kant az „ész magánhasználatának" nevez – azaz annak a gondolkodásmódnak, amely esetleges, dogmatikus előfeltételezések ketrecébe van zárva –; mindez persze napjaink globális kapitalizmusának speciális kontextusában. Kanti terminusokban fogalmazva ez annyit tesz, hogy „éretlen" egyénekként cselekszünk, nem pedig szabad emberi lényekként, akik az ész egyetemességének dimenziójában is tudnak létezni.

Létfontosságú, hogy a felsőoktatás áramvonalasítására törő nyomást (ami nem csak a közvetlen privatizáció formájában jelentkezik, hanem az előbb leírt általánosabb formában is, ti. hogy az oktatást a szakértői tudás termelése felé orientálják) összekössük az intellektuális termékek alkotta közjavak „bekerítésének" folyamatával, azaz az „általános intellektus" [general intellect] privatizációjával. Ez a folyamat részét alkotja az ideológiai számonkérés módjának globális átalakulásában. Ezen a ponton talán hasznos fölidézni Althusser koncepcióját az „ideológiai államapparátusokról" (IÁA). Ha a középkorban a legfőbb IÁA az Egyház volt – abban az értelemben, hogy a vallás mint intézmény működött – akkor a kapitalista modernitás hajnalától egy kettős hegemóniáról beszélhetünk, amelyet egyrészt az iskolarendszer, másrészt a jog mint ideológia alkot. Az individuumokat jogi szubjektumokká formálták a kötelező általános oktatáson keresztül, miközben kialakult a hazafias, szabad honpolgár felelősségre vonhatóságának gyakorlata is, az új jogrendszer mátrixában. Így alakult ki a burzsoá és a honpolgár közötti szakadék a privát érdekeivel foglalatoskodó, egoista-utilitárius individuum és az állami szféra egyetemessége iránt elkötelezett *citoyen* között.

Míg a spontán ideologikus percepcióban az ideológia mint olyan a honpolgár univerzális szférájára korlátozódik – miközben az egoisztikus érdekek által meghatározott privátszférát „pre-ideologikusnak" fogják föl –, ezáltal a legfontosabb ideológiai ködösítés épp az ideológiának és az – úgymond – ideológiamentesnek ez az elkülönítése. Ami az 1968 utáni kapitalizmus legutolsó szakaszát jellemzi, az az, hogy a gazdaság maga – vagyis a piac és a verseny logikája – vált fokozatosan a hegemón ideológiává. Az oktatásban azt láthatjuk, hogy lépésről lépésre lebontják a klasszikus-burzsoá iskola IÁA-ját: az iskolarendszer egyre kevésbé egy mindenkire nézve kötelező dolog, ami a piac fölött létezik és amit közvetlenül az állam irányít, és ami a felvilágosodott értékek – szabadság, egyenlőség, testvériség – hordozója. Az „alacsonyabb költségek, nagyobb hatékonyság" szent formulája alapján egyre jobban átszövik a PPP (public-private partnership [köz- és magán-együttműködés]) kezdeményezései. A hatalom megszerzésének és legitimálásának területén is ezt láthatjuk: a választási rendszer egyre inkább piaci cserére emlékeztet, ahol a szavazók „megvásárolják" azt az opciót, amely a leghatékonyabbnak tűnik a társadalmi rend fönntartásának, a bűnüldözésnek és egyéb feladatoknak a megvalósításában. Szintén az „alacsonyabb költségek, nagyobb hatékonyság" formulájának megfelelően egyes funkciók, mint például a börtönök üzemeltetése – ami korábban az államhatalom kizárólagos terrénuma volt –, most privatizálható; a hadsereg már nem általános hadkötelezettségre épül, hanem fizetett zsoldosokból áll. Sőt, már az állami bürokráciát sem fogjuk föl többé hegeli univerzális osztálynak, ahogy az nyilvánvalóan látszik Berlusconi esetén: napjaink Olaszországában az állami hatalmat közvetlenül az anyagias burzsoá tartja kezében, aki könyörtelenül és nyíltan visszaél vele, hogy saját személyes érdekeltségeit védje.

Még az érzelmi kapcsolatok kialakítása is egyre inkább a piaci viszonyok mintájára szerveződik meg. Amit itt látunk, az önmagunk áruvá alakítása: az internetes társkeresőkön, vagy házassági ügynökségeknél a leendő partnerek magukat mint árukat tüntetik föl, fölsorolva kvalitásaikat, az egész „árura" pedig egy fotót biggyesztve. Ami itt hiányzik az Freud szavaival „*der einzige Zug*", az első benyomás, ami az első pillanatban eldönti, hogy szeretem-e az illetőt vagy sem. Egy adott pillanatban az embert elárasztja a szerelem – mint már önnálló tény – érzése és a tudat, hogy most már csak ebbe az irányba mehet. Definíció szerint tehát „jelöltek" kvalitásainak az összehasonlítása, annak latolgatása, hogy kibe legyünk szerelmesek, nem lehet szerelem. Ezért van az, hogy a párkapcsolati közvetítők *par excellence* szerelemgyilkos gépezetek. Miféle eltolódást jelent ez a hegemón ideológia működésében? Amikor Althusser azt állítja, hogy az ideológia az individuumokat szubjektumokká teszi [interpellates individuals into subjects], az „individuum" alatt az élő emberi lényeket kell érteni, akiket az ideológiai államapparátusok hatásuk alá vonnak, rájuk kényszerítve különböző mikro-gyakorlatok hálózatát. Ezzel szemben a „szubjektum" nem az élő emberi lény, a szubsztancia megtestesítője, hanem az ezekből az élőlényekből kapott végeredmény, amikor is már nem tudnak kilépni az IÁA által kialakított diszpozícióból (avagy az IÁA által működtetett mechanizmusokból), bele vannak zárva egy szimbolikus rendbe. Logikus módon, mivel a gazdaságot az ideológiamentesség szférájának tartjuk, a globális kommodifikációnak ez a szép új világa magát poszt-ideologikusnak tartja. Az IÁA-k persze továbbra is velünk vannak, inkább mint valaha. Azonban addig, amíg az ideológia a szubjektumokban – a szubjektumok önészlelésében – jelen van, addig a gazdasági szférának ez a hegemóniája nem is tűnhet föl másként, mint az ideológia hiányának. Ez nem azt jelenti, hogy az ideológia egyszerűen „visszatükrözi" a gazdaságot, a régi alap–felépítmény modell szerint. Ehelyett inkább arról van szó, hogy a gazdaság maga működik ideológiai modellként, ezért teljes joggal mondhatjuk azt, hogy a gazdaság IÁA-ként működik – szemben a „valódi" gazdasági életről alkotott idealizált liberális piac-elképzeléssel.

A lehetetlenség fokozatai

Ma azonban radikális változásnak vagyunk szemtanúi ennek az ideológiai mechanizmusnak a működésében. Agamben szerint napjaink „posztpolitikai" vagy biopolitikai társadalmában a párhuzamos *diszpozíciók* deszubjektivizálják az individuumokat, anélkül hogy új szubjektivitást hoznának létre. Így következik be a politika alkonya – hiszen a politika valódi szubjektumokat és identitásokat (munkásmozgalom, burzsoázia stb.) előfeltételez –, és a gazdaság diadala, azaz a tiszta kormányzásé, amelynek célja kizárólag saját reprodukciója. Tehát a mai jobb- és balol-

dalnak – habár továbbra is váltják egymást a hatalomgyakorlásban – nem sok köze van a politikai kontextushoz, amiből ezek a szavak származnak. Ma ezek a terminusok egyszerűen ugyanannak a kormányzati gépezetnek a két pólusát jelölik: az egyik célja a deszubjektivizáció skrupulusok nélkül, míg a másik el akarja takarni ugyanezt a célt a „jó demokratikus állampolgár" képmutató maszkjával.[2] A „biopolitika" azt a konstellációt jelöli, amikor a diszpozíciók [dispositifs] már nem generálnak szubjektumokat (nem csinálnak [interpellate] szubjektumokat az individuumokból), hanem csak igazgatják és szabályozzák az individuumok lecsupaszított életét. Ebben a konstellációban a radikális társadalmi átalakulásnak még a gondolata is lehetetlen álomnak tűnhet – de épp itt, a „lehetetlen" szónál érdemes megállnunk és elgondolkodnunk egy kicsit. Napjainkban, amikor a lehetségesről és a lehetetlenről van szó, igen furcsa eloszlást láthatunk: mind a két kategória mintha burjánzásba kezdett volna. Egyrészt, ami a személyes szabadságot és a tudományos-technológiai szférát illeti, minden nap azt halljuk, hogy „semmi sem lehetetlen": minden szexuális perverzió lehetséges, teljes zenei, film- és TV-sorozat archívumok tölthetők le, az űrutazás mindenki számára elérhető (megfelelő áron). Egyre közelebbinek tűnik fizikai és pszichikai képességeink mesterséges följavítása, alapvető biológiai funkcióink manipulációja a genetikai intervenciók révén; sőt, még az a techno-gnosztikus álom is kezd elérhetővé válni, hogy elérhetjük a halhatatlanságot amennyiben identitásunkat átalakítjuk egy software-ré, amely aztán letölthető lesz egy ilyen vagy olyan hardware-re. Másrészről viszont, amennyiben a társadalmi-gazdasági viszonyokat tekintjük, korunkat általában úgy szokás jellemezni, mint az érettség korát, amikor is az emberiség föladta régi millenarisztikus-utópikus álmait és elfogadta a valóság kötöttségeit – értsd: a kapitalista társadalmi-gazdasági valóságot –, annak minden lehetetlenségével együtt. A „nem lehet" parancsolata korunk *mot d'ordre*-ja: nem lehet nagy léptékű kollektív cselekvés eszközéhez nyúlni, hiszen ez szükségszerűen totalitárius terrorba torkollik; nem lehet továbbra is ragaszkodni a régi jóléti államhoz, mert ez versenyképtelenné tesz, és gazdasági krízishez vezet; nem lehet bezárkózni a világpiaccal szemben anélkül hogy ne süllyednénk az észak-koreai *dzsucse*-rendszer (a Kim Ir Szen-i önerőre támaszkodás, de facto autarkia elve és gyakorlata – *a szerk.*) szintjére. Ideologikus változatában az ökopolitika is hozzáadja még ehhez saját lehetetlenség-listáját, úgynevezett küszöbértékeit – pl. a maximum 2 Celsius-foknyi globális felmelegedés –, amelyeket „szakértői véleményekre" alapoz. Kulcsfontosságú itt megkülönböztetni a lehetetlenség két fajtáját: egy társadalmit (a valódi lehetetlenséget) és a „lehetetlenséget", amire a domináns ideológia ráfokuszál. A lehetetlenség itt mintegy megkettőződik, saját maga számára szolgál maszkként: a második típusú lehetetlenség ideológiai funkciója az, hogy elhomályosítsa az első lehetetlenség valóságosságát. Ma az uralkodó ideológia arra törekszik, hogy elfogadtassa velünk a radikális változásnak, a kapitaliz-

mus megszüntetésének, a demokrácia korrupt parlamenti bohózattá való lezüllése meghaladásának „lehetetlenségét", ezáltal láthatatlanná téve az antagonizmust, amely keresztülmetszi a kapitalista társadalmakat. Ez utóbbi egy valós lehetetlenség, abban az értelemben, hogy a önnálló társadalmi rendnek *a* lehetetlensége, annak konstitutív antagonizmusa – ami azonban nem jelenti azt, hogy ez a valós-lehetetlen ne lenne közvetlenül megragadható, vagy radikálisan megváltoztatható. Ezért van az, hogy Lacan formulája az ideológiai lehetetlenség meghaladására nem az, hogy „minden lehetséges", hanem hogy „a lehetetlen megtörténik". A lacani valós-lehetetlen [impossible-real] nem egy *a priori* limitet fejez ki, amit realista módon tekintetbe kell venni, hanem maga a cselekvés mezője. A tett, a cselekvés több, mint a lehetséges terébe való beavatkozás – a tett megváltoztatja magának a lehetségesnek a koordinátáit is, ezáltal retroaktív módon létrehozza saját lehetségességének feltételeit. Ezért van az, hogy a kommunizmus problémája, egyben annak a problémája, hogy mi a valós: kommunistaként cselekedni azt jelenti, beavatkozni napjaink globális kapitalizmusa rejtett alapantagonizmusának valóságába.

Szabadságok?

A kérdés ekkor még mindig megmarad: mit ér egy ilyen programjellegű kijelentés a lehetetlen megkísérléséről, amikor egy empirikus lehetetlenséggel állunk szemben, nevezetesen a kommunizmus kudarcával, hogy tömegeket mobilizáljon. Halála előtt két évvel, miután világossá vált, hogy a közeljövőben nem várható egy új európai forradalmi hullám, és hogy a szocializmus felépítése egy országban nonszensz, Lenin a következőket írta: „És ha úgy adódott, hogy a helyzet teljes kilátástalansága megtízszerezte a munkások és parasztok erejét, és ezáltal lehetővé tette számukra, hogy másképp térjünk át a civilizáció alapfeltételeinek megteremtésére, mint valamennyi többi nyugat-európai államban?"[3] Nem ugyanez ma a problémája a Morales-kormánynak Bolíviában, az egykori Aristide-kormánynak Haitiben, vagy a maoista kormánynak napjaink Nepáljában? Ezek a politikai erők mind „szabályos" demokratikus választások, nem pedig népfelkelések révén kerültek hatalomra, de amint ott voltak, hatalmukat legalábbis részben „nem-állami" módon kezdték el gyakorolni: közvetlenül mozgósították támogatóikat a nép soraiban, megkerülve a párt/állam reprezentációs hálózatait. Helyzetük „objektíve" reménytelen: a történelem alaptendenciája lényegében szembe megy velük, így „objektív tendenciákra" nem támaszkodhatnak, az egyetlen dolog, amit megtehetnek, az a rögtönzés; mindaz, amit kétségbeesett helyzetben megtehet az ember. De mégis: nem ad ez nekik egyúttal valamilyen egyedülálló szabadságot? És nem vagyunk mi – korunk baloldala – most pontosan ugyanebben a szituációban?

Helyzetük épp az ellenkezője a kora huszadik századi szituációnak, amikor a baloldal tudta mit kell tennie (létrehozni a proletariátus diktatúráját), de türelmesen kellett várnia a megfelelő pillanatra, hogy cselekedjen. Ma nem tudjuk mit kell tennünk, de most azonnal cselekednünk kell, mert a tétlenség következményei katasztrofálisak lehetnek. Úgy kell majd élnünk „mintha szabadok lennénk". Meg kell kockáztatnunk, hogy tegyünk egy-két lépést *lefelé* a szakadékba, a lehető legrosszabb helyzetekben; ismét föl kell találnunk az új bizonyos aspektusait, csak hogy mozgásban tartsuk a gépezetet és fönntartsuk a régiből azt, ami jó volt, mint az oktatás, az egészségügy, az alapvető szociális ellátások. Röviden szólva szituációnkat Sztálinnak az atombombára tett megjegyzése jellemzi: csak erős idegzetűeknek. Vagy, ahogy Gramsci mondta az első világháborúval megkezdődött korszakról: „a régi világ haldoklik, az új most éli szülési fájdalmait: a jelen a szörnyek ideje".

Jegyzetek

[1] Köszönöm Udi Aloni, Saroi Giri és Alenka Zupancic kapcsolódó megjegyzéseit.

[2] Giorgio Agamben: *Qu'est-ce qu'un dispositif?* Paris, 2007. 46–47.

[3] V. I. Lenin: „Forradalmunkról.", *LÖM 45.*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 376–380.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: *New Left Review,* 64. 2010. július-augusztus)

Kapitalizmus, klímaváltozás és fenntarthatóság

Alternatív forgatókönyvek az Egyesült Államok, Kína és a világ számára

Történelmi rendszerként a kapitalizmus először Nyugat-Európában alakult ki a 16. század kezdetén, és azóta folyamatosan terjedve maga alá gyűrte az egész földgolyót (Wallerstein, 1979). A kapitalizmus időszakában a világ népessége, a fogyasztás és a termelés egyaránt korábban soha nem tapasztalt, robbanásszerű növekedésen ment keresztül. Az emberek és a Föld ökológiai rendszere közötti anyagcsere volumene túlnőtt az ökológiai rendszer természetes működésének lehetőségein.[1] Az emberiség napjainkban olyan többdimenziós, globális környezeti válsággal kénytelen szembesülni, amely immár a civilizáció és az emberiség túlélésének alapjait fenyegeti.

A globális klímaváltozás az egyik legfontosabb – és potenciálisan a legkatasztrofálisabb – tünete ennek a válságnak. Ma már tudományos konszenzus alakult ki abban, hogy az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása – amelyek elsődleges oka a fosszilis tüzelőanyagok használata (és ezek jelentik a globális kapitalizmus legfontosabb energiaforrását) – a globális átlaghőmérséklet észlelt emelkedésének fő okozója (IPCC, 2007a).

Az utóbbi években Kína vált a globális kapitalista gazdaság legfőbb motorjává, és átvette a vezető helyet az Egyesült Államoktól az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása terén is. A legfontosabb üvegházhatást okozó gáz, a széndioxid globális kibocsátásában Kína és az USA együttesen mintegy 40 százalékért felelős. Ha e két ország – globális kötelezettségeinek megfelelően – nem tesz valódi lépéseket a kibocsátás mérséklésére, akkor lényegében esély sincs arra, hogy a globális kibocsátás olyan szintre csökkenhessen, amely lehetővé teszi az éghajlat stabilizálódását.

Naivitás lenne azt képzelni, hogy a klíma stabilizálását el lehet érni a jelenlegi társadalmi rendszer történelmi keretei között. Az Egyesült Államokban, Kínában és általában véve az egész világon a klíma stabilizálására irányuló valódi, hatékony intézkedések alapvető társadalmi

változásokat előfeltételeznek és igényelnek. Ebben az előadásban felmérem a klíma stabilizálásának geopolitikai és technológiai perspektíváit, és a kívánatos kibocsátás-csökkentés alternatív technikai lehetőségeit vázolom fel az Egyesült Államok, Kína, illetve a világ számára. Amellett érvelek, hogy egyetlen lehetséges forgatókönyv szerint sem lehet kompatibilis egymással az éghajlat stabilizálása és az olyan ütemű tőkefelhalmozás, amilyet a kapitalista rendszer gazdasági és politikai stabilitása megkíván. Előadásom záró részében pedig olyan lehetséges – az USA-t, Kínát és a világ többi részét érintő – társadalmi változásokat vitatok meg, amelyek révén elérhetővé válna a klíma stabilizálódása.

Kapitalizmus és klímaváltozás

Angus Maddison adatai szerint időszámításunk kezdete és i.sz. 1000 között a világgazdaság éves növekedése 0,01 százalék, míg 1000 és 1500 között évi 0,1 százalék volt. Ez az ütem 1500 és 1800 között évi 0,3 százalékra, míg 1820 és 2000 között már évi 2,2 százalékra nőtt. Az időszámításunk kezdetét követő első évezred során a világgazdaság jószerével alig növekedett. A rákövetkező fél évezredben a világgazdaság volumene megduplázódott, ám e növekedés jelentős részét a népesség növekedése eredményezte. Azalatt a három évszázad alatt, amikor a kapitalizmus kialakult és meggyökerezett Nyugat-Európában, a világgazdaság teljesítménye megháromszorozódott. Végül pedig, az elmúlt kétszáz évben, mikor a kapitalizmus világszerte elterjedt és uralma alá hajtotta az egész földgolyót, a világgazdaság volumene több mint ötvenszeresére duzzadt (Maddison, 2003). Természetesen nem véletlen, hogy a modern gazdasági növekedés (amely exponenciális ütemben fejlődik és növekedési pályája végtelennek tűnik) csakis a kapitalista korszakban alakulhatott ki.

A korábbi osztálytársadalmakhoz hasonlóan a kapitalizmus is olyan társadalmi rendszer, amelyben a társadalom által termelt többletet (a teljes termelésnek azt a hányadát, amely a népesség alapvető szükségleteinek kielégítésén felül megmarad) egy olyan kiváltságos kisebbség tartja ellenőrzése alatt, amely e társadalom uralkodó osztályát képezi. Ám a korábbi társadalmaktól eltérően a kapitalizmus az egyetlen valaha is létezett társadalmi rendszer, amelyben a piaci viszonyok a társadalom gazdasági és szociális életét teljes mértékig átitatva domináns szerepet játszanak.

Az olyan egykori osztálytársadalmakban, mint az ókori Egyiptom, a mezopotámiai civilizációk, a Római Birodalom, a középkori Európa, a kínai birodalmak, az arab és az oszmán birodalmak, az indiai mogulok birodalma vagy éppen az inkák világa, a többlettermék elosztása és felhasználása jellemző módon politikai folyamatokon keresztül realizálódott, vagy összhangban volt az adott társadalom bevett kulturális,

vallási vagy társadalmi normáival. Jóllehet, a piaci viszonyok mindig is léteztek ezekben a társadalmakban – sőt bizonyos történeti kontextusokban még virágzottak is – mégsem dominálták e társadalmak gazdasági és szociális életét, és többnyire egy sokkal nagyobb léptékű szükségletekre épülő gazdaság függvényei voltak. A népesség túlnyomó többsége (akik leginkább parasztok voltak) olyan termelést végeztek, amely közvetlenül saját alapvető szükségleteik kielégítésére irányult. Az uralkodó osztály leginkább az egész társadalomra kényszerített politikai követelmények vagy vallási előírások segítségével volt képes kisajátítani a többletterméket. A többlettermék szinte teljes egészében az uralkodó osztály luxusfogyasztásának, vagy olyan egyéb, nem termelő jellegű tevékenységeknek a fedezésére szolgált, mint a katonai hódítások – így igen kevés maradt belőle tőkefelhalmozásra és technikai fejlesztésre. A kereskedelmi jellegű kapitalista tevékenységeket politikai és vallási jellegű korlátozások sújtották, nem ritkán állami elnyomással is kiegészítve.

Ezzel szemben a kapitalizmusban a többlettermék kisajátítása és felhasználása elsődlegesen a piac működésén keresztül megy végbe, az egyes áruk magántulajdonosai között realizálódó cserék formájában. Míg a korábbi társadalmakban a termelés célja általában a népesség szükségleteinek, illetve az elitek konkrét luxusigényeinek kielégítése volt (legyen szó akár rezidenciákról, síremlékekről, kastélyokról, ékszerekről, ínyencségekről vagy éppen hadi dicsőségről), addig a kapitalizmusban maga a pénzcsinálás (vagyis a profit) vált a termelés céljává. A kapitalizmust tehát nem a magántulajdon vagy a piac megléte különbözteti meg a korábbi osztálytársadalmaktól, hanem az, hogy a kapitalizmus az egyedüli gazdasági rendszer, amely a profit termelésén alapul.

Amikor a piaci viszonyok kiterjedtek és meghatározóak (vagyis a gazdasági és társadalmi élet szinte minden aspektusa pénzben mérhetővé és kifejezhetővé válik), az egyes kapitalisták, a vállalkozások és az államok az egymás közötti versengés szükségletének állandó, intenzív nyomása alá kerülnek. Azok, akik nem képesek érvényesülni a piaci versenyben, megszűnnek kapitalistának lenni. A versenyben pedig bármely kapitalista, vállalkozás vagy állam csakis úgy tud fennmaradni és érvényesülni, ha a rendelkezésére álló többlettermék (profit vagy adó) egy jelentős részét tőkéjének felhalmozódásába fekteti. Ennek eredményeként a kapitalizmusban egyértelmű, rendszerszintű tendencia van arra, hogy a népesség, a termelés és a fogyasztás egyre fokozódó mértékben növekedjen.

Az az elképzelés, hogy a kapitalizmusban uralkodó piaci verseny arra motiválja és kényszeríti az egyéneket és a vállalkozásokat, hogy megtakarításokat halmozzanak fel, és ezeket a megtakarításokat új tőkékbe vagy új technológiákba fektessék, valójában meglehetősen bevett koncepció, amelyet széles körben elfogadnak a klasszikus, a neoklasszikus, az osztrák iskolához tartozó és a marxista közgazdászok

is (bár a hagyományos neoklasszikus közgazdaságtan figyelmen kívül hagyja a piaci verseny dinamikus természetét). Egyértelmű, hogy az új tőkébe való befektetés nagyobb alaptőkékhez és jelentősebb termelési eredményekhez vezet. Az új technológiákba fektetett tőke bármely adott tőke vagy munkaerő számára jobb eredményeket tesz lehetővé, és általában véve szintén a termelés növekedéséhez vezet. Amíg nem alakulnak ki olyan körülmények, ahol az átfogó és domináns *piaci viszonyok nem jelentenek egyben átfogó és domináns piaci versenyt*, addig nehéz elképzelni, hogy az általunk ismert kapitalizmus nem generálja a gazdasági növekedés inherens, erőteljes tendenciáit. Még ma is sokan éppen ezt tekintik a kapitalizmus legfőbb erényének.

Adam Smith például az emberi fejlődés négy történelmi szintjét vizsgálva (vadászat, pásztorkodás, mezőgazdaság, és „kereskedelem", vagyis kapitalizmus) azt hangsúlyozta, hogy csakis a kapitalizmust jellemzi a tőkefelhalmozásra való heves törekvés. Mind David Ricardo, mind pedig John Stuart Mill megemlítette azt a lehetőséget, hogy a tőkefelhalmozás végül egy „stacionárius állapotba" torkollik. Ugyanakkor ez a stacionárius állapot mindkettőjük szerint a profitráta esésének hosszútávú tendenciájából következik. Vagyis Ricardo és Mill stacionárius állapota gyakorlatilag a profitcélú termelés végét jelenti, így az általunk ismert kapitalizmus végét is. Karl Marx a bérmunkát és a profitért folyó termelést a kapitalizmus alapvető vonásainak tekintette, és hangsúlyozta az áruviszonyok átfogó, domináns jellegét a kapitalizmusban.[2] Immanuel Wallerstein, a világrendszer-elmélet legjelentősebb teoretikusa egyértelműen olyan történelmi rendszerként határozta meg a kapitalizmust, amely „vég nélküli tőkefelhalmozásra" törekszik (Wallerstein, 1979). James Gustav Speth, az elismert környezetkutató szintén a szüntelen gazdasági növekedést tartja a modern kapitalizmus meghatározó vonásának (Speth, 2008).

Az ökológiai fenntarthatóság eléréséhez arra van szükség, hogy az emberi hatás az ökológiai rendszer minden dimenziójában olyan szinteken stabilizálódjon, amelyek belül maradnak a rendszer természetes működési lehetőségein. Ha a gazdaság outputja korlátlanul növekszik, akkor az emberi hatás stabilizálásához, a gazdasági output egységeire vetített hatást (az összes erőforrás kihasználásában és a környezetszennyezés minden aspektusában) nullára kellene csökkenteni. És mivel teljességgel lehetetlen azt elérni, hogy az ember gazdasági aktivitása semmiféle hatással ne legyen a környezetre, egy vég nélkül növekvő gazdaság elkerülhetetlenül az ökológiai fenntarthatóság kárára van.

Az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC, Intergovernmental Panel on Climate Change) jelentése szerint (IPPC, 2007b) 2000 és 2050 között a globális széndioxid kibocsátást 50-85 százalékkal kellene csökkenteni ahhoz, hogy elkerülhető legyen a preindusztriális korszakhoz képest mért 2-2,4 Celsius-fokos globális melegedés, amelyet általánosan olyan határértéknek tartanak, amely szükséges lenne az emberiség és

a civilizáció túlélését fenyegető klímakatasztrófa megelőzéséhez. Azonban az IPCC jelentések publikálása óta számos újabb tanulmány arra mutatott rá, hogy az IPCC alaposan alábecsülte mind a klímaváltozás lehetséges következményeinek súlyosságát, mind pedig a probléma sürgető voltát, ezért sokkal drasztikusabb intézkedésekre van szükség a civilizációt fenyegető katasztrofális konzekvenciák elkerülésére (lásd pl. Hansen et al. 2008). Martin Parry, az IPCC munkacsoportjának alelnöke nemrégiben úgy vélekedett, hogy 2050-ig még a kibocsátás 80 százalékos csökkentése is csupán 70 százalék esélyt adna egy 2 fokos felmelegedés elkerülésére (Pearce, 2008; az interjú nem határozza meg, hogy melyik évtől kellene elérni ezt a csökkentést).

James Hansen, a világ egyik vezető klímatudósa szerint a légkör jelenlegi 385 ppm-es (parts per million, milliomod) széndioxid-koncentrációjának 350 ppm alá kellene csökkennie ahhoz, hogy a klímaváltozás ne léphesse túl azokat a „fordulópontokat", ahonnan már végképp kikerül bármiféle emberi ellenőrzés alól. Hansen javaslata szerint azonnal le kellene állítani az összes új szénerőmű építését, és 2030-ig a ma működő hagyományos széntüzelésű erőművek mindegyikét be kellene zárni (Hansen, 2008).

Hansen 350 ppm-es elvárása nagyjából megfelel az IPCC által kívánatosnak tartott 85 százalékos csökkentésnek.[3] A jelentés a továbbiakban már abból a feltételezésből indul ki, hogy a széndioxid-kibocsátás 2000 és 2050 közötti 85 százalékos csökkentése szükséges az éghajlat stabilizálásához. Ez éves lebontásban 3,7 százalékos csökkentést jelent. Az 1. ábra egybeveti a fosszilis fűtőanyagokból származó széndioxid-kibocsátás éves adatait és a kibocsátás intenzitásának a GDP-re vetített éves adatait (a globális széndioxid-kibocsátás arányát a globális GDP-hez) 1960 és 2006 között, valamint a klíma stabilizálásához szükséges korlátozások éves adatait.

1960-tól 2006-ig a globális kibocsátás minden egyes évben jóval az elvárt 85 százalékos csökkenés szintje fölött mozgott. Valójában a kibocsátás intenzitása szinte egyik évben sem csökkent olyan mértékben, hogy az megfelelt volna ennek a 85 százalékos csökkenésnek. A kibocsátás intenzitását jelző mutatók alapvetően jelzik, hogy milyenek lehetnének az emissziós ráták, ha a gazdasági növekedés zéróra csökkenne. Így, a technikai fejlődés adott jellegét tekintve a globális gazdasági növekedésnek azonnal véget kellene vetni ahhoz, hogy egyáltalán reményünk legyen a klíma stabilizálására. Másfelől viszont, mivel a gazdaság és a globális kibocsátás 2000 után is növekedett, a klíma stabilizálásához még sürgősebb kibocsátás-csökkentésre van szükség, mint amit az 1. ábra mutat.

Még ha technológiailag lehetséges volna is a klíma stabilizálását összeférhetővé tenni a gazdasági növekedéssel, az erre irányuló törekvések a kapitalizmus világrendszerének keretei között valószínűleg lebírhatatlan politikai akadályokba ütköznének. A kapitalizmus az államok közötti versenyen alapuló rendszer, ami elengedhetetlen a tőkefelhalmozásnak kedvező politikai viszonyok kialakításában (Wallerstein, 1979; Arrighi, 1994). A világrendszer keretein belül az egyes államok az egymással folytatott gazdasági és katonai küzdelem örökös kényszerében léteznek.

A klíma stabilizációjához szükséges a hagyományos fosszilis energiaforrások kiváltása nem szénalapú energiahordozókkal (amelyek jelenleg többnyire drágábbak a fosszilieknél), vagy olyan új energiahatékonysági intézkedéseket kell tenni, amelyeket a vállalkozások önmaguktól nem lennének hajlandóak bevezetni (az ilyen újfajta energiahatékonysági intézkedések gazdasági ára így nagyobb lenne gazdasági hasznuknál). Eszerint a klíma stabilizálására szolgáló intézkedések végső soron növelnék a kapitalisták rövidtávú és középtávú költségeit, és visszafognák a tőkefelhalmozás ütemét. Ezért igen kevés állam lesz hajlandó egyoldalúan komoly kibocsátás-csökkentést felvállalni, hiszen ez alaposan aláásná a világrendszerben elfoglalt versenyhelyzetüket. Másrészt viszont nem létezik olyan világkormány, amely hatékonyan megfegyelmezhetné az egyes kapitalista államokat, és előtérbe helyezhetné a rendszernek mint egésznek a hosszú távú, strukturális érdekeit.

Történelmileg a sikeres hegemón hatalmak időről-időre egyfajta meghatalmazott világkormányként funkcionáltak, és igyekeztek fenntartani az államok közötti versengés és a rendszerszintű érdekek közötti bizonytalan egyensúlyt. Mindazonáltal napjainkban, mikor az USA hegemóniája hanyatlik, nem látszik fellépni olyan örököse, amely a következő hegemón hatalomként képes lenne hatékonyan kordában tartani a rendszert.[4]

A problémát tovább bonyolítja az a tény, hogy a kapitalizmus világrendszerét a jövedelmek, a jólét és a hatalom megoszlásának alapvető egyenlőtlenségei jellemzik. A rendszeren belül az egyes államok, a nemzetközi munkamegosztásban mutatkozó relatív előnyeik és hátrányaik szerint három strukturális pozícióban lehetnek: központi (centrum), félperiferiális vagy periferiális országok (Wallerstein, 1979).

A centrum-országok közül az Európai Unió sürgeti leginkább a klíma stabilizálására irányuló globális erőfeszítéseket. 2007-ben az Európai Bizottság bejelentette, hogy széndioxid-kibocsátását 2020-ra az 1990-es szinthez képest 20 százalékkal szándékozik csökkenteni. Mindazonáltal az európai szándék maga is messze elmarad attól a szinttől, amely a klíma globális stabilizálásához szükséges lenne. A globális kibocsátásban Európa jelenleg elfoglalt relatív helyzetét tekintve az európai redukciós terv – már amennyiben megvalósulna – mindössze a kínai emissziós ráta egy-két évi növekedését lenne képes ellensúlyozni.[5] Ráadásul, bár

a legutóbbi európai csúcstalálkozó (amelyre Poznanban került sor 2008 decemberében) megerősítette a 20 százalékos csökkentés tervezetét, ám egyben számos engedményt tett a nehéziparnak és a kelet-európai országoknak. A megállapodás azt is lehetővé tette az európai országok számára, hogy „krediteket" vásárolva tehessenek eleget a kibocsátás csökkentésére irányuló kötelezettségeiknek, amelyeket úgy szerezhetnek meg, ha a világ más részein a kibocsátást csökkentő beruházásokba kezdenek. Ez olyan kibúvókat kínál, amelyek az egész redukciós tervezetet felhígítják (*The Economist,* 2008).

Másrészről pedig a fosszilis energiahordozókhoz (főképpen a kőolajhoz) és az igencsak pazarló energetikai infrastruktúrához kötődő amerikai kapitalista osztály mind a mai napig meglehetősen vonakodik komolyan elkötelezni magát a klíma stabilizálása mellett. Talán az Obama-kormányzat alatt egy jóval aktívabb attitűd jelenik meg ez irányban. Ám az még bizonytalan, hogy az Obama-kormányzat valóban hajlandó lesz-e kellőképpen hatékony tettekre és vállalásokra.

Habár történetileg a centrum-országok a felelősek az atmoszférában felhalmozódott üvegházhatást okozó gázok legnagyobb részének kibocsátásáért, az elmúlt évek során a nagy félperiferiális országok (az úgynevezett „feljövő piacok") kibocsátása áll a gázkoncentráció növekedésének legnagyobb hányada mögött. A Világbank adatai szerint manapság az „alacsony és közepes jövedelmű" országok bocsátják ki a globális széndioxid mintegy felét, és háromnegyeddel részesednek a kibocsátás 2000 és 2004 közötti növekedéséből (World Bank, 2008). A nagy félperiferiális országok kibocsátásának jelentős csökkentése nélkül nem mutatkozik esély a globális klíma stabilizálására.

A gyorsütemű tőkefelhalmozás és gazdasági növekedés dacára a nagy félperiferiális országok, mint Brazília, Kína, India, Mexikó és Dél-Afrika, még jócskán le vannak maradva a centrum-országok mögött az egy főre eső jövedelem és az erőforrások felhasználása szempontjából. Sőt, ezek az országok éppen az olcsó munkaerőt és az olcsó természeti erőforrásokat használják fel „viszonylagos előnyként" a globális kapitalista versengésben. A gyors gazdasági növekedésre ahhoz is szükségük van, hogy csillapítsák a hazai politikai és társadalmi feszültségeket.[6]

Nem meglepő, hogy a legfontosabb „feljövő piacok" uralkodó elitjei a felé az álláspont felé konvergálnak, amely hevesen elutasít mindenféle akciót a klíma stabilizálása érdekében, és ezáltal a gazdasági növekedés visszafogásával fenyeget, illetve azt hangoztatják, hogy az éghajlat stabilizálásának teljes gazdasági terhét a centrum-országok vállára kell rakni.

2008 júliusában, a Japánban tartott G8-as csúcstalálkozón (szerteágazó vitákat követően) a nyolc legfontosabb ipari ország vezetőinek sikerült bizonytalan egyetértésre jutniuk abban, hogy 2050-re 50 százalékkal csökkentik széndioxid-kibocsátásukat (ám a kezdő évet nem határozták meg). Ezt az öt legnagyobb „felzárkózó ország" vezetői azonnal elutasí-

tották. Brazília, Kína, India, Mexikó és Dél-Afrika vezetői azt követelték a „fejlett országoktól", hogy 2050-re kibocsátásukat az 1990-es szinthez képest 80-95 százalékkal csökkentsék, és pénzügyi segítséget sürgettek a „fejlődő országok" számára a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás megkönnyítésére. Hu Csin-tao kínai elnök kijelentette, hogy Kína fejlődő országként az iparosításra és az emberek életszínvonalának emelésére fog összpontosítani. Az öt ország vezetőinek közös nyilatkozata hangsúlyozta, hogy a „fejlett országoknak" „vezető szerepet kell játszaniuk az üvegházhatást okozó gázkibocsátás ambiciózus és teljes csökkentésében" (Hornby, 2008; Wintour és Elliott, 2008).

Mikor a világ vezetői az ENSZ-megbeszélésekre Lengyelországba utaztak, hogy egy új megegyezést dolgozzanak ki a jórészt hatástalannak bizonyult kiotói egyezmény helyett, Kína arra szólította fel a „fejlett országokat", hogy GDP-jük egy százalékát (vagyis több mint 300 milliárd dollárt) segítségként ajánljanak fel a „fejlődő országoknak" az üvegházhatást okozó gázok csökkentésére, és lássák el azokat „zöld" technológiákkal. Cserébe viszont Kína semmiféle konkrét emisszió-csökkentési tervet nem ajánlott fel. A *Financial Times* riportere beszámolt arról, hogy „a tárgyalásokon résztvevő tisztviselők szerint nem valószínű, hogy a kínai követelés egyetértésre fog találni a fejlett országok körében, ám jól tükrözi a szegényebb országok között elterjedt hangulatot" (Dyer és Harvey, 2008).

Klímastabilizáció és gazdasági növekedés

Ebben a fejezetben néhány alternatív forgatókönyvet tekintünk át az emisszió korlátozására. Ezek a forgatókönyvek azt hangsúlyozzák, hogy a klíma stabilizálásához szükséges emissziós korlátozások semmiféle valószerű esetben sem lehetnek kompatibilisek a gazdasági növekedésnek azzal a mértékével, amelyet a kapitalista gazdasági és politikai stabilitás megkíván.

A sugárzásos fűtés (radiative forcing) tekintetében a széndioxid mintegy háromnegyedét adja az atmoszférában található hosszú távú üvegházhatást keltő gázoknak, és több mint 100 százalékát a teljes nettó emberi terhelésnek, amennyiben az aeroszolok hatását is figyelembe vesszük (IPCC, 2007a). A légkör növekvő széndioxid-koncentrációja elsődlegesen a fosszilis energiahordozók elégetéséből ered. A széndioxid-kibocsátás csökkentéséhez és a klíma stabilizálásához az emberi energiafogyasztásnak és a gazdasági tevékenységnek alapvető változásokon kell keresztülmennie.

A fosszilis energiahordozók jelenlegi felhasználásának három lehetséges alternatívája van: a megújuló energiaforrások, az atomenergia, valamint a széndioxid-leválasztás és -tárolás. A széndioxid-leválasztás és -tárolás óriási tárolókat igényel, ezért jelentősen csökkentené az

energiatermelés hatékonyságát, és növelné az energiára fordítandó beruházásokat. Ennél is fontosabb azonban, hogy a széndioxid-leválasztás és -tárolás kereskedelmi jelentőségű alkalmazására vajmi kevés esély nyílik 2030 előtt, és még akkor sem lesz alkalmazható az erőművek egy jelentős részénél, miközben az éghajlat stabilizálásához a globális széndioxid-kibocsátásnak legkésőbb 2015-től csökkennie kellene (Greenpeace International, 2008a).

A nukleáris energia termeléséhez urániumra van szükség, amely nem megújuló energiaforrás, és a hagyományos nukleáris reaktorok használatával a készletek hamar ki fognak merülni. Az Energy Watch Group 2006-os jelentése szerint a világ ismert és feltételezett urániumkészletei már csak 30–70 évig lesznek elegendőek. Ráadásul a nukleáris reaktorok építésének lassú ütemét figyelembe véve az elkövetkező években az újonnan elkészült atomerőművek éppen csak arra lesznek elegendőek, hogy kiváltsák az elavult, leállítandó atomerőműveket.

A tenyésztőreaktorok (amelyek képesek 100 százalékkal megnövelni az urániumforrás élettartamát) építése igen sokba kerül, fenntartásuk és üzemeltetésük bonyolult, és komoly biztonsági aggályokat vetnek fel. Ez a technológia még vélhetőleg évtizedekig nem forrja ki magát. A nukleáris fúziós technológiára vonatkozó előrejelzések – amely elméletileg szinte korlátlan energiaforrást jelentene – még ennél is bizonytalanabbak (Heinberg, 2004. 132–139.; Kunstler, 2005. 140–146.; Trainer, 2007. 119–124.).

A megújuló energiaforrások közül csak a szélenergiának és a napenergiának van hosszabb távon valódi esélye arra, hogy a jelenlegi globális energiaigénynek, vagy akár többszörösének megfelelhessen. De még a szélenergiának és a napenergiának is vannak hosszú távú fizikai korlátai. Ráadásul a szél és a napsugárzás változó, időszakos energiaforrások, ami gátat szabhat elterjedésüknek a elektromos energiaszolgáltatásban, és ugyanakkor csakis elektromos energia termelésére használhatóak (Lightfoot és Green, 2002; Trainer, 2007).

Az energia a modern indusztriális gazdaság alapköve. A fosszilis energiahordozók felcserélése más energiaforrásokkal alapvető változásokat igényel a társadalom energetikai, szállítási és ipari infrastruktúrájában. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is a legalapvetőbb korlátokat, a kibocsátás csökkentésének és a szénalapú energia kiváltásának lehetőségeit az infrastruktúra kiépítésének lehetőségei is korlátok közé szorítják.

Egy olyan világban, amely túllépett a fosszilis energiahordozókon, a legkülönfélébb megújuló energiaforrásokból nyert elektromos energia fogja a főszerepet játszani a teljes energiafogyasztásban. Mindazonáltal az erőművek és az egyéb elektromos berendezések felépítése nem csupán financiális forrásokat, hanem speciálisan képzett és tapasztalt munkásokat, technikusokat és mérnököket is igényel, nem beszélve az olyan felszerelésekről és anyagokról, amelyeket csupán erre specializálódott üzemek képesek előállítani. Nem elegendő csupán

kinyomni pár milliárd dollárt, és arra számítani, hogy ez majd megújuló elektromosságot generál. Ehelyett új munkásokat, technikusokat és mérnököket kell képezni, új felszereléseket és anyagokat kell előállítani. Mindez, valamint maga a rendszer kiépítése nem csupán forrásokat, de időt is igényel. Így afféle általános elvként kijelenthető, hogy bármely időszakot tekintve az energiaipar teljes fejlesztési kapacitása húzza meg a megújuló energiák terjedési ütemének felső határát.[7] Ráadásul komoly fejlesztések szükségesek az elektromos hálózat kiterjesztésére és átalakítására, a közlekedés, az ipar és a lakossági fogyasztás nagy részének elektronizálására.

Az 1. táblázat bemutatja a világ energiaellátásának történeti alakulását, valamint három lehetséges jövőbeni forgatókönyvét, amelyekben a fosszilis energiafogyasztás a klíma stabilizálásának érdekében csökken (ennek néhány feltételét a táblázatot követő szövegben részletezzük). Az 1-es, a 2-es és a 3-as forgatókönyv szerint a világon 2005 és 2050 között minden egyes évben 200, 400, illetve 800 gigawattnyi szél- és napenergián alapuló erőmű épülne. Ezek szerint a forgatókönyvek szerint a világgazdaság éves növekedési üteme -0,05 és +1,8 százalék közé esne.

Az 1. forgatókönyv szerint például a fosszilis energiahordozók fogyasztása 2005 és 2050 között 87 százalékkal csökkenne. Másrészről viszont 2050-re a világon több mint 9000 gigawattnyi szél- és napenergiát hasznosítanának, és az adott időszakban a nukleáris energia, a vízenergia, valamint az egyéb megújuló forrásokból nyerhető energia aránya megduplázódna. A megújuló energiaforrások nagymértékű bővülése dacára így a világ energiaellátása a 2005-ös szinthez képest mintegy 60 százalékkal csökkenne. Ugyanakkor a világ energiahatékonysága több mint kétszeresére nőne, és ennek megfelelően a világgazdaság outputja csupán kis mértékben maradna a 2005-ös szint alatt (a világméretű reál GDP = a világ energiafogyasztása × a világ energiahatékonysága).

A szél- és napenergián alapuló előrevetített fejlesztések érzékletesen egybevethetőek a világ energiaipari beruházásainak mai adataival. 2005-ben világszerte 124 gigawattnyi fejlesztés történt, ha az összes típusú energetikai beruházást figyelembe vesszük (EIA, 2008b). 2007-ben globálisan 20 gigawattnyi fejlesztés jutott a szélenergiára, míg a megelőző évben kevesebb, mint 2 gigawattnyi beruházás történt a napelemes (PV) elektromosság területén (BP, 2008b).

A forgatókönyv elképzeléseit más hosszú távú energetikai tervezetekkel is érdemes egybevetni. A Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) napjainktól 2050-ig éves szinten átlagosan 70 gigawattnyi szélenergia- és 50 gigawattnyi napenergia-beruházást jelez előre (ez összesen 120 gigawatt évente) (IEA, 2008). A Greenpeace International (2008b) 2050-ig mindösszesen 6600 gigawatt nap- és szélenergia-beruházást prognosztizál, ez éves lebontásban átlag 150 gigawattot jelent 2005 és 2050 között.

1980-tól 2005-ig a világ energiahatékonysága (az energiafelhasználásnak a GDP-hez viszonyított aránya) évi 1,4 százalékkal növekedett. Az 1. táblázat azt feltételezi, hogy a világ energiahatékonyságának növekedése eléri az évi 2 százalékot. Összehasonlításképpen, a Nemzetközi Energiaügynökség 2005 és 2050 között a világ energiahatékonyságának évi 1,4–1,7 százalékos növekedésével számol (IEA, 2008). Lightfoot és Green (2001) a világ energiahatékonyságának hosszú távú fizikai lehetőségeit vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy ha 2100-ig feltételezzük a teljes potenciál kihasználását, akkor a növekedés éves szintre lebontva 1990 és 2100 között a 0,8–1,3 százalékos határok között mozogna.

Az efféle optimista várakozások ellenére a szükséges kibocsátás-csökkenés eléréséhez az 1. forgatókönyv szerint a világgazdaság növekedésének teljesen le kellene állnia. Tekintetbe véve, hogy a világ népessége nagyjából évi 1 százalékkal növekszik, csak a 3. forgatókönyv számol az egy főre eső jövedelem némi növekedésével.

Ugyanakkor a 3. forgatókönyv érvényesüléséhez világszerte évente 800 gigawatt kapacitású szél- és naperőmű építésére lenne szükség. Évi 800 gigawatt energiakapacitás kiépítése nagyjából annyit tesz, mintha minden évben újraépítenék az Egyesült Államok és Kína teljes energiaiparát. Az amerikai energiaügynökség, a US Energy Information Administration (EIA) becslései szerint a közeljövőben 1 gigawattnyi szélenergia-beruházás 1,4 milliárd dolláros, míg 1 gigawattnyi beruházás a napelemes elektromosság termelésébe 5,6 milliárd dolláros tőkét igényel (EIA, 2008c). Ha a világon évente 800 gigawattnyi nap- és szélerőművet építenek, akkor a nap- és szélerőművek egyenlő arányát feltételezve ez évente 2,8 billió [2800 milliárd] dolláros tőkeráfordítást igényelne. Ez 45 év alatt 126 billió dollár lenne. Mindez még nem tartalmazza az elektromos hálózatok kiterjesztésének és átalakításának, illetve az egész gazdasági infrastruktúra elektronizálásának járulékos költségeit.

1913 és 1950 között, egy olyan időszakban, amely magába foglalta a két világháborút és a nagy gazdasági világválságot is, a világgazdaság évi átlag 1,9 százalékos növekedést mutatott (Maddison, 2003). 1960 és 2005 között a világgazdaság éves növekedési mutatói csupán három esetben, 1974-1975-ben, 1980-1982-ben és 1991-1993-ban estek 2 százalék alá. Ezeket általában jelentősebb világméretű gazdasági válságperiódusokként (valamint a politikai és társadalmi instabilitás növekedésének időszakaiként) szokás értékelni.[8] Így még a 3. forgatókönyv is csak olyan teljesítményt mutat, amely semmivel nem jobb a korábbi globális korok gazdasági válságperiódusainál és geopolitikai káoszánál – vagyis nyugodtan tekinthetjük a permanens világválság forgatókönyvének. Ha a történelmi tapasztalatok vezérfonalul szolgálhatnak, akkor látjuk, hogy a három forgatókönyv egyike sem képes a kapitalista világrendszer gazdasági és politikai stabilitását biztosítani.

1. Társadalmi változás az USA-ban és a klíma stabilizálása

A 2. táblázat olyan alternatív forgatókönyveket vázol fel az USA és Kína számára, amelyek megfelelnek a klímastabilizáció támasztotta követelményeknek. A globális kibocsátás-csökkentés eléréséhez 2050-ig az USA egy főre eső kibocsátását a világ átlagához kell közelíteni, és az amerikai fosszilis energiahordozó-felhasználást 2005 és 2050 között 97 százalékkal csökkenteni kell.

Az 1-es, a 2-es és a 3-as forgatókönyv elvárásainak megfelelően az USA 50, 100, illetve 200 gigawattnyi szél- és naperőművet építene 2005 és 2050 között minden egyes évben. Összehasonlításképpen: 2007-ben az USA teljes működő energiakapacitása 1000 gigawatt körül volt, és az összes energiaipari beruházás – minden energiatípust figyelembe véve – csupán 11 gigawatt (EIA, 2008a). Ehhez jön még, hogy a forgatókönyvek szerint a nukleáris- és vízenergiából, valamint egyéb megújuló energiaforrásokból fejlesztett elektromosságnak is duplájára kellene növekednie az USA-ban 2005 és 2050 között, és az amerikai energiahatékonyságnak 2050-re a világ átlagához kellene idomulnia.

A megkívánt kibocsátás-csökkenés eléréséhez az USA éves gazdasági növekedésének az 1-es, a 2-es és a 3-as forgatókönyvnek megfelelően -0,6, +0,5, illetve +1,7 százaléknak kellene lennie. Csupán a 3. forgatókönyv enged meg némi növekedést az egy főre eső jövedelemben. Ám ehhez a forgatókönyvhöz (amely a hagyományos értelemben véve még mindig sokkal rosszabb gazdasági teljesítményt jelent a múlthoz képest) az Egyesült Államoknak 200 gigawattnyi nap- és szélerőművet kellene üzembe állítania minden egyes évben. Amennyiben ennek fele szélerőmű, a fele pedig napelemes erőmű, akkor a közeljövőben várható árakat tekintve ez évi 700 milliárd dolláros beruházást jelent.[9] A financiális szempontoktól eltekintve, mérnöki szempontból ez akkora feladat lenne, amely az USA teljes energiaiparának újjáépítését igényelné minden öt évben.

Másfelől viszont a kibocsátás-csökkentés megtakarításokat jelentene a fosszilis energiahordozók területén. 2005-től 2050-ig az USA fosszilis energiahordozó-fogyasztása az elvárások szerint 2040 millió tonna kőolajnak megfelelő mértékben csökkenne, ez éves szinten 45 millió tonnát jelent (vagy 330 millió hordó olajnak megfelelő mennyiségű fosszilis energiahordozót). 70 dolláros hordónkénti olajárral számolva (ez nagyjából a 2007-es átlagár) a kezdeti éves megtakarítás csak mintegy 23 milliárd dollár lenne. Tíz év elteltével az éves megtakarítás 230 milliárd dollárra emelkedne. 30 év kellene ahhoz, hogy a fosszilis energiahordozók fogyasztásának csökkenéséből származó éves megtakarítás végre a megújuló energiahordozók kiaknázásához szükséges költségek fölé emelkedjen.

De a megújuló energián alapuló elektromosságtermelő kapacitás kiépítése önmagában korántsem lenne elegendő. A jelenlegi elektromos hálózat elavult, és csupán kis részben képes megfelelni az olyan időszakos jellegű elektromos energiaforrások kihívásának, mint a szél- vagy a napenergia. Ezért az ország teljes elektromos hálózatát újjá kell építeni. Ráadásul a szelet és a napot csupán elektromosság termelésére lehet felhasználni, és nem alkalmasak a szállítás és a közlekedés, az ipar, illetve számos más tevékenység céljaira. A biomassza mennyiségének korlátait (lásd az 1. táblázathoz tartozó szöveget) figyelembe véve ahhoz, hogy a megújuló energiák lehessenek a gazdaság elsőszámú energiaforrásai, a közlekedés és a többi infrastruktúra jelentős részét újjá kell építeni és elektronizálni kell. Mindezt a költséget egybevetve, az elkövetkező évtizedben a megújuló energiaforrások fejlesztése és az USA energiastruktúrájának átállítása éves szinten legalább 500-700 milliárd dollárba kerülne, de az is lehet, hogy még ennél is többe.

Az Obama-kormányzat új energiapolitika kidolgozását és bevezetését ígéri, és azt, hogy az USA komoly kötelezettségeket vállal az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentésében. Mindazonáltal egyelőre nemigen látni konkrét bizonyítékokat arra, hogy azok a lépések, amelyeket Obama kész megtenni, felnőnek a klíma stabilizálásának feladatához. A 2008-as választási kampányban Obama azt ígérte, hogy az elkövetkező évtizedben 150 milliárd dollárt költenek az alternatív energiaforrásokra (Walsh, 2008). Abban az új gazdaságélénkítő tervben, amit az elnök legújabban javasolt, két év alatt 100 milliárd dollárt szánnak energiaügyi és környezetvédelmi projectekre (McDonough, 2008). Ezek a vállalások messze alatta maradnak annak, amelyeket az USA-nak tennie kellene ahhoz, hogy megfeleljen a klímastabilizálódás globális elvárásainak, ráadásul a gazdaság stagnálásánál többet nem is képesek elérni.

Miként lehetne finanszírozni a klíma stabilizálásához szükséges éves beruházásokat? Ezt az összeget szénkvóták árveréséből, szénadókból vagy más adókból lehetne összegyűjteni. De akár így, akár úgy – valakinek meg kell fizetnie a költségeket. Ki lesz hát az a valaki? Finanszírozható lenne a dolog az amerikai munkásosztályra kivetett adókból? Ez a munkásosztály már ma is a csökkenő reálbérrel, a növekvő eladósodással, az állandóan emelkedő egészségügyi költségekkel küszködik. A munkásosztály létfenntartási költségeinek egy újabb, ilyen léptékű emelése megsemmisüléssel fenyegetné az amerikai kapitalizmus teljes legitimációját. Netán finanszírozható lenne az amerikai kapitalista osztályra kivetett adókból? Az Egyesült Államok teljes adózás utáni vállalkozói profitja mintegy egy billió dollár. Meglehetősen valószínűtlennek tűnik, hogy az amerikai kapitalisták hajlandóak lennének lemondani profitjuk több mint feléről. Esetleg több külföldi kölcsönt lehetne felvenni? Évi 500-700 milliárd dollárral több kölcsön felvétele az USA kereskedelmi deficitjét, amely jelenleg a GDP 5 százaléka, a duplájára növelné. Az

Egyesült Államok külföldi eladósodása pillanatok alatt az egekbe szökne, és az amerikai államkincstár csődje borítékolható lenne.

Eltekintve attól a kérdéstől, hogy vajon az USA klímastabilizációs beruházásait lehetséges-e megfelelő módon finanszírozni, az Egyesült Államoknak globális kötelezettségei teljesítéséhez átlag évi 7,7 százalékkal kell csökkentenie a fosszilis energiahordozók felhasználását. Akár széndioxid-kvótákkal, akár széndioxid-adókkal, vagy más mechanizmusokkal érik ezt el, a klíma stabilizálására irányuló törekvések egyértelműen a fosszilis energiahordozók árának jelentős emelkedését fogják okozni (egy piacgazdaságban ez az egyetlen módszer arra, hogy a fosszilis energiahordozók fogyasztása csökkenjen). Hacsak az elkövetkező néhány évben a megújuló energiahordozók költségei nem csökkennek nagymértékben, és termelésük nem terjed el széleskörűen, akkor mindez az energiaárak jelentős és tartós emelkedésében fog realizálódni.

Ha Kína, India és a többi nagy félperiferiális ország nem kíván komoly és hatékony részt vállalni a klíma globális stabilizálásának feladatából (ami meglehetősen valószínű), akkor az emelkedő energiaköltségek hatására a még megmaradt ipari tőke is egyszerűen a perifériára és a félperifériára fog vándorolni az USA-ból, Nyugat-Európából és a többi centrum-országból.

Az USA kormányzata megpróbálhat befolyást gyakorolni a tőkemozgásokra és kikényszeríteni valamiféle „fair trade”-et. De vajon politikailag járható-e ez az út? A tőkemozgások szabályozása nem csupán a pénztőke mozgásait kell, hogy kontrollálja, de a „közvetlen külföldi beruházásokat”, valamint az adott cégeken belüli, de határokon átívelő kereskedelmet is. És elképzelhető-e mindez az alapvető kapitalista tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül?

Ha az Obama-kormányzat nem lesz képes az USA-t biztosan a klímastabilizáció útján tartani (ami nem csupán gesztusokat jelent, hanem 2050-ig a kibocsátás 97 százalékos csökkentését), akkor sokkal radikálisabb politikai változásokra lesz szükség, mint az a „változás”, amit Obama folyamatosan emleget.

2. Társadalmi változás Kínában és a klíma stabilizálása

A kívánatos globális kibocsátás-csökkenés eléréséhez 2050-ig Kína egy főre eső kibocsátási rátájának a globális átlag felé kell konvergálnia, és az ország fosszilis tüzelőanyag-felhasználásának 2005-től 2050-ig 86 százalékkal kell csökkennie. Az 1-es, a 2-es és a 3-as forgatókönyvnek megfelelően (2. táblázat) Kínának 50, 100 illetve 200 gigawattnyi szél- és naperőművet kellene építenie minden egyes évben 2005 és 2050 között. Összehasonlításképpen, 2006-ban Kína teljes működő energiatermelő kapacitása 622 gigawatt volt (Cui, 2008. 218.). A nukleáris- és vízenergián, valamint egyéb megújuló energiaforrásokon alapuló áramtermelésnek

2005 és 2050 között a négyszeresére kellene emelkednie, és az ország energiahatékonyságának 2050-re a világátlaghoz kellene idomulnia.

Az 1-es, 2-es és 3-as forgatókönyvnek megfelelően a kínai gazdaság növekedésének 1,5, 2,5, illetve 3,7 százalékosra kellene csökkennie. Úgy tűnik, hogy Kína még így is képes lenne bizonyos mértékű pozitív növekedést kitermelni. Mindazonáltal ezek a ráták is jelentős csökkenést jelentenek az ország gazdaságának korábbi, történelmi növekedési ütemához képest. Kína gazdasági növekedése igen gyors ütemben megnövelte az egyenlőtlenségeket, és elmélyítette a társadalmi konfliktusokat. Általános vélekedés szerint Kínának legalább 7-8 százalékos növekedést kell produkálnia hogy kellőképpen növelhesse a foglalkoztatottságot, és fenntarthassa a társadalmi stabilitást (Roubini, 2008). A forgatókönyvekben előrevetített 1,5–3,7 százalékos növekedés így messze elmarad attól, amire az ország gazdasági és politikai stabilitásának fenntartásához szükség lenne.

Az előrevetített növekedési mutatók a 2005 és 2050 közötti átlagnövekedésre vonatkoznak. Ha az elkövetkező években a kínai gazdaság továbbra is erőteljesen növekszik, akkor az ország igen gyorsan ki fogja meríteni gazdaságnövekedési „kvótáját". Például, amennyiben 2005 és 2020 között a kínai gazdaság bővülése évi 8 százalék lesz, akkor a 2050-re tervezett kibocsátás-csökkentési célok eléréséhez 2020 és 2050 között a három forgatókönyvnek megfelelően -1,6 vagy -0,1 százalékos csökkenést, illetve 1,7 százalékos növekedést kellene teljesítenie.

A forgatókönyvek azt feltételezik, hogy Kína minden egyes évben 50–200 gigawattnyi szél- és naperőművet állít majd üzembe, és nem veszik figyelembe a technikai és fizikai korlátokat. Ám a valóságban Kínának meglehetősen szűkös fizikai kapacitása van a megújuló energiák terén. A tengeri és szárazföldi szélerőművek területén Kína hosszú távú fizikai potenciálját mintegy 1000 gigawattra becsülik (Cui szerk., 2008. 273.). A napcellás elektromosság ennél sokkal többe kerül, és éjszakánként nem termel energiát. Ennél ígéretesebb naptechnológiának számít a napenergiás hőtechnológia (solar thermal technology), más néven a napsugárzás-gyűjtő technológia (solar concentrating technology), amelyek használatával a napenergiát hő formájában tárolni tudják, és így az időszakosság sokkal kevesebb problémát okoz. Viszont a napenergiás hőtechnológia leginkább a trópusi és szubtrópusi sivatagokban használható. Kínának viszont nincs efféle területe.

Amint ezt fentebb már érintettük, amennyiben Kína nem szánja rá magát, hogy a globális kibocsátás-csökkentés elvárásainak megfelelően komoly és hatékony lépéseket tegyen, akkor nem sok remény van a klíma stabilizálódására. Ugyanakkor meglehetősen valószínűtlen, hogy a kínai kormányzat Kína globális kötelezettségeit szem előtt tartva önként megteszi a szükséges intézkedéseket. A gazdaság bővülésének ezekkel járó jelentős csökkenése ugyanis pontosan az a dolog, amelyet a kínai kormányzat politikailag egyszerűen nem fogadhat el.

Mindez azt jelentené, hogy az emberiség végzete elkerülhetetlen? Ez attól függ, hogy miként alakulnak a politikai küzdelmek Kínában, illetve általában a világon. A jelenlegi kínai kapitalista fejlődési modell három pilléren nyugszik: az exportorientált gazdasági növekedésen, a hatalmas tömegű olcsó munkaerő nagymértékű kizsákmányolásán, illetve a természetes erőforrások és a természeti környezet súlyos kiuzsorázásán.

Ahogyan a gazdasági válság egyre tovább mélyül, Észak-Amerika és Nyugat-Európa vezető kapitalista országainak ismétlődő gazdasági nehézségekkel kell szembesülniük. Ha az előttünk álló néhány évben a gazdaság képes lesz is magához térni, a gazdasági növekedésnek akkor is igen hamar gátat fog szabni a kőolaj-kitermelés világméretű csökkenése.[10] Egy elhúzódó globális gazdasági válság igen rossz hatással lesz Kína exportorientált gazdasági növekedésére.

A kínai és külföldi kapitalisták mindmáig szinte teljes szabadságot élveztek a kínai munkások kizsákmányolása terén. Ám ahogy Kína munkaerő-tartaléka kezd kimerülni, és a migráns munkások tízmilliói fokozatosan letelepednek a városokban, a kapitalisták és a munkások közötti erőegyensúly lassanként a munkások irányába fog eltolódni. Az elmúlt évek során a tengerparti tartományokban már sor került némi nyomásra a fizetések emelése érdekében, és a kínai kormány is tett néhány visszafogott lépést a munkakörülmények javításáért, hogy így biztosíthassa a társadalmi stabilitást. Egy-két évtizeden belül számítani lehet rá, hogy a kínai munkásosztály is követni fogja más országok munkásainak példáját, gazdasági és politikai küzdelmekre szerveződik, és egyre több gazdasági, társadalmi és politikai jogot követel majd magának. A kínai munkásosztály politikai ébredése pedig aláássa majd a kínai kapitalizmus jelenlegi modelljének alapjait.

Kína energiafogyasztásának 70 százaléka a kőszénen alapul. Az ország a világ kőszéntermelésének közel felét adja, ám a hivatalosan felbecsült széntartalékoknak csak egynyolcadával rendelkezik (BP, 2008a). Richard Heinberg szerint (2008) Kína széntermelése 2015 és 2030 között már hanyatlani fog. 2020 körül az ország valószínűleg óriási energiaválság elé néz, ahogy a széntermelés növekedése nagymértékben lelassul majd.[11] A közelgő energiaválság egész sor olyan gazdasági és politikai láncreakciót indíthat be, amelyek előbb-utóbb Kína teljes mai társadalmi rendszerét romba dönthetik. És mi következik azután?

Lehet abban is reménykedni, hogy Kína uralkodó elitjei készek lesznek önként lemondani politikai és gazdasági hatalmukról, és hagyják majd, hogy az ország egy békés, demokratikus átalakuláson menjen keresztül. Ez esetben a kínai nép nyílt, racionális viták során, demokratikus konszenzus alapján dönthetne Kína sorsáról. Remélhetőleg egy ilyen vitában a kínai nép kollektíve arra a meggyőződésre fog jutni, hogy a klíma stabilizálása és a globális fenntartható gazdaság kialakulása Kína saját alapvető, hosszú távú érdeke, amelyeknek abszolút prioritást kell kapniuk a kínai társadalom átalakítása során.

Ám, sajnos sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a kínai uralkodó elitek mindaddig ragaszkodni fognak hatalmuk és kiváltságaik fenntartásához, ameddig az csak lehetséges. Ugyanakkor Kína jelenlegi társadalmi rendszere tovább már nemigen tartható fenn. Ezért a rezsim felbomlását nagy valószínűséggel több évtizedes politikai és társadalmi káosz követi majd, ami pusztító hatással lesz a kínai népre.

Másfelől viszont az ipari termelés széthullásával és a fogyasztás nagymértékű csökkenésével Kína sokkal kevesebb üvegházhatást okozó gázt fog a légkörbe bocsátani. Ez semmi esetre sem az a forgatókönyv, amelyet jelen sorok írója kívánatosnak tartana, de a kínai gazdaság szétesése objektíve lehetőséget és időt biztosíthatna a világ többi része számára, hogy megtegyék a klíma stabilizálásához szükséges lépéseket. Közben a különféle társadalmi osztályok és politikai erők hosszú távú küzdelembe kezdhetnek, hogy eldöntsék, ki marad felül, és miként alakítják majd Kína jövőjét.

3. A globális társadalmi változás és a klíma stabilizálása

Mint minden társadalmi rendszer, a kapitalizmus léte és működése is adott történelmi feltételektől függ. Mivel a történelmi feltételek elkerülhetetlenül hajlamosak a változásra, egy bizonyos ponton túl már kétségkívül annyira átalakulnak, hogy a kapitalizmus történelmileg nem lesz már többé életképes. Immanuel Wallerstein úgy érvelt, hogy évszázadok könyörtelen gyarapodása után a rendszer alapjába épülő gazdasági, politikai és ökológiai ellentmondások immár egy olyan pontra jutottak, ahol a kapitalizmus történelmi keretein belül többé már nem lehet megoldani őket. A kapitalizmus immár strukturális válságának korába lépett, és nem valószínű, hogy túléli a 21. század közepét. Az emberiség jövője a globális osztályharctól függ, amely meghatározza majd, hogy milyen társadalmi rendszer/rendszerek emelkedik/emelkednek majd ki (már ha kiemelkedik valami) a jelenlegi rendszer széthullása után (Wallerstein, 2003).

A globális klímaválság csupán az egyike ezeknek az alapvető ellentmondásoknak a hosszú sorában. Az államok közötti versengés és a geopolitikai konfliktusok miatt a kapitalista rendszerben a klíma stabilizálására irányuló erőfeszítések előtt leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak. Sőt, amint azt fentebb láthattuk, a klíma stabilizálása még a legoptimistább feltevések szerint sem békíthető össze a gazdasági növekedés olyan ütemével, amilyet a kapitalista gazdasági és politikai stabilitás megkívánna.

Legutóbbi könyvében James Gustave Speth, a világ egyik legelismertebb környezetkutatója, akitől messze áll a politikai radikalizmus, arra a megállapításra jutott, hogy lehetetlen elérni a környezeti fenntarthatóságot a modern kapitalizmus körülményei között (vagyis abban a gazdasági rendszerben, amely folyamatos gazdasági növekedést generál),

és alapvető társadalmi változásokra van szükség a globális környezeti katasztrófa elkerüléséhez. „[A mai] politikai-gazdasági rendszer, amelyet itt modern kapitalizmusnak nevezünk, pusztító a környezetre nézve, és nem kis mértékben, hanem olyannyira, hogy az az egész bolygót fenyegeti; az emberek ezért megoldást fognak követelni, és a jelenlegi rendszer nem lesz számukra megfelelő; vagyis a rendszert rákényszerítik majd a változásra" (Speth, 2008. 194.).

Vagyis a kapitalizmus többé már nem életképes történelmi opció. Így vagy úgy, de alapvető társadalmi változásokra fog sor kerülni az előttünk álló évtizedekben. A világ elnyomottjainak és kizsákmányoltjainak történelmi feladata megragadni a történelmi lehetőséget, és olyan új társadalmat építeni, amely a demokrácián, az egalitarianizmuson és az ökológiai fenntarthatóságon alapul.

A kapitalizmus széthullása és a posztkapitalista társadalom kialakulása nem jelent automatikus garanciát a klímaválság megoldására, és az ökológiai fenntarthatóság sikeres alkalmazására. Az viszont kétségtelen, hogy a globális kapitalista piac által gerjesztett versenykényszer megszűntével az emberiség megszabadulna a felhalmozás állandó és heves szükségletétől. Az emberiség olyan helyzetbe kerül, hogy alkalmazhatja kollektív racionalitását. Remélhetőleg az emberek világszerte olyan nyílt, racionális és demokratikus vitába kezdenek majd, amelybe nem csupán a gazdasági és politikai vezetőknek, illetve az értelmiségi szakértőknek lesz beleszólása, hanem a munkások és parasztok széles tömegeinek is. Egy ilyen globális kollektív vitából olyan globális demokratikus konszenzus születhet, amely a globális társadalmi átalakuláson keresztül végül a klíma stabilizálásához és az ökológiai fenntarthatósághoz vezet.

Mindez túl idealistának hangzik? De vajon valóban számíthatunk-e rá, hogy a világot ma uraló elitek a világ népességének alapvető szükségleteit szem előtt tartva megfelelnek a klímaváltozás kihívásainak? Végső soron a klíma stabilizálása csak akkor valósulhat meg, ha a világ népességének túlnyomó része (és nem csupán az elitek és az ökológiailag tudatos középosztálybeliek) megértik a valószínűsíthető hatásokat, azokat saját életükre vonatkoztatják, és aktívan, öntudatosan részt vállalnak a klíma stabilizálásának globális feladatából.

Habár ma lehetetlen megjósolni, hogy milyen pontos formát ölt majd a posztkapitalista társadalom, mégis vannak olyan objektív történelmi meghatározottságok, amelyeket a jövő nemzedékeknek is figyelembe kell venniük, miközben saját történelmüket formálják.

Először is, az ökológiai fenntarthatóság alapján a jövő társadalmában a piaci viszonyok nem kaphatnak domináns szerepet. Mint már szó esett róla, ameddig egy társadalom gazdasági és társadalmi viszonyait a piac uralja, addig az egyének és a vállalkozások a gazdasági növekedés hajszolásának állandó, kikerülhetetlen nyomása alatt léteznek. Ezt a nyomást nem lehet korlátozott, a piac uralmát meg nem kérdőjelező

kormányzati intézkedésekkel megszüntetni, hiszen az egyes kormányok a globális piacon maguk is állandó versenybe kényszerülnek más országokkal a gazdasági növekedés utáni hajszában.

Ennek megfelelően egy ökológiailag fenntartható társadalomban a társadalom többlettermékeinek felhasználását és elosztását valamiféle társadalmi kontroll alá kell vetni, legyen az akár politikai jellegű, akár bevett társadalmi normák rendszere. Egy ilyen társadalom lehet, hogy gazdaságilag kevésbé lesz hatékony (ha a „hatékonyságot" a ma elfogadott kritériumok szerint nézzük), mint a kapitalista társadalom, de az is lehet, hogy fordítva alakul a dolog. Mindazonáltal a hatékonyság legjobb esetben is csupán másodlagos fontosságú lehet a posztkapitalista korszakban. Az emberiség és a civilizáció túlélése érdekében a legalapvetőbb szükséglet annak biztosítása, hogy az emberi gazdálkodás az ökológiai rendszer természetes kapacitásának keretei között maradjon. Egy (a hagyományos értelemben vett) „rossz hatásfokú" gazdasági rendszerrel, amely korlátozott, stabil fogyasztással működik, az emberiség esélyt kap a túlélésre. Egy olyan gazdasági rendszerrel, amely magas hatékonysággal generál gazdasági növekedést, az emberiség igen hamar kollektív öngyilkosságot fog elkövetni.

Másodszor, a jövő posztkapitalista rendszere nem valamiféle történelmi vákuumból fog létrejönni. Éppen ellenkezőleg, reflektálnia kell majd azokra a politikai és társadalmi eredményekre, amelyek a kapitalista korszakban születtek. A legfontosabb, hogy illeszkedjen a dolgozó osztályok politikai tudatosságának és szervezkedési kapacitásának relatíve (a prekapitalista korszakhoz viszonyítva) magas fokához, valamint megfeleljen a népesség történelmileg meghatározott „alapvető érdekeinek".

A fenti két történelmi előfeltétel azt sugallja, hogy a létrejövő posztkapitalista társadalom két alappillére vélhetőleg a többlettermék feletti társadalmi kontroll valamilyen formája (vagyis hogy a többlettermék elsajátítása és használata politikai és társadalmi processzusokon, lehetőleg demokratikus tervezésen, és nem a piaci viszonyokon keresztül fog végbemenni), valamint a termelőeszközök társadalmi és közösségi tulajdonának valamiféle formája lesz majd.

1. ábra

A fosszilis fűtőanyagokból származó szén-dioxid-kibocsátás: Történelmi mutatók és a klíma-stabilizálás szükségletei (éves bontásban)

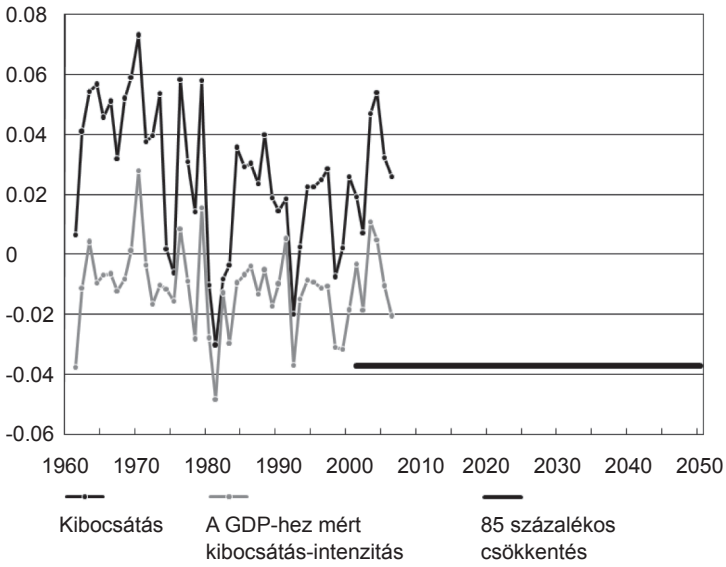

Forrás: World Bank (2008). A világ GDP-jét a dollár 2005-ös vásárlóerejét állandónak véve számítottuk ki.

1. táblázat

A világ energiaellátása: történelmi mutatók és előrejelzések

Évek és forgató-könyvek	Fosszilis energia-hordozók (Mtkm)	Nukleáris (Bwó)	Víz és egyéb (Bwó)	Szél és nap (Bwó)	Szél és nap (Gw)	Energia-ellátás (Mtkm)	Energia-hatékonyság ($/Toe)	Reál GDP (billió $)
Történelmi mutatók:								
2005:	9260	2771	3193	139	64	9785	5720	56.0
1980–2005 (éves változás):						1,7%	1,4%	3,1%
Előrejelzések:								
1. forgatókönyv:								
2050:	1187	5542	6386	19863	9070	3921	13944	54,7
2005–2050 (éves változás):						-2,0%	2%	-0,05%
2. forgatókönyv:								
2050:	1187	5542	6386	39573	18070	5616	13944	78,3
2005–2050 (éves változás):						-1,2%	2%	0,7%
3. forgatókönyv:								
2050:	1187	5542	6386	78993	36070	9005	13944	125,6
2005–2050 (éves változás):						-0,2%	2%	1,8%

Forrás: A szerző összeállítása. Az energiaellátásra és a GDP-re vonatkozó történelmi adatok forrása: BP (2008a) és World Bank (2008).

Mtkm: millió tonna kőolajnak megfelelő.

Bwó: billió wattóra (11,63 billió wattóra = 1 millió tonna kőolajnak felel meg).

Gw: gigawatt (az elektromosságtermelő kapacitás mérésére; 1 gigawatt csúcskapacitás mellett 1 milliárd wattóra vagy 0,001 billió wattóra elektromosság termelésére képes óránként).

Energiaellátás: a fosszilis fűtőanyagokból, nukleáris-, víz- és egyéb megújuló energiaforrásokból, illetve a szél- és napenergiából nyert teljes energia.

Energiahatékonyság: 2005-ös vásárlóerejű dollár osztva a tonnánkénti olaj-ekvivalenssel (Toe).

Reál GDP: a 2005-ös vásárlóerejű dollár billióiban mérve.

Az 1. táblázat előfeltételei:

1. A világ totális széndioxid kibocsátása a 2000-es szinthez képest 2050-ig 85 százalékkal csökken; ez a 2005-ös szinthez képest 87 százalékos csökkenés. Ez akkora mértékű kibocsátás-csökkentésnek felel meg, amely – amint azt az IPCC jelentése állítja – képes megakadályozni azt, hogy a globális klíma 2 Celsius-fokkal melegedjen.
2. A földművelésből és egyéb forrásokból származó kibocsátás ugyanolyan mértékben csökken, mint a fosszilis tüzelőanyagok elégetéséből származó kibocsátás.
3. A különféle fosszilis tüzelőanyagok változó összetételét figyelmen kívül hagyjuk. Ennek megfelelően a teljes fosszilis tüzelőanyag-fogyasztásnak kell a 2050-re 87 százalékkal csökkennie a 2005-ös szinthez képest.
4. A széndioxid-leválasztást és -tárolást az energiahatékonyságra való negatív hatása és magas beruházási költségei miatt nem vesszük számításba.
5. A biomasszából készített folyékony tüzelőanyagokat nem vesszük figyelembe. A biomassza-potenciált a művelhető földek és a víz mennyisége korlátozza. Sőt újabb tanulmányok azt bizonyítják, hogy a bio-tüzelőanyagok ténylegesen több üvegházhatást okozó gáz kibocsátását generálják, mint a fosszilis eredetű tüzelőanyagok.
6. A szél- és naperőművek 2050-ig jelentős mértékben elterjednek, és az alternatív forgatókönyveknek megfelelően az azokból nyert elektromos energia a ma fejlesztett teljes elektromos energia mintegy 100, 200, illetve 400 százalékát adja.
7. A szél- és naperőművek termelőkapacitása 25 százalékos éves kapacitás-hasznosítási rátával kell, hogy rendelkezzen. Tehát egy gigawatt szél- vagy naperőmű termelési kapacitása 2,19 milliárd wattóra elektromosságot kell, hogy termeljen egy év alatt. Összehasonlításként: 2007-ben az USA-ban a szélerőművek átlagos kapacitás-hasznosítási rátája 23, míg a naperőműveké 14 százalékos volt (EIA, 2008a).
8. A nukleáris-, víz- és egyéb megújuló energiaforrásokból származó áramtermelés megduplázódásával számolunk 2005 és 2050 között.
9. A primer elektromosságot, amilyen a nukleáris és megújuló energiaforrásokból nyert áram, elektromos energiatartalmával mérjük (11,63 milliárd wattóra = 1 millió tonna olaj fűtőértékével). A fosszilis tüzelőanyagok behelyettesítését primer elektromossággal a hatékonyság növekedésének tekintjük.

2. táblázat
Energiaellátási forgatókönyvek: az USA és Kína (éves változási ráták)

Évek és forgatókönyvek	Energia-ellátás	Energiaha-tékonyság	Reál GDP
USA:			
Történelmi mutatók (1980–2005):	0,9%	2,1%	3,1%
Előrejelzések (2005–2050):			
1. forgatókönyv:	-2,6%	2%	-0,6%
2. forgatókönyv:	-1,5%	2%	0,5%
3. forgatókönyv:	-0,3%	2%	1,7%
Kína:			
Történelmi mutatók (1980–2005):	5,3%	4,2%	9,8%
Előrejelzések (2005–2050):			
1. forgatókönyv:	-1,4%	3%	1,5%
2. forgatókönyv:	-0,5%	3%	2,5%
3. forgatókönyv:	0,7%	3%	3,7%

Forrás: A szerző összeállítása. Az energiaellátásra és a GDP-re vonatkozó történelmi adatok forrása: BP (2008a) és World Bank (2008).

Irodalom

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso, London.

Arrighi, Giovanni, Po-keung Hui, Kirshnendu Ray és Thomas Ehrlich Reifer (1999): „Geopolitics and High Finance", in Giovanni Arrighi és Beverly J. Silver et al.: *Chaos and Governance in the Modern World System*. 37–96. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.

ASPO. Association for the Study of Peak Oil and Gas Ireland (2008), *Newsletter* No. 96. 2008. december. Website: http://www.aspo-ireland.org/contentFiles/newsletterPDFs/newsletter96_200812.pdf

BP (2008a): *Statistical Review of World Energy 2008*. Website: http://www.bp.com/productlanding.do?categoryId=6929&contentId=7044622.

BP (2008b): *Renewable Energy Section*. Website: http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9023767&contentId=7044196.

Cui, Minxuan szerk. (2008): *Zhongguo Nengyuan Fazhan Baogao* (Annual Report of China's Energy Development). *Shehui Kexue Wenxian Chubanshe*, Peking.

Dyer, Geoff és Fiona Harvey (2008): „China Puts Climate Talks Squeeze on West", *Financial Times*, 2008. október 29., 6.

EIA (US Energy Information Administration) (2008a): U.S. Summary Data-Electricity. Website: http://www.eia.doe.gov/overview_hd.html.

EIA (2008b): International Data-Electricity. Website: http://www.eia.doe.gov/emeu/international/contents.html.

EIA (2008c). „Cost and Performance Characteristics of New Central Station Electricity Generating Technologies". Website: http://www.eia.doe.gov/oiaf/aeo/assumption/pdf/electricity.pdf#page=3.

Energy Watch Group (2006): *Uranium Resources and Nuclear Energy*. *EWG-Series* No. 1/2007, 2006. december. Website: http://www.energywatchgroup.org/fileadmin/global/pdf/EWG_Uraniumreport_12-2006.pdf.

Galbraith, James (2008): *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. Free Press, New York.

Greenpeace International (2008a): *False Hope: Why Carbon Capture and Storage Won't Save the Planet*. Website: http://www.precaution.org/lib/gp_report_false_hope.080505.pdf.

Greenpeace International (2008b): *Energy Revolution: A Sustainable Global Energy Outlook*. Website: http://www.greenpeace.org/international/news/energy-revolution-now271008.

Hansen, James (2008): „Tell Barack Obama the Truth – the Whole Truth", 2008. november 21. Website: http://www.columbia.edu/~jeh1/.

Hansen, James, Makiko Sato, Pushker Kharecha, David Beerling, Valerie Masson-Delmotte, Mark Pagani, Maureen Raymo, Dana Royer, James C. Zachos (2008): „Target Atmospheric CO_2: Where Should Humanity Aim?", 2008. október 8. Website: http://www.columbia.edu/~jeh1/.

Heinberg, Richard (2004): *The Party's Over: Oil, War and the Fate of Industrial Societies*. New Society Publishers, Gabriola Island.

Heinberg, Richard (2008): „Coal in China." *MuseLetter*, Number 195. June 27. 2008. Website: http://globalpublicmedia.com/museletter_coal_in_china.

Hornby, Lucy (2008): „Big Emerging Nations Demand G8 Greenhouse Gas Cuts", *Reuters*, 2008. július 8. Website: http://www.reuters.com/article/africaCrisis/idUST60132.

Hunt, E. K. (2002): *History of Economic Thought*. (Expanded Second Edition.) M. E. Sharpe, Armonk, London.

IEA (International Energy Agency) (2008): *Energy Technology Perspectives 2008: Scenarios and Strategies to 2050*, Executive Summary. Website: http://www.iea.org/Textbase/techno/etp/index.asp.

IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2007a): „Climate Change 2007: The Physical Science Basis (Summary for Policy Makers). Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change." Website: http://www.ipcc.ch.

IPCC (2007b): „Climate Change 2007: Mitigation of Climate Change (Summary for Policy Makers). Working Group III Contribution to the Intergovernmental Panel on Climate Change Fourth Assessment Report." Website: http://www.ipcc.ch.

Kunstler, James Howard (2005): *The Long Emergency: Surviving the Converging Catastrophes of the Twenty-First Century.* Atlantic Monthly Press, New York.

Lightfoot, H. Douglas és Christopher Green (2001): „Energy Efficiency Decline Implications for Stabilization of Atmospheric CO_2 Content". Centre for Climate and Global Change Research, Report No. 2001-7, McGill University, Montreal, Canada. Website: http://www.mcgill.ca/ccgcr.

Lightfoot, H. Douglas és Christopher Green (2002): „An Assessment of IPCC Working Group III Findings in *Climate Change 2001: Mitigation* of the

Potential Contribution of Renewable Energies to Atmospheric Carbon Dioxide Stabilization." Centre for Climate and Global Change Research, Report No. 2002-5, McGill University, Montreal, Canada. Website: http://www.mcgill.ca/ccgcr.

Maddison, Angus (2003): *The World Economy: Historical Statistics*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Párizs.

McDonough, Jay (2008): „Obama's New, New Deal", 2008. december 6. Website: http://www.examiner.com/x-243-Progressive-Politics-Examiner~y2008m12d6-Obamas-new-new-deal.

Monbiot, George (2008): „Apart from Used Chip Fat, There Is No Such Thing as a Sustainable Biofuel", *The Guardian*, 2008. február 12., Comment and Debate Section, 27.

Pearce, Fred (2008): „World Leaders »Failing to Get« Climate Message", 2008. december 15. Website: http://www.newscientist.com/article/dn16271-world-leaders-failing-to-get-climate-message.html.

Roubini, Nouriel (2008): „The Rising Risk of A Hard Landing in China: the Two Engines of Global Growth – U.S. and China – Are Now Stalling", 2008. november 4. Website: http://www.rgemonitor.com/roubini-monitor/254258/the_rising_risk_of_a_hard_landing_in_china_the_two_engines_of_global_growth__us_and_china__are_now_stalling.

Speth, James Gustave (2008): *The Bridge at the Edge of the World: Capitalism, the Environment, and Crossing from Crisis to Sustainability*. Yale University Press, New Haven és London.

The Economist (2008): „Fiddling with Words as the World Melts", *The Economist*, 2008. december 20., 108–109.

Trainer, Ted (2007): *Renewable Energy Cannot Sustain a Consumer Society*. Springer, Dordrecht.

Wallerstein, Immanuel (1979): „The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", in Immanuel Wallerstein: *The Capitalist World-Economy: Essays by Immanuel Wallerstein*. 1–36. Cambridge University Press, Cambridge.

Wallerstein, Immanuel (2003): *The Decline of American Power*. The New Press, New York, London.

Walsh, Bryan (2008): „Is Obama's Energy Plan Enough?", 2008. november 22. Website: http://www.time.com/time/health/article/0,8599,1859040,00.html?xid=rss-health.

Wintour, Patrick és Larry Elliott (2008): „A Deal on Climate Change – Then the Backlash", *Guardian*, 2008. július 9. Website: http://www.guardian.co.uk/environment/2008/jul/09/3.

World Bank (2008): *World Development Indicators Online*. Website: http://devdata.worldbank.org/dataonline.

WWF et al. (World Wildlife Fund, Zoological Society of London and Global Footprint Network) (2008): *Living Planet Report 2008*. Website: http://assets.panda.org/downloads/living_planet_report.pdf.

Jegyzetek

[1] A *Living Planet Report 2008* adatai szerint a világ totális ökológiai lábnyoma, amely azt mutatja, hogy az emberiség milyen mértékben használja ki a Föld forrásait, immár 30 százalékkal múlja felül a Föld regenerációs képességét (WWF et al. 2008).

[2] Smith, Ricardo, Mill és Marx közgazdasági nézeteihez lásd: Hunt (2002).

3 Az IPCC-jelentés szerint egy 85 százalékos széndioxid-kibocsátás csökkentés 2000 és 2050 között segíthetne abban, hogy a légkör széndioxid-egyenértéke (CO_2e) 445 ppm-en stabilizálódjon, ami a légköri széndioxid 350 ppm-es koncentrációjának felel meg.

[4] Történelmileg a kapitalista világrendszer hegemón hatalmai a globális léptékű erőszak gyakorlásának hatékony eszközein, valamint az univerzálisan elfogadott fizetőeszközökön nyugodtak – vagyis a katonai és a pénzügyi hatalmon (Arrighi et al. 1999). Néhányan úgy vélekednek, hogy napjaink fejlett kapitalista országai, így az USA vagy Európa példamutatással, a sztenderdek felállításával vezethetnék a globális klímaakciókat (lásd pl. Galbraith, 2008). Ám, amint arról még szó lesz, ha a periféria és a félperiféria országai nem kívánják feladni a gazdasági növekedést, vagy legalábbis redukálni azt, akkor nem világos, hogy ez a példamutatás (feltételezve persze, hogy ez a „példamutatósdi" politikailag könnyedén keresztülvihető lenne a fejlett kapitalista országokban) önmagában miként győzhetné meg a periféria és a félperiféria országait arról, hogy időben határozott lépéseket tegyenek a klíma stabilizálásának érdekében.

[5] Kína ma a világ széndioxid-kibocsátásának mintegy 20 százalékát adja, míg az Európai Unió csak körülbelül 10 százalékát. Vagyis, ha a kínai kibocsátás évi 10 százalékot növekszik, az semmissé tenné az európai kibocsátás 20 százalékos csökkentését.

[6] A Gini-index szerint Brazíliában, Kínában, Mexikóban és Dél-Afrikában is nagyobb a jövedelem-eloszlás egyenlőtlenségének aránya, mint a fejlett kapitalista országokban (lásd a Wikipédián: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_income_equality). India Gini-indexe kisebb, ám általános a nyomor. A középosztály ezekben az országokban arra vágyik, hogy a nyugati országok középosztályának szintjén élhessen. A dolgozók eddig abban a reményben tolerálták szörnyű élet- és munkakörülményeiket, hogy a nem túl távoli jövőben komoly javulásra nyílik majd lehetőség. A fenti országok kormányainak politikai legitimációjában komoly szerepet kap az a hallgatólagos ígéret, hogy hosszabb távon a teljes lakosság életszínvonala végül felzárkózik a nyugati országokéhoz.

[7] Például egy olyan gazdaságot feltételezve, amely teljes tervezői és építési kapacitását felhasználva maximum évi 50 gigawattos erőmű-beruházásra képes bármely típusú erőműből, akkor ennek a gazdaságnak a megújuló energiákat generáló kapacitása durván maximum évi 50 gigawattal növekedhet.

[8] A globális gazdasági recessziónak nincs általánosan elfogadott definíciója, mivel a világgazdaság bizonyos szektorainak hanyatlását más szektorok felívelése ellensúlyozhatja. Mindazonáltal a Nemzetközi Valutaalap (IMF) ma globális recesszióként definiál minden olyan időszakot, mikor a vásárlóerő-paritásban mért éves globális gazdasági növekedési ráta 3 százalék alá csökken. Lásd: http://www.economist.com/finance/displaystory.cfm?story_id=12381879

[9] Ha a 200 gigawattot teljes egészében szélenergiából nyernék, akkor a teljes összeg „csupán" 280 milliárd dollárra rúgna. Ám a szélenergiából nyert elektromosság esetében komoly gondokat okoz az időszakosság, és a hagyományos

elektromos hálózat megbízhatóságát igen megingatná, ha a teljes energiakapacitáson belül a szélenergia részesedése 20 százalék fölé emelkedne. Hosszabb távon pedig a szélenergia terjedése is az elérhető földterület korlátaiba ütközik. Trainer (2007. 15–17.) úgy becsüli, hogy a szélenergiában rejlő maximális technikai potenciál az USA-ban 300 gigawatt, és világszerte mintegy 1200 gigawatt (amely évi 200 gigawattos fejlesztéssel 6 év alatt teljesülne).

[10] Egyre több bizonyíték van arra, hogy a világ kőolajtermelése igen hamar hanyatlásnak indul, vagy már be is lépett ebbe a fázisba. A kőolajtermelés jövőjére vonatkozó becslésekhez lásd: ASPO (2008).

[11] Kevéssé valószínű, hogy Kína külföldi energiaimport segítségével képes lesz majd úrrá lenni az energiaválságon. 2020-ra a világ kőolajtermelése várhatóan már visszafordíthatatlanul csökkenni fog. A jelentős mértékű szénimportot valószínűtlenné teszik a szénszállítás magas költségei, valamint az, hogy a fejlett kapitalista országokban (mint az USA vagy Ausztrália) a kőszénbányászatot társadalmi és környezetvédelmi szempontok miatt korlátok közé szorítják. Az elkövetkező években valószínűleg egyre nagyobb lesz a nemzetközi elszántság arra, hogy Kínát rávegyék a klíma stabilizálásában való részvállalásra, ami oda vezethet, hogy politikai megfontolásokból korlátozzák a Kínába irányuló energiaexportot.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: *Development and Change,* special Forum issue 40:6 [2009. december] 1039–1061)

Minqi Li

A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben

A rendszerváltoztatás folyamatát nem szabad történelmietlenül szemlélni, illetve a részproblémákat az átfogóbb strukturális összefüggések nélkül jellemezni. A követendő módszertan a nemzetközi összehasonlítás és a történelmi perspektíva szempontjainak érvényesítését jelenti.

Ami az összehasonlító szempontot illeti: a nálunk zajló folyamatokat az L. P. King – Szelényi Iván szerzőpáros a posztkommunista kapitalizmus változatai között helyezte el, mégpedig a közép-európai, dominánsan *„kívülről"* inspirált átalakulásokhoz sorolva, szembeállítva a Kelet-Európára jellemző *„felülről"* és a kelet-ázsiai térséget jellemző *„alulról"* kezdeményezett átalakulásokkal.

Kiindulópontként idéztük fel e tipológiát, hiszen a magyarországi átalakulás sokkal jobban érthetővé válik, ha a lehetséges változatokat egymással szembesítjük – mintegy kölcsönös tükrökként –, mintha csak önmagában szemlélnénk a nemzeti történelmet. A kitekintő összehasonlítás azért is fontos, mert megmutatja, hogy nincs egyenirányítottság a történelemben; hiába állította vagy sugallta a tranzitológia nem egy képviselője, amit a neoklasszikus közgazdaságtan főárama nyomán kanonizáltak is, „washingtoni konszenzus"-ként.

Ezzel ellentétben a neoklasszikus szociológia szerint „A kapitalista fejlődés sokirányúsága jól megfigyelhető az egykori szocialista országok esetében, melyek igencsak különböző utakat követtek a poszt-szocialista átalakulás során. Kínában a kapitalizmus *»alulról építkezett«*, az átalakulás folyamatában az állam megőrizte meghatározó szerepét, a kommunista párt megtartotta politikai monopóliumát, s ennek következtében Kínában egy hibrid rendszer alakult ki, amely ötvöz patrimoniális és legális-racionális elemeket. Oroszországban ezzel éles ellentétben a kapitalizmust *»felülről építették«* [vezették be – Sz. P.], legyengülő állammal és egyre erősödő oligarchiával [ez a vonása igazán kb. 1999-ig, Putyin dezintegrációt megállító fordulatáig állt fenn – Sz. P.], s a társadalmi uralomnak egy neo-patrimoniális rendszere alakult ki, melyben különösen privilegizált helyzetbe az egykori nomenklatúra illetve az ő klienseik jutottak. Közép–Európában, mindenekelőtt Magyarországon, de őt követve valamivel később Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és a balti köztársaságokban is, a kapitalizmus *»kívülről épült«*, a gazdasági

változás meghatározó tényezője a külföldi, s főként multinacionális tőke volt. Ezek az országok közelítik meg leginkább a liberális kapitalizmusnak azt a formáját, amit az észak-atlanti régióból ismerünk, bár a külföldi tőke meghatározó szerepe miatt még a világrendszer leginkább globalizált központi országainál is inkább *neoliberálisnak tekinthető* a rendszerük." (King–Szelényi, 2006. 297. – kiemelések Sz. P.)

A különbözőségek magyarázatában a gazdasági összetevőkön, azok szektorális fejlettségén túlmenően a szerzőpár igen gyümölcsözően alkalmaz egyrészt hatalmi politikai összetevőket (vegyesen patrimoniális és racionális hatalom; politikai kapitalizmus és liberális, globális kapitalizmus), másrészt történelmi-kulturális meghatározottságokat (taoizmus, keleti és nyugati kereszténység befolyása). Két igen fontos jellemzőt kommentálnunk kell. 1. Az, hogy a technokrácia legyőzi a bürokráciát, Magyarországon *az ún. késő kádári technokrácia* győzelmét jelentette, amely a globalizációs folyamatban éppen azért válhatott domináns aktorrá az átmenetet levezénylő elitcsoportokon belül (szövetségeseitől, az új reform-értelmiségtől és a demokratikus ellenzéktől támogatva), mert a globális kapitalizmus szuperstruktúrájával (IMF, WTO, World Bank, hitelminősítő intézetek, továbbá ezek ideológiája, szabályzatai, és irányítási technikái) való *együttműködés* révén emelkedhettek vetélytársaik fölé – mutatta ki Szalai Erzsébet komoly értékű monográfiájában (2001. 227–233.). 2. A szerzőpár a térséget felfelé mobilis, *centrum felé tartó* képződményként jellemzi. 2005-ben íródott soraik idején még nem láthatták azt az ellentendenciát, amely nálunk markánsan 2006-tól kezdődően következett be (erre később visszatérünk).

1. táblázat: A posztkommunista kapitalizmus változatai: utak a szocializmustól a kapitalizmusig

		Kelet-Ázsia	**Kelet-Európa**	**Közép-Európa**
		Kapitalizmus „alulról"	*Kapitalizmus „felülről"*	*Kapitalizmus „kívülről"*
A gazdasági formáció jellemzői	*Tulajdoni kapcsolatok*	A hirtelen keletkezett magántulajdon együtt létezik a köztulajdonnal	A korábbi nomenklatúra és klienseik privatizációja	Nagy iparvállalatok privatizációja multik által
	Piaci intézmények	Piac + állam, újraelosztás központi tervezéssel	Piac + hálózatok (főként barter)	Piac + néhány hálózat (néhány barter)

	Az autoritás természete, a kapitalizmus fajtája	Vegyesen patrimoniális és racionális hatalom = államilag szervezett kapitalizmus	Új patrimoniális hatalom = politikai kapitalizmus	Racionális hatalom = liberális és globalizációs kapitalizmus
A kapitalizmus felé vezető út különbözőségeinek eredete	*Belső feltételek*	Nagy agrárszektor, alacsony tőkerészesedés a GDP-ben	Kiterjedt ipari fejlődés, alacsonytól a közepesig húzódó tőkerészesedéssel a GDP-ben	Néhány ágazatban intenzív fejlődés, közepes tőkerészesedéssel a GDP-ben
	Történelmi-kulturális meghatározók	Taoizmus	Keleti kereszténység	Nyugati kereszténység
	Intra-elit csaták	Holtponton a csaták a technokrácia és a bürokrácia között	A bürokrácia átalakítja a politikai tőkét gazdasági vagyonná	A technokrácia legyőzi a bürokráciát
Gazdasági, szociális és politikai hatások	*Gazdasági növekedés, átállási krízis*	Nincs krízis, gyors növekedés (eddig)	Enyhe krízis az elején, de a krízis tovább tart	Mély krízis az elején, de ez gyorsan véget ér
	A világrendszerbe való integráció	Közepes	Nagyfokú	Nagyon magas fokú
	A világrendszerbe való integráció iránya	Felfelé mobilis, a félperiferikus felé tart	Lefelé mobilis, a periferikus felé tart	Felfelé mobilis, a központ felé tart
	A dolgozók és az állam elkötelezettsége a jóléthez	Magas (lokális állami korporatizmus)	Némi	Kevés
	Pártrendszerek	Egypárti állam	Többpártrendszer, autoriter rezsimmel	Többpártrendszer demokráciával
	Az emberi jogok tisztelete	Nincs jelen	Kevéssé érvényes	Magas fokú

Forrás: King–Szelényi, 2006. 181.

Tekintsük át a modernizációs folyamat nálunk nagy hatást gyakorló teóriáját, hogy ígéreteit a tapasztalattal szembesíthessük. Jelentős képviselője, Kulcsár Kálmán kritikusan elemez. Egyfelől braudeli idősíkokat használ, másfelől jelzi a centrum–periféria problematikát is, hiszen az egyik alapkérdés éppen az, hogy a megkésettség a periférián – különösen a globalizált világgazdaságban – külső minták követését eredményezi. De melyik mintáét? Szelényiék leíró értelmű válasza erre a kérdésre a kívülről, elsősorban tőkeimporttal dolgozó, a „washingtoni konszenzus" iránytűjével tájolt adaptáció. Tehát: dezetatizáció, dereguláció, privatizáció, monetarizmus, új individualizmus szerinti társadalmi, gazdaságpolitikai és politikai cselekvéssorok beindítása, levezénylése. A modernizáció ebben az esetben, ha önértéknek vennénk az utánzást – amit King és Szelényi bölcsen nem tesz – azonossá válna a westernizációval. A követő fejlődés mechanikus elgondolása csak abban az esetben volna igaz, ha a történelemben létezne lineáris fejlődés. Ilyen azonban nincs. Következésképpen pusztán importált eszmékkel és intézményekkel a magyar társadalmat nem lehet átalakítani és ezzel utolérésre sarkallni. Mint ahogy a másik rossz véglet, a legfejlettebbek tapasztalatainak, intézményes megoldásainak teljes figyelmen kívül hagyása sem járható út. Ezért normatív síkon gyakran megtörténik a mintakövető intézmény-átvétel, miközben a politikai kultúra, a motivációs késztetések és a hagyományok különbözősége miatt az átvevőnél nem úgy működik és hat az átvett intézmény, mint keletkezésének helyszínén. Kulcsár Kálmán szociológus joggal húzza alá, hogy a modernizáció csakis az adott ország lehetőségeire épülve bontakozhat ki. Elfogadva W. Rostow (1964) megkülönböztetését a *modernizáció két szakaszáról*, a következőket írja:

„Az első a *nekilendülés*, az »áttörés« szakasza, amelyet fennmaradásának és az állandó felfelé ívelésének folyamata követ. Lehetséges tehát, hogy egy-egy, a nekilendülést sikeresen végrehajtott társadalom nem képes fenntartani a modernizáció folyamatát, amely lelassulhat, sőt megállhat. […] *Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország lehetőségeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan társadalmi struktúrát kialakítva, amely – minden összetevőjében – bázis a folyamat további előrehaladása számára.* Végül, mindez olyan *politikai rendszert* igényel, amely – s ez a közép-kelet-európai régióban történetileg különösen fontos – képes az új viszonyokhoz való aktív adaptálódásra. Azaz ezzel belső elemeiben, valamint a környezettel kapcsolatos in- és output összefüggéseiben is képes a folyamatos átalakulásra. Röviden, a modernizációnak, mint társadalmi jelenségnek ismérve és feltétele a *változások belső tényezőinek folyamatos működése, azaz az önmozgását biztosító feltételek kialakulása*, és a külső »környezet« (esetleg változó) feltételeinek megfelelő alakítása." (Kulcsár, 2009. Kézirat, 4–5. o.)

Nevezzük ezt – ideáltipikus értelemben – saját alapon álló és kibontakozó fejlődésnek, hiszen a modernitás dinamikáját keressük, az anyagi és szellemi igények és szükségletek ha nem is visszaesésektől mentes, mindenesetre tendenciájában bővített újratermelését[1]. Van-e ilyen *saját alapzaton álló, önfejlődő rendszer nálunk, amely a külső kihívásokra is aktívan képes reagálni*? Hogyan befolyásolták és befolyásolják *történeti* és *földrajzi specifikumok* (pl. a nemzetállam térbeli rögzültsége) e reagáló képességet? Hogyan volna lehetséges a politikai rendszert olyan módon működtetni, hogy képes legyen a társadalmi konfliktusok észlelésére és kezelésére, hogyan növelhető annak konfliktus-feldolgozó potenciálja? Eleve kérdéses, hogy *ami kívánatos volna (modernizáció), az egyben „itt és most" lehetséges-e? Lehetséges-e a kölcsönös, de aszimmetrikus függést érvényesítő globalizációs folyamat mellett, a világgazdaságban elfoglalt félperiferikus pozíciónkat figyelembe véve egy autochton, saját alapú fejlődés, a magyar társadalom aktív adaptációjával az uniós és globális folyamatokhoz?* Próbáljuk meg a válaszadást. Szerényen, mert az itt felmerülő problémák súlya nemcsak a róla írókat nyomja – ez még önfegyelemmel elviselhető –, hanem a magyar társadalmat is. Annyira, hogy az alullévők elégedetlenségének zaját ma már a felüllévők is kénytelenek meghallani. Ez már valóban nagy teher.

A nekilendülés szakasza után nem először, hanem mintegy törvényszerűen ismétlődve következik be nálunk a megtorpanás. Saját alapon végbemenő és a legfejlettebb centrum országokat közelítő-utolérő, stabil fejlődési utat ez ideig nem találtunk. Közelítés és elmaradás kettős mozgásában zajlik nemzeti történelmünk. Ha figyelembe vesszük az *adekvát mérce* problémáját, akkor nemcsak a saját korábbi önmagunkhoz képest elért eredményeket, hanem az élenjáró országokhoz viszonyított távolságunkat is figyelembe kell venni az értékeléseknél. Torzító az egyoldalú referencia, amely csak a saját múlthoz viszonyít, csak ahhoz képest mér. A fejlettebbektől való távolság alakulására is figyelemmel kell lenni.

A modernizáció és az elmaradottság kihívása társadalomtörténetünkben a közép-európaiság regionális helyzetében és a „longue durée" perspektívájában kutatható. A problémát a világrendszer-kutató iskola paradigmájában kell elhelyezni.

Vázoljuk regionális helyzetünk meghatározottságait. Ami *Kelet-Európa fogalmát* és *a* hozzá kapcsolódó *problematikát* illeti, a magyar történészek és társadalomkutatók sokat tettek az elmúlt évtizedekben a fogalom használhatósága érdekében. Pach Zsigmond Pál úttörő jelentőségű gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései (1963, 1987), majd Ránki György, Berend T. Iván, Niederhauser Emil és mások a fogalmat széleskörű gazdaságtörténeti-kutatásokkal egészítették ki. Elemzéseikben a térség sajátszerűségeit a Nyugat-Európától való elkanyarodásban, a refeudalizációs folyamatokban, a második jobbágyság megerősödésében, a világkereskedelmi útvonalak kedvezőtlen átrendeződésében, egészében egyfajta megkésett fejlődésben ragadták meg.

Bibó István, majd nyomdokain Szűcs Jenő[2] – akik kultúrtudományos és szellemtörténeti vizsgálódásokat folytattak – egy önálló, legalábbis viszonylagos önállóságot mutató *Közép-Európa régiót* mutattak föl, amely sok tekintetben elvált a kelet-európai és balkáni térségtől, mintegy alrégióként, köztes helyzetben egzisztálva Nyugat és Kelet között. Csakhogy, amíg hazánkban a fordulat éve – a sztálini nyomásra erőltetett és sikertelen, mert 1953–1956-hoz vezető áttérés „a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára" – a Nyugat utolérése eszközének a szovjet modell utánzását tekintette, addig 1989 a felzárkózást és utolérést éppen *a Nyugathoz való visszacsatlakozásban* találta meg. A Közép-Európa régió koncepciója a nyolcvanas években ideológiailag előkészítette Magyarország nyugati újraorientálódását, mert leválasztotta Kelet-Európáról, és különösen az orosz birodalom történetéről. Ezzel állította előtérbe az alulról szerveződő, a társadalom és az állam elválasztottságán nyugvó, dinamikus nyugati modellt, ahol a helyi autonómiákat és a különböző társadalmi csoportok önmozgását nem lehet felülről lefejezni, mert a „szabadság kis köreinek" létezése a központosítások időszakaiban is képes a társadalmi önvédelemre, az eltorzult, szolgai lelki alkat létrejöttének kiiktatására.

A reális történések síkján azonban 1989/1991-gyel a kelet-európaiság közös fogalma kapott megerősítést: a négy évtizedes államszocialista múlton való túllépés szinte egyidejűleg ment végbe Varsótól Budapesten át Moszkváig, ami jelzi és bizonyítja *a kelet-európai régió* közép-európai *al-régiója feletti* társadalom- és politikatörténeti egységét. Közös sors volt a kelet-európai államszocializmus keletkezése (1947–1949), és a belőle való kilépés egyaránt; ami egyben a nemzetállami keretek, stílus és formák között lejátszódó folyamatok világrendszerbeli és geopolitikai meghatározottságát is mutatja. A térségben a rendszerváltoztatás külső mintáját a legitim erőszak monopóliumának birtokában az új politikai osztály realizálta: „jellegzetesen *felülről, államilag vezérelten ment végbe*, ráadásul a valóságos szociális és gazdasági tartalmát nemzeti-etnikai formába öltöztették. Bár az alrégiók most is elkülöníthetők gazdaság- és társadalomtörténeti, politikai- »pszichológiai« fejlődésvonásaik szerint, ám az a mellékesnek látszó tény, hogy az egész átalakulás szinte egyidejűleg ment végbe, mintegy jelzi a *régió történelmi egységét."* (Krausz Tamás, 1994. 191–192.) Aligha véletlen, hogy a változások a föderatív állami struktúrák helyén az önálló, de kicsi nemzetállamok sokaságát hozták létre – divide et impera! –, Csehszlovákia, a Szovjetunió, majd Jugoszlávia szétesése nyomán. Éppen, mert a nyugat-európai centrummal szembeni kisebbrendűségi-csökkentértékűségi komplexus kompenzációja a nemzeti kivételesség tudata, a szomszédokkal szemben gyakran kölcsönösen kijátsszák a kulturális, erkölcsi fölényt. Az etnikai reneszánsz – és ami lényegesen rosszabb, a Balkán és az orosz alrégiók etnikai háborúi – nemcsak gazdasági és területi, hanem hatalmi-legitimációs forrásokból is táplálkoztak.

Volt-e reális lehetősége 1989 után *Közép-Európa mint olyan* életre keltésének, *politikai reintegrálásának*? Ormos Mária diplomáciai és politikatörténeti dokumentumokkal alátámasztott elemzése (2008) megmutatja, hogy a nemzeti történelmeket nem elszigetelt nemzetállamok írják. Ellenkezőleg, az európai centrum-országok (Olaszország, Németország és Ausztria), a nagyhatalmi érdekek befolyása, diplomáciai erőfeszítései osztották újra az államhatárokat, és térségünkben a konkrét szerepeket.

A hidegháború végének legnagyobb geopolitikai tétje a német egység volt. Szovjet és francia félelmek ellenére Németország és a Szovjetunió aláírta az egyesülési szerződést 1990. szeptember 13-án. A francia kormány ebben a helyzetben – félve az addig jól működő német-francia európai tengely legyengülésétől – az európai egységesítés és együttműködés elmélyítésére törekedett. Sikerrel, hiszen az Európai Közösségek – teljesítve az 1957-es Római Szerződés alapvető célját, az egységes gazdasági és szabadkereskedelmi övezet kialakítását – a maastrichti szerződés következtében átalakultak Európai Unióvá, továbbá létrehozták a közös európai pénzt, az eurót. Ausztria, befolyását keresve – Németországhoz és Magyarországhoz hasonlóan –, erősen támogatta a szlovén és a horvát elszakadási törekvéseket, de külpolitikájának és diplomáciájának elsőrendű prioritása 1992 után az Európai Unióhoz történő csatlakozás lett. A visegrádi hármak (1991), majd Szlovákiával a négyek kapcsolatrendszere állam és kormányfők időszakos, sporadikus egyeztetései formájában élt tovább, mert a térség országai *elsődlegesen a sokirányú európai érintkezés kifejlesztésére és uniós tagságra törekedtek. Nem volt olyan politikatörténeti szakasz,* amelyben realizálódhatott volna egy szorosabb közép-európai integráció. Ugyanakkor „nem kétséges, hogy Németország mégiscsak közép-európai hatalom lett, s ezáltal Közép-Európa ismét létező entitássá vált. Mi több, Németország egyúttal központi európai hatalommá vált." (Ormos, 2008. 281.)

Fokozatosan közelítve Magyarország jellemzéséhez – ahol az eddigi meghatározottságok nemcsak minket, hanem országok szélesebb csoportjait is jellemezték –, induljunk ki abból, hogy megmutatjuk: az államszocialista modernizációs kísérlet miért vesztette el felhajtó erejét, miért nem követte a nekilendülést ezúttal sem önálló, saját alapú fejlődés? Makrogazdasági mutatók jól kifejezik a rendszer utolsó évtizedének romló teljesítményeit, miközben 1978 után az adósságcsapdába is beleszaladt az ország. Az utolsó évtized minden mutatójában lényegesen rosszabb, mint a megelőző két periódus, miközben a beruházások és az egy főre jutó reálbér a negatív tartományba került. A teljesítmények elmaradása aláásta a rendszer legitimitását; megdönthetővé vált, így újabb rendszerváltoztatás nyomán kezdett társadalmunk – nem először – a közelítés-utolérés áhított feladatába.

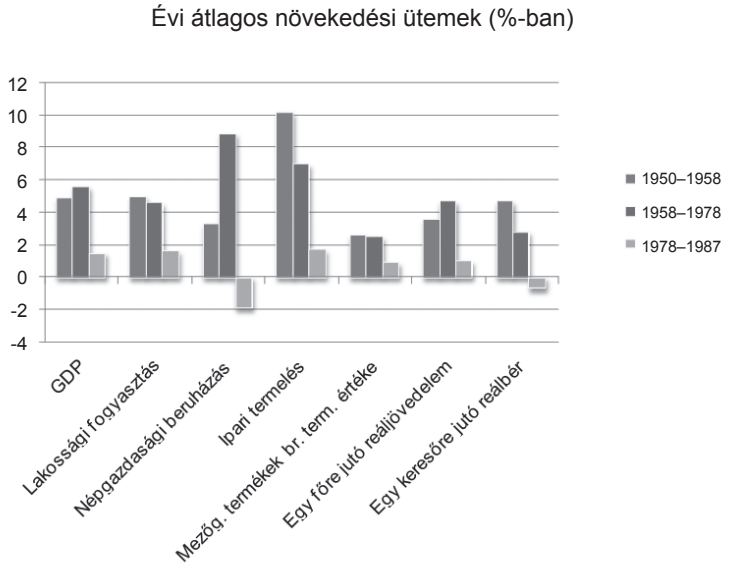

Forrás: Lóránt Károly: Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései (1989)

Ha világrendszerbeli helyünk meghatározására teszünk kísérletet – a lassú ütemű történelmi változások, a hosszú tartam vizsgálatára –, akkor azt látjuk, hogy hazánk a közepes fejlettségű struktúra pozíciójában volt és maradt a hierarchikus világgazdaságban. Igaz, nincsenek teljesen egységes nemzetközi statisztikával gyűjtött, homogén adatok és mutatók (a nemzeti jövedelem, a GDP és a GNP vonatkozásában), ezért vannak módszertani nehézségek, de ha nem a konjunkturális mozgásokat, hanem a tartós átlagokat vesszük figyelembe, akkor elég nagyfokú állandóság jellemzi helyzetünket.

Másutt elemeztük a magyar gazdaság teljesítményének történeti alakulását (2009. 85–87.). Hosszú távon, a GDP és GNP számítások alapján az 1860-as évektől az európai centrum-országokhoz viszonyított különbség nagyjából állandó: a magyar gazdaság 4-5-6%-os eltérésekkel a centrum 60 százaléka körüli szinten teljesít másfél évszázada (ha eltekintünk a konjunkturális ingadozásoktól, és figyelembe vesszük a referencia adatok körének eltérő, tehát súlyozandó voltát).

A világrendszer-kutató iskola kiemelkedő alakja, Giovanni Arrighi a világ jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulását vizsgálva (1991) nagymértékű stabilitásra mutatott rá, amely a huszadik század során *a jólét regionális hierarchiáját* jellemezte. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbsége a centrális Észak/Nyugat és a félperiferiális vagy periferiális Dél/Kelet között *nem változott*, illetve a szakadék még tovább mélyült.

A „kommunizmus" képtelen volt e különbség megszüntetésére, ám nem ért el rosszabb eredményeket e téren, mint a kapitalizmus Latin-Amerikában, Délkelet-Ázsiában vagy Afrikában. Néhány szempontból pedig – a jövedelem egalitáriusabb elosztása a társadalmon belül, illetve ezen államok nagyobb függetlensége az északi/nyugati centrumtól – jóval sikeresebbnek mutatkozott vetélytársánál. Egy másik, a kérdéssel foglalkozó tanulmányában (1992) úgy fogalmazott, hogy Dél-Európa és Latin-Amerika félperiferikus rezsimjei „ritkán vagy talán sohasem ásták alá az oligarchikus gazdagság és a tömeges nyomor kettősségének strukturális bázisát". Ezzel szemben a velük összehasonlítható, mert a világrendszerben azonos hierarchikus pozícióban lévő államszocialista kísérleteknél az volt a helyzet, hogy: „Ez a rendszeridegen irányzat nem volt pusztán retorika. Belső kapcsolataikban ezek az államok a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott – akár fegyveresen is –, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott. A legutóbbi időkig (Jugoszlávia kivételével) ajtóikat zárva tartották a külföldi beruházások és a munkaerő-toborzás külföldi kizsákmányolást szolgáló folyamata előtt. Mi több, e rezsimek elnyomó jellege éppenséggel szorosan összefüggött ezekkel a világrendszer-idegen törekvésekkel." (Arrighi, 1992. 162. illetve 164. o.) A tőkés világrendszerben ezeket az egykor rendszeridegen kísérleteket felváltották a rendszerkonform törekvések. Azóta húsz év telt el.

Ha a 21. század elejének teljesítményét vesszük és viszonyítjuk a 2004 előtti EU-hoz, akkor Magyarország 57-58%-on állt. (A rendszerváltás utáni magyar gazdaság fénykora 1997 és 2001 között volt, ebben az időszakban a GDP átlag 4,6%-kal bővült. Ez a bővülés 2002–2007 között jelentősen mérséklődött, majd megállt, és nyílt válság következett.)

Ha a 2006-os esztendő hazai teljesítményét és immáron az EU 27-ek átlagát hasonlítjuk össze (amely átlagot a bolgár, román stb. csatlakozás *lefelé* tolt el), akkor 63%-on álltunk. Csakhogy az azóta eltelt idő válsága, GDP visszaesése (2008-ban 0,6%, 2009-ben -6,5%), negatív eredményei ismét lefelé vittek, s még a 2010-re vonatkozó *Eurostat* (-0,5) prognózis is a negatív tartományban maradást valószínűsíti (az átlagos EU visszaesést felülmúló adatokkal).

Nincs nagy mozgás tehát, ha nem konjunkturális, kiugró, rövid ideig fennálló, hanem tartós átlagokat veszünk alapul. Ekkor a korábban említett 4-5-6% pontos differenciák mutatkoznak – történelmileg nézve, a hosszú távú trendhez képest (1860-tól napjainkig). Úgy tűnik: *nem kormányokon és kormányzati berendezkedéseken*, és jórészt *még csak nem is társadalmi forma-meghatározottságon múlik* a viszonylagos elmaradottság, a félperiferikus helyzet problematikája. Összegezve tehát

az mondható: történnek mélyreható változások, de a világgazdasági hierarchia-pozíciónkon így sem tudtunk lényegesen változtatni. A számok esetünkben igazolni látszanak a félperiféria fogalmát, a közepes fejlettség nehezen meghaladható, tartós állapotát. Magyarország gazdasági teljesítőképessége a közepes fejlettség tartományában maradt; és *1979-től mindezidáig nem tudott kikerülni abból a mozgásformából,* hogy emelkedő periódusok után következik a visszaesés, az egyensúlyvesztés a költségvetési hiány újratermelődésével, majd növekvő külső és belső eladósodással és függéssel. Majd jön a mélyebb recesszió és válság. Ennek a mozgásformának a magyarázata a félperiféria fogalmi tartalma – és egyben a modernizációs elmélet cáfolata.

A világrendszer-kutatás álláspontja szerint hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban – melyet a nemzetközi munkamegosztás révén a világpiac kapcsol össze – a közepesen fejlett, úgynevezett félperiferikus országok közé tartozik. A fogalom elsődleges jelentésében a termelésből indul ki és a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíciót jelöli. Induljunk ki Hugo Radice jó összefoglalásából: „A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek »elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet«, és akkor perifériajellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja: a centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a perifériajellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munkaerőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrumjellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre; e folyamatok […] nem csupán időben, hanem térben is koncentrálódnak, a »centrumtőke« locusait létrehozva, ahol ezek a centrumtevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, »centrumzónát« generálnak.” (Radice, 2010.) A *centrum*-országok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke – önkéntes vagy kényszerű – áthelyeződése révén „aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges”. A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek [ti. a félperifériák – Sz. P.] az aránytalan cserefolyamatokban csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periferikus országokkal állnak kapcsolatban”

(Arrighi, 1992. 145.). Az iskolaalapító Wallerstein pedig ekként jellemzi ezen országok specifikus helyzetét: „A *félperifériák* a centrum államok rájuk nehezedő pressziójával, és azzal a nyomással, amelyet ők gyakorolnak a perifériákkal szemben, mindenekelőtt azt szeretnék elérni, hogy ne csússzanak le a perifériák felé, hanem a centrum felé haladjanak. Ezt a kettős feladatot nehéz megoldani, és mindkettőhöz fontos állami beavatkozás szükséges a világpiacon. […] Tárt karokkal fogadják a régi csúcstermékek áthelyezését, amitől azt remélik, hogy a fejlett gazdaságok utolérésének eszközei lehetnek. Ezen erőfeszítésükben a konkurencia nem a centrum államaiból jön, hanem más olyan félperiferikus államokból, akik maguk is igénylik a tőkeimportot, azonban minden jelöltet nem lehet párhuzamosan, azonos nívón kielégíteni." (Wallerstein, 2006. 53.) Ugyanakkor – szerencsére – az is kiderült, hogy visszaesni se könnyű; csak a körülmények és erőforrások ritka átrendeződése eredményez tartós pozícióváltozást a világrendszerben. Lecsúszni sem könnyű.

A magyar gazdaság GDP teljesítményének
előző évhez viszonyított változása %-ban
(1987–2010)

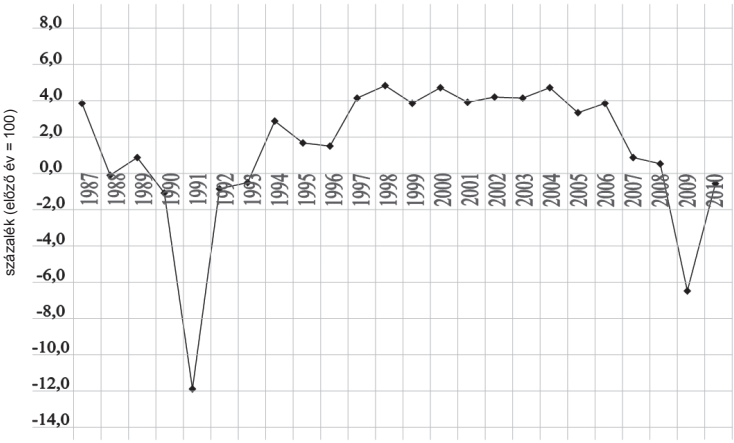

Forrás: Az MNB és a KSH éves jelentései alapján Pitti Zoltán szerkesztése, kiegészítve általam a 2006–2010-es *Eurostat* adatokkal, előrejelzéssel. In:Gazsó F.–Laki L.–Pitti Z.:*Társadalmi zárványok.* MTA PTI, Budapest, 2008. 35.

Gazdaságtörténet-írásunk álláspontja ma is érvényes. „A fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és abból váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba süllyedtek" (Berend–Ránki, 1976. 11.). A világgazdaságban a nemzetközi munkamegosztás révén keletkezett profitok a hierarchia-pozíció szerint oszlanak el, ami nem kiegyenlítő, hanem polarizációs mechanizmusokat jelent; ezt a félperifériák közbeiktatódása differenciálja, de nem szünteti meg.

Úgy tűnik: *nem lehet kilépni a világgazdaságból, lekapcsolódni róla* – hiszen ez az erről szóló legjelentősebb történelmi kísérlet esetében sem sikerült 1949–1989/91 között, tucatnyi országnak, köztük az ex-Szovjetuniónak. A közepesen fejlett országok dilemmája ezért csak nyitottságuk mértéke lehet. Ha bezárkóznak, úgy nem zsákmányolják ki őket, megtermelt profitjukat saját fejlesztésekre (vagy fogyasztásra) fordíthatnák, de mivel elszigetelődnek, mindent maguknak kellene csinálniuk. Így sem a technikai-technológiai innovációból nem részesülhetnek, sem a fejlettebb termelési kultúrák eljárásmódjait nem vehetnék át. Ha kinyílnak, úgy erőforrásokat veszítenek, vagyis pótlólagos erőforrásokhoz és piacokhoz juttatják a centrum országokat, amelyek válság-áthárító mechanizmusok alkalmazására is képesek; ugyanakkor a megnyíló ország átvehet olyan eljárásokat, innovációkat, amelyeket nem kellett önerőből kifejlesztenie. Ha nyitottak, magukra veszik a szükségleteknek és igényeknek azt a dinamikáját, amelyet korlátozott erőforrásaik révén nem, vagy csak szűk körben képesek kielégíteni. Ha autarkiára törekednének, akkor zártabbá tehetnék a szükségleti univerzumot és újratermelhetnék az alacsonyabb igényszintet, de ehhez egyfelől szükségképpen korlátozni kellene a szabadságjogokat és blokkolni az információ-áramlást – amely csekély sikerrel kecsegtető vállalkozás lenne a tömegkommunikációs világ hálózati társadalmaiban –, másfelől viselniük kellene ennek minden ódiumát (pl.: legitimációs sebezhetőség). Átkozottul nehéz in concreto megtalálni a dilemmából kivezető helyes arányt.

A magyarországi újkapitalizmus messzemenően nyitott. Ennek következtében elszenvedi azokat a veszteségeket, amelyeket az okoz, hogy a félperiferikus helyzetben 1989 előtt az alacsonyabb szintű zónával folytatott kereskedelmet (ahol az ex-szocialista országok voltak a fő partnerek, első helyen a Szovjetunióval) *felváltotta* a centrummal, első helyen a Németországgal folytatott kereskedelem. Ami előnyös a technikai és technológiai innováció és bizonyos vonatkozásokban a munkakultúra szempontjából, az hátrányokkal jár más összefüggésekben (cserearány-romlás; kizsákmányoltság; a kommercializált tömegkultúra közvetítésével jelenlévő, de a félperiférián kielégíthetetlen igények kihívása). Azonban nemcsak a félperiféria nyitottsági-zártsági dilemmájáról van szó, hanem arról is, hogy a globális kapitalizmusban olyan új versenytársak jelentek meg, amelyek gyakorta sokszorosan nagyobb tőkeerővel rendelkeznek, mint a mi egész nemzetgazdaságunk tőkeereje.

Jól érzékeltetik a szereplők és a nagyságrendek jelentős megváltozását R. Went adatai. A világ 99 legnagyobb gazdasági egységét közli 1998-ból, amelyet a GNP/forgalom millió dollárban vett mutatójával fejezett ki (2002. 43–45. o.). Az első 23 helyen nagy nemzetállamok gazdaságai állnak, azonban az országok és az óriáscégek közötti arány már csaknem fele-fele (50-49). Olyan közepesen fejlett és közepes nagyságú ország mint hazánk, csak 90. a listán, vagy a területileg és népességszámában nagy országnak számító Ukrajna csak 99. Magyarországot 41 transznacionális cég előzi meg, s ezek jelentős részének (13) legalább kétszer akkora a gazdasági ereje, mint nekünk. A globalizált gazdaságban ez jól mutatja a versenyképesség nehézségét. Nem igazán látható az a pótlólagos erőforrás, amivel közelíteni-utolérni lehetne a történelmi és strukturális értelemben előnyben lévő centrumot.

Mi a rendszerváltoztatás mérlege húsz év után? Eltérően a szélsőjobboldali radikalizmus második forradalmat követelő – mert a társadalmi forma megváltozását kétségbe vonó – álláspontjától, le kell szögeznünk: volt rendszerváltás, a magyar társadalom létező problémáinak *az a forrása, hogy az új rendszer csak ennyire képes. Az aktív népesség fogyása – minimálisan 1 millió ember* az 1989-előtti 4,8 millió foglalkoztatottból – az a gordiuszi csomó, amelyet az új rendszer nem tud átvágni. Az osztályviszonyok megváltozása következtében *óriásira duzzadt a hazai ipari-tartaléksereg.* Lényegében 1993-ra beállt a foglalkoztatás tartósan alacsony szintje.[3] Ezért sok a rászorult, és ehhez képest csekély az az adófizető népesség (adóalap), amelyre a közterhek költségeit teríteni lehet. Következésképp magasak az adók és alacsony a megtakarítási-befektetési hajlandóság. *Az új berendezkedés összteljesítménye, a kimenet nagyjából azonos az államszocialista rendszerével, de az erőforrásokat, jövedelmeket sokkal polarizáltabban osztja el*. Kialakult néhány százezer ember oligarchikus gazdagsága, ők valóban felzárkóztak a centrumhoz, miközben a szegénységi küszöb alatt élők aránya minimálisan 3,5-szeresére nőtt, majd a népesség egyharmadára. Egy másik mutatóval mérve – szociológusaink vizsgálataiból tudjuk –, a népesség tíz-tizedre felosztott, ún. decimálisok szerinti vizsgálatai azt mutatják, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb tized között a késő-Kádár kori három és félszeres arány napjainkra nyolc-kilencszeresére nőtt.

Húsz év alatt tömegesen integrálatlan, underclass rétegek jelentek meg, a nagy számú roma népességgel az élen, a jóléti kompenzációk folyamatos csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népesség-eltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magánhatalom érvényesül-e, vagy valaminő önigazgatás-eszménynek ugyan meg nem felelő, de mégiscsak közhatalom, mint 89 előtt.

Az „ugyanannyit polarizáltabban” jövedelemmegoszlás pedig feszültségekkel terhes, hiszen társadalmunk konfliktus-potenciálja gyorsabban

nő, mint a politikai rendszer – a rendelkezésére álló erőforrásokkal, eszközökkel gyakorolható – problémamegoldó képessége. Innen ered a legitimációs problémák és – végső soron – a rendszerváltás kontrafaktuális tagadásaként, egy „második forradalom" szélsőjobboldali igenlésének sajnálatos politikai mozgósító ereje. Ez tette 2010-ben jelentős (12%-os) mandátumot szerző parlamenti erővé a szélsőjobb pártját (Jobbik Magyarország), és minden alkotmányos korláton magát túltenni képes erővé a Fidesz-KDNP konzervatív jobboldalt (68%). Ennek az autokratikus, keresztény-nemzeti ideológiájú rezsimnek a létrejötte élesen mutat rá arra, hogy a félperiférián a hatalommegosztó, polgári pluralista demokrácia mennyire sebezhető, könnyen alááshatő.

A magyar eset azt mutatja: a félperiféria nem út a paradicsomba, s Hugo Radice (2010) figyelme a kapcsolódó kulcsproblémát elkerülte akkor, amikor elfeledkezett az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés viszonyának tisztázásáról. A tőkés rendszert transzcendáló kísérletek zöme nem a centrum és nem a perifériák, hanem a félperiféria jelensége volt. Mert a kizsákmányolás, az elmaradottság, a nemzeti és gyarmati elnyomás a félperifériákon koncentrálódott leginkább. A „marxista évszázad" a párizsi Kommüntől 1968-ig, vagy a nicaraguai forradalomig (1979) tartott. Ezen belül az egyenlőtlen fejlődés – a leggyengébb láncszem lenini paradigmája – kiterjedt magyarázó értékkel bírt, sokáig igazolódott: 1917, 1919-20, a népi-demokratikus kezdetek 1948-49-ben, a kínai (1949) és a kubai forradalom (1959), a gyarmati felszabadító mozgalmak sikerei, Közép- és Latin-Amerikában Chile, majd Venezuela és Bolívia vonatkozásában. Az élet a félperifériákon (és csak néhol a perifériákon) kiélezettebben koncentrálta a különböző ellentmondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő centrum-országokban, ahol mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására.

Visszatérve a magyar folyamatok értékelésére: igazságtalan-e mindez?

A kérdésre igennel/nemmel eldönthető vagy akárcsak homogén válasz nem adható. Nézzünk meg néhány, gondolatilag kidolgozott mércét a kérdés megítéléséhez, hiszen a hétköznapi tudat igazságtalanság-fogalma használhatatlan, benyomásszerű, pusztán érzület-etikai alapú, könnyen manipulálható, gyakorta csak közönséges irigység motiválja.

Ha a versenytársadalom a végső értékmérő, akkor a „vannak győztesek és vannak vesztesek" szociáldarwinista ízű természettörvénye – mint szépen terjedő „Made in USA" szellemi termékimport – mindent szentesít. A hagyományos konzervativizmus pedig „a növekvő társadalmi mobilitás" jelenségében is bevallottan negatívumot lát, mondván: az frusztrációkkal jár, kímélődjenek az emberek efféle anorganikus intervencióktól. Quieta non movere – ne bolygassuk a dolgokat. Ezen az alapon a nálunk húsz év alatt *lelassult-eltűnt emelkedő társadalmi mobilitásnak* éppen a hiánya az igazságos. Hiszen helyreállt a rendszerváltással a „természetes" társadalmi különbségek rendje.

A modernebb kereszténydemokrata, keresztény-szociális felfogásoktól, különösen a Welfare State fénykorában (kb. 1945–75), még nem volt idegen a kispolgári demokratikus nivellálás, a kompenzációs mechanizmusok szükségességének elismerése. Ezt a neokonzervatív fordulat nyomán – igen gyakran – a rászorultsági-öngondoskodási elv elismerése váltotta fel, tisztelet a progresszív kivételeknek. Utóbbiak – a „haladó, szociálisan érzékeny kereszténység", a marxisták és a szociálliberálisok – között adódik egy közös pont: *a társadalmi intézmények elsődleges erényének az igazságosságot* tartják (Rawls-szal fogalmazva). Hogy mit tekintenek társadalmilag igazságosnak, ebben azonban óriási az ellentét közöttük. Ennek a követelménynek Rawls-nál már az is eleget tesz, hogy bármekkora egyenlőtlenségek keletkezzenek, azok igazolhatóak, ha a leggyengébb csoportok helyzete közben nem romlik a korábbiakhoz képest. A magyar társadalomban még ez a szerény mérce sem teljesedik, hiszen az elmúlt húsz évben nőtt, szélesedett a lecsúszó-elszegényedett emberek, underclass létre kárhoztatottak száma. A marxisták számára a *termelési tényezők összekapcsolásának magántulajdonosi rendjére* való áttérés egyenes következménye a jövedelmek elsődleges megosztásának polarizálódása – éppen az *eredeti tőkeátcsoportosítást* szolgálandó (Szalai, 2001. 233–240.) –, miként az a tény is, hogy a másodlagos jövedelemelosztást jelentő redisztribúciós hányadot a rendszerváltás a korábbi 63-64%-os magas arányról 45%-ra nyomta le. Ezt, és ezen belül az egészségügyi, szociális és oktatási közkiadásokat a vezető liberális közgazdászok tovább csökkentenék, a vállalkozói rétegekhez és a pénzügyi szektorhoz átszivattyúzandó erőforrások érdekében. Őket nem a tulajdon népesség-eltartó képessége foglalkoztatja, mint a valódi szocialistákat, hanem a tőkefelhalmozás.

Igen különböző, hogy kiknek és milyen alapon igazságos egy berendezkedés…

Irodalom

Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review,* I/189. IX–X.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 15–16 (1992. április–július), 145–156.

Berend T. Iván (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok…* KJK, Budapest.

Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században.* KJK, Budapest.

King, Lawrence Peter – Szelényi Iván (2006): Max Weber's theory of capitalism and varieties of post-communist capitalism. *Angewandte Sozialforschung,* Jahrgang 24, 3–4., 175–185.

Krauszt Tamás (1994): Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: *Megélt rendszerváltás.* Cégér kiadó, Budapest.

Kulcsár Kálmán (2009): *A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság.* (Kézirat).
Lóránt Károly (1989): *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, Budapest.
Ormos Mária (2008): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19-20. században.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Pach Zsigmond Pál (1987): Előszó és I fejezet, Európa a 16-17. században. In: Uő (szerk.): *Magyarország története 1526–1686.* Akadémiai kiadó, Budapest.
Pach Zsigmond Pál (1963): *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Radice, Hugo (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85. (2010. tavasz), 159–174.
Rostow, W. W. (1964): The Take-off and Consequences. In: Etzioni, H. – Etzioni, E. (eds.): *Social Change, Sources, Patterns and Consequences.* Banic Books, New York.
Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Aula, Budapest.
Szigeti Péter (2009): Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Változások és válaszok.* MTA PTI – L'Harmattan, Budapest.
Vincze Ibolya (2009): *Átalakulási folyamatok és intézményi változások Közép-Kelet-Európában – különös tekintettel Magyarországra* (kézirat).
Wallerstein, Immanuel (és szerzőtársai) (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése.* Napvilág, Budapest.
Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde. Introduction á l'analyse des systèmes-monde.* La Découverte, Paris.

Jegyzetek

[1] Relevánsnak tartva Fernand Braudel történeti idősíkokra vonatkozó megkülönböztetését, itt csak jelezni tudjuk, hogy az ember és környezete relációban zajló *mozdulatlan történelem* a természeti környezet vonatkozásában valószínűleg olyan „bifurkációs pontjához" érkezett el, amely végzetessé is válhat, akár az egész emberiség számára. A természeti környezettel rablógazdálkodást folytató, szakadatlanul növekedésre kárhoztatott tőkés profithajsza ugyanis könnyen felszámolhatja az emberiség „szervetlen testének", a természetnek biocönotikus egyensúlyait. (*Világrendszernézőben* c. könyvünk VII. fejezetében taglaltuk a globális problémák állását.)

[2] Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle,* 1981/3. 313–357. Akadémiai kiadó, Budapest.

[3] Az pedig már az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva az egykor virágzó szövetkezeteket – és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét – sokakat, tömegeket a félproletár létből *a proletár létbe süllyesztett*. Ezzel e népesség önreprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változásképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája" összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma,

a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldeket kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi esetben a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképpen alacsonyabb, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Illetve, egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az összetőke értékesülési folyamatát – ami végső soron a tőke túltermeléséhez vezet).

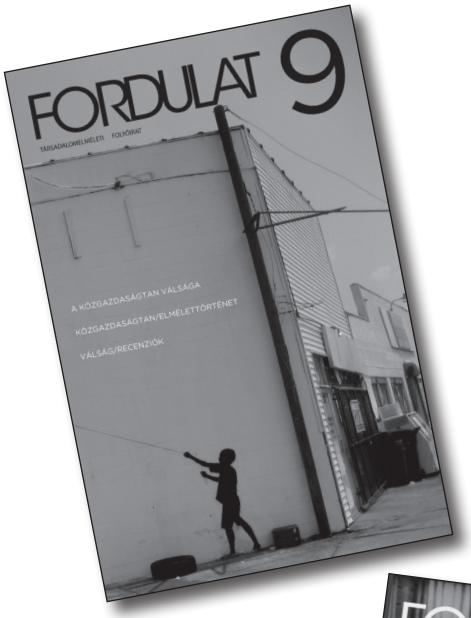

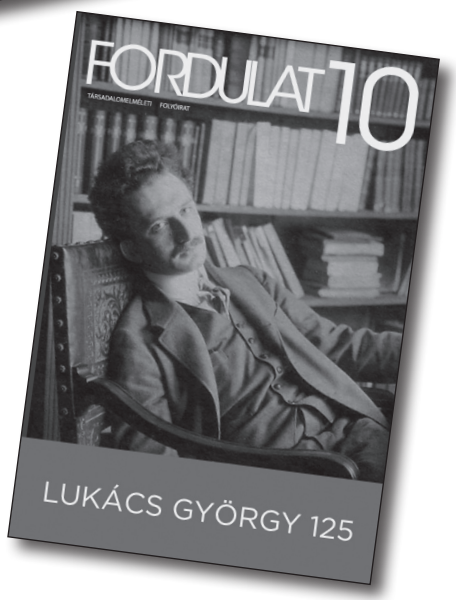

Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez

I. A legitimációs politikai ideológia fogságában

I.1. A forradalom „narratívája"

Kelet-Európában (persze, nemcsak ott!) 20 év múltán még mindig a politika uralja a rendszerváltás (rendszerváltozás) témakörét a társadalomtudományok szinte minden ágában.[1] A 20. évfordulón mindenütt a helyi hatalmi elitek korlátozatlan és kritikátlan önünneplése zajlik (talán már be is fejeződött, mire e sorok napvilágra kerülnek), kezdve a TV-műsoroktól és a metróreklámoktól a tudományos folyóiratokig, sőt a Tudományos Akadémiáig. A „tudományos" önünneplés következményeként eltűnik az egyes események, részmozzanatok mögött az *egész*. A rendszerváltás folyamata dehistorizálódik, kilúgozódnak belőle az ellentmondások, a fejlemények politikai oldala és politikai következményei elhomályosítják a szociális és gazdasági aspektusokat. Ennek eredménye, hogy a rendszerváltást magyarázó *mainstream* irodalomban szerte Kelet-Európában (és Európában általában) a történelem demiurgoszává kis ellenzéki csoportocskák, egyének váltak, akik, úgymond, „időben rátették kezüket a történelem ütőerére". (A régi államszocialista időkben a kommunista propagandisták „marxista-leninista" köntösben ehhez hasonlóan interpretálták sokáig az orosz forradalmat.) Megmagyarázatlanok maradtak a rendszerváltás legalapvetőbb következményei (újszegénység, kulturális depriváció, újfasizmus jelensége stb.), amelyek előbb a régi rendszer számlájára íródtak, majd amikor ez nyilvánvalóan tarthatatlanná vált, csupán szűk szakmai kérdésekként tűntek föl a „szakszerű" politológia egén, mintha e létproblémák nem a rendszerváltás legmélyebb „értelméhez" tartoznának, mintha csak természeti katasztrófáról volna szó, mintha személyes vagy szubjektív mulasztásokon múlt volna a dolog. A „jó" rendszerváltás és a „rossz" következmények dichotómiája a Nagy Rendszerváltók legkedveltebb paradoxona, hősi mítoszaik forrása.[2]

Ma már nem muszáj a régi rendszer diszkreditálásával kezdeni egy előadást, noha nem árt. Legalább húsz éve nyilvánvaló, hogy az államszocializmus bukása alapjában a közösségi társadalom, a tulajdonkép-

peni szocializmus megvalósítatlansága miatt következett be; a bürokrácia eltorlaszolta az utat a szocializmus felé vezető átmenet (az állami feladatok társadalmasítása, munkás-önszerveződés stb.) előtt.[3] Máshonnan tekintve, a bukás a belső gazdasági és társadalmi ellentmondásokban, irányítási válságjelenségekben, a Nyugattal való gazdasági, technikai-technológiai és katonai versengés elveszítésében keresendő, vagyis a külső feltételrendszer átalakulása a 70-es évektől („globalizáció") alapjában „belejátszott" a rendszerváltás kibomlásába. Mindennek ellenére a kelet-európai rendszerváltás nem szervezett tömegmozgalmak eredménye volt. Nem mellékes tény, amit az uralkodó legitimációs ideológia szisztematikusan figyelmen kívül hagy: sehol *nem volt* olyan *forradalmi tömegmozgalom*, népi követelés, hogy állítsák vissza a tőkés magántulajdon uralmát, állítsák vissza a kapitalizmust, legyen az állami tulajdon a társadalom egy szűk rétegéé, egy új uralkodó osztályé.

Továbbá, az előbbi ténnyel összefüggésben, a forradalomról szóló „legitimációs" mítosz nem kényszerít annak felismerésére sem, hogy a rendszerváltás keretében a „polgári" politikai hatalomváltás még a *polgári demokrácia játékszabályait tekintve sem legitim módon* történt, s akkor még nem említettük a társadalmi méretű legitimáció hiányát mint alapvető problematikát. Még a cseh „bársonyos forradalom" vagy a berlini fal ledöntése Kelet-Németországban sem involvált olyan tömegmozgalmakat, amelyek a tőkés rendszer visszaállítását szorgalmazták volna. Másfelől éppen ezekben az országokban, ahol jelentősebb tömegmegmozdulások voltak, nem álltak készen – számos ok mellett a bukott rendszer paternalista hagyományai miatt – alulról szervezett népi intézmények, amelyek a dolgok irányítását kezükbe vehették volna. Ehelyett ideológiák keletkeztek a *civil társadalom* születéséről, virágzásáról és funkciójáról, miközben a létrejött civil szervezeteket – amelyek (elvben) az államtól és a tőkétől vettek volna át hatalmi és tulajdonosi funkciókat – szisztematikusan szélejelverték.[4] A felülről szervezettség – különböző formákban – mindenütt az elitek kezében tartotta a folyamatok irányítását, klasszikus módon Németországban, ahol a polgári Németország egyszerűen elnyelte Kelet-Németországot. A tiltakozó, a régi hatalmat ledönteni akaró tömegek is a „nemzeti függetlenség" zászlaja alatt gyülekeztek, klasszikus formában a balti államokban és Ukrajnában, de Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is.[5] A rendszerváltást forradalomként, „felszabadulásként" magyarázó paradigma figyelmen kívül hagyja, amit még az első ún. szabad választásokon hatalomra került magyar miniszterelnök is megértett, aki azt üzente – igazán kevés legendás megfogalmazás fűződik a nevéhez – az elégedetleneknek, kisemmizetteknek, hogy „tetszettek volna forradalmat csinálni". Vagyis forradalom az lett volna (végül is Antall József történész volt, tudta vagy emlékezett rá), ha az alul levők, illetve az alsó osztályok gazdasági és politikai szervezetei ragadják magukhoz a gazdasági és politikai folyamatok irányítását, maguk akarnak „a nemzet vezető osztályává" válni. Vagyis ha forradalomról van szó, akkor nem

maradhat a történelmi folyamat irányítása a régi uralkodó osztályok és hatalmi elitek egymással folytatott harcainak keretein belül.

1989 „*felülről szervezettsége*", mint alapvető kelet-európai regionális sajátosság, a legtisztábban az orosz-ukrán-belorusz fejlődésben nyilvánult meg. Oroszországban például a rendszerváltást ellenőrző elnöki hatalom nyilvánította ki magáról, hogy maga képviseli még a törvényes parlamenttel szemben is a gazdasági és politikai hatalom újrafelosztásának végső rendjét, maga képezi a hatalomfelosztás végső forrását.[6] E régióban a civil társadalom a peresztrojka időszakával ellentétben tulajdonképpen visszafejlődött, végképpen a politikai hatalom martalékává, az államhatalom függvényévé vált. Ennek megfelelően – és talán ezért is teljesen békés úton – Lengyelországban és Magyarországon senki által nem választott „nemzeti kerekasztal" szabta meg a hatalmi osztozkodás kereteit már a kezdet kezdetén. S e régióban éppen a rendszerváltás politikai folyamatában maga a felülről konstituálódott hatalom hozta létre az új pártokat, amelyek azután lebonyolították a gazdasági és politikai hatalom felosztását az elitek között, a társadalom feje fölött. Mindezen fejlemények sajátosságai a kelet-európai alrégiók szerint persze különbözőek voltak, de általánosan is igaz, hogy az alapvető hatalmi érdekharcokat a régi nomenklatúrán és az új eliteken belül játszották le, méghozzá anélkül, hogy a népi öntevékenység szervezetei beleszólást kaptak volna a folyamatok irányításába (nemhogy eldöntésébe, amiről korábban a liberális értelmiségiek oly sokat fantáziáltak). Sőt, ahol ilyen, valóban forradalmi tömegszervezetek (munkástanácsok, munkásszervezetek, sztrájkbizottságok, vállalati tanácsok, szakszervezetek stb.) csírái létrejöttek, mint Oroszországban vagy Lengyelországban (Magyarországon pedig a „tulajdonosi munkástanácsok" formájában), mind vereséget szenvedtek.

A későbbi években ezekről az útkeresésekről már szó sem esett, sőt, a rendszerváltás 20. évfordulóján a pártok által szervezett hivatalos megemlékezéseken a valódi történetből szinte semmi sem maradt, néhány mitikus, „drótvágós" képsoron kívül. A berendezkedő hatalmi elit liberális és ún. szociálliberális szárnya egy olyan alternatívát állított föl Magyarországon is, amely lezárt minden eredeti útkeresést, kizárólag saját hatalmi pozícióját és presztízsét szolgálta; ennek megfelelően alakította a múlt értelmezését, mintha csak ez az alternatíva létezett volna: vagy a „modernizáció", a „Nyugat utolérése" a neoliberális project alapján, vagy a rendies, álromantikus konzervatív-tekintélyuralmi (eleinte „kommunista") visszarendeződés. Ezt a tézist historizálandó mindenfajta közösségi útkeresést elutasítottak, beleértve a Szolidaritás lengyel szakszervezet ilyen próbálkozásait, miként a magyarországi 1989-90-es tulajdonosi munkástanácsok kísérleteit is. Tertium non datur. Így ment át a liberális legitimációs ideológia, illetve apologetika történelemhamisításba. A *tertium datur* nemcsak a tankönyvekben nem szerepel, hanem a mainstream tudományos diskurzusokban sem.

Természetesen a régi rendszerben megformálódott értelmiségi ellenzéki csoportok leginkább Lengyelországban befolyásolták, radikalizálták az átalakulást, de Lengyelországot és talán Csehországot kivéve sehol sem ők voltak a rendszerváltás valódi demiurgoszai, hanem a nomenklatúra azon csoportosulásai, amelyek felismerték, hogy társadalmi státuszukat csak a nyugati centrumhatalmak vezető csoportosulásainak támogatásával tarthatják fenn. Nem véletlen, hogy Walesa maga is a munkásönigazgatásnál kezdte, és – mint a régi ellenzék számos képviselője – a polgári irányú rendszerváltás vezető figurájaként fejezte be aktív politikai pályafutását. Analóg folyamatok játszódtak le kisebb kilengéssel Magyarországon is, ahol a Kádár-rendszer egy másfajta történelmi hátteret reprezentált, mint a Gierek–Jaruzelski rezsim.

Alapjában egész Kelet-Európában az ellenzék fő erői baloldalról, szocialista oldalról támadták kezdetben a fennálló rendszert. Nemcsak a 68-as Lukácsról van szó, hanem arról a jelenségről, amit Heller és Fehér, Bencze és Kis képviseltek még a 80-as évek elején is: nem az a baj a Szovjetunióval, hogy túl sok benne a szocializmus, hanem az, hogy túl kevés.[7] Ennek megfelelően a Szovjetunióban és Magyarországon, Lengyelországban és Jugoszláviában a liberális és nacionalista ellenzéki csoportok – eredetileg az ellenzéki marxistákkal rokonságban – az állami tulajdon *társadalmi-közösségi átalakításának, ellenőrzésének* valamely elképzelését védelmezték.[8] Magyarországon olyan későbbi liberálisok mint Lengyel László, Bokros Lajos vagy Sós Károly Attila a közösségi csoporttulajdon álláspontját képviselték. Majd csak a hatalommegszerzés folyamatában (1985–1990) tértek meg ezen értelmiségi csoportosulások a hatalom lágy ölére, az állami tulajdon üzleti vagy „ajándékozási" kisajátításának nemzetközileg ajánlott „realista" politikájához. Némileg leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: megértették, hogy a társadalmasítás egész elképzelése nem élvezi nyugati támogatóik bizalmát. Vagyis még a rendszerváltás előtt elfordultak egy forradalmi állásponttól és áttértek egy, a tőkés világrendbe visszaintegrálódó gazdaság- és politika-felfogáshoz.

A rendszerváltásnak mint forradalomnak az interpretációja eredendően Mihail Szergejevics Gorbacsov szellemi leleménye volt, aki a *peresztrojkát* kezdetben Jelcinnel és társaival együtt – nézetkülönbségeik ellenére – a szocializmus *forradalmi* megújításaként propagálta. Még Lenin tézisét, a „minden hatalmat a szovjeteknek" jelszót is újra kiadta. Ám mielőtt valóban forradalmi átalakulás mehetett volna végbe, a „forradalom" értelmezése – politikájának, és általában a tömegmozgalmaktól való elfordulásának megfelelően – 1989-től egy funkcióváltáson ment keresztül. Paradox módon, amikor a forradalom, a szocializmus új formájának lehetősége lekerül a napirendről, akkor kezdődik általánosságban az egész átalakulás forradalommá avatása. Fő figurává – a Lenint korábban gyakran idézgető – Jelcin avanzsált elő, ő lett a demokrácia és (mint hamarosan kiderült) a kapitalizmus korlátozatlan visszaállításának legfőbb prófétája. Azután a régi államszocializmus gyors szétzúzása, „a

piacgazdaság bevezetése 500 nap alatt"[9] egyenesen a sztálini „nagy ugrás" képzetét keltette (amely négy évig tartott [1929–33], igaz, az átalakításnak akkor nem szabtak konkrét határidőt). Ezután következett Oroszországban a szintén senki által meg nem szavazott ún. sokkterápia alkalmazása, amely a rendszerváltás szociális következményeit még inkább egy katasztrófa-történet irányába vezette. Vagyis a gyors és tömeges privatizálás, az „árliberalizálás", azaz a radikális infláció hirtelen csapásként együtt járt a tíz- és tízmilliókat érintő munkanélküliséggel, az egészségügyi ellátás összeomlásával, a mélyszegénység elterjedésével, milliók idő előtti halálával. Húsz évvel később mindez már sokkal világosabban látszik.[10]

Hogy a kelet-európai rendszerváltás forradalmi átalakulás, azaz egy magasabb rendű fejlődésbe való átmenet volt, azt filozófiai-elméleti síkon először Jürgen Habermas fejtette ki, amikor kelet-európai *„korrekciós", „kiigazító forradalmakról"*, *„utolérő forradalmakról"* elmélkedett a *New Left Review* hasábjain 1990-bent.[11] Az *utolérés* mint politikai törekvés és ideológia eredendően a 19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmak, majd Sztálin közvetítésével Gorbacsovig az államszocialista elitek meggyőződése is volt, de ez a gondolatkör azóta sem épül összefüggő gazdaság- és társadalomelméletre, noha a rendszerváltó elitek „hivatalos" legitimációs doktrínája maradt egy liberális (vagy nacionalista) értékrend körítésével mind a mai napig.[12] A német filozófus tulajdonképpen újrafogalmazta a rendszerváltozás folyamatában a régi „szocialista álmot", melyet még Sztálin hirdetett meg 1930-ban, a Nyugat „valódi" utolérésének lehetőségét illetően. Ám az elmúlt 20 év valami egészen mást bizonyított.[13] Ez a forradalom-értelmezés – kicsit Fukuyama történelem végéről szóló földhöz ragadt hipotézisére emlékeztetve – abban állt, hogy az *utolérést* a centrumkapitalizmus „értékrendjéhez" kötötte. Úgy vélte – mint akkoriban az egyszerű állampolgárok milliói Kelet-Európában –, hogy a „szocialista fogyasztói társadalom" korlátainak ledöntése után a nyugati színvonalú és szerkezetű fogyasztói társadalom köszönt be a régióba. A habermasi „korrekciós", „utolérő" gondolatot az 1989-es események sodrában az emberek úgy fogalmazták meg, hogy Magyarország (vagy bármely kelet-európai ország) most utol fogja érni Ausztriát, Japánt vagy Finnországot; sokan Svájcot emlegették, attól függően, hogy a média legutolsó agymosásában éppen mely országot preferálta „modellként". A „felzárkózó forradalom" gondolata és elmélete, amely tehát a rendszerváltás politikai-társadalmi feltétele és tartalma lett volna, nem vált valósággá, nem is válhatott azzá.[14] A megvalósult rendszerváltás a világgazdasági rendszerbe való „tipikus" kelet-európai „félperifériás" beilleszkedésről szólt, amelyben éppenséggel *nem az utolérő* fejlődés öltött testet.

A rendszerváltás történetírása éppen a rendszerváltás tematikájában – mint cseppben a tenger – igen élesen felmutat néhány általános jellegzetességet, amelyek az „új" kelet-európai történetírást jellemzik. A történetírás az 1980-as évek folyamán mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon, de Lengyelországban is fénykorát élte, számos jeles történész nyilvánult meg még a „politika-érzékeny" 20. század története területén is. Elég ha csak a Magyarországon alkotó nagy történészgeneráció néhány képviselőjére utalok – Ránki György, Szűcs Jenő, Juhász Gyula, Berend T. Iván, Ormos Mária, Niederhauser Emil, Erényi Tibor, Sipos Péter, Hajdu Tibor, Borsányi György, Lackó Miklós és hosszan folytathatnánk a sort –, akik máig jelentős monográfiákkal rukkoltak ki 20. századi tematikában. Ám a rendszerváltás a történetírás „újra-átpolitizálódása" következtében számos összefüggésben e téren is súlyos visszaesést idézett elő. Az elmúlt 20 évben sok munka esetében meg sem lehetett különböztetni a történetírást a legitimációs ideológiától, főleg azoknál, amelyek a rendszerváltás történetével foglalkoztak. Számos kutató hivatkozott ugyan a posztmodernre vagy más, szakmailag is definiálható hagyományra, „iskolára", azonban a történetírás a 20. századi tematikában jórészt ismét – *mutatis mutandis* – a „leleplező", „igazságot tévő", „ítélkező" történetírás rossz hagyományába csúszott vissza. E *purifikátori történetírás* a „kommunizmussal", a „marxizmussal", a régi legitimációval és egyáltalán a „régi" tudománnyal való leszámolás volt. A „mindent" újraírás vágya (a kétségtelenül megjelenő pozitív mozzanatok ellenére is, mint pl. a társadalomtörténet-írás, a „nőtörténet" és „gender" megerősödése és bizonyos egyetemes történeti kutatások felbukkanása) az új politikai legitimáció kijelölésének szándékából eredt, aminek hatása a történetírásban új, egészen tudománytalan, olykor az elemi erkölcsökkel sem összeegyeztethető munkák sokaságát is produkálta. Ilyen zsákutca pl. az „ügynökfaló" történetírás, vagy a szintén direkt politikai célokat szolgáló újfajta „pártos", most harciasan antiszocialista-antimarxista történetírás ismételt megjelenése.[15]

E történelemmagyarázatok ideológiai keretei, szándékai már a 80-as évek egyes ellenzéki szövegeiben egyértelműek voltak (noha például Szabó Miklós határozottan fellépett a szélsőséges hamisításokkal szemben), amelyek azt a célt szolgálták, hogy a bukott államszocialista rendszer történetét en bloc kriminalizálják. Mindezt annak érdekében folytatták, hogy az esetleges restaurációs törekvéseket, vagy a régi rendszer iránti nosztalgiákra építő pártok, szervezetek ideológiai lehetőségeit korlátozzák. Az új mainstream könnyen megtalálta a maga ideológiai hivatkozási pontját a *totalitarizmus* együgyű elméletében, amely még a hidegháború „hőskorában" keletkezett. Elég volt csak néhány könyvet leporolni, hogy az államszocializmus történetét a fasizmus történetébe

csúsztassák át; ennek során olyan szerzők aktualizálták e „hagyományt", mint pl. F. Furet vagy R. Pipes.[16] Mint tudjuk, a mainstream történészek Kelet-Európában is – a hatalmi elitek szervilis tradícióihoz híven – szívesen importálják a nyugati, főleg amerikai legitimációs szellemi leleményeket mind a mai napig. Ezek közé tartozott az amerikai politológia fogalomhasználata, amelyben a „létezett szocializmust" „kommunizmusként" azonosították – azóta ez a fogalomhasználat az igénytelenebb történeti munkákban is meghonosodott. Mint emlékezünk, a rendszerváltás hajnalán szívesen idézgették Fukuyama tartalmatlan tézisét a „történelem végéről"; ám mihelyt a rendszerváltás másnapján kiderült, hogy a liberális demokrácia útja Kelet-Európában éppenséggel nincsen kikövezve a Nyugatról kölcsönvett elméletek építőkockáiból, új vonatkozási pontot jelentett Huntington „civilizációs rasszista" elmélete, amely a társadalmi formák, alakulatok, a világgazdasági rendszer és az osztályharc története helyére a „civilizációk harcát" állította, mint a történelem alapvető mozgatóját – de persze nem a herderi filozófia színvonalán. A „civilizációk" (kultúrák, vallások) között hierarchiát állított fel, melyek csúcsára a kereszténységet, a nyugati polgári demokráciákat állította és a „XX. századi polgári demokráciák" fejlődési hullámairól elmélkedett, melyek között[17] a „demokratizálás harmadik hulláma" részeként értelmezte a kelet-európai rendszerváltást. Zavaros szempontrendszere alapján éppen azt nem tisztázta, hogy a valóságban Kelet-Európa fejlődése – jól ismert történelmi okok következtében[18] – miért nem vezetett el a polgári demokrácia nyugat-európai formáihoz, miért csupán a polgári demokrácia *intézményrendszere* honosodott meg a régióban a sajátos, ma már jól ismert export útján.

A *leleplező történetírás* (neo)liberális vagy (neo)konzervatív-nacionalista formaváltozatai – bármennyit is foglalkozzanak a rendszerváltás történetével – egyszerűen nem szembesülnek azzal a problémával, hogy a Nyugaton megismert, sok évtized folyamán megszilárdult polgári demokrácia rendszerének szilárd talapzatát a *jólét és a kultúra* olyan vívmányai és színvonala, valamint domináns gazdasági és katonai ereje képezte, amelynek Kelet-Európa mindig is híjával volt és van, hiszen itt a tőkefelhalmozás folyamata nem a gyarmatosításban gyökerezett. A kutatók nemigen morfondíroztak el annak „aktualitásán", hogy az elmúlt évszázad tekintélyuralmi rendszerei nagy „népszerűségnek" örvendtek a térségben. Pedig a rendszerváltás adekvát értelmezése szempontjából kulcsfontosságú jelentősége van annak, hogy a legújabb fejlődésben ismét felszínre kerültek a sajátos kelet-európai fejlődésformák, amelyek történetileg-historiográfiailag éppen Magyarországon nagyon is kidolgozottak.[19] Nem tisztázódott, hogy az új polgárság sehol a régióban nem tudott önálló kultúrateremtő erővé válni, éppen történelmi gyökerei hiánya következtében. Ám ennek nem történeti okait magyarázták, hanem ezt szubjektív momentumokkal, a „kommunizmussal" és általában a történelem egyfajta bűnbak-szemléletével pótolták.

A legitimációs ideológiának megfelelően a liberális és a nacionalista történetfelfogásban az *államszocializmus* bukását általában doktrinális, ideológiai okokkal magyarázzák, mintha a rendszer története, működése és összeomlása már magából a szocializmus közösségi eszményeiből, teóriájából adódott volna, mintha ezek az „ősi" eszmények keltek volna életre a Sztálin vagy Brezsnyev neve által fémjelzett fejlődési szakaszokban. Számos történész munkáiban a régi rendszer különféle fejlődési szakaszai is eltűnnek a *sztálinizmus*, a *diktatúra*, a *totalitarizmus* stb. dehistorizáló ideológiai fogalmai mögött. Mintha a politológia „megette" volna a történettudományt. Vagyis az államszocializmus története nem a történelmi feltételek eredményeként jelenik meg, hanem egy megkonstruált ideológia megvalósulásaként. Ezeket az ideológiákat azután könnyedén perszonifikálják és az államszocializmus történetét Sztálinból és Rákosiból, Titóból vagy Kádárból, illetve bűneikből vezetik le, mintha csak ők csinálták volna a történelmet, és nem fordítva. Így bűneik, hibáik, esetleg erényeik, sikereik úgyszólván megmagyarázhatatlanok maradnak. Tehát a mainstream ideológusok nem a történelmi feltételek korlátozottságából és specifikumaiból magyarázzák a szocializmus „államszocializmussá" torzulását, hanem magából a szocializmusnak a marxi vagy lenini alapvetéseiből, amelyeket ráadásul a legtöbbször teljesen tévesen rekonstruálnak.[20] Figyelmen kívül marad, hogy a történelemben nemegyszer fordult elő, hogy valamely ideológia zászlaja alatt egy vele ellentétes politikai rendszer valósult meg. Napóleontól Sztálinig hosszan sorolhatnánk az ilyen természetű fejleményeket. Már Gorbacsov hasonlóképpen „tévesztette el" a korszak perspektíváját. Olyasmit akart szocializmusként megvalósítani, ami a kapitalizmushoz vezetett, és nem is vezethetett máshová. Személyesen nem is rendelkezett egy másfajta szocializmus elméletével és gyakorlati stratégiájával. Ez is hozzájárult ahhoz – vagy inkább csak megtestesült e tényben –, hogy a szocializmus zászlaja alatt végbement a kapitalizmus teljes, villámgyors, szinte ellenállás nélküli restaurációja.

A történelem e „perszonalista" felfogása a politika perszonifikálásának terméke. A rendszerváltók maguknak állítanak egyfajta emléket, ez a szemlélet önmaguk ünneplésének eszköze. A történelmi szereplőknek, a „rendszerváltóknak" az utólagos csalódottsága azzal függ össze, hogy az elmúlt 20 év önmaguk heroizálásának útjában áll, saját tetteik önkritikai szemléletének teljes hiánya kényszeríti őket a kettős szerepre: egyfelől leleplezik a 20 év fejlődésének néhány ellentmondását, mondván: „nem ilyen lovat akartam", másrészt felépítik saját imázsukat, mint akiket a történelem vak erői mint „áldozatokat" elsöpörtek, és ők magányos hősökként őrzik az „igazi" rendszerváltás „igazi" hagyományát.[21] Vagyis a meg nem értett „demokrata" szerepéről van szó, aki „jót akart", de „gonosz erők" szembehelyezkedtek a történelem fő erejével és kisiklatták a vonatot. A valóságos viszonyok elemzése azonban megmutatja e mitikus figurák esendőségét és tehetetlenségét, olykor tehetségtelenségét. Amikor például Németország egyesítése kapcsán Gorbacsov

amerikai, angol és francia tárgyalópartnerei és közvetlen tanácsadói is a folyamatok lassítására hívták fel a figyelmét, és arra, hogy a Szovjetunió túlságosan gyorsan adja fel európai pozícióit, amelyeket a II. világháború idején vívott ki magának, az elnök-főtitkár képtelen volt cselekedeteinek irányát és hatását felmérni. Amikor azután odahaza közvetlen tanácsadói, kollégái körében ő maga állt elő Bush amerikai elnök ígéretével, mely szerint nem fogják a NATO-t kelet felé kibővíteni, kollégái jelezték, hogy garanciák hiányában „a nyugati vezetők ígéreteiket hamar elfelejtik", mire ő – a Nyugaton népszerű Gorbi – azt válaszolta: „elvtársak, ne dramatizálják a helyzetet".[22] Nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás iránti illúziók, a vakhit, a hiszékenység nemcsak az egyszerű állampolgár esetében játszott fontos szerepet, hanem az olyan vezető politikusok esetében is, mint Mihail Szergejevics.

Ki csodálkozik ezek után, hogy a *szabad piac* és a *szabadság* fogalmai váltak a rendszerváltás leírásának alapvető kategóriáivá? Így eltűnt az a probléma, hogy a valóságban a polgári demokrácia mint jelszó és intézményi import Kelet-Európában csupán eszköz, hatalmi technika volt fontosabb célok végrehajtása érdekében, nem pedig a szabadság valósága a maga társadalmi-gazdasági értelmében.[23] Elsikkadt, hogy a polgári demokrácia valójában társadalmilag ellenőrizetlen elitista parlamentarizmus lehetett csupán, amelynek társadalmi bázisa éppen annyira szűk volt, mint amennyire a gazdasági átalakítás társadalmi támogatottsága is. Csak a szociológusok munkáiban válik olykor láthatóvá, hogy a civil társadalmat, illetve annak szervezeteit a politika „felszívta", gyarmatosította. *Az új intézményrendszer a lényeg megvalósítására azonban alkalmasnak bizonyult, mely lényeg az állami tulajdon magánkisajátításában öltött testet. Ugyanis a tulajdon kérdése magában foglalta a hatalmi és elosztási viszonyok valamint az új társadalmi struktúra átalakulásának egész problémakörét. Nem véletlenül e körül alakult ki a legvéresebb és legkitartóbb, máig fékezhetetlen harc az egész régióban. Ennek igazi története – nem véletlenül – megíratlan.*

II. Az állami tulajdon történeti és elméleti összefüggésben

A *félperifériáról* szóló elméleti alapvetés (I. Wallerstein, G. Arrighi, más oldalról Bairoch és Ránki), amely kijelöli a kelet-európai térség helyét a világrendszerben, nemcsak a nemzeti és regionális *utolérés* évszázados kelet-európai utópiáját leplezi le, hanem megmutatja: *a centrum-országok a régi rendszer összeomlásával megszabadultak egy hatalmi-gazdasági konkurenstől („szocialista világrendszer"), ami kihatott a tőkefelhalmozás egyetemes folyamatának egészére, a világ geopolitikai-nagyhatalmi övezeteinek átrendeződésére.*

A 20. század története jórészt az állam növekvő gazdasági szerepének történeteként is felfogható. Amikor a 70-es évek első felétől megkezdődött

a tőke neoliberális rohama az állam gazdasági korlátozó (nem rendőri!) szerepe ellen, aminek valódi célja az állam szociális szerepének lerombolása volt, a tőke többé nem akarta változatlan formában finanszírozni a jóléti „vívmányokat" a centrum-országokban sem. Ebben az összefüggésben is a rendszerváltozás mélyen beágyazódott a világgazdasági rendszer akkori trendjeibe és a világrendszer félperiférias struktúráiba; pontosabban a rendszerváltás mint társadalmi-gazdasági formaváltás maga is illeszkedett a kelet-európai régió „félperiférias" állapotának fenntartásához, mivel a lényeg a régió alávetése volt az egyetemes pénzügyi és tőkerendszernek, a multi- és szupranacionális tőkeuralomnak.[24] Más szavakkal: a centrum-országok lényegében akadálytalanul termelik és vonják ki a profitot a térségből a demokrácia, a szabadság és a nemzeti függetlenség „forradalmi" zászlaja alatt. Az alávetés politikája 1989-től ugyanabban az ellentmondásban jelentkezik, amelyre legutóbb a kiváló közgazdász, Róna Péter hívta fel a figyelmet. A Nemzetközi Valutaalap, a G20-ak s az óriásbankok elemzői két homlokegyenest ellentétes javallatot fogalmaznak meg a centrumrégió és a neki alávetett régiók számára. Mármost az egyik javallat az volt, hogy a gazdag országok pezsdítsék fel a keresletet a költségvetési hiány növelésével és a monetáris politika lazításával, míg a rendszerváltó, egyáltalán a szegényebb országok tegyék az ellenkezőjét, csökkentsék az állam kiadásait, húzzák meg a nadrágszíjat, fogyasszanak kevesebbet – miközben a rendszer maga állandóan több fogyasztásra és több hitelfelvételre ösztönöz. Ugyanez a kettősség húzódik végig a rendszerváltás ideológusainak és egyúttal tevőleges résztvevőinek gondolkodásában és cselekvésében: hajtani előre a rendszerváltás szekerét és mindig meglepődni és elkeseredni azokon a katasztrófákon, amelyek sorra és persze várhatóan bekövetkeztek.[25]

Az állami tulajdon nyugat-európai története távoli, évszázados múltra tekint vissza; 1945 után az állami tulajdon túlsúlyos szerepe Kelet-Európa mind a négy alrégiójában a világfejlődés keretében, mindenekelőtt a Szovjetunió fejlődése általános trendjének hatása alatt, annak „exportjaként" jött létre. Ez a tulajdonforma történetileg azonban e régióban *eredeti* formaként szilárdult meg, amennyiben ez az állami tulajdon már nem a tőkés magántulajdon viszonyaiban gyökerezett.[26] 1989 előtt Kelet-Európában az állami tulajdon elvben nem volt adható és vehető; a kapitalizmus és vele együtt a burzsoázia felszámolása után 1990-ig természetesen nem volt örökölhető (noha haszonélvezői hierarchikus rendben helyezkedtek el a társadalmi szerkezetben a legalul lévő segédmunkástól a pártfőtitkárig). *Ennek az állami tulajdonnak a felszámolásához volt szükség a rendszerváltásra*. Az új tulajdonos osztály – a polgári logika szerint – csak azok közül kerülhetett ki, akik a hatalmi fordulatot végrehajtották, támogatták. A tulajdonossá válás volt a részvétel feltétele és célja.[27]

A neoliberalizmus, mint a multinacionális tőkeuralom adekvát politikai eszközrendszere a maga nemzetközi intézményrendszerével, hatalmi-

gazdasági struktúráival sem tudta volna rendszerváltás nélkül keresztülvinni a privatizálást Kelet-Európában, ellentétben például Thatcher Angliájával vagy bárhol másutt a hagyományos tőkerendszerben, ahol rendszerváltás nélkül ment végbe a magántulajdonban gyökeredző állami tulajdon privát kisajátítása, eladása.[28] Elvben, alkotmányjogilag az állami tulajdon az államszocializmusban a termelő osztályok ellenőrzése alá tartozott – persze csak elvben. Mint tudjuk, a kelet-európai gyakorlatban az állami tulajdon sosem lett *közvetlenül* társadalmi tulajdon, sőt az annak megvalósítására irányuló kísérleteket mindenütt leverték. Példának okáért 1919 és 1956 Magyarországán a munkástanácsokat érte el végzete, míg az 1980-as évek lengyel *Szolidaritás*ának munkás-önigazgatói irányzatát már a polgári magántulajdonra „felesküdő" erők tiporták el „véglegesen", éppen a rendszerváltás folyamatában.[29] (Ugyanakkor eleinte „elkonspirálták" az átalakulás kapitalista jellegét, Antall József sem használta e szót vagy fogalmat szinte soha.) Mindeközben a rendszerváltás első következménye az volt, hogy az újkapitalizmusban az állami tulajdon társadalmasítása immáron elvben is, alkotmányjogilag is tilalmas lett. 1990-ben Magyarországon a választások után a közösségi tulajdonra épülő termelési forma lehetőségét egyenesen kidobták az alkotmányból. Másképpen fogalmazva: mivel az államszocializmusban az állami tulajdon magán-kisajátítása nem volt végigvihető, a rendszerváltás kizárólag a hatalom-önfenntartás logikájának, az uralkodó hatalmi elitek érdekeinek, privilégiumai fenntartásának megfelelően került napirendre. Nem véletlen, hogy a Nyugat, főképpen az Egyesült Államok megfelelő „szakértői bizottságai" és pénzügyi-politikai csoportosulásai a kisajátítás minden kollektív fajtáját elutasították a „világpiac erőire", a tőkés multinacionális cégek pozitív, és a munkásság negatív „képességeire" hivatkozva.[30]

A rendszerváltozás során a tulajdon kérdése került a mindennapi politika és gondolkodás középpontjába, noha az új tulajdonosok ideológusai és érdekkijárói egy ideig, amíg le nem zárult a tulajdonváltás, bagatellizálták a tulajdon egész problematikájának jelentőségét. Még jól emlékezünk, úgy vélekedtek, hogy a tulajdon, illetve a tulajdonos kérdése „egyébként nem is olyan fontos, nem is olyan alapvető, csak az a fontos, a cég működjön", miközben éppen élet-halál harcot folytattak az állami tulajdon magán-kisajátításáért a „legtrükkösebb" módon.[31] Mások, a jobboldal, a nacionalista szélsőjobboldal pedig csak abból a szempontból tekintette fontosnak a kérdést, hogy „magyar emberekhez", vagyis az ő saját kezükbe kerül-e az állami tulajdon, lévén ők a „jó magyar emberek", akiket megillet a vagyon és a gazdagság, a magyarok és nem magyarok kizsákmányolásának joga. A különbözőségek ellenére hasonló tendenciák megfigyelhetők voltak más kelet-európai országokban is a privatizáció és általában a rendszerváltás folyamán.[32]

Azóta az ellenőrizetlen, az uram-bátyám és maffiózó kapcsolatoknak megfelelő, a barátoknak, rokonoknak történő privatizáció, és az

ennek részeként is megnyilvánuló mindent átható korrupció – mely elválaszthatatlan a termelés és a kereskedelem egész nemzetközi rendszerétől – a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank kutatásának természetes tematikája lett.[33] A privatizáció gyors, az ún. sokkterápia keretei között végrehajtott folyamatát, melyet fentebb érintettünk, a hatalomváltás korrupt szisztémájaként alkalmazták. A fontos és leleplező példa okáért kiemelném – Szvetlana Glinkina tanulmánya alapján – az orosz elnök 1995. augusztus 31-én aláírt rendeletét „A hitelegyezmény kötelező feltételeiről" („Обязательными условиями договора кредита", утвержденными Указом Президента от 31 августа 1995 г. № 889.), amely lehetővé tette, hogy évmegjelölés nélkül a föderális költségvetésből történjenek a hitelezések, „ami gyakorlatilag a következőt jelentette: a részvények zálogba adása helyett, azaz a föderális tulajdon időleges használata helyett végbement a részvények előre eltervezett eladása. Az államnak »hitelező« bankok akár közvetlenül beépített személyeken keresztül lehettek tulajdonosai az állami vállalatok náluk zálogban lévő részvénycsomagjainak. Ily módon a bankok az államot állami pénzekkel hitelezték [...] A korábban ismert vásárlónak való egyenes eladásról volt szó." Mindennek erkölcsi és politikai hatása a lakosságra nézve – nem említve itt a társadalom döntő többségének anyagi javaktól való radikális és rendkívül széles körű megfosztását – oly romboló volt, hogy mind a mai napig az új rendszer tulajdonáthelyezésének nincsen meg a társadalmi legitimációja, mivel a lakosság hozzászokott ahhoz az erkölcsi imperatívuszhoz (tegyük hozzá, nemcsak Oroszországban), hogy a tulajdon igazságos alapja a „becsületes munka".[34] Ugyanez az orosz szerző egy terjedelmesebb könyvében a korrupció, a privatizáció és a hatalmi fordulat eltéphetetlen összefüggését írta le, amely jól mutatja, hogy a hatalom és a privatizáció kérdése ugyanannak a dolognak a két oldalát alkotta, s ennyiben maga a korrupció, a bűnözés a rendszer lényegének terméke és megnyilvánulása, ezért semmilyen morális és jogi megfontolással nem iktatható ki a gazdaság működéséből.[35] Függetlenül ettől, kutatásra érdemes a kelet-európai újkapitalizmus egyetemes beágyazódásával összefüggésben, hogy a multinacionális tőke korrupciós magatartása mennyivel erősebb a félperiférián és a periférián, mint a centrum-országokban

Mindezzel persze maguk a rendszerváltók is tisztában voltak. A nemrégen elhunyt Jegor Gajdar, Jelcin „rendszerváltó demokrata" miniszterelnöke erről őszintén nyilatkozott – ellentétben más kelet-európai politikusokkal. Az történt, hogy kezdetben – még jól emlékezünk – a pénzügyi forrásokat ellenőrző új politikai uralkodó csoportok saját politikai pozícióik megszilárdítására használták e források egy részét; majd később fordult a kocka, a magántulajdonossá vált csoportok vették kézbe a politikai erők finanszírozását szerte Kelet-Európában. Oroszországban és más szovjet utódállamokban, ahol erős elnöki, végrehajtó hatalmak szilárdultak meg, intenzívebben tudtak hatni ezekre a pénzügyi-gazda-

sági csoportosulásokra, amennyiben hazai kézben maradtak ezek a források. Jegor Gajdar hangsúlyozta, hogy ha a nomenklatúra számára a piacgazdasághoz vezető út nem dollárokkal lett volna kirakva, sohasem adták volna fejüket a kapitalista piacgazdaság bevezetésére. Ily módon vált a 90-es évek elején a tulajdonnal való manipuláció és a korrupció az egész régióban a társadalmi-gazdasági rendszer átalakításának szerves részévé, így tett szert bizonyos társadalmi támogatottságra. A korrupció így vált az új rezsim új tulajdonos uralkodó osztályának szülőanyjává.[36] Nem meglepő tehát, hogy a kelet-európai régió legtöbb országában a (neo)liberalizmust a politikai erőtér szélére söpörték és széles lakossági körökben megvetés tárgyává lett.

A régi demokratikus ellenzék néhány mai baloldali ideológusa egyenesen „a rendszerváltás bukásáról" beszél, amennyiben a „jó, liberális kapitalizmushoz fűződő" egyetemes illúziók lelepleződtek. Valójában a rendszerváltás kezdettől magában rejtette a kapitalizmus e régióra különösen jellemző emberellenes tendenciáit, ugyanúgy, ahogyan a világrendszer más félperifériáján vagy perifériáján. Ebben az értelemben a rendszerváltás éppenséggel nem megbukott, hanem célját érte: befejeződött a tőkeuralom *félperifériás* formájának visszaállítása. Ami megbukott a régióban, az a liberalizmus mint antiszociális gondolkodás és politikai áramlat.

III. Az új nemzetállamok és ideológiai legitimációjuk

A tulajdonáthelyezés, a tulajdonviszonyok radikális átalakítása elkerülhetetlenül átrajzolta a kelet-európai nemzetállamok korábbi térképét is, mivel a helyi elitek gazdasági és politikai-hatalmi osztozkodása ezt megkövetelte. Az etnikai zászló a helyi uralkodó csoportok kezében lényegében arra szolgált, hogy a konkurensek számát csökkentse, kirekessze a „más etnikumúakat" és kijelölje annak a területnek a határait, amelyre hatalmukat kiterjeszteni kívánták. Miközben a helyi hatalmi csoportosulások viszonylag önálló szerepet játszottak az új államok létrehozásában, hiba lenne megfeledkezni arról, hogy a centrum-országok a rendszerváltó országok európai integrációja során ezen államokat egymással „versenyeztették". Ennek folyamán a széteső, kicsi, gyenge államocskák – belefeledkezve „történelmi ellentéteik" végre szabad kiélésébe – saját magukat hozták hátrányos helyzetbe egy kapitalista versenyfutás feltételei között. Még az európai uniós csatlakozási tárgyalásokon is erősebb tárgyaló partnerek lehettek volna, ha a nemzeti torzsalkodások helyett legalább alrégiónként összefognak, de ez még az ún. visegrádiaknak sem sikerült. Ugyanis a hatalmi eliteket jobban érdekelte saját, helyi, privilegizált tulajdonosi és társadalmi státuszuk, presztízsük, mint országuk jobb érdekérvényesítő pozíciója az Európai Unióban. A *nemzeti eszme*, a múlt legmélyebb bugyraiból feltámadó *etnikai gondolkodás* elterjesztése,

a „marxizmus-leninizmus" helyét elfoglaló új legitimációs ideológia az elitek számára a társadalmi bázis megszervezésének fontos eszköze lett.

Ismét emlékeztetni kell arra, hogy – a „félperifériás" hagyományoknak megfelelően – a régi állami „szocialista tulajdon" kisajátításának folyamatában mindenütt Kelet-Európában meghatározó szerepet játszottak az újjászervezett nemzetállamok, amelyek az államszocializmus időszakában megszilárdult föderációs államképződmények és szövetségi (gazdasági és politikai) struktúrák szétverésén, az „etnikai elkülönülésen" alapultak. Ezek az új államok voltak az alkalmas eszközei annak, hogy a helyi és globális tőke megszervezze a helyi társadalmak fölötti ellenőrzést. Másképpen fogalmazva, az új állami struktúrák létrehozásában nemcsak az állami tulajdon, az államadósságok, az állami vagyon felosztása tükröződött vissza – noha az volt a lényeg –, hanem új hatalmi, gazdasági és politikai struktúrák alakultak ki, azaz egy új osztálytársadalom épült. E folyamat részeként érthető meg, hogy mind a mai napig a nemzetiségi ellentétek tudatos kiélezése és felhasználása a lakosság mobilizálásában a rendszerváltás elidegeníthetetlen sajátossága. Ennek látszólagos ellentéteként, valójában meghosszabbításaként a globális tőkeuralom igényeinek megfelelően a régió döntő részében a nemzet, pontosabban a *nemzetállam* gazdasági értelemben lényegében megszűnt, a nemzet csak mint kulturális és politikai entitás él tovább.

A jugoszláv föderáció, amely a Nyugat szemében évtizedekig a nemzeti kérdés megoldásának mintaországa volt, a rendszerváltás folyamatában a centrumhatalmak küzdelmének is színterévé vált. Mindenekelőtt a szerb hatalmi elit okozott gondot az EU és a NATO vezetőinek, mert a rendszerváltás programját a saját megfontolásaik szerint értelmezték. Másrészt az USA és az európai nagyhatalmak Jugoszlávia szétverését, Szerbia szétbombázását a régió fölötti gazdasági és katonai uralom megszerzése eszközeként hajtották végre. E nagy átrendeződésben a helyi politikai csoportosulások gyámkodásért folyamodtak a nagyobb hatalmakhoz; ezeknek segítségével kívánták az új határok kérdését, vagy a belső villongásokat „megoldani".

Noha a halottakat százezrekben számolták, e folyamat máig nem ért véget, elegendő, ha az etnikai tisztogatások kelet-európai „térképét" felrajzoljuk.[37] Minél gyengébbek voltak az egyes államokban, alrégiókban a demokratikus hagyományok, annál inkább megmutatkozott a veszélye annak, hogy új tekintélyuralmi struktúrák szilárdulnak meg, amelyek a nemzeti egységre és függetlenségre hivatkozva befelé elnyomják a szociális és mindenekelőtt a rendszerellenes mozgalmakat, miközben kiszolgáltatják a nemzetgazdaságot a szupranacionális társaságoknak és intézményeknek. A *nemzetállam* egyszerűen adószedővé, a multinacionális tőke funkciójává vált, miközben a nacionalizmusnak egy historizált formája, az *etnonacionalizmus* sokfelé állami politikává szublimálódott; hol kulturális és jogi, hol fizikai értelemben vett etnikai tisztogatás söpört végig az egykori államszocialista régió jelentős területén. E fejlemények

során az új államok új legitimációs ideológia „kidolgozására" kényszerültek, amelynek alapfogalmai a nemzeti függetlenség, antikommunizmus, antiliberalizmus, vallási újjászületés, etnikai kirekesztés, rasszista előítélet köré szerveződtek. Eközben ment végbe a globális tőke legvadabb terjeszkedése a régióban, amely ugyan a „multikulturalizmussal" operált, de jól megfért a kirekesztő-etnonacionalista kormányokkal, sőt, az előbbi gerjesztette az utóbbi tendenciát; az etnikai zászló egyfajta tiltakozássá szublimálódott a globalizáció elnyomó, a nemzeti kultúrát degradáló következményeivel szemben. E torz ellenállás részeként szinte mindenütt felbukkantak az új szélsőjobboldali, neofasiszta mozgalmak és politikai pártok, amelyek nagy segítségére vannak az új rendszernek, amennyiben a társadalomban fellelhető baloldali szociális követeléseket és antikapitalista meggyőződéseket, tiltakozásokat alárendelik az etnonacionalista, EU-ellenes „függetlenségi" ideológiának és politikának.

Bár eltérő mértékben és formákban, szinte mindenütt Kelet-Európában az új hatalmi csoportosulások nacionalista-konzervatív irányzatai a maguk szellemi-ideológiai legitimációját – alrégiónként és nemzetenként eltérő mértékben és formákban ugyan – a két világháború közötti konzervatív-ellenforradalmi hagyományban, illetve a II. világháború időszakában a nácikkal kollaboráló „nemzeti ellenállás" mitológiájában találták meg. Ehhez konstruálták meg az államszocializmus egész történetét, mint anyagi és kulturális hanyatlást, amellyel szemben mindenféle „nemzeti függetlenségi harc" jogosult volt. (Például még a holokauszt gyakorlati végrehajtásában is részt vett ukrán Bandera nemzeti hőssé nyilvánítása, vagy a szintén Juscsenko elnök által poszthumusz kitüntetett „Ukrajna hőse", Roman Suhevics [egykori SS és Wehrmacht tiszt, akiről egy katonai főiskolát kívánnak elnevezni] mutatja az „új" trendeket.) De hát söpörjünk a saját házunk táján, hiszen Magyarországon sem állunk sokkal jobban ezen a téren. A hivatalos liberalizmus zászlaja alatt propagálnak ilyen nézeteket a központi napilapoktól a szélsőjobboldali rádió- és tévécsatornákig. A náci Wehrmacht ilyen fehérre mosása, a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg azonosítása, a holokauszt relativizálása ellen már a mérsékeltebb jobboldal is tiltakozott. Eközben a magyar liberálisok jó része még mindig az itt jelzett szempontrendszer keretében gondolkodik és cselekszik.[38] Ez a furcsa ideológiai összekapcsolódás a liberalizmus és a szélsőjobboldal között nem egyszerűen a liberalizmus bukását reflektálja, hanem azt a problémát is, hogy a liberálisok nem értették meg sem Moszkvában, sem Budapesten, hogy az elmúlt évszázadban a szélsőséges antikommunizmus mindig kéz a kézben járt a rasszizmus különböző formáival, mindenekelőtt az antiszemitizmussal (miért éppen napjainkban lenne ez másképpen?).

Mindezekkel a fejleményekkel összefüggésben állt és áll, hogy az Európai Unió új tagállamaiban – erős nyugat-európai támogatással – rehabilitálódott az *etnikai gondolkodás*. Az EU legfelső fórumain a kelet-európai rendszerváltás szellemiségének megfelelően még a roma-kérdést

is az etnikai alapú „nemzetépítés", az „etnikai elkülönülés" stratégiájának rendelik alá, ami végső konzekvenciájában a szélsőjobboldali etnikai kirekesztéssel talál érintkezést.[39] Az új hatalmi elitek körében az etnikai gondolkodás újjászületése nem a tradicionális nacionalizmus vonalán halad, hanem egyfajta rasszista nemzetmítosz megteremtésén alapul. Ez a historizált nemzettudat úgy tűnik föl, mintha az etnikailag többségben lévő lakosság érdekeit védelmezné a tőke globális kiterjedésének következményeivel – tulajdonképpen a rendszerváltás következményeivel – szemben. Az új politikai osztályok az etnikai gondolkodás keretei között alakították ki a hivatalos állami-nemzeti ideológiát. Tehát az etnikai ideológia a felszínen eltakarja, de a mélyben kifejezi a globális és a lokális feltételekhez kötött társadalmi és gazdasági érdekeket, érdekkonfliktusokat.

Végezetül, összefoglalásként azt az immanens összefüggést húznám alá, hogy miközben végbement a rendszerváltás folyamatában a kelet-európai népek kirekesztése az állami tulajdonból, a régió lakói azzal „vigasztalódhattak", hogy a hatalom a demokrácia és a szabadság zászlaja alatt szabad folyást engedett az olykor középkorinak tetsző *etnikai identitás* kibontakozásának. Ha ez az *etnikai reneszánsz* nem emberi életek sokaságának megnyomorításáról szólna, akár nevetségesnek, de legalábbis bohózatnak tekinthetnénk.

Konklúzió

Fő mondanivalóm annak jelzése volt, hogy a rendszerváltást elemző mainstream irodalom radikális csapást mért a történeti nézőpontra egy ünnepi ideológiai cél érdekében. A rendszerváltozás történetét, következményeit elemző elméleti, történeti, gazdasági vagy politológiai feldolgozásokban explicit vagy implicit harc folyik a különböző értelmezési iskolák („diskurzusok" és „narratívák") között az alkalmazott fogalmakért, az okok és okozatok meghatározásáért. A politika és az őt szolgáló mainstream szakirodalom a rendszerváltás magyarázatából szisztematikusan kiszorította, „diszkreditálta" Marx társadalmi forma elméletét mint – úgymond – igazolhatatlan „nagyelméletet", egykori marxisták szorgalmas közreműködésével. Ám ahogyan a marxi válságelméletről is kiderült, korai volt az eltemetése, hasonlóan állunk a társadalmi formák elméletével is. Ehelyett a mainstream megközelítés egy dichotomikus gondolkodásmód, az új legitimációs ideológia keretei között fejlődött és a rendszerváltás történetét a szabadság és a demokrácia fogalmai alá sorolta. A rendszerváltást magyarázó „elméletek" fő paradigmájának alapját a „demokrácia–diktatúra", illetve a „szabad piacgazdaság–elnyomó-parancsuralmi államgazdaság" fogalmi szembeállítások képezték; mindaz, ami nem fért bele ebbe a keretbe, kimaradt a történetből. Ez a manicheisztikus gondolkodásmód ünneplésre talán alkalmas, de komoly vizsgálódás számára hasznavehetetlen.

Jegyzetek

[1] A rendszerváltás értelmezésével kapcsolatos vitapontok szinte egyidősek magával a rendszerváltással, ld. ennek megjelenését: Laszlo Andor: „Capitalism in Eastern Europe". In: *Links. International journal of socialist renewal*, No. 4. 1995. 54–62.; Tamas Krausz: „The East European Change of Regimes". I. m. 63–69.

[2] Az ilyen típusú elméleti irodalomnak „klasszikus" megnyilatkozása Kornai János: „Mit jelent a »rendszerváltás«? Kísérlet a fogalom tisztázására". *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., 2007. április, 303–321. A szerző a fogalmi meghatározás szempontrendszereit oly mértékben leszűkíti, dehistorizálja és elméletileg kilúgozza, hogy a vizsgálódásban végül nem jut hely a társadalmi és csoportérdekek körvonalazására sem. Mintha a történelemben nem is léteznének társadalmi és osztályjellegű konfliktusok, mintha a rendszerváltás története nem szólt volna a társadalom, a tulajdonnélküliek millióinak és tízmillióinak kisemmizéséről és egy új tőkésosztály létrejöttéről. Miközben az állami tulajdon sorsát állítja – egyébként helyesen – az elemzés fókuszába, a hozzá kapcsolódó érdekek, egész meglepő módon, olyan absztrakciós szinten jelennek meg, amely csak arra szolgál, hogy igazolja a rendszerváltásban megtestesülő gazdasági-politikai-hatalmi osztozkodást nemzeti és nemzetközi vonatkozásban. E leegyszerűsített séma a régi tudszoc könyvekből köszön vissza – persze fordított előjellel.

[3] Ez a felismerés, vagyis a „szocializmus megvalósítatlansága" már 1984-ben kimondható volt Magyarországon, részben még a korszak legitimációs keretei között. Ezzel kapcsolatban ld. Tütő L. – Krausz T.: „Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról". *Társadalmi Szemle*, 1984. 7–8. 108–118.

[4] Ld. a magyarországi tapasztalatokról Szalai E.: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. Bp., T-Twins, 1994. Egy fiatal kutató, Huszár Ákos érdekes könyvet írt a civil társadalom elméleteinek rekonstrukciójáról (*A kritikai elmélet rekonstrukciója*. Bp., Napvilág Kiadó, 2009.), de üröm az örömben, hogy a rendszerváltás periódusát vizsgálva elhiszi a mainstream ideológusoknak, hogy a civil szervezetek kvázi maguktól váltak a politikai társadalom részévé, noha a dolog valójában fordítva történt (felcserélődik az ok az okozattal): a politika elvette a civil szervezetektől a levegőt, gleichschaltolta őket.

[5] A rendszerváltás folyamatában az „etnikai összefüggés" a térség szinte egészét áthatotta, ld. Zahorán Csaba tanulmányát, amely a romániai átalakulás temesvári epizódjában tárja föl az etnikai elemet: „Rendszerváltás a Székelyföldön. A romániai rendszerváltás etnikai vetülete". In: *Forradalom helyett... A kelet-európai rendszerváltások okai és következményei. Kelet-Európai Tanulmányok* 6. köt. (Szerk.: Krausz–Mitrovits–Zahorán, sajtó alatt.) Bartha Eszter a magyarországi folyamatokkal kapcsolatban utal erre az „etnikai dimenzióra" a munkásság gondolkodásában is: „»Jó változást nem látok, csak rosszat«. Osztály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon". In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Kelet-Európai Tanulmányok*. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2009. 4. köt. 153–169.

[6] Emlékezetes, hogy az orosz elnöki végrehajtó hatalom ukrajnai és belorussziai vezetőkkel számolta fel a Szovjetuniót egy 1991 márciusi érvényes népszavazás ellenére, majd Moszkvában 1993 októberének véres napjaiban fegyveresen zúzta szét a legitim törvényhozói hatalmat, amely a nyugati pénzszervezetek és hatalmi központok által is támogatott költségvetést nem volt hajlandó megszavazni. Ld. erről *Jelcin és a jelcinizmus*. Bp., Ruszisztikai Intézet, 1993. (Szerk.: Krausz T.)

[7] Ld. erről: Krausz T.: A szocializmus-vita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan, (Szerk.: Krausz T. – Szigeti P.) 2004. 122–144.

[8] Ezt demonstrálandó jegyzem meg, hogy Szalai Erzsébet és jelen sorok írója – nem teljesen azonos érveléssel és politikai pozícióval – de a többszektorú vegyes gazdaság lehetőségének álláspontját képviselte. A nemzeti kerekasztal-tárgyalások tulajdonreform-bizottságában az SZDSZ és a Fidesz képviselőin kívül minden delegált (MDF, Néppárt, kereszténydemokraták, Liga [ez utóbbit képviselte Szalai]), vegyes tulajdont javasolt, amelybe valamely fokon beletartozott a dolgozói tulajdonlás is. Magam az MSZP első kongresszusán a privatizáció helyett eleve a többszektorú gazdálkodás lehetőségére hívtam fel a figyelmet, amelyben a közösségi-szövetkezeti szektor önálló létezése volt a kulcselem. Mindez olyannyira benne volt a „levegőben", hogy a 89-es alkotmánymódosítás során a nemzeti kerekasztal harmadik oldalának javaslatára – a Baloldali Alternatíva kezdeményezésére (e civil szervezet egyik alapító tagja voltam) – bekerült az Alkotmányba is a közösségi tulajdon lehetősége, mígnem a választások után győztes erő óriási parlamenti többséggel kidobatta a közösségi tulajdon lehetőségét is az alkotmányból, Németh Miklós támogatásával. Vö. Szalai Erzsébet:*Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk, 1982–1993*. Századvég Kiadó, Budapest, 2000. 145–165. és Krausz T.: „Kongresszusi beszéd – az MSZMP utolsó (XIV.) és az MSZP alakuló kongresszusán". *Eszmélet,* 81. sz. (2009.)

[9] Ld. Satalin programját és az átalakulásról szóló tanulmányomat in: *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Ruszisztikai Könyvek, XII. Bp., 2003. 52–102. és 123–196.

[10] A sokkterápia atyja, Jeffrey Sachs még a rendszerváltás 20. évében is kénytelen mulatságosan abszurd érveket felhozni a pusztító politika védelmében, amivel felelősségét kívánja eljelentéktelenníteni az átlagéletkor rendkívüli csökkenéséért a 90-es években. (Ld. a vitát a *Financial Times* hasábjain, amely a *The Lancet* című orvosi folyóiratban közölt jelentésre reflektált: Andrew Jack: „Soviet sell-offs led to deaths, says study", *Financial Times*, 2009. január 15 http://www.ft.com/cms/s/0/44a495ee-e276-11dd-b1dd-0000779fd2ac.html#axzz16moTRMhu., Prof. Jeffrey D. Sachs: „»Shock therapy« had no adverse effect on life expectancy in eastern Europe", *Financial Times*, 2009. január 19. http://www.ft.com/cms/s/0/0b474e44-e5c9-11dd-afe4-0000779fd2ac.html#axzz16moQBdkb, David Stuckler, Dr Lawrence King, Martin McKee: „Rapid privatisation worsened unemployment and death rates", *Financial Times* 2009. január 22. http://www.ft.com/cms/s/0/99ac6bd8-e826-11dd-b2a5-0000779fd2ac.html#axzz16mmN1UvC., Prof. Jeffrey D. Sachs: „Call for future studies is not the same as robust evidence", *Financial Times,* 2009. január 27. http://www.ft.com/cms/s/0/0b96a4d0-ec13-11dd-8838-0000779fd2ac.html#axzz16mhqxyFh,) A magyar fejleményeket illusztrálandó néhány adatot ld. Benyik Mátyás: *Társadalmi figyelő, Magyarország 2008. évi jelentés*éből: „A magyarok többségének a piacgazdaság munkanélküliséget, kényszernyugdíjazást és a biztos megélhetés elvesztését jelentette. Hozzávetőleg 1,5 millióan kerültek ki a munka világából és a munkanélküliség a szegénység alapvető oka. A rendszerváltással egyidejűleg a lakosság 60%-a került előnytelenebb helyzetbe, mint korábban volt. A leginkább érintett csoportok: a szakképzetlenek, a kistelepülésen élők, a sokgyermekes családok és a cigányok. Mindezek mellett, a lakosság többségének súlyos életszínvonal-romlása miatt, a gazdasági átalakulás negatív hatásait leginkább elszenvedő kisebbségek, különösen a romák váltak

bűnbakká [...] Magyarországon a teljes foglalkoztatási ráta alacsony (2007-ben 56,7%) és a munkanélküliség is növekszik (2008 januárjában több mint 8% volt [ma már több mint 10 % – K. T.]). A romák körében a munkanélküliségi ráta sokkal magasabb. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 90–100% közötti arányt említ a leszakadó régiókban. A cigány férfiakhoz és a lakosság többségéhez képest a cigány nők munkanélküliségi rátája különösen magas. 1993 óta a roma nők foglalkoztatottsági aránya nem haladta meg a 15%-ot. A legutóbbi statisztikai adatok további csökkenést mutatnak, amelynek okai a nyugdíjrendszer kedvezőtlen változásaiban és a közszférában való alacsony foglalkoztatottságukban keresendők. (KSH [2008]: *Foglalkoztatás és munkanélküliség, 2007 november – 2008 január*. Gyorsjelentés, 39. szám, Budapest.)

[11] Jürgen Hambermas: „What does Socialism mean today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left", *New Left Review*, No. 4. Sept.–Oct. 1990.

[12] Megjegyzendő, hogy mind a kelet-európai szociálliberális kormányzás, mind a nacionalista-konzervatív politikai uralom a szabad piaccal összefüggő ún. globális értékekre összpontosít. A különbség legfeljebb az, hogy a nacionalista-konzervatív kormányzás idején a „nemzeti értékekre" és a tekintélyelvű irányításra helyeződik át a hangsúly, és „szervesebben" viszonyulnak a rendszer rasszista és szélsőjobboldali kinövéseihez, de mindkét irányzat végső soron *az utolérés, a felzárkózás, a „Nyugat értékeinek"* keretei között marad. A neoliberális-neokonzervatív gondolkodásmódot nem befolyásolja, hogy ma Kelet „lemaradása" a Nyugathoz képest mind szociális, mind gazdasági téren, az egy főre eső kibocsátás terén is nagyobb, mint három évtizeddel ezelőtt. Az impresszív technikai felzárkózás mindezen körülményeken csak keveset módosít, főképpen, ha figyelembe vesszük, hogy ez utóbbi szerves kapcsolatban áll a korábbi ipari szerkezet és munkaszervezet szétzúzásával, a tömeges munkanélküliség megjelenésével és a gazdasági-pénzügyi válságok ismétlődésével.

[13] Még a Magyarországon felhalmozódott szellemi tapasztalatok tükrében is szélesen dokumentálható, hogy kezdettől világos volt, miféle fejlődés következik szerte a régióban 1989 után. Ld. dokumentációként Tütő László cikkét („Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban. I.") az *Eszmélet* 83. számában, és saját cikkgyűjteményemet: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994.

[14] Nagyon korán felfigyelt a hazai kritikai gondolkodás az „utolérés" manipulatív gondolati-elméleti jellegére, ld. e problematikáról Susan Zimmermann értékes feltáró elméleti tanulmányát: „Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban". In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. (Szerk.: Krausz Tamás), Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 40–69.

[15] Az „ügynökvadászó" (copyright Pál Lajos) történetírás fő alakja Ungváry Krisztián, aki egészen más területen is botrányos dolgokat produkált, példának okáért a Wehrmacht mentegetéséig jutott valamiféle egészen extrém liberalizmus nevében, amely mindenfajta szocializmus diszkreditálásának bunkójaként használja a „fasizmus és kommunizmus" azonosításának igen durva, tudománytalan hipotézisét. Persze a „szocializmus-történet" kriminalizálásának politikai és ideológiai hátterét Magyarországon és Lengyelországban – hogy Ukrajnáról és a balti államokról ne is beszéljek, ahol nyílt szélsőjobboldali restauráció folyik – törvényi úton is biztosították.

[16] Ld. erről Krausz T.: „A Gulag aktualitása". In: *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Bp., Pannonica, 2001. (Szerk.: Krausz Tamás.)

[17] Samuel P. Huntington: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklohoma Press, 1991.

[18] A régió túlnyomó részében nem léteztek a polgári demokrácia *társadalmi hordozói*. Mindenekelőtt a demokratikus polgárság hiánya a feltűnő, amely a globális tőkeuralom feltételei között nem is szilárdulhatott meg a nyugat-európai történelem 19. századából megismert öntudatos nemzeti burzsoáziaként. Az új helyi burzsoázia vagy szatócs jellegű társadalmi képződmény vagy maga is a szupranacionális és multinacionális tőkeintézmények, bankok, vállalatok „társtulajdonosa", amit a szélsőjobboldal a maga terminológiájában „idegen", „zsidó", „nemzetietlen" stb. „osztályként" ír le a maga primitív módján; egyúttal kifejezve mélységes csalódását atekintetben, hogy nem az ő képviselőikből kerültek ki a tőke új menedzserei és vezető megszemélyesítői.

[19] Csupán e vonatkozásban is emlékeztetnék rá, hogy a kelet-európai régió fejlődéstörténetét nem a nyugati fejlődésből megismert struktúraformák jellemezték. A régió számos fejlődési sajátossággal rendelkezett a nyugati centrum-országokkal egybevetve. Csak Magyarországon az elmúlt félévszázad legjelentősebb historikusai több tucat munkát írtak e témakörben, elegendő itt néhányuk puszta felsorolása: Niederhauser Emil, Arató Endre, Szűcs Jenő, Gunst Péter, Ránki György stb. Ring Éva évtizedekkel ezelőtt e koncepciókat impozáns kiadványban gyűjtötte össze. A nyugatibb kelet-európai alrégió (Csehország és Szlovénia), amely korábbi időkben a polgári fejlődés legtöbb feltételével rendelkezett más kelet-európai alrégióval egybevetve, a legközelebb állt a nyugati centrumfejlődéshez való felzárkózás lehetőségéhez, noha a geopolitikai erőviszonyok ennek sohasem kedveztek. A közép-kelet-európai (balti-lengyel-magyar-horvát) térségben gazdasági és kulturális tekintetben még gyengébb „nemzeti polgárság" még etnikailag-nemzetiségileg is eltért a lakosság alapvető tömegeitől. Az orosz-ukrán-belorusz alrégió csak a 19. század végétől kezd kikászálódni a tradicionális társadalom keretei közül, a polgárság pedig az államszocializmus évtizedei alatt elveszítette korábbi létfeltételeit. Végül a Balkán országaiban – e tekintetben Szlovákiát is ide sorolhatjuk – az ún. csonka társadalom (I. Tóth Zoltán) szilárdult meg a 20. század elejére, vagyis a saját uralkodó osztály hiánya és polgári társadalmakra jellemző más sajátosság hiánya vált meghatározó jellemzővé. A történészek számára közismert regionális történelmi sajátszerűségek, amelyek alrégiókként más-más módon törtek felszínre, a következőkben foglalhatók össze: az állam tradicionálisan fontos szerepe a gazdaságban mint egyfajta polgárság-pótlék; az állami tulajdon és az állami „mindenhatóság" jelentősége; a civil társadalom gyengesége; általában az uralomra képes demokratikus polgárság hiánya; rendies fejlődéselemek stb. Mindez megkönnyítette az 1945 utáni fordulatot az államszocializmus irányába, majd pedig hozzájárult annak bukásához is, amennyiben a jelzett történelmi sajátszerűségek a multinacionális, szupranacionális tőkeuralom jellegzetesen félperifériás formáinak átörökítését könnyítették meg. Az államszocializmus mint sajátos „csonka társadalom", uralkodó osztály nélküli társadalom volt, így maga a felső bürokrácia és elit könnyen átsodródott a 80-as évek végén a neoliberális átrendeződés folyamatában a tőke megszemélyesítőjének pozíciójába, noha sokáig úgy látszott, hogy a munkásosztály „megbízottaiként" is eljátszhatnak bizonyos történelmi szerepet. Az új gazdasági uralkodó elit létrejöttével kapcsolatban ld. Szalai Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Bp., Aula, 2001.

[20] Ilyen ahistorikus felfogást fogalmazott meg „klasszikus" módon Kornai János a szocializmus politikai gazdaságtanáról szóló terjedelmes könyvében, ld. erről

Krausz T.: „Ahistorical Political Economics". *Social Scientist* (New Delhi) Vol. 24. No. 1–3. Jan–Marc 1996. 111–127.; és „A történetietlen politikai gazdaságtan". *Eszmélet*, 24. sz. (1994. tél).

[21] Ld. a 18. jegyzetet.

[22] A Szovjetunió magyarországi képviselője, évekig nagykövete, a jeles diplomata-történész, Valerij Muszatov írása megvilágítja ezt a helyzetet: Teziszi visztuplenyija V. L. Muszatova (Diplomatyicseszkaja Akagyimija MID Roszszii) na mezsdunarodnoj konferencii v Insztyitutye szlavjanovegyenyija RAN 16–17 noiabria 2009. 11.

[23] Jochen Hippler: „A demokratizálás mint uralmi forma – A harmadik világ a hidegháború után". *Eszmélet*, 29. sz. (1996. tavasz). Amit a szerző a harmadik világ „demokratizálásáról" leír a hidegháború periódusában, alapvető mozzanatokban emlékeztet mindarra, ami a rendszerváltás keretei között történt az intézményi export útján.

[24] Mindennek nem mond ellent, hogy a „kapitalista visszailleszkedés" még az Európai Unió keretei között is magán viseli a második világháború előtti szellemi-politikai és szociális struktúrák fejlődési jegyeit, a régi kapitalizmus keveredik itt a modern globális formákkal, különböző történelmi korok „csúsznak össze" a „kombinált fejlődés" (Trockij) logikájának megfelelően.

[25] Nagyon mulatságos olvasni azokat a liberális politológusokat, akik – mint „nagy rendszerváltók" ott bábáskodtak az új hatalmi elit osztozkodásánál – csak most értették meg, hogy az új rendszer tekintélyuralmi irányba fordulhat, amit ők készítettek elő. A nagyon csalódott Tölgyessy Péter például csak mostanában ébredt rá arra, ha egyáltalán ráébredt, hogy a nevéhez fűződő Antall–Tölgyessy paktum, amely a hatalom társadalom fölötti osztogatását klasszikusan jelképezte, már magában rejtette a tekintélyuralmi tendencia lehetőségét és valószínűségét. Egyre többen ismerik fel, hogy az új kapitalizmus menedzselése gazdasági és szociális téren tisztán polgári demokratikus eszközrendszerrel szinte lehetetlen. Ezt a veszélyt, ezt a fejlődési pályát az *Eszmélet* folyóirat szerzői 1989 óta folyamatosan felismerték és elemezték.

[26] Vö. Krausz T.: A szocializmusvita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus*…, i. m. 122–144.

[27] Ld. a magyar új uralkodó osztály születéséről Szalai Erzsébet: *Gazdasági elit*…

[28] Még Chilében is csak katonai puccsal és politikai tömeggyilkosságokkal lehetett kikényszeríteni a neoliberális fordulatot, ám Kelet-Európában az államszocialista elit meghatározó csoportosulásai saját önös érdekeiket felismerve önként adták be a derekukat.

[29] Ld. erről Mitrovits Miklós: „Az önigazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban". *Eszmélet,* 83. sz. (2009. ősz.)

[30] A szovjetunióbeli rendszerváltás folyamatában a nemzetközi tőkés intézményrendszer szerepét érzékeltettem egy tanulmányomban: Perestroika and the redistribution of property in the Soviet Union: political perspectives and historical evidence. *Contemporary Politics* (London, South Bank Univ.) Vol. 13. No. 1, March 2007. 3–36.

[31] Ld. erről Mocsáry József: Hogyan lopjunk gyárat? c. „kultikus" írását. *Eszmélet,* 3. sz. (1991).

[32] Ld. a privatizáció és általában a rendszerváltás sajátos gazdasági fejleményeiről a *Forradalom helyett*… c. idézett műben a bolgár, a szlovén, a mongol tapasztalatokról J. Micov, Szilágyi Zs. és Lukács Gy. írásait.

[33] Kvázi félhivatalos rangra emelkedett a korrupció elfogadása, mintha elismerték volna a tényt, miszerint a rendszer megszüntethetetlen alapvonásáról van szó. A téma kiváló orosz szakértője kutatásának bevezetőjében hangsúlyozza: a Világbank értékelése szerint a korrupció évente 80 milliárd dollár kárt okoz, mely adat nem tartalmazza a közvetett veszteségeket, amelyek nyilvánvalóan meghaladják az előbb említett összeget. 69 országban 3000 céget vizsgáltak át, amelyek az IMF-től és a Világbanktól hiteleket vettek fel, melyeknek 40 %-át nem a megnevezések szerint használták fel, jó részük pedig különböző pénzügyi machinációk következtében személyes bankszámlákon kötött ki. Más felmérés szerint az egész világon a vállalatok 40 %-a kénytelen megvesztegetési pénzeket fizetni, az ún. fejlett országokban ez kb. 15 %-ot tesz ki, az ázsiai országokban 30 %-ot, a szovjet utódállamokban (FÁK) ez az adat 60 %-ra tehető. Vö. Szvetlana P. Glinkina: Феномен коррупции: теория и российская практика. („A korrupció mint jelenség: elmélet és oroszországi gyakorlat".) (Kézirat. Publikálás alatt a Novaja i novejsaja isztorija c. folyóiratban, [lásd még *Eszmélet*, 85. sz. (2010. tavasz), 116–158. – *a szerk*.])

[34] Szvetlana P. Glinkina: I. m. (Kézirat 27–30. [valamint *Eszmélet*, 85. sz. 150. és környéke, kissé eltérő fordításban – *a szerk*.])

[35] Uő.: *Privatizacija: koncepcii, realizacii i effetyivnoszt'*. Moszkva, Nauka, 2006. Roszszijszkaja Akademia Nauk, Insztyitut Ekonomiki.

[36] Vö.: Szvetlana Glinkina: idézett kézirat, és Szalai E.: *Gazdasági elit*...

[37] Ezekről a fejleményekről ad gazdag anyagot: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után* c. hivatkozott mű.

[38] A fentebb említett fiatalember, Ungváry Krisztián, a liberális újságírás „liblingje" például szükségét érzi, hogy megkülönböztesse a Wehrmachtot mint „szakmai" szervezetet az SS-től, amely kvázi döntően felelős a népirtásért és a holokausztért. Ugyanakkor viszont egyenlőségjelet tesz a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg közé, itt nemcsak hogy nem tud különbséget tenni, de még propagálja is azt a totalitarianizmus említett „teóriájára" hivatkozva, miközben pontosan ismeri a téma német forrásait, amelyeknek a fényében többé nem vitatható, hogy a Wehrmacht tábornoki kara nemcsak egyszerűen tudott a népirtásokról, nemcsak „logisztikailag" felügyelte azt, hanem a Wehrmacht egységei közvetlenül részt vettek a zsidók, a szlávok fizikai megsemmisítésében, az általános genocídiumban. (Magam ezeket a tényeket korábbi írásaimban, könyveimben szóvá tettem, melyek különböző nyelveken Magyarországon, Oroszországban és az Egyesült Államokban is megjelentek, ám 2007 nyarától, amióta a British Intelligence Service, a SIS közreadta a brit fogságba esett német tábornokok titkosan rögzített beszélgetéseinek jegyzőkönyveit [1942–45], e téren semmiféle kétségei nem lehetnek egyetlen komoly szakembernek sem. Vö. Andrew Roberts: „The Genocide General: secret recordings explode the myth they knew nothing about the Holocaust", Mail Online, 2007. július 21. http://www.dailymail.co.uk/femail/article-469883/The-Genocide-Generals-secret-recordings-explode-myth-knew-Holocaust.htm

[39] Martin Kovats: „A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon". *Eszmélet*, 32. sz. (1996. tél) 133–136.; Uő.: The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 6. évf. (2000) 3. 247–262.; Binder Mátyás: „A cigányokról alkotott kép változásai Szlovákiában és Magyarországon". In: *Forradalom helyett*...

Kulturális trendek és műveltségfelfogások az évtizedfordulón

Fodor Ákos: Sms a kultúrsátorból
egy már összedőlt
s egy még föl nem épült ház
között lakhatok
(*Élet és Irodalom,* 2006. május 19. 23. p.)

A kulturális valóság- és önismeret feladatai, teljesítményei, szakmai gyújtópontjai nem köthetők naptári fordulókhoz. Mégsem haszontalan *a század második évtizedének küszöbén* feltenni a kérdést: mi a helyzet a mai magyar művelődésben. A válaszadási kísérletre az kínál alkalmat,* hogy *Pécs Európa 2010-es kulturális fővárosaként* nem csupán innovatív rendezvénysorozatot, előbb-utóbb remélhetőleg megvalósuló monumentális beruházásokat s talán lokális kultúraváltást hoz, hanem ez a szerepköre az értelmiségi, a kultúraközvetítői hivatástudat megerősítésének kötelezettségével is együtt jár. Mindezen túl a rendszerváltozás-történeti pillanat is kikényszeríti a helyzet tudatosítását: egy gyökeres – bár még beláthatatlan távlatú – *politikai kurzusváltás* időszakában vagyunk.

Ripp Zoltán legutóbb így fogalmazott: hazánkban „az 1989-es demokratikus köztársaság alapjait megrengető közjogi ellenforradalom érlelődik, a korábbinál is gátlástalanabb hatalmi térfoglalással, a szellemi életben megkezdett hittérítő agresszióval párosulva". Egy olyan autoriter, populista, „keresztény-nemzeti mázzal bevont" „demokratúrás" rendszer felé megyünk, amelynek modernizációs potenciálja és tényleges stratégiája (még akár tekintélyelvű keretben is) meglehetősen kétséges.[1] Ennek a formálódó új rendszernek már most láthatók az antiliberális, „nemzeties" és „evangelizációs" zászlókat lobogtató, szigorúan centralizáló, a múltba visszaforduló kulturális, oktatás- és művelődésügyi kísérőjelenségei, sőt

* Készült a Pécsett 2010. május 6–7-én „Kulturális iránytű. Európa jövője, a jövő kultúrája" címmel rendezett konferencia előadása nyomán. A kézirat és a hivatkozások lezárása: 2010. szeptember 20.

pillérei. Tettem már kísérletet egy-egy időszak kultúrpolitikájának szakmai indíttatású, tárgyilagosságra törekvő kortársi bírálatára.[2] Meglenne az indokoltsága ennek az áttekintésnek a most kezdődővel is, de ehelyütt mégsem a Fidesz-művelődéspolitika már látható koncepciójának, intézkedéseinek és a mögülük rekonstruálható kulturális világképnek az elemzésére vállalkozom. Itt és most nem vonom meg a nyolc évig hatalomban volt szocialisták és liberálisok művelődés-felfogásának, valamint kulturális kormányzati cselekvésének, illetve ezek baloldali és „baloldali" karakterének a szigorúan kritikus mérlegét sem. E tanulmány keretei között a *művelődéspolitikák*nál sokkal tágabb dimenzió, az ország *műveltségi állapota* foglalkoztat, már csak azért is, mivel ez a szempont, azaz a makrokulturális tények és trendek olykor sajnos „nem szokták zavarni" a mindenkori kulturális ideológiákat, a tevőleges kormányzati és/vagy ellenzéki művelődéspolitikákat.

Természetesen csupán néhány műveltségi és művelődési tendencia megnevezésére, sarkított kiemelésekre törekedhetek; tanulmányom nem helyettesítheti a magyar nemzeti kultúra állapotának, intézményrendszerének, ágazatainak felmérésére hivatott kollektív vagy egyszemélyes tudományos szintéziseket. Amúgy nem túl bőségesen állnak a rendelkezésünkre ilyenek, de még ezeket is alig ismerik, forgatják, használják az illetékesek, közöttük a politikai osztály képviselői – tisztelet a kivételeknek. Pedig az elmúlt években, ha töredezetten is, de folytatódtak s a nyilvánosság (benne a politika) rendelkezésére álltak/állnak a szisztematikus művelődésszociológiai kutatások. A Hidy Péter és Vitányi Iván irányította 90-es évekbeli analízisek és összegezések,[3] majd ezek továbbfejlesztései, a friss szabadidő-kutatások,[4] a *Találkozások* c. sorozat Hunyadi Zsuzsa és mások által írott kötetei,[5] az új szociológiai elemzések és összefoglalások[6] sok tanulságos, esetenként megdöbbentő adattal és általánosítható tanulsággal szolgáltak s szolgálnak ma is. Közben a társadalomtudományokban itthon is végbement egy ún. *kulturális fordulat*, a hagyományos irodalom- és művészettudományokban pedig egy ún. *mediális nyitás* tapasztalható. Általában is: a *cultural studies*-típusú vizsgálatok egyre szélesebb és újszerűbb témaköröket, illetve multidiszciplináris megközelítéseket vonnak be a kutatásokba.[7] Ezek eredményei fontos innovációkat eredményeztek a kortárs kultúra – benne mindenekelőtt a populáris és tömegkommunikációs szféra természetének – megértő feltárásában, s egyúttal nemzetközileg is karakterizálhatóbbá tették a hazai tendenciákat.

Változó műveltségfogalmak

A tudományos felismerések új fogalmakat, paradigmákat, szempontokat (némelykor persze csupán divatszavakat) vezettek be a kulturális diskur-

zusokba, hadd utaljak a *„McWorld kontra Dzsihad" kulturális alternatívájára,* a *posztmodernre*, a *posztkulturális társadalomra*, a *hálózatiságra*, az *élmény- és a rizikótársadalomra*, a *médiakonvergenciára* stb. Annak örülhetünk, hogy a társadalomtudományokban végbement „kulturális fordulat" ráirányította a figyelmet az addig döntően „materiálisnak", gazdasági megalapozottságúnak hitt objektív társadalmi-életmódbeli folyamatok kulturális determináltságára és összefüggéseire, igaz, ez egyáltalán nem vadonatúj felismerés, hiszen például Vitányi már három évtizeddel ezelőtt, méghozzá élesen polemikus hangvétellel megfogalmazta.[8] A „kulturális fordulattal" talán emelkedett a „puhább" társadalomtudományok presztízse, mindazonáltal e változásoknak a társadalmi-közéleti cselekvés, a *politika* dimenzióiban (polity, politics, policy)[9] Magyarországon alig voltak termékeny, hosszú távú, művelődésstratégiai mértékű pozitív következményei. Sőt, mivel ez a kulturális fordulat nagyjából egybeesett *a társadalomtudományok és a történelemszemlélet ún. posztmodernesedésével*, az egyértelmű értékrendeket, haladáselvű normákat felváltó szubjektivizálódással, a „narratívák és diskurzusok" relativizáló elméleti metodikájával, továbbá a hazai rendszerváltás, a politika professzionalizálódása nyomán a küldetéstudatos, átpolitizált humán értelmiségi szerep leértékelődésével, a kultúra „rögtön" vesztett is rangjából. Hiszen a posztmodern „ideológiamentes", új ideológiájaként minden egyéni, csoport- és szubkultúra, értékrend és értékkollízió elbeszélések és szimbólumok legitim, „egyenrangú" alakzataként definiálódik és igazolódik, s ezáltal maga az értelmiségi és kultúraközvetítői hivatás is – okkal, ok nélkül – lefokoztatik a korábbiakhoz képest.

De szálljunk le a kultúratudományi metaelmélet „magas" lováról, s vessünk pillantást a magyar társadalomban zajló kulturális folyamatokra. Ezek közé természetesen – sőt elsődlegesen, alapozó módon – *az oktatás állapota és eredményessége* is beletartozik, de ehelyütt, az alábbiakban elsősorban az iskolán kívüli kultúraközvetítésre koncentrálok. A legtöbb elemzés és összegezés többirányú, ellentmondásos arculatúnak láttatja a hazai műveltségi viszonyokat és kultúrát,[10] még ha vannak is, akik inkább a pozitívumokra, a modernizációs és globalizációs eredményekre, mások pedig a negatívumokra, a társadalmi-nemzeti kockázatokra és a minőségi süllyedésre tesznek erősebb nyomatékot. Ezt az *ellentmondásos kettősséget* bemutatva, a negatívumokat is sorolva, három évvel ezelőtti tanulmányomban a hangsúlyt magam inkább az újdonságokra, a *mediális, digitális és mobilkommunikációs kultúraváltás* termékenyítő esélyeire, azaz a pozitívumokra tettem.[11] Úgy véltem: minden súlyos tünet ellenére meg kell védeni a jórészt a fiatal generációkra jellemző, esetenként radikálisan új kulturális életformákat, szokásokat, értékrendeket az avítt konzervativizmussal, a régi kánonok nosztalgikus vagy értetlen számonkérésével, egyfajta nemzeti bezárkózással, sérelmi és panaszkultúrával, vagy éppen az arisztokratizmussal és sznobizmussal szemben. A „válság vagy megújulás", a „leépülés vagy

modernizáció", a „dezintegráció vagy innováció" pólusai közül – bár a negatív tüneteket is erőteljesen szóvá tettem – 2007-ben az utóbbiak erősebb vonzását, kedvező hatását emeltem ki és üdvözöltem. 2010 nyarán, az évtizedfordulón is fönntartom ennek a nem elvtelen békítgetésnek szánt „egyrészt–másrészt" árnyalásnak az igényét, de ma sokkal *súlyosabbnak és rapidabbnak látom a negatív tüneteket*, főleg a társadalom általános és mindennapi kulturáltságát, a közműveltséget, a kulturális esélyegyenlőtlenségek megmerevedését illetően. Az elmúlt három év egyértelműbbé tette számomra ennek a kulturális állapotnak a veszélyes szociálpszichológiai, társadalompolitikai együtthatóit és következményeit is. Ugyanakkor mostanra világossá vált: a korábbi, köztük a szocialista–szabaddemokrata kormányzatok nem vagy alig számoltak e folyamatokkal; az akkori ellenzékiek és a 2010 nyarára hatalomba kerültek viszont durván visszaéltek/visszaélnek velük, sőt agresszív módon rá is játszanak e trendekre, elég csupán az iskolai szegregáció konzervatív megvédésére utalni.

Kétarcúság a kultúraváltás tükrében

A közelmúltban kerültek nyilvánosságra egy 3000 fős mintán végzett friss művelődésszociológiai kutatás (a *Szonda Ipsos*, illetve az *MTA Politikai Tudományok Intézetének Érték- és Kultúrakutató Műhelye*) összegezései.[12] Ezek tükrében is örvendetes, hogy kulturálisan mobilabbá váltak egyes társadalmi rétegek, csoportok, hogy pl. nőtt a fesztiválok iránti érdeklődés és a különböző alternatív szubkultúrák vonzereje. (Érdekes tünet, hogy a kulturális témájú egyetemi szak- és diplomadolgozatok között megszaporodtak az egyes ifjúsági szubkultúrákkal foglalkozók.[13]) Számos tapasztalat bizonyítja: csökkentek az „elit-" és a „tömegkultúra" közötti elvi ellentétek, a válaszfalak kezdenek alacsonyabbá válni, méghozzá igazi kvalitások révén; hadd utaljak csak az – éppen idén felbomló – *Kispál és a Borz*ra, továbbá a *Quimby,* a *30Y* vagy éppen a *Csík-zenekar* népszerűségére, a jazz-boomra, a *Sziget*-, az *EFOTT*- és a *Művészetek Völgye*-jelenségre, vagy éppen az igényesebb crossover terjedésére. Sok maradandó értéket hozott felszínre és „emelt föl" a minden korábbi időszakénál sokszínűbb kortárs *ifjúsági szubkultúra* is. Adatok bizonyítják, hogy – legalábbis *a kulturális érdeklődés* vonatkozásában – némileg csökkentek a regionális különbségek; a megyeszékhelyen élők kulturális aktivitása erősebb a budapestiekénél (a községek, kisvárosok lakosságáé azonban nem); vidéken a fővárosinál is sűrűbb a mobiltelefóniás ellátottság. A 14 éven felüli lakosság internethasználata végre átlépte az 50%-ot, még ha ez továbbra is 10-15%-os lemaradást mutat az Európai Unió átlagához képest; s már nem az ún. passzív internet-látogatók, honlap-olvasók vannak többségben, hanem az interaktívak, a nyitottak, a tudatosan keresők és főleg a közösségi oldalak elkötelezettjei.[14]

A digitális szakadék általánosságban nem csökkent, de a kulturálisan is ösztönző *hálózatosodás* új társadalmi és lokális tereket is meghódított. Az alulról jövő, *civil kulturális kezdeményezések* erejét, kreativitását és konfliktustűrő képességét is számos bizonyíték támasztja alá. A kultúraváltás fontos jelensége az ún. *ikonikus fordulat*,[15] amelynek nem csupán a televízió- és internetfüggőséggel kapcsolatos, a fogalmi-értelmi-érzelmi kultúrát gyengítő kockázatai vannak, hanem olyan pozitívumai is, mint az amatőr filmezés, a digitális fényképezés, a nemzetközi fájlcsere és „letöltésőrület" terjedése, a YouTube-nyilvánosság szélesedése. E pozitívumok – Vitányi Iván kedvelt fordulatával[16] a „jó hírek" – közé tartozik a modernizálódó hazai múzeumi és kiállítási intézmények, illetve egyes rendezvényeik vonzerejének látványos növekedése is, hadd emlékeztessek csak a 2010. június 19-i *Múzeumok Éjszakája* kirobbanó sikerére.

A szakmai köztudatban, legalább elvileg és verbálisan kezd elfogadottá válni: a kultúra saját, szűkebben értett, belső szférája, klasszikus és modern, elit és populáris értékei mellett az életminőség meghatározó normája *a hétköznapok, az emberi kapcsolatok kulturáltsága, a viselkedés és a politikai kultúra* is. Ez a felismerés kedvező szemléletváltásra vall, még ha nem járt is együtt a mindennapok kulturáltságának érzékelhető tényleges javulásával, sőt a valóságban éppen hogy ellentétes folyamatokat kell megélnünk: az eldurvulását. Hankiss Elemér elavultnak, nevetségesnek mondja a kultúra magasra és alacsonyra való tagolását, helyette – ha egyáltalán beszélhetünk két kultúráról – ezt ajánlja: „van egy szimbolikus kultúra, művészek, kultúraszakértők stb., akik a szimbólumokat termelik: zenét, színházat, sakkot, játékot, internetes játékot, filmet. Ez a kultúra olyan szimbólumokat teremt, amelyek segítenek a megértésben, segítenek az embernek élni, szembenézni az élet problémáival, illetve a többieket elviselni, saját magát elviselni […] A másik a mindennapi kultúra, a viselkedéskultúra, amibe belejátszanak a szimbólumok, de azért nem feltétlenül szimbolikus benne minden. […] A kultúrának a nem szimbolikus része legalább vagy a kevésbé szimbolikus része legalább olyan fontos vagy fontosabb, mint a kifejezetten kifinomult, magas szintre kicsiszolt szimbólumoknak a rendszere."[17]

Ám ha valaki túlzottnak tartja is ezt a megfogalmazást, tény: olyan nagyságrendű globális és egyúttal hazai kultúraváltás tanúi, részesei vagyunk, amely sok vonatkozásban analóg funkciójú a *korábbi nagy történelmi kultúraváltásokkal*, a kereszténység fölvételével, a humanizmussal és reneszánsszal, a protestantizmussal, a felvilágosodás és reformkor nemzeti fordulatával, valamint a XX. század eleji polgári modernizációval. Mindez együtt jár a *műveltségfogalmak korszerűsödésével*, átstrukturálódásával: ha művelődéstörténetileg nézzük, a mágikus-sámánisztikus világkép, a keresztény írásbeliség és könyvműveltség, a Gutenberg-galaxis után beértünk *a médiaműveltség, az információs műveltség,* illetve *írástudás,* sőt legújabban az ún. *posztkulturális* vagy

a multimodális műveltség paradigmáinak korába.[18] Olyan kikerülhetetlen nemzetközi expresszvonat ez a mostani kultúraváltás, amelyre fel kell kapaszkodni, ha nem akarunk végleg lekésni saját nemzeti esélyeinkről. Vagy netalán, tragikus következményekkel számolva, feküdjünk eléje? A tét annál is nagyobb, mivel ez a globális kultúraváltás – sok fájdalmas kísérőjelensége ellenére – a nemzeti kultúra gazdagodását, demokratizálódását és nemzetköziesedését, azaz ismertségének és presztízsének növekedését eredményez(het)i. A globalizáció ugyanis a kultúra övezetében sem csak szolgai utánzást, sodródást jelent, s nem is szükségképpen a multinacionális tőke korlátlan uralmának eufémizmusa, hanem – még egy kis nemzet esetében is – az értéknépszerűsítés, sőt a folyamatalakítás lehetőségét, az expresszvonat előtt elágazó vágányok közötti választásba történő némi beleszólás esélyét is kínálhatja.

Veszteségek, *kétarcúságok és ellentmondásosságok* kimutathatóak voltak a korábbi radikális nemzeti vagy/és globális kultúraváltások esetében is. Ma sem szükséges őket lihegő sznobériával, kincstári optimizmussal vagy csupán mundérbecsületből igazolni, pláne megideologizálni – még a konzervatív-védekező sérelmi hangulatkeltés ellenpólusaként, azzal jogosan vitatkozva sem. A mobilkommunikációs és digitális kultúraváltás, az internet, a web 2.0 az egyik oldalról például bővíti az interperszonális kapcsolatokat, erősíti a kreativitást és a közösségi jelleget, másik oldalról viszont nivellál, páratlanul széles nyilvánosságot teremt a szélsőséges, demagóg nézeteknek is és a kommentálás anonimitása révén a felelőtlenséget szintén eszkalálja.[19] Az sms-nyelv és -szimbólumrendszer – szemben a purista nyelvféltő hangulatkeltéssel – gazdagítja a nyelvet, rengeteg találó, ötletes, szellemes alakzatot visz be anyanyelvünkbe, a nyelvi szubkultúra számos elemét teszi köz- és irodalmi nyelvivé, másrészt viszont több ponton szürkít is, homogenizál és esetenként vulgarizál, durvít. A kettősségekre és paradoxonokra, a nyereség–veszteség egyenleg hullámzásaira jó példa *a könyvolvasásra fordított szabadidőnek* a rendszeres olvasók között is tapasztalt csökkenése, a nemzetközi és hazai *könyvtárhasználati trendek* kettős arculata is.[20] Hogy a kulturális életformát tekintve mennyire kétesélyes, értékváltós, bizonytalan, az orientálódást nehézzé tevő kor a miénk, azt tökéletesen érzékelteti Fodor Ákos *Sms a kultúrsátorból* című keserédes *haikuja*, mely tanulmányom mottójaként olvasható: „egy már összedőlt / s egy még föl nem épült ház / között lakhatok”. A nosztalgiát kifordító, a sms-t az SOS-re alludáló háromsoros versremek maga is gazdag hermeneutikai és recepcióesztétikai analízis tárgya lehetne, de e nélkül sem szükséges parafrazálni: önmagáért beszél. A kultúraváltástól vagy akár paradox kettősségeitől élesen megkülönböztetném ugyanakkor azokat a „rossz híreket”, amelyekre *nem mentség* semmiféle globális, technikai, digitális eredetű vagy természetű fordulat, sőt forradalom.

Számos olyan káros , illetve „antikulturális” tendencia tapasztalható, amelyre nem kínálhat magyarázatot s amelyek alól nem is adhat fölmentést a kommunikáció és a művelődés szerkezetének átalakulása, a modernizáció, a globalizáció és az európai integráció. Ezeknek a negatívumoknak a bírálata így aligha tekinthető a korábbi kánonok iránti nosztalgiának vagy fundamentalista aggodalmaskodásnak. E tendenciák – persze céltudatos, hosszú távú és kitartó munkát igénylő – korrekciója döntően az intézményeken, az embereken, a közösségi, civil cselekvésen, az oktatásügyön és a közművelődésen, a médiumokon, a politikai mintákon s nem utolsósorban az értelmiség, az írástudók nyilvánosság előtti felelősségén múlik. Jóllehet ennek a praxisnak is vannak objektív feltételei és akadályai, „csak” akarni kell; ám ezen nem „az akarat diadala” típusú szélsőséges, kirekesztő totalitarizmust vagy akár „csupán” a konzervatív-tekintélyelvű centralizálást értem. Ez utóbbi – amelynek sajnos egyre több és riasztóbb példáját érzékelhetjük 2010-ben – a valóságos ellentmondások és torzulások rossz előjelű, történelmileg visszafelé mutató „rendezését” szolgálja.

A negatívumok fölsorolása mindig könnyebb, mint a megalapozottan pozitív jelenségeké, különösen egy olyan nyilvánosságban, amelyet folyamatosan és intenzíven szőnek át a magyar kulturális értelmiség – különböző előjelű – sérelmei és sirámai. Nem akarok ugyanebbe a hibába esni, de már tanulmányom elején jeleztem: most kénytelen vagyok a hangsúlyt a figyelmeztető gondokra, kockázatokra helyezni. Nem menthető a mediális és digitális kultúraváltással a *szövegértés* és általában az *olvasáskultúra* riasztó hazai állapota; annál is kevésbé, mivel számos, nálunk mediatizáltabb és digitalizáltabb európai országban is sokkal jobb a helyzet. Évek óta ismert adat,[21] hogy a felnőtt társadalom 76%-ának gyenge az alfabetizáltsága (ezen belül a 33% súlyos szövegértési problémával küszködik). A 15 évesek háromévenkénti PISA-felmérési eredményei szerint átlag alatti, tartósan a 25. körüli Magyarország helyezése. Az elmúlt 40 év során 40%-ról 60%-ra nőtt a könyvet egyáltalán nem olvasó felnőttek aránya, rohamosan szűkül az igényes újság- és hetilapolvasás köre. Az elmúlt években tovább csökkent, illetve rövidült az igényes, kreatív gyermek- és ifjúsági programok száma, illetve műsorideje a közszolgálati rádió- és tévécsatornákon, hasonló a helyzet a gyermeklapokkal; a kereskedelmiek kínálata, illetve arculata pedig – enyhén szólva – igen sok kívánnivalót hagy maga után. A magyarok idegennyelv-tudása 25 európai ország közül az utolsók között van; a háztartások kb. 60%-ának lényegében nincs kulturális kiadása.

Nyíltan kell beszélni arról, hogy ezek a jelenségek s más – itt nem részletezhető – súlyos *kulturális egyenlőtlenségek* jelentős részben a legszegényebb, a *leszakadó, a deprivált, köztük nagy számban a roma származású fiatalokra, családokra, társadalmi rétegekre, csoportokra*

jellemzőek. Mindezek az adatok és tények meglehetősen közismertek a szociológiai összegezésekből; a reményt, hogy ezek a – több évtizede alig változó – trendek javulni fognak, a legutóbbi kutatások sem igazolták vissza. A korábbiaknál modernebb matematikai-statisztikai módszerekkel, ún. klaszterelemzéssel végzett 2008–2009-es felmérések szerint is a felnőtt lakosság közel 50%-a gyakorlatilag semmilyen aktív kulturális tevékenységben nem vesz részt (a tévénézés nem sorolható közéjük), 66% mostanában ténylegesen nem olvasott/nem olvas könyvet.[22] Ami pedig magát a televíziózást illeti: kétségbeejtő a színvonal, a tényleges választék és a kulturális minőség romlása – tisztelet a kevés kivételnek.

Többnyire persze van magyarázat e jelenségekre, s tény: a miattuk viselt felelősség nem köthető mechanikusan politikai kurzusokhoz. Egy dolog, hogy általában csökken a hagyományos olvasásra fordított szabadidő (a könyvbarátoknál is), s ez összefügg a kultúraváltással. Egészen más viszont (tehát „nem menthető"), hogy széles rétegek már az általános iskola elvégzése után kiesnek az olvasási kultúrából (sokaknál létre sem jön ez a kontaktus), nem kis mértékben azért, mert hat-nyolc év alatt sem sikerült alaposan és szenvedéllyel elsajátítaniok az olvasás–írás képességét és örömét. Nem az internet s még csak nem is a televízió a fő „bűnös". Az is figyelmeztető trend, hogy nálunk a szülők anyagi helyzetének, társadalmi státuszának és iskolai végzettségének – a fejlett, különösen a skandináv országokban tapasztaltakhoz képest – kiugróan erős a predeterminációs szerepe a gyerekek továbbtanulási esélyei szempontjából. Aligha kell részletezni, hogy ennek milyen káros következményei vannak a munkavállalási és egyáltalán, az életesélyek szempontjából, hogy fékezően hat a társadalom belső mobilitására, rombolja a közlevegőt és a politikai kultúrát, vagyis hogy *demokratikus deficittel,* illetve *a nemzeti integráltság súlyos zavaraival* jár. Az „objektív" okok között nem hallgatható el, hogy az egy tanulóra jutó pénzügyi ráfordítások 2006-ban hazánkban az OECD-országok átlagának csak 60%-át tették ki, a nyelvrokon finneknél tapasztalhatónak pedig az 1/7-ét.[23] Jóllehet a TÁRKI 2008-ban publikált háztartási monitoring-vizsgálatai szerint az elmúlt évtized során valamelyest szűkült a társadalom alsó és felső decilisének jövedelme közötti szorzó, vagyis picit szűkült az olló (1992: 6-szoros; 1996: 7,5-szeres; 2003: 8,1-szeres; 2005: 7,6-szeres; 2007: 6,5-szeres),[24] *a kulturális esélykülönbségek* érzékelhetően nem csökkentek, sőt egyes vonatkozásban még növekedtek is. Riasztó, hogy – Kuti Éva vizsgálatai szerint – még a bevallott kulturális érdeklődés (tehát nem a realizált kultúrafogyasztás) adatai is romlottak, az ún. nagyon érdeklődők között is.[25] Nem vált kedvezőbbé *a kulturális életmódok* – klaszterelemzés nyomán kialakított – struktúrája sem. Vitányi Iván 2006-os könyve (a történeti változásokat is kimutatva) így foglalta össze az akkor rekonstruálható tipológiát: „kultúraorientáltnak" tekinthető a felnőtt társadalom 15%-a; „felhalmozónak" (azaz nem stabil értékorientációjú, de vegyes kulturális affinitással azért rendelkezőnek) 15%; „rekreatívnak", tehát magát kizárólag a szórako-

zás többnyire igénytelen formáiban otthonérzőnek 25%; „kulturálisan passzívnak" 30% és „teljesen depriváltnak, társadalomalattinak" 15%.[26] Nem mutat pozitív változást a némileg más struktúrájú 2008-as *kultúrafogyasztói tipológia* sem, amelyet az Antalóczy–Füstös–Hankiss-féle tanulmány állít fel. Eszerint a kulturális elit 10,1%-nyi; hozzáteszem: ez lényegében fél évszázada változatlan arány, jóllehet közben kicserélődött ennek a rétegnek legalább a fele. A további csoportok: a „mindent fogyasztók": 8,6%; a „könnyed szórakozók": 13,8%; a „kulturálisan érdeklődők": 20,5% és végül a „kulturálisan passzívak": 47,1%. A kulturális *degradálódás, polarizálódás* és *fragmentálódás* e tendenciái nem foghatók rá a mediális-digitális kultúraváltásra, még kevésbé az otthoni szórakoztató elektronika és a mobilkommunikációs eszközök terjedésére, valamint az ifjúsági szubkultúrákra. Sokkal inkább a súlyos foglalkoztatási, társadalmi és életesély-zavarok, a kirekesztettség, az anómia és a brutalizálódás terjedésének „kulturális", pontosabban kultúrahiányos tünetcsoportjáról van szó. Aggasztó tények ezek, korrekciójuk nem oldható meg hangzatos „nemzeti" vagy „modernizációs" jelszavakkal, „csak" szívós társadalom- és művelődéspolitikai építkezéssel.

Szélhámosok, sarlatánok és celebek

Ahogy a modernizáció és kultúraváltás felől „védhetetlen" a magyar közműveltség – fentiekben bemutatott – súlyos mennyiségi és minőségi deficitje, ugyanígy igazolhatatlan *a tudománytalan nézetek, okkult tanok, régi–modern szélhámosságok döbbenetes mértékű konjunktúrája* is. Igaz, az internetnek mint technikának is van felelőssége ezek terjedésében, de a tünetek szélesebbek és az okok mélyebbek. Nem részletezem most a képernyőkön rendelő csodadoktorok és sámánok, jósok és asztrológusok, az ezoterikusok, az álomfejtők és babonamágusok, a pszichologizáló délutáni showmanek és -ladyk szellemi-erkölcsi (olykor emberi életeket kockáztató) bűntetteit, melyeket természet- és orvostudományi zöldségek gyanánt vagy éppen a „zöld", azaz a környezeti problémák kapcsán terjesztenek. Ez a rombolás (melyet a csillogó-csábító reklámok sem enyhítenek, sőt…) a nagyszámú gyerek nézőt is sújtja. De általában is megingatja az (úgy-ahogy) megismert, elsajátított természettudományos világkép józan kereteibe, stabil alapjaiba vetett hitet – különösen a tájékozatlan és védtelen, a hiszékenységre hajlamos, képernyő- és internetfüggő embertársainkban. A kortárs filmművészet kiemelkedő egyénisége, Mundruczó Kornél ezeket a negatív „kulturális" jelenségeket összefüggésbe hozza a magyar társadalomban – szerinte – erősnek mutatkozó infantilizmussal, szabadság- és szuverenitás-deficittel, befolyásolhatósággal és manipulálhatósággal is, amelynek egyik további következménye a modern, kísérletező szellemű humanista művészettel szembeni idegenség is.[27]

A sarlatánságot népszerűsítő – esetenként eredetileg információs rendeltetésű – televíziós, rádiós műsorok, illetve internet-szolgáltatások egyre jobban összekeverednek a „művészi" igényű fikciós műfajokkal, a sci-fik, horrorok, vámpírprodukciók, az erőszakban tobzódó felnőtt- és gyermekrajzfilmek világképével, azaz egybecsúsztatják a reális és a virtuális valóságot. Ez a tudományellenes, üzleti érdekektől vezérelt felelőtlen tendencia az egyébként nem túl népszerű közszolgálati csatornákban is terjed, miközben nem kap meggyőző erejű, hatékony és széles körű kritikát a szakmáktól, a tudományos ismeretterjesztéstől, illetve „alternatív" tévéműsoroktól. Kevés erre a közoktatás kötelező tanrendje, a *Magyar Tudományos Akadémia* egy-egy felhívása, néhány okos publicisztika vagy éppen a Vágó István s mások kezdeményezte rokonszenves civil mozgalom, a *Szkeptikus Társaság*; az internet, a médianyilvánosság és a mobiltelefónia tömegességével sajnos nem tudják fölvenni a versenyt. A populáris médiakultúrát védelmező, minden narrációt, minden létezőt legitimáló egyes posztmodern „teóriák" még igazolni is látszanak ezt a „sokszínűséget".

Az elmúlt évtizedek során a nálunk fejlettebb országok lakosságának egy részében is megrendült a tudományokba vetett széleskörű bizalom. Jócskán vannak egyelőre megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdések; továbbá számos valódi tudományos polémia is borzolhatja a kedélyeket – például a globális felmelegedésről. A tudományos viták örvén azonban gyakran igyekeznek eladni tenyérbe mászóan tudománytalan, amatőr, sőt kontár „elméleteket", amelyekkel szemben hiányzik a szakmák önérzetes föllépése. Azzal a – némileg érthető – arisztokratizmussal érvelnek, hogy „nem szabad fölvenni ezt a koszos kesztyűt, mert ha vitába szállnánk ezekkel a nézetekkel, óhatatlanul ránk is ragad valami a sárból". A sarlatán és csaló nézetek olyan széles körben terjednek, hogy már a főiskolai és egyetemi vizsgákon is egyre gyakrabban kell szembesüljenek velük a tanárok. Az egyének gyakori stabilitás- és perspektívahiánya, a családok, közösségek, nemzetek és a világ előtti félelmetes kihívások, a globális veszélyek és bizonytalanságok, a terrorizmus, az ökológiai és éghajlati katasztrófák – a világtörténelemben nem először – az évezredfordulón új ösztönzést adtak a *végítélet-pszichózisoknak és a megváltás-teóriáknak*. Nem a vallásos világképek transzcendens értékorientációját illetem e bírálattal, hanem a vallások hitvilágára, tradícióira és bensőségességére is veszélyt jelentő *újpogányságot, fundamentalista babonaságot*. Bizony újra aktuálisak felvilágosodás kori nagy nemzeti költőinknek, köztük Berzsenyi Dánielnek a racionalitást költői hitellel védő episztolái és epigrammái, a sötét babonák ellen indított szellemi küzdelme, a *Vandál bölcsesség* vagy *A Pesti Magyar Társasághoz* intézett aggodalmas költői kérdése: „Ki kétli s kérdi, hogy csak a dicső ész / Emel ki minket a barmok sorából? / Ki kétli azt, hogy minden érdemünk, / minden szerencsénk ezzel nő s hanyatlik?"

A régi, felújított vagy új keletű *vandál bölcsességek* között különösen fájdalmasak és veszélyesek az *áltörténelmi tanok*. Rohamosan terjednek az őstörténeti kontárkodások, a históriai babonák, a dilettáns származástani nézetek, amatőr nyelvészkedések, okkult régészkedések „produkciói". Magukat komoly értelmiségieknek tartók is összekeverik a történelmi genetikát, az etnikum származástanát és a nyelv históriáját. A szkíta–hun–szittya–avar genealógia „tudós" népszerűsítői (akiknek pozícióit vélhetőleg komoly szponzoráció is erősíti) osztrák–labanc–szovjet ármánynak tartják a finnugor nyelvcsaládhoz tartozás elméletét; de vannak ennél is „mélymagyarabb" víziók: a magyar nyelv és kultúra világelső voltáról, Jézus magyar származásáról, a pogány ősvallás és a kereszténység szintéziséről. Köz- és felsőoktatási tankönyvcsomag is jelent meg ebben a szellemben.[28] Különösen tipikus példája volt ennek a zavaros komplexitásnak – az egykor jobb arcát mutató – Szaniszló Ferenc vizuális monológja az *EchoTV* 2010. január 10-i műsorában, amelynek során a sumerológia melletti érvektől az ún. „kisugárzások" népszerűsítésén át jutott el a szélsőjobboldali szellemiségű napi politikai állásfoglalásig. Ez a koktél nem csupán a józan nyilvánosságot, a normális politikai kultúrát veszélyezteti, hanem a demokratikus érzületű konzervatív szellemiséget, a vallásos világképet, a nemzeti önbecsülést is. Érdemes e „kulturális helyzet" jellemzésére néhány tipikus, és a lényeget tekintve *egybehangzó* véleményt idézni a hazai értelmiség *különböző* értékrendbeli és ideológiai-politikai térfelén helyet foglalóktól, az egymásétól markánsan elütő kutatási módszertant képviselőktől:

„Változatlanul tovább él – írja R. Várkonyi Ágnes – […] az a romantikus történelemfelfogás, amely a magyar múlt döntően fontos korszakait mondhatni egyetlen nagy kuruc–labanc csikicsukinak tekinti, néhány, rendszerint tendenciózusan félreértett főszereplővel."[29] Más nemzetek korábbi életszakaszaiban is bevett szokás volt *a kollektív emlékezet tudatos politikai befolyásolása* és a történelemnek az éppen aktuális szükségletekhez való hozzáigazítása – a mindenkori hatalom és/vagy ellenzéke megrendeléseként. Szabó Miklós szerint szervesen beleillik ez a programideológiák vagy állapotideológiák mechanizmusába.[30] A kollektív emlékezet, a történelmi tudat látványos, érzelmileg túlhevített, historizáló manipulálása – a heroizálás és a bűnbakképző kompromittálás kettős gesztusával – különösen erős tapasztalata a világrendszerváltás utáni posztszocialista országoknak, köztük hazánknak, ahogy ezt legutóbb Pataki Ferenc elemezte szociálpszichológiai szemszögből.[31] Az emlékezetpolitikai manipuláció leggyorsabban ott, abban a nemzedékben hat, ahol hiányoznak a szisztematikus történelmi ismeretek – részben az oktatás, részben a személyes és mediális tapasztalatátadás hiányosságai, felszínessége miatt. Itt ér össze a tágabb kulturális-oktatási-mediális szféra és a direkt, irányított politikai nyilvánosság, s ezért is van roppant

felelőssége a *hatalmilag vezérelt emlékezetpolitikának*, főleg vizualizált övezetének, a televízióknak, bulvárlapoknak, a népszerű internetes honlapoknak, a plakátoknak. E médiumok ugyanis képesek végtelenül leegyszerűsített képi „magyarázatot" adni és „lényegiséget" tulajdonítani egy-egy összetett valóságos vagy szimbolikus esemény kiragadott elemének, s ezzel akár önigazoló-önheroizáló vagy éppen megbélyegző-kirekesztő tömegindulatokat mozgósítani.

Pataki szerint „a hun–magyar-rokonság, a sumér eredet, a »halszagú« finn testvériség ügye, netán az ősmagyar hitvilág és a rovásírás inkább belterjes, szektaszerű csoportokat érint", míg vannak ezekhez a tételekhez képest vadabb, aktualizálóbb újkori történelmi mítoszok.[32] Ez az elkülönítés azonban – szerintem – nem ennyire magától értetődő. Az előbbiek sem veszélytelenek: éppen a nemzeti történelem előzményeiről, kezdeteiről betáplált hazugságok, manipulációk alapozzák meg *az egész nemzeti világkép torzítását*, sérelmi vagy felelősségáthárító elrajzolását, amire azután könnyen ráépíthetők a „magyarellenes világ-összeesküvések", a Szent Korona-tan aktualizálásai, a Trianon-hisztériák, a holokauszttagadás vagy éppen a 2010-es „forradalom" hamis és bornírt ideológiája. „Valamely nyilvánvalóan hamis, az ismert tényeknek ellentmondó tétel népszerűsége nyilván gazdasági, politikai és társaslélektani körülményektől függ. […] Néhány évvel később ezek a kezdetben marginális tébolygások milliók ünnepélyes meggyőződésévé váltak" – írja Tamás Gáspár Miklós.[33] Csorba László történész, a *Magyar Nemzeti Múzeum* főigazgatója szerint „az őstörténeti mítoszok néha komoly érzelmeket támasztanak. Híveik gyakran olyan vallási közösségként működnek, melynek tagjai nem ismerik a toleranciát, és csak azokat tekintik hazafinak, akik nézeteiket fenntartás nélkül elfogadják."[34]

Természetesen voltak, vannak szakmai viták ezekkel a torz nézetekkel,[35] sőt, már a magyar katolikus egyház is rákényszerült arra, hogy nyilvánosan állást foglaljon az őspogány mítoszokat szakralizáló, illetve a magyar kereszténységet a sámánizmusig, a turul mitológiáig, a szkíta–pártus–hun legendáig antedatáló szélhámosságokkal, az *ún. ősmagyar szinkretizmussal* szemben.[36] Olykor a népszerűbb, esetenként a konzervatív, jobboldali szellemiségű hetilapokban is olvashatók ilyen, a históriai babonákat vitató írások,[37] ám a populáris sajtóig, a bulvármédiáig, valamint a jobboldali weblapokig alig jutnak el ezek a korrekciók. Amott ez nem üzlet, ellenkezőleg: éppen hogy *az okkultizmusnak és a történelemcsináló demagógiának van piaca*, esetenként fesztiválterepe is. Természetesen nem azt bírálom, ha lokális vagy civil hagyományőrző egyesületek, játékos gyermek- vagy ifjúsági rendezvények a vélt vagy tényleges magyar múlt rekvizitumait felhasználva szerveznek közösségeket, felelevenítve a históriai öltözködés, lovaglás, bajvívás, étkezés, rekreáció formáit; ez rokonszenves kulturális akció lehet. Ám ha ehhez hamis történelemtudatra építő agresszív, öncsaló és kirekesztő ideológia társul, akkor már baj van, s ekkor már szó sincs pozitív közösségépítésről.

Ami pedig a jelenség szakmai oldalát illeti: tisztában vagyok azzal, hogy a történetírás az orális eredetkultuszról, a mitológiáról, a korai etnikai tudatról és a dinasztikus érdekű krónikaírásról vált le. Tudom, hogy volt és van átmenet *a mítosz és a szakszerű történetírás* között, hogy a nemzetté válásban, a nemzet konstituálódásában termékenyítő szerepe (is) volt/van a mitologikus múltfelfogásnak, a kollektív emlékezetnek és a múlt egyes mozzanatait kiemelő, birtokba vevő örökségdiskurzusnak.[38] Mindazonáltal a tudományos diskurzus teljes félreértése és visszaélés a történetelméleti vitákkal, amikor az ún. posztmodern história-felfogásra, a mikrotörténelemre és a narratív történettudományra *hivatkozva* válik igazolni a kontár szemléletet. Elemi szakmai vétség (közismereti, tömeglélektani következményeiről nem is beszélve), amikor a tényszerűséget és folyamatszerűséget összekeverik az értelmező és értékelő interpretációval, s éppen ezt használják föl „tudományos argumentumként" az aktivista és konstrukcionista jellegű politikai történelemcsináláshoz.[39] Gyáni Gábor is élesen bírálja ezt a kulturális-ideológiai-tömeglélektani komplexumot, illetve metódust, pedig ő az ún. posztmodern történelemszemlélet – igaz, tudományos hitelességű – képviselője: nem hajlandó releváns „elbeszélésekként" igazolni a tudománytalan sarlatánságokat. Kritikusan jellemzi a tömegkommunikációs kultúraváltás történelemismereti hatását a nyilvánosságra: „a történeti diskurzus kezd mindinkább elszakadni az olvasáskultúra hegemóniáján nyugvó hagyományos történetírói beszédmódtól", s a számítógéppel is szimulálható, vizualitásba áttett, szappanoperaszerűvé szétmesélt *virtuális tévétörténelem* kezd az iskolai oktatásnál jóval hatékonyabbnak tűnni.[40] „A történetíró értelmezési szabadságának is megvannak a határai: a szakmaiság mezsgyéit az alapvető emberi értékek – a civilizáció, demokrácia, humánum – is kijelölik. Az »underground« történetírói termékek kívül esnek ezeken a határokon. A holokausztagadás nem a történelem félreértelmezése, hanem szélsőséges politikai ítélet. A revizionista holokausztagadók – írja Gyáni; s kénytelen vagyok hozzátenni: egyre többen vannak itthon, még a felsőoktatásban is – nem a racionalitást keresik a múltban, hanem erkölcsi relativizmussal kreálnak maguknak múltat. Ez pedig a tudomány számára kezelhetetlen. A történész annyit tehet ellene, hogy tudományos ismeretekkel újra és újra rekonstruálja a valóságot."[41]

Historizálás, általános műveltség és politikai manipuláció

Nem csupán az iskolázatlan tömegek tévhiteiről és bulvár-látványosságairól van tehát szó. Különösen szomorú, amikor igényes kulturális folyóiratban,[42] esetenként egyetemi katedrákon, történelem szakos hallgatók között tűnnek föl az efféle tudománytalan nézetek, vagy akár csak kódolt igazolásaik. Történelmi tévedések persze mindenkit – szakembereket, tanárokat is – elérhetnek. Azt mégis szimptomatikusnak, a historizáló

retorikát leleplező lapszusnak tartom, ha a harsány nemzeti-történelmi ideológiát képviselő új hatalom egyik vezető – s azóta többszörösen is előléptetett – embere, Schmitt Pál összekeveri II. Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost. Az új kormány megalakulását, az Orbán Viktor miniszterelnököt ünneplő 2010. május 29-i Kossuth téri nagygyűlésen az ország televíziós nyilvánossága előtt Schmitt Pál ezt találta mondani: „Mint gyönyörű Kossuth-szobrunk oldalán olvasható: »Cum Deo pro Patria et Libertate«".[43] Ez csupán egy névtévesztés volt, bár alapfokú nemzettörténeti témában. (Csak figyelmetlen vagy felületes munkatársai, beszédírói voltak a „vétkesek"?) Van azonban példa arra, hogy parlamenti pártok agitprop műhelyei, netalán vezetői, ismert politikusok álltak/állnak közvetlenül vagy közvetve, programszerűen vagy ravasz célzásokkal a torz nézetek terjesztése, az *emlékezetpolitikai manipulációk* mögé, pl. egy finnugorellenes őstörténeti „tudományos" kutatóintézet felállításának követelésével vagy a forradalmak természetének és történetének meghamisításával. Mind a múlt kriminalizálásával, mind üdvtörténetté hamisításával súlyos – jó adag „magyar" öncsalással fűszerezett – nemzettudati, történelemismereti károkat lehet okozni a társadalmi tudatban.[44]

A *történelmi tudatlanság, a félműveltség, a tényeket semmibe vevő felszínesség* gyakran érhető tetten a baloldali-liberális tradíció nagy formátumú személyiségeinek (pl. Jászi Oszkár, Lukács György, Szabó Ervin, Károlyi Mihály, Kunfi Zsigmond) harsány, neofita, sőt élveteg megrágalmazásakor is. Mindezt természetesen nem e progresszív egyéniségek és életműveik apologetikus kanonizálásának igénye felől teszem szóvá: a jobboldali hátszelű történelemhamisítás konjunktúrájára nem mentség a baloldali (vagy inkább „baloldali") historizálás, amelyre szintén bőven volt példa a XX. században. A napjaink Európájában s Magyarországán is – különböző okokból – újraéledő tekintélyelvű, idegenellenes és totalitárius mozgalmak „visszamenőlegesen, *történetileg* is kizárólagossá vagy legalábbis kormeghatározóvá óhajtják tenni szerepüket. Ezt kétféle módon kivitelezhetik. Egyrészt arra törekszenek, hogy *ősi mivoltukat*, mély történelmi gyökereiket dokumentálják, s evégett különféle *eredetmitológiákat* ápolnak. Másrészt azt remélik, hogy a versengő áramlatok *stigmatizálásával, sőt kriminalizálásával* korlátozzák azok befolyását" – írja Pataki Ferenc.[45] Már az 1990-es évek elején érződött ez a veszély, magam is írtam erről;[46] majd állami dekorációval intézményesült az évezredforduló körüli, koronaúsztató millenniumi ünnepségsorozat[47] idején. Igazi, agresszív veszéllyé azonban mintha mára vált volna.

Romsics Ignác szerint „a különböző politikai erők mára fölépítettek maguknak egy saját történelmi képet, különösképpen a 20. századra, de a honfoglalásra és a magyarok eredetére vonatkozólag is. Bizonyos politikai körökben és szubkultúrákban ma megkérdőjelezhetetlen dogmának számít, hogy a sumeroktól származunk, de ha nem is a sumeroktól, biztosan nem a finnugoroktól. És aki mást gondol vagy mást mond, az nem téved, hanem hazaáruló. De legalábbis történelemhamisító és

idegenszívű."[48] Az általános műveltség alacsony fokának a tévtanok eszkalációját is magyarázó strukturális okairól és valóságérzékelési, beilleszkedési, szociálpszichológiai következményeiről megrendítően beszél Nádas Péter.[49] Rév István szerint elsősorban a globalizációs, modernizációs lemaradási szorongással megvert és dezorientált, a populista nemzetieskedésben védelmet kereső bölcsész és jogász hallgatók viszik a prímet e „kultúrában".[50] Ormos Mária is a felsőoktatás helyzetével hozza kapcsolatba e jelenségeket, de még tágabb összefüggésekre utal: „tragikus az egyetemekre kerülők színvonala". Ezzel, meg az értelmes diákközösségek, civil mozgalmak erőtlenségével, a demokratikus közbeszéd gyengülésével is összefügg szerinte, hogy 2006 óta a fiatalok között különösen „aggasztóvá vált a szélsőjobboldali befolyás", a kirekesztő ideológia, ami – az 1920–1930-as évekhez hasonlóan – általában együtt jár a tudománytalan, mitikus tanok iránti fogékonysággal. Sőt, ez az ideológia annak idején a fizikai erőszakra, pl. a zsidóverésekre is „felhatalmazást" adott. „A hallgatók jelentős része nem egyszerűen konzervatív – azzal nem lenne baj –, hanem egyre inkább a szélsőjobb felé csúszik. […] Az oktatás színvonalának csökkenése – szélesebb összefüggésben – meghatározza, hogy az ország élhetővé. kulturálisan magabiztossá válik-e vagy sem."[51] Mindez – teszem hozzá – nem a balliberális és a konzervatív világképek szembenállásának ügye, nem a szocialisták keltette hisztéria, hanem mindkét szellemi-ideológiai értékrendet fenyegeti, de leginkább az egészséges nemzeti valóságismeretet, identitást és önérzetet.

Hogy mennyire súlyos a helyzet, azt jól tükrözik a Vásárhelyi Mária és munkatársai által a 2000-es évtized során végzett reprezentatív tudásszociológiai felmérések. Ezek szerint folyamatosan nőtt a jellegzetes tévhitek és az esetenként hozzájuk kapcsolódó irreális, illetve veszélyes cselekvési stratégiák híveinek aránya.[52] A hun származástanban hívők 2003-ban 76%-ot, 2008-ban 80%-ot képviseltek; a magyar zsidóság sorsáért a II. világháború idején viselt magyar felelősséget teljesen a németekre áthárító nézet vallóinak aránya 33%-ról 42%-ra emelkedett. Nem véletlen, hogy – ezekkel az „ismeretekkel" is összefüggésben – 5 év alatt 18%-ról 43%-ra nőtt a Trianon valamiféle revánskorrekcióját támogatók aránya. A szociológusok szerint ezek a tévképzetek nem csupán ismerethiányból vagy tudatos emlékezetpolitikai manipulációból származnak, hanem mélyebb társadalomtudati motívumokból is; a rendszerváltozással kapcsolatos várakozások egy részének illúziónak bizonyulásából, illetve e csalódás mitikus, „kelet felé forduló", „Európa- és nyugatellenes" előjelű kompenzálásából. A nemzetközi értékkutatások eredményei szerint, Tóth István György megfogalmazásában *hazánk* – néhány nyugatos életvitelérték és modernizációs szükséglet elismerése mellett – *elindult „kelet" és a „Balkán", az ortodox kultúrkör felé*, különösen ami a zárt gondolkodásmódot, a bizalomhiányt, a tekintélyelvűség és vezérkultusz csábítását, a demokratikus szabadságjogok komolyan vételét illeti.[53] Nem

elsősorban napi politikai ügy ez (ha van is ilyen elágazása), hanem széles áramlatú kulturális trend.

A rossz „történelmi", azaz *rendies tradíciók* szívósságát bizonyítja, hogy – ugyanezen nemzetközi értékanalízis szerint – az Európai Unióban nálunk a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik szerint a társadalmi, egzisztenciális érvényesüléshez *a műveltség, az iskolai végzettség* a legfontosabb; ezzel szemben – a vizsgálatok szerint – az a legfontosabb, hogy „az ember jó családba szülessen". Komplex módon elemzi ezt a jelenséget Romsics Ignác, amikor azt érzékeli, hogy „számos történelmi mítosz keletkezett vagy éledt újjá és jelent meg a magyar közbeszédben. A mitikus gondolkodásra, illetve a misztikus történelmi és politikai magyarázatokra való hajlam – mint a politikai antropológia művelői hangsúlyozzák – mindig és mindenhol megvan az emberekben, ám békés időkben, kiegyensúlyozott viszonyok közepette jóval kevésbé virulens, mint olyan válságos korszakokban és instabil körülmények között, amikor az egyének elveszítik lábuk alól a biztos talajt, és kételkedni kezdenek saját képességeikben és lehetőségeikben. Az ilyen frusztrált vagy traumatikus helyzetekben a modern társadalmakban is csökken a racionalitás magyarázó ereje, s előtérbe kerülnek a primitív társadalmakra jellemző fantáziadús, illúziókkal és képzelgésekkel teli mitológiák. A mítoszok ebben az értelemben – mint egy francia tudós (E. Doutté) találóan elnevezte őket – »kollektív vágyak«, s ha személyre irányulnak, akkor »megszemélyesített kollektív vágyak«."[54]

Visszaérkeztünk kiinduló pontunkhoz: ha természetesen nem is lehet a digitális-mobilkommunikációs kultúraváltást, az ifjúsági szubkultúrákat, valamint az oktatást, a médiát, a művelődéspolitikát és egyáltalán a kultúraközvetítést *súlyos társadalmi-tudati zavaraink* elsődleges okává kinevezni, azért a szellemi szférának, az intézményeknek, a – legalább két évtizede porondon lévő – kultúrpolitikák „csinálóinak" és végrehajtóinak meglehetősen nagy a felelőssége. Korrekcióként azonban nem valamiféle ideologikus, újrakanonizáló rendteremtésre lenne szükség (pedig jól érzékelhető az erre irányuló hatalmi-kormányzati hajlam), hanem a tudományos szakszerűség, a népszerű ismeretterjesztés pozícióinak, mindenekelőtt pedig a *kritikai értelmiségi éthosz* eredményességének és tekintélyének a megerősítésére. Ebben természetesen hatékonyan támaszkodni kellene a kultúraváltás, az ikonikus és mobilkommunikációs fordulat, a nyilvánosság kínálta új lehetőségekre, a fiatal generációk jogos szükségleteire és igényeire, a frissülő technikai, mediális, digitális eszközrendszerre.

A „három B" és a progresszív régi-új kultúrafogalmak

A kulturális leépülési trendet és – ennek részeként – a kollektív történeti tudat megzavarodását nem tudom másként értékelni, mint *a nemzeti nyil-*

ványosság dekulturációját. Ez semmiképpen sem keverendő össze (ha az egyidejűség okán olykor érintkezik is) a kultúraváltás jelenségeivel. Mivel a közbeszédben kezdenek divatba jönni a Kádár-korszak művelődéspolitikájának *„3 T”*-jét persziflázó-dekonstruáló-újraíró játékos betűszavak, ennek a mai trendnek a megnevezésére szerintem a *„3 B”* kívánkozik: domináns kockázattá napjainkban a *bulvárosodás*, a *bunkósodás* és a *barbarizálódás* vált. Természetesen ezt a hármasságot nem lehet ráhúzni az egész, tágan értelmezett kortárs magyar művelődésre, de a mélyben és a felszínen zajló folyamatoknak igenis van egy ilyen veszélyes sodrása. Különösen akkor látszik ez tisztán, ha a kultúrát – a tanulmányom elején említett – szélesebb, „társadalomontológiai” értelmében fogjuk föl. S ha már annyiszor bíráltam napjaink torz históriai beszédmódjait, nem árt néhány ellenpélda is a progresszív emlékezetpolitika üzenőfalára. A széles, modern, *világkép- és életmódközpontú kultúrafogalomnak* vannak ugyanis szép történelmi alakzatai a magyar szellemi életben. Csak négy XX. századira hadd utaljak.

A rendszerváltás után sikerszerzővé előlépett Márai Sándornak döbbenetesen időszerű az a kevéssé idézett tézise, amelyet a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* c. 1942-es (!) írása – humanista utópizmussal egy elvaduló világban – a nemzetnevelő népiskolai oktatás hiányzó profiljáról kifejtett: „nem ártana az emberi együttélés legfontosabb minőségi feltételének, a *tapintatnak* is szentelni minden héten néhány órát”.[55] A szellemi élet másik féltekéjén (ha nem is az ellenpólusán) alkotó Lukács György szintén e tág, *életvitel-szabályozó, én- és identitásteremtő kultúrafogalom* felől, a magas és a tömegkultúra közötti éles válaszfalakat áttörve közelítette meg a szűkebb, művelődési teendőket. A kultúra igazi szerepe – mondja Lukács, egy élete vége felé adott interjúban (de ez jellemezte már korai írásait és 1919-es kultúrpolitikusi praxisát is) – mégiscsak az, hogy „a munkától, a tervezéstől kezdve egészen a legkomplikáltabb életmegnyilvánulásokig az emberek felismerik, hogy maguknak kell dönteni saját életük problémái fölött”.[56] Németh László is erre a tág – a munkától, a szocializációtól, a nemzeti és társadalmi viselkedésmódtól elválaszthatatlan – kultúrafogalomra építi a maga (egy időben veszélyesen elhibázott tételeket, pl. a „mélymagyar”-teóriát is megfogalmazó, de évtizedeket átívelő, maradandó szellemiségében mégiscsak progresszív) nevelés- és művelődés-felfogását: „A kultúra nem ismerethalmaz, amelyet zsákolnak s tengelyen vagy hajón átszállítanak a szomszéd országba. A kultúra egy nagy néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkozásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben. […] A műveltség nem ünneplő ruha, amelyet hordani kell. A műveltség a helytállás segédeszköze, a kifejezés szerszáma, a vállalkozás fegyverzete.”[57] S innét csak egy lépés Bibó Istvánnak a „magyar alkat”-ról és a politikai kultúráról kialakított szintetikus felfogása, amelynek hátterében a konzervatív, a liberális, a baloldali és a népi-nemzeti kultúrafelfogás

progresszív oldalainak ma sem tanulság nélküli szintéziskísérlete érhető tetten. Egyikük kultúrafelfogása, ideológiai-művelődési praxisa sem „sebezhetetlen", de a tágas, életvitel-központú, haladás- és értékelvű műveltségi orientációt tekintve a közös vonások és a maradandó igazságok dominálnak bennük.

Visszautalva *a negatívan minősíthető kulturális trendek, a szélhámos tanok, az okkultizmus terjedésének, a történelmi tudat megzavarodásának* idézett tüneteire: nem diszciplináris kérdésről, nem pusztán kognitív deficitről s nem is csupán hamis tudatról van szó. Nem a történelmi tudás és műveltség apriori felsőbbrendűségének hite, nem valamiféle legújabb kori aufklerizmus fűt, amikor ezeket a vészjelzéseket[58] leadom. Sokkal inkább egy *széles, komplex és modern műveltségfelfogás* gyakorlatias, tehát oktatási, tömegkommunikációs, közművelődési, politikai képviseletének az igénye. Olyané, amelyet – ha a kultúra belső szerkezetét átstrukturálja is – nem írt, nem ír felül a mostani kultúraváltás sem. A Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert több mint 35 éve, televíziós portréfilmjében, így válaszolt Győri György kérdéseire: „Természettudós vagyok, tehát azt várja tőlem, mondjam, hogy az iskolában a természettudomány a legfontosabb. Énszerintem sokkal fontosabb a történelem ismerete, mert az emberiségnek csak a múltjából lehet tanulnia. Más kiindulási anyag nem áll rendelkezésünkre. Csak az a kérdés, hogy mit tanítunk történelemnek. […] Mi a történelem? […] Az igazi történelem az én nézetem szerint felelet arra a kérdésre, hogyan emelkedett fel az ember az állati létből a mai szintjére. Ez más, mint amit ma történelem tantárgynak hívunk, ebben benne van a fizika, a matematika, az összes tudomány és az összes művészet, minden, ami emberi alkotás. […] Egyszóval amikor azt mondom, hogy az iskolában a történelemé az elsőbbség, ezt tessék úgy érteni, hogy ne hazug, áltörténelem legyen, […] hanem igazi történelem. Mutassa a zenét, az irodalmat, a művészeteket, a tudományokat, mindenkit, akik alkottak, akik építették a világot, és mindig felépítették azt, amit a nagy rombolók leromboltak!"[59]

Évtizedek múltán, a mostani századfordulós kultúraváltás, illetve posztkulturális sokk idején sem nagyon lehet ennél hitelesebb műveltségfogalmunk és kultúraközvetítési normánk. Hogy azután ennek hatékony érvényesítésében, vagy tágabban: a magyar művelődés – pozitív jeleket is felmutató, de mégis inkább aggodalmat keltő – állapotában a különböző politikai kurzusoknak és erőknek milyen szerepe, felelőssége *volt, van és lehet*, illetve hogy mi látszik kibontakozni, sőt eszkalálódni 2010 tavaszától, annak elemzése már egy másik dolgozat tárgya lehetne.

Jegyzetek

[1] Ripp Zoltán: Jobb- vagy balmagyar. Az ungváryzmus téziseiről. *Mozgó Világ*, 2010. 7. sz. 66–83. p.

[2] Agárdi Péter: A három részre szakadó ország. *Mozgó Világ,* 1991. 12. sz.; Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. *Eszmélet,* 20. sz. (1993. december) 129–165. p.; *A kultúra sorsa Magyarországon 1985–1996*. Bp., Új Mandátum, 1997.; Kultúra, média és hatalom, avagy az ország négy részre szakadása. *Mozgó Világ,* 2002. 3. sz.; Magyar kultúra és média a XXI. század elején. Pécs, FEEK, 2005.; Vezetők, káderek és intellektuelek – avagy elitváltás a tudományos-kulturális életben. *Egyenlítő,* 2010. 3. sz. 47–52. p.

[3] Vitányi Iván: A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os vizsgálat zárójelentése. Bp., Maecenas, 1997. In: ugyanő: *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások.* Pécs, FEEK, 2005. 240–286. p.; ugyanő: *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom.* Bp., MTA Társadalomkutató Központ, [2007] 2006.

[4] Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei.* Bp., Új Mandátum, 2004.

[5] Hunyadi Zsuzsa és más szerzők tanulmányai a *Találkozások a kultúrával* c. sorozatban: Bp., Magyar Művelődési Intézet−MTA Szociológiai Intézet, 2004–2005. 1–7. füzet; Glatz Ferenc, Marosi Ernő, Szabó B. István (szerk.): *Kultúra. Magyar tudománytár* 6. kötet. Bp., MTA Társadalomkutató Központ−Kossuth Kiadó, 2006.

[6] Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok.* Bp., Napvilág, 2006. [Elsősorban a kulturális vonatkozású tanulmányok.]; Polónyi Katalin, Székely Gáborné (szerk.): *Társadalmi ellátórendszerek, 2006. Oktatás. Kultúra.* Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 2007. 83–101. p.; Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008.* Bp., TÁRKI, 2008.; Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 1. Bp., [2009.], MTA Politikai Tudományok Intézete; Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 2. Bp., 2010. Magna Produkció stb.

[7] Pl. Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Bp., Osiris, 1997.; Kulcsár Szabó Ernő−Szirák Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás.* Bp., Balassi, 2003.; Balázs Géza−Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja.* Bp., Gondolat−Infonia, 2005.; Oláh Szabolcs−Simon Attila−Szirák Péter (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében.* Bp., Ráció, 2006.; Jeney Éva−Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg.* Bp., Balassi, 2006.; Havasréti József–Szijártó Zsolt (szerk.): *Reflexiók vagy mélyfúrások? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat" után.* Bp.–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008.; Császi Lajos: Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató,* IX. évf. 3. sz. 2008. ősz, 93–108. p.; Kulcsár Szabó Ernő: *Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben.* Bp., Akadémiai, 2010.; Vitányi Iván: Mire jó a kultúra? In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 2. Bp., 2010. Magna Produkció. 6–13. p. A „kulturális fordulat" értelmezésében támaszkodhattam Kleisz Teréz 2010 tavaszi pécsi egyetemi előadásaira is, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

[8] Vitányi Iván: *Vitairat a mai magyar művelődésről.* Bp., Gondolat, 1983. Vö.: Agárdi Péter: Kultúránk és jövőnk. *Népszabadság,* 1983. február 25.

[9] Vö. Bayer József: *A politikatudomány alapjai.* Bp., Napvilág, 1999. 9–25. p.

[10] Legutóbb például: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: A kultúra változása – változások kultúrája. In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* Bp., [2009.], MTA Politikai Tudományok Intézete. 18–84. p.

[11] Agárdi Péter: Műveltségi modellek és kultúraváltások a két századelőn (1907−2007). *Egyenlítő,* 2008. 4. sz. 36–42. p. és 5. sz. 43–45. p.

[12] Mindenekelőtt: Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér: Magyarország kulturális térképe. In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 2. Bp., 2010. Magna Produkció. 15–52. p.

[13] Egyetlen friss példa az általam konzultáltak közül: Óber Péter: *Szubkultúra és ifjúsági művelődés a XXI. század elején. A hiphop mint újító kulturális erő.* Kézirat, Pécs, PTE, 2009. A munka tömörítéséből készült publikáció: Ifjúság, hiphop, kultúraközvetítés. *Tudásmenedzsment,* [Pécs] XI. évf. 1. sz. 2010. április, 93–101. p.

[14] Ez utóbbiról lásd: Csepeli György–Prazsák Gergő: *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban.* Bp., Jószöveg, 2010.

[15] Lásd erről Balázs Géza, H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában.* Budapest, Eger, Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, 2009.

[16] Vitányi Iván: *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése.* Bp., Maecenas, 1997.

[17] Nemzeti kultúra – kulturális nemzet. Műhelybeszélgetés. In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* Bp., [2009.], MTA Politikai Tudományok Intézete. 423–424. p.

[18] Lásd: Balázs Géza−Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja.* Bp., Gondolat−Infonia, 2005. 25–57. p.; Varga Katalin (szerk.): *A 21. század műveltsége. E-könyv az információs műveltségről.* Pécs, FEEK, 2008. http://mek.oszk.hu/06300/06355; Bókay Antal: Posztkultúra és irodalomtanítás. *Iskolakultúra,* 2002. 11. sz. 79–86. p.; Koltay Tibor: Médiaműveltség, média-írástudás, digitális írástudás. *Médiakutató,* 2009. 4. sz. 111–116. p.

[19] Ehhez lásd: Csepeli György: Álarcosbál a blogteremben. A névtelenség hatásai az új médium révén történő kommunikációban. *Kritika,* 2009. 6. sz. 3–5. p.

[20] Balogh András: Közkönyvtár-használati trendek, kihívások itthon és a nagyvilágban. I-II. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros,* 2010. 1. sz. 3–15. és 2. sz. 3–14. p.

[21] Lásd a 2–5. jegyzetben említett összefoglalásokat.

[22] Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér: Magyarország kulturális térképe. In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 2. Bp., 2010. Magna Produkció. 15–52. p.

[23] Az adatot Romsics Ignáctól vettem: „Szólamokkal tele van a padlás". Romsics Ignáccal beszélget Rádai Eszter. *Mozgó Világ,* 2010. 4. sz. 3–11. p.

[24] www.tarki.hu/adatbank-hu/kutjel/pdf/b193.pdf (2008. augusztusi letöltés).

[25] Kuti Éva: A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján. In: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* Bp., [2009.], MTA Politikai Tudományok Intézete. 151–199. p.

[26] Vitányi Iván: *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom.* Bp., MTA Társadalomkutató Központ, [2007] 2006. 283. p.

[27] Kun Zsuzsa beszélgetett Mundruczó Kornéllal a Klubrádió *Klubdélelőtt* című műsorában 2010. augusztus 21-én.

[28] Vö.: Nagy László: Nyilaskás tankönyvcsomag. *Népszava,* 2008. december 6. 6. p.

[29] R. Várkonyi Ágnes: Beszűkített múltszemlélet. László Ferenc interjúja. *Magyar Narancs,* 2007. november 15. 8–9. p.

[30] Lásd ezekről: Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Bp., Medvetánc könyvek, 1989. 93–108. p.

[31] Pataki Ferenc: Az emlékeztetés műveletei. *Mozgó Világ,* 2010. 6. sz. 27–41. p.

[32] I. m. 29. p.

[33] Tamás Gáspár Miklós: Fordulattagadás. *Magyar Narancs,* 2010. február 18. 48–51. p.

[34] Hamvay Péter interjúja Csorba Lászlóval. *Népszava,* 2010. április 26. 13. p.

[35] Pl.: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Bp., Osiris, 2002.; Honti László, Csúcs László, Keresztes László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Bp., Tinta, 2010.; Romsics Ignác: Trianon okai. *Népszabadság,* 2010. június 5. Hétvége 1–3. p.; Trianon és a 20-as évek Magyarországa. *Rubicon,* 2010. 4-5. sz.; Lőrinc László (szerk.): *Egyezzünk ki a múlttal. (Műhelybeszélgetések történelmi mítoszokról, tévhitekről)* Bp., Történelemtanárok Egylete, 2010.; Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák.* Bp., Jaffa, 2010.; Sándor Klára kitűnő internetes sorozata a magyar nyelv és etnikum történetéről: www.galamus.hu stb.

[36] A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a katolikus hit megőrzéséről… 2009. szeptember 21. http://kdnp.hu

[37] Zsuppán István: Ifjú szívekben. Politikai okkultizmus Magyarországon 8. *Magyar Narancs,* 2006. január 5. 20–21. p.; Jeskó József: Gyorsan terjed a Jobbikhoz köthető ellenkultúra. *Heti Világgazdaság,* 2009. november 27., Ablonczy Bálint: A táltosok már a spájzban vannak. *Heti Válasz,* 2009. október 1., 40. sz. http://hetivalasz.hu; Sümegi Noémi: Menekülés az őstörténetbe. Pörzse Sándor, Müller Péter, Budapest TV. *Heti Válasz,* 2009. október 15., 42. sz.; Nádasdy Ádám: A gonosz Budenz. [A finnugor nyelvrokonságról az újabb viták tükrében.] *Élet és Irodalom,* 2010. április 23. 13. p.; Szilágyi Ákos: Állam és forradalom. *Népszabadság,* 2010. május 22. Hétvége 5. p.; Nyerges András: Színrebontás. Forradalomdömping. *Élet és Irodalom,* 2010. június 25. 5. p. stb.

[38] Lásd erről legújabban: Gyáni Gábor: A nemzet történelme mint mítosz. *Élet és Irodalom,* 2010. szeptember 17. 13. p.

[39] Pataki: i. m.

[40] Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. In: Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt.* Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010. 28–31. p.

[41] A történelem kizsákmányolása. Gyáni Gáborral beszélget a „többféle" múltról Herskovits Eszter. *168 Óra,* 2010. június 3. 38–39. p.

[42] Pl.: Wodianer-Nemessuri Zoltán: A nemzettudat gyötrelmei. *Hitel,* 2009. 12. sz. 53–68. p.; Mórocz Zsolt: Magyarok időben, térben, zsákutcában. *Hitel,* 2010. 2. sz. 4–28. p.; http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20100301-94852.pdf

[43] Saját fülemmel hallottam, megörökítette a *Magyar Narancs* is (2010. június 3. 66. p.); a Fidesz és a kormányzat digitális honlapjai azóta remélhetőleg javították a kínos névcserét.

[44] Lásd még: A Szent Korona-tan mint régészeti lelet. Gerő Andrással beszélget Bolgár György a Klubrádió 2010. június 16-i *Megbeszéljük* című műsorában. www.galamus.hu; Forradalmi párhuzam. Standeisky Évával beszélget a díszletdemokráciáról Sándor Zsuzsanna. *168 Óra,* 2010. augusztus 5. 17–18. p.; Nagy Tímea:

Tévtanöröklés. Történészhallgatók és történeti mítoszok. *Magyar Narancs,* 2010. augusztus 12. 18–19. p.

[45] Pataki Ferenc: A „felejtsd el" parancsa. *Mozgó Világ,* 2010. 8. sz. 78. p.

[46] Agárdi Péter: A tegnap holnapja (1993). In: Feitl István (szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma.* Bp., Napvilág, 1998[2]. 234–270. p.

[47] Lásd erről összefoglalólag: Agárdi Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája.* Bp., Napvilág, 2010. 9–13. p.

[48] „Szólamokkal tele van a padlás". Romsics Ignáccal beszélget Rádai Eszter. *Mozgó Világ,* 2010. 4. sz. 3–11. p.

[49] „Látható, hogy merre nem lehet továbbmenni." Mihancsik Zsófia interjúja Nádas Péterrel. *Magyar Narancs,* 2010. április 22. 8–11. p.

[50] Rév István interjúja Rádai Eszternek. *Élet és Irodalom,* 2010. április 9. 3. p.

[51] Ormos Mária: Diplomás analfabéták. Lampé Ágnes interjúja. *168 Óra,* 2007. október 4. 14–15. p. Vö. még: Ormos Mária: A kultúránkról. Tanulás − oktatás − siker. *Élet és Irodalom,* 2007. október 5. 5. és 12. p.

[52] Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Pozsony, Kalligram, 2007.; Vásárhelyi Mária: Történelmi jobbra át. *Élet és Irodalom,* 2008. december 19. 13. p. Vö.: György Péter: A Magyarország-szöveg. Ideológiai terápia vagy kulturális gyakorlat. *Élet és Irodalom,* 2009. június 12. 9. p.; ugyanő: Magyar Gárda. A Bovárné-félelem. *Élet és Irodalom,* 2009. július 17. 5. p.

[53] A TÁRKI „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei" c. 2008–2009-es kutatási anyagai, ezen belül Tóth István György elemzészáró tanulmánya. A kutatások elérhetősége: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult; illetve: „A társadalom rendkívül bizalomhiányos". Tóth István György szociológussal Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom,* 2009. december 4. 7–8. p. Vö. még: Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája a posztszocializmusban. *Századvég,* 16. sz., 2000. 91–100. p.; Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006.* Bp., L'Harmattan, 2009.; Böcskei Balázs: Szorongok, tehát vagyok. Politikai tömegkultúrák és az ifjúság. *Beszélő,* 2010. 1. sz. 44–51. p.; ugyanő: Vissza a jövőbe? Szorongó ifjúság, radikális politikai szubkultúra és elismerés a jelenkori Magyarországon. *Egyenlítő,* 2010. 6. sz. 20–24. p.; Bayer József: Inkább okai, mint céljai voltak [a rendszerváltozásnak]. Hovanyecz László interjúja. *Tekintet,* 2010. 3. sz. 9–22. p.

[54] Romsics Ignác: A történetírás objektivitásának mítoszáról és a történelem mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác: *Múltról a mának.* Bp., Osiris, 2004. 422. p.

[55] Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Pozsony, Kalligram, 1993. 134. p.

[56] Lukács György interjúja Fehér Ferencnek és Simon Istvánnak. *Kortárs,* 1969. 4. sz. 514–515. p.

[57] Németh László: Sznobok és parasztok. [1934] In: Németh László: *Művelődéspolitikai írások.* Szerk.: Monostori Imre. Bp., Múzsák, 1986. 19. és 21. p.

[58] E metaforával a már többször idézett művelődésszociológiai tanulmánykötet címére is utalok: Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér (szerk.): *[Vész] jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról.* No. 1. Bp., [2009.], MTA Politikai Tudományok Intézete.

[59] „Megszívatni az agyat az alkotó munka gyönyörűségével." Szent-Györgyi Alberttel beszélget Győri György. *Köznevelés,* 1973. november 16. 3–5. p.

A Mester és Margarita újraértelmezéséhez

Az arisztophanészi derű

Rögtön az elején leszögezhetjük: jobban jár az ember, ha Poncius Pilátussal van dolga, mint ha Kajafással.

Hogy miért? Poncius Pilátus valódi ellentéte Jesuának, és mint a hatalom képviselője, képes felfogni, hogy e hatalom igazsága *viszonylagos*. Nem törekszik arra, hogy az örök kérdéseket megoldja. Neki egyszerűbb és ugyanakkor nem kevésbé bonyolult problémákkal kell megküzdenie: hogyan állítsa vissza a rendet a felbolydult tartományban, hogyan érje el, hogy a lakosság többé-kevésbé elégedett legyen helyzetével, és ne lázongjon, hogyan birkózzon meg a bűnözéssel, és hogyan oldja meg az élet ezer más, súlyos és kevésbé súlyos kérdését. Ne keressünk itt magasztos eszményeket! Poncius Pilátus katonaemberként pontosan tudja, mennyit ér az élet és a halál, és minden helyzetben feltalálja magát – vagyis Poncius Pilátus a tettek embere.

Vele szemben Kajafás az eszme emberének mutatkozik, de *hamis* ellentéte Jesuának. Kajafás ugyanis nem az eszme erejére támaszkodik, hanem a nyers erőszakra, a csalásra és az árulásra. Jesua ezért nem folytathat párbeszédet Kajafással, mint ahogyan a Mester sem tud értelmes eszmecserét folytatni Berliozzal és Latunszkijjal. A *becsületes*, saját hagymázas eszméiben őszintén hívő Hontalan Ivánnal viszont lehetséges a párbeszéd. Ám ahhoz, hogy ez a párbeszéd létrejöjjön, számtalan csodának kell megesnie. Iván súlyos lelki megrázkódtatáson megy keresztül, bekerül a tébolydába, és egy kissé még eszét is veszti azért, hogy elméje megszabadulhasson Berlioz és a hozzá hasonlók sátáni hatalmától.

De honnan ered ennek a valójában jelentéktelen embernek (és a hozzá hasonlóknak) a szellemi hatalma? *A plebejus igazság ereje* mozgatja Sarikovot[1] és a hozzá hasonlók millióit, és emiatt veszít elsősorban az *eszmei vitában* – Preobrazsenszkij professzor. Preobrazsenszkij és Latunszkij ennek a társadalmi és valójában egyetemes erőnek többé-kevésbé adekvát ideológiai képviselői .

A plebejus igazság ereje Bulgakov kései művében azonban már nem megbonthatatlan, hanem *megkettőződik*. Jobban mondva, a hasadás már jóval korábban megkezdődött. Preobrazsenszkij professzor és Sarikov,

e két ellentétes karakter nem kevés közös vonást is mutattak, és ezek a közös vonások olyan ördögi kört alkottak, amelyből nincs reális kiút – megoldásért csak a mesébe vagy a fantázia világába menekülhetünk. Preobrazsenszkij a maga szociális demagógiájával, tudatosan vállalt passzivitásával (amellyel alapvetően *elutasítja* az új történelmi helyzetet) lényegében a Svonderek, a gátlástalan karrieristák és a „percemberek" sikerét készíti elő. Utóbbiak közé tartoznak a Sarikovokon kívül a Hontalan Iványok is.

Míg a *Kutyaszív*ben az ellentétpárok belső azonosságot mutatnak (és pontosan ezáltal jön létre az a hibás kör, amelyről fentebb szóltunk), addig Hontalan Iván és Berlioz „egysége" egészen más jellegű, hiszen *természetükben* nincsen semmi közös. És itt nem csak arról van szó, hogy Iván, még ha megtévedt ember is, alapvetően mégiscsak becsületes, őszinte jellem, míg Berlioz elvtelen, ravasz köpönyegforgató. Iván és Berlioz szövetségének felbomlása azt bizonyítja, hogy maga a plebejus igazságosság kettőződik meg, vagy legalábbis fennáll a lehetősége annak, hogy kettéhasad – ezáltal törve meg a hibás kört.

De Bulgakovnál a megkettőződés éppen csak felsejlik (ld. a regény 11. fejezetét, ahol „Iván tudata kettéhasad"), így jobbára csak közvetett jelekből alkothatunk képet róla. Miután Iván kikerült Berlioz hatása alól, majd később Iván Nyikolajevics Ponirjev történészprofesszorrá vált, egy nyugtató injekció hatására állandóan kába, neuraszténiás ember lett. Múltjából semmire sem emlékszik, és csak álmában, holdvilágos éjjelen sejlik fel előtte a megszerzett új tudás egy-egy szelete. Hogy miről ír Ponirjev történész, nem tudjuk, de nyilvánvalóan nem az álomban látottakról – vagyis nem arról, amiről nappal megfeledkezik. A Mester *elhagyta* azt az embert, aki a tanítványául szegődött, hiszen ő maga is hátat fordított a világnak, amelyben élt. De mire is tudta volna tanítványát megtanítani? Ha Iván hű maradt volna mesteréhez, akkor követnie kellett volna az önként vállalt száműzetésbe is…

Ez a regény egyik vonulata. Van azonban egy másik is. Emlékezzünk csak vissza Wolandnak Berliozzal folytatott beszélgetésére a regény fantasztikus nyitányában. A mesterien megkomponált jelenet arról tanúskodik, hogy a igazi létezés ereje nem Berlioz és cinkosai oldalán áll. Berlioz nem más, mint egy múló mítosz, illúzió, fantazmagória. Hogy miért van ez így? Mert az igaz ember nem más, mint Jesua. Az emberiség története felől szemlélve Jesua az, aki valós és igazi, aki a valódi lét státuszával rendelkezik, nem pedig Berlioz, aki tagadja Jézus létét, vagyis a történelem transzcendens változását. Az olyanok, mint Berlioz, nyomtalanul tűnnek el, az örök történelemben nincsen számukra hely.

A probléma abból fakad, hogy az itt és most zajló történelemben rendszerint ezek a Berliozok és Latunszkijok a helyzet igazi urai. De vajon valóban azok-e? Hiába szerzik meg a pillanatnyi győzelmet, hiába küldik tébolydába, börtönbe vagy munkatáborba az *igaz embereket,* diadaluk nem lehet teljes – színre lép ugyanis a Sátán mint végső igazságosztó,

és ő lesz az, aki meghozza majd az ítéletet, ha a helyzetet már nem lehet más, ésszerűbb és emberibb eszközökkel megoldani. Ez a történelem univerzális, Hegel által megfogalmazott törvénye.

A hegeli filozófiában a történelemnek gyakorlatilag a gonosz az egyetlen mozgatórugója. Rendszerében ennél emberibb megoldási lehetőség nem szerepel. Noha a művészet minden időben tanúbizonyságot tett a költői igazságszolgáltatásról; a költői igazság nem más, mint a művészet saját formájában, vagyis a jó alakjában jelenlevő igazság végső győzelme.

Mivel Bulgakov regénye valódi művészet, a hegeli elv teljes mértékben vonatkozik rá. Idézzük csak fel a Rjuhin költőt felvillantó jelenetet – ki állítaná, hogy nem a valóságot tükrözi. Igaz, a bűnbánat és a szomorúság egy kivételes helyzetben (miután meglátogatta Iványt a tébolydában) tört rá. Ám Rjuhin nem változtat az életén, és igyekszik minél gyorsabban elfelejteni, mi is kedvetlenítette el őt oly nagyon. Nála szerencsésebb sorstársai fejében végképp nem fordulnak meg ilyen gondolatok. Ebben az esetben azonban arcok helyett torzképeket, vadállati pofákat látunk, még ha azok illedelmes álarcok mögé rejtőznek is.

De mit takar az önelégült, művelt, és a Mester szerint nagyon is ravasz Berlioz álarca? Az égvilágon semmit. Az ürességet.[2] Látjuk a reakcióit, ismerjük a gondolatait, halljuk az Ivánnak címzett, kioktató szavait – és mindezt *ténylegesen* látjuk és halljuk. Vagyis Berlioz figurája művészileg ábrázolt karakter, nem pedig absztrakcióként, allegóriaként jelenik meg előttünk. És mégis – a figura pusztán üresség, és semmi több. Még egy Iván Nyikanorics Boszom-féle szereplőbe is sokkal több élet és egyéni vonás szorult. Mikor Boszom nagy étvággyal hozzálát az agyvelő elfogyasztásához, vagy amikor Istenre gondolva zokogva vallja meg vétkeit, egy emberrel állunk szemben, még ha igen ellenszenvessel is.

Berlioznak mintha szintén lennének emberi reakciói – a félelem belenyilall a szívébe, elszédül, majd az az ötlete támad, hogy el kell utaznia Kiszlovodszkba kipihenni a fáradalmakat. De ha belenézünk a lelkébe, ha – úgymond – elidőzünk egy keveset a háza tájékán, egyetlenegy olyan vonást, egyetlenegy olyan fogódzót, egyetlenegy olyan rezonálásra bírható húrt sem találunk, ami arról árulkodna, hogy párbeszédet lehetne folytatni ezzel az emberrel. Egyetlen olyan gondolat, egyetlen olyan eszme sincsen, amely komolyan megérintette volna vagy felkeltette volna az érdeklődését. Mint biológiai lény, reagál a veszélyhelyzetre, hőséget, szomjat is érez; Jézusról szóló eszmefuttatását nemcsak bizonyos fokú tudományosság, de még némi pátosz is áthatja. De ezek mégsem eszmék, mindössze testi reakciók a fizikai lényt ért zavaró ingerekre. Az eszmék őt hidegen hagyják, mivel számára a világ ideális mozgatója nem egyéb, mint mítosz; akárcsak a testiség a mai posztmodern filozófiában, amely kizárólag szomaként konstituálja ezt a mozgatót. Márpedig e valós-ideális princípium nélkül maga az ember is mítosszá, vagy ahogy Herzen fogalmaz, növényemberré válik. Meg se fordul Berlioz fejében, hogy

történhetnek rendkívüli dolgok, amelyek túlmutatnak a hétköznapiság korlátain, és átléphetnek az örökkévaló történelem világába.

Éppen ezért Berlioz még a pitiáner szélhámos Boszommal összevetve is halott. Boszomnak a lelke mélyén még pislákol valami homályos elképzelés arról, hogy létezik az *odaát* – még ha mégoly primitív, inkább babonára emlékeztető vallásos hit formájában is.

Berlioznak van *teste*, a testre jellemző nagyon is bonyolult reakciókkal – amely értelemnek tekinthető –, de nincs *lelke*. Amikor az ilyen emberek kezébe kerül a hatalom, akkor azzal törvénytelenül élnek más vagy mások rovására, ráakaszkodva valamilyen igaz létre. Berlioz a plebejus igazságra tapad rá.

Sarikov a hitványak közül a leghitványabb, a pimaszok közül a legpimaszabb, ámde Sarikovban túlteng az élet. Hogy mit jelentsen ez? Talán azt, hogy Sarikovban ott van az ideális princípium? Igen, bár szélsőségesen torz formában. Sarikov életkedve lázadás a boldog békeidők minden igazságtalansága ellen. Ám ennek a lázadásnak csak és kizárólag az állati ösztönök megőrzése a célja, vagyis az eszményi itt a legdurvább, legprimitívebb anyagba fordul át. A végleteknek a harmonikus egyensúlytól igen távol eső azonossága egy szörnyszülöttet hoz létre, a XX. század új torzszüleményét, akitől könyörületességet várni nem lehet, kompromisszumot keresni pedig nem érdemes.

Akkor hát milyen közvetett ismertetőjegyekről beszélhetünk, amelyek a plebejus igazság princípiumának megkettőződésére utalnak? Iván a megvilágosodását követően egyszerűen kiesett a történelemből. Miután elutasította a lázálmokat, semmi új eszményre nem tett szert.

És Bulgakov, az író? Valami arra késztette, hogy megbékéljen az ábrázolt valósággal. Máskülönben honnan lenne a regényben a szenvedélyes elvágyódáson és a szerelmen, az élet romantikus igenlésén túl valami különös *megnyugvás* és majdhogynem arisztophanészi derű, humor?

Hegelt idézzük: „a szellemnek az abszolút szabadsága, amely önmagában véve kezdettől fogva bízik mindenben, amihez az ember hozzáfog, a szubjektív derűnek ez a világa az, amelybe Arisztophanész bevezet bennünket. Aki nem olvasta, alig tudhatja, hogy az ember ilyen jól is érezheti magát."[3]

Hegel szavait, hogy tudniillik Arisztophanész „kezdettől fogva megbékül mindennel, amihez az ember hozzáfog", nem lehet szó szerint értelmezni, sem úgy tekinteni, mint a mindent megbocsátás és a passzív buddhista szemlélődés megnyilvánulását. Hiszen Arisztophanész köztudottan heves és kibékíthetetlen vitapartner volt, aki könyörtelenül kigúnyolta sok kortársát, köztük olyan kiváló elméket is, mint Szókratész. A megbékélés, amiről Hegel beszél, abban áll, hogy Arisztophanésznél az emberek „minden sikertelenséggel és veszteséggel szemben önmagukban szilárdak és biztosak maradnak".[4] Vagyis a legfontosabb, hogy ráébredjünk a saját magunkban lévő végtelen létre. A végtelen lét felől közelítve minden veszteség és sikertelenség jelentéktelennek, nevetségesnek tűnik.

Utolsó regényében Bulgakov éppen ehhez az arisztophanészi megbékéléshez közelít. Az alapot az „örök történelem” szolgáltatja, amely anélkül, hogy enyhítené a veszteség és a kudarc fájdalmát, mégis stabilitást és magabiztosságot jelent az írónak. „Mindig úgy van, ahogy lennie kell: erre épül a világ”[5] – mondja Woland a regény záró fejezetében.

De miből táplálkozik ez a bizonyosság? Nem a különböző filozófiákból, hanem az élettapasztalatból, a valós történelem tapasztalatából, amely – úgy tűnt – nem sugallhatott ilyen bizonyosságot.

Az 1930-as évek második felének terrorhulláma sok korábbi kiskirályt elsodort. Ez azonban sátáni igazságszolgáltatás volt, amely bizonyos fokig ki tudta elégíteni a bosszú jogos érzését, de azt a fajta derűs arisztophanészi megbékélést, amelyről az előbbiekben beszéltünk, nem adhatta meg. Mert ez a terrorhullám nem csupán a gazembereket söpörte el, hanem ártatlan áldozatok sokaságát is. Bulgakov, Alekszej Tolsztojjal ellentétben, nem lehetett e folyamat apologétája. Jól látta, hogy egy régi, meglévő csomó átvágása csak újabb, még szorosabb csomókat eredményez.

A való életben a helyzet kilátástalan volt, az ördögi körből nem lehetett kitörni.

Ugyanakkor a regény mikrotörténeteiben minden úgy zajlott, ahogy történnie kellett – az infernális erők hathatós segítségével. „Lehet, hogy a szerző szerette volna, ha minden megoldódik magától, de ez nem ment. Nem tudta megkerülni a fantasztikum erőit. Szüksége volt a segítségükre, hogy a dolgok a helyükre kerüljenek. És erre is kell annak áldása, ami [olvashatatlan] igazsága.”[6]

A bulgakovi fantasztikum nem valamely konkrét allegóriája; ezért nem kell és nem is lehet megfejteni, mint egy rejtvényt. A fantasztikum célja a mélységes realizmus, és abból a felismerésből fakad, hogy az örök történelem nem mesterségesen, hanem a belső szükségszerűség mindent átható erejével kötődik a valós élethez, az 1920-as, 1930-as évek orosz mindennapjainak világához.

Az a nyugalom, amire a Mester törekedett, és amit az író Bulgakov bizonyos mértékig, élete utolsó éveinek tragikus eseményei ellenére is megkapott, nem más, mint az arisztophanészi paradox optimizmus, mi több, boldogság adta megbékélés. Olyan boldogság, amelyre a szenvedés kútjába lökve tesz szert az ember. Ez a Bulgakov család, amely legalább annyira különbözik a Turbin családtól, mint amennyire a fehérgárdista konzervatív utópia különbözik a végtelen horizonttól, ahol az örök történelem feloldódik a mindennapi élet egyetemes valóságában.

A fantasztikus erők segítségével Bulgakovnak sikerült megoldani a helyzetet; a fantasztikum az írónak meggyőző erőt, alakjainak és az egyes epizódoknak pedig realista igazságot biztosított. Így például Berliozt pontosan olyannak látjuk, mint amilyen a valóságban volt – nem kis mértékben Wolandnak és kíséretének köszönhetően.

A művészet azonban minden realizmusa ellenére sem helyettesítheti a valóságot, önmagában nem tudja összekapcsolni mindazt, ami még nem fonódott egybe.

A posztmodern a szétszabdaltság, töredezettség állapotát az emberi létezés végső, vitathatatlan igazságává tette. Ebben a vonatkozásban a posztmodern az abszolút némaságba burkolózott, és álláspontja nemhogy nem veszíti érvényét, de éppen ellenkezőleg, felerősíti a posztmodernisták túlzott szószátyárságra való hajlamát. Ezzel a szóáradattal nem lehet párbeszédbe elegyedni; ugyanúgy áttörhetetlen, olyannyira süket a valódi *más* megértésére, mint Berlioz tudományoskodó fecsegése.

Isten és a Sátán (Jesua és Woland)

A Bulgakov regényével kapcsolatos viták két élesen ellentétes álláspontot tükröznek. Az egyik szerint Bulgakov világa *következetesen védelmezi* a liberális értelmiség által képviselt humanizmust és kultúrát.[7] A másik nézőpont szerint – amely közel áll az ortodox pravoszlávizmushoz – Bulgakov akarva-akaratlanul is poetizálta a gonoszt, amennyiben engedményeket tett a sátáni erőknek. Véleményem szerint a fenti két olvasat hol az egyik, hol a másik oldalát ragadja ki az író által megformált alakok dialektikájának, és a kiragadott elemet az abszurdumig viszi, miközben Bulgakov hőseinek igazi művészi jelentése hozzáférhetetlenné, értelmetlenné válik, vagy önkényes értelmezést kap. Vizsgáljuk meg két jelentős irodalmi tekintélynek, Szolzsenyicinnek és Laksinnak *A Mester és Margaritá*ról folytatott vitáját.

A hatvanas évek végén, amikor Bulgakov regénye megjelent, az olvasóközönség lelkesen fogadta a művet. A jelentős írók és kritikusok közül csak Szolzsenyicin volt az, aki finoman fogalmazva némi fenntartással viszonyult a regényhez. Laksinhoz írott levelében (Laksinnak Bulgakov regényéről írott cikke kapcsán) a következőképpen fogalmazta meg a kritikussal szembeni ellenérveit: „Nagyon bonyolult regény, igen összetett értelmezést kíván. Amit ön ír, az rendkívül érdekes, ti. az az értelmezése, hogy Bulgakov a sátáni erőket használja arra, hogy az igazság a képzeletben érvényesüljön. Én azonban úgy gondolom, hogy van egy mélyebb, komolyabb magyarázata mindkét kérdésnek:

– a sátáni erő megjelenítésének; és

– az evangéliumi történetnek.

(1) Az előbbi túllép a regény keretein; valamilyen bűnös vonzalom, valamilyen megengedhetetlen szenvedély ez, amely áthatja Bulgakov minden regényét, kezdve az *Ördögösdi*vel, ahol már túlteng ez a vonzalom, és az ízléstelenségbe fordul [...]

(2) Ha csak egyszerű kísérlet lenne, hogy a művész szemszögéből értelmezze a jól ismert bibliai történetet, az még elfogadható volna. Ám a regényben annyira felmagasztosul a tisztátalan erő és olyan mértékben

alacsonyul le Krisztus, hogy ez tisztázásra szorul. Egyik ismerősöm úgy fogalmazott, hogy a könyvben olvasható evangéliumi történet a Sátán nézőpontjából fogalmazódott meg.

Éppen ennek a két oldalnak (a tisztátalan erő és Isten) az egyidejű megjelenése és egymáshoz való viszonya az, ami óvatosságra int – itt valami még magyarázatra szorul, még homályban van."[8]

Szolzsenyicin értékelése többé-kevésbé megelőlegezi a mai hivatalos pravoszláv kritika viszonyát a regényhez. „Többé-kevésbé", nemcsak azért, mert a pravoszláv kritika visszafogottabb, de azért is, mert Szolzsenyicin nem csupán bizonyos ördögi tendenciákat emel ki a regényből, hanem valami mélyebbet is észrevesz, ami további értelmezést kíván, és ami még nem tükröződik a regénnyel foglalkozó kritikai irodalomban.

Meg kell jegyezni, hogy még a „liberális marxista" (ha egyáltalán minősíthetjük így Laksint – legalábbis az 1960-as, 1970-es években), és a vele szemben állást foglaló pravoszláv sajtó álláspontja is látszólag „összeér" a Szolzsenyicin által említett ponton – persze, mint szélsőségek. Se Laksin, se a Bulgakovot bíráló ortodox-pravoszláv kritikusok nem látják a regény mélyebb, magyarázatra szoruló tartalmát. E kritikusok számára minden világos. „Krisztust semmilyen értelemben nem alázza meg senki a regényben – válaszolja Laksin Szolzsenyicinnek –, a Sátán apologetikája pedig szarkasztikus jellegű. Szolzsenyicinnek igaza van, mikor arról beszél, hogy Bulgakov nem ortodox hitű, ugyanakkor kijelenthetjük, hogy Bulgakovot se hitetlennek, se a sötétség fejedelme apologétájának nem lehet nevezni."[9]

Valóban nem lehet Bulgakovot a sötétség fejedelme apologétájának nevezni, de – ahogy mondani szokás – a gonosz erőkhöz való viszonya ambivalens, és ezt a viszonyt aligha lehet a „szarkazmus" fogalmával leírni. A szarkazmus nemcsak univerzális elutasítást, de lealacsonyító tagadást is jelent. Még Goethe Mefisztója is olyan erő, mely ugyan örökké rosszra tör, de örökké jót művel. Bulgakov Wolandja és szolgái pedig feltétlenül jóval rokonszenvesebbek, mint Goethe teremtménye.

Woland rokonszenvesebb, vonzóbb, de talán félelmetesebb, mint Mefisztó. Mefisztó szkeptikus alak, és mint ilyen, néha vereséget szenved, nem beszélve a tragédia befejezéséről, ahol Faust lelkét sikerül kiszabadítani a Sátán hatalmából.

Bulgakovnál minden másképp van. Nem Jézus viszi el a örök nyugalom királyságába a Mestert és Margaritát, hanem Woland. Woland semmiben sem szenved vereséget. Van benne nagyvonalúság, ám teljességgel hiányzik belőle a szkepszis, ami pedig a kevésbé jelentékeny, vagy ha úgy tetszik, a tragikusnak nem nevezhető lelkek sajátja. Mefisztó nem képes megérteni a tragédiát: nevet az eseményeken, tagadja a tragikum létét, mert a tragikus álca mögött kicsinyes és piszkos számítást sejt.

Tehát mégiscsak Szolzsenyicinnek lenne igaza és nem Laksinnak?

Tény, hogy Szolzsenyicin Bulgakov-bírálata, illetve a pravoszláv kritika (ahogyan arra Laksin rámutat) szembetűnően ideologikus és nem művészi természetű. Ha az ortodox pravoszlávia kritériumait alkalmaznánk a legnagyobb művekre Boccacciótól, Rabelais-tól kezdve Puskinon át Tolsztojig, akkor mi maradna ezekből a művekből?

Mihail Lifsic az 1960-as évekből származó feljegyzéseiben ugyancsak elutasítja Bulgakov regényeinek moralizáló kritikáját: „A szerzők (a kritikai tanulmányoké – V. A.), mondhatnánk, ajtóstul rontanak be a jó és a rossz birodalmába. Mindent, ami történik, így vagy úgy, de közös nevezőre hoznak, és egy síkon tárgyalnak. Egyesek többre értékelik az evangéliumi Jézust mint a többi figuránál szellemibb teremtményt, mások a bennünk élő törvény objektív esendősége ellen szállnak síkra;megint mások a jó és a rossz harcát látják [...]. Egyebek között Bulgakov művész, aki kiemelkedően fogékony az idő által rajzolt konkrét mintázatokra, és a jóról illetve rosszról alkotott képzetei – mivel azok egy olyan regényben jelennek meg, ahol maga Jézus Krisztus is szerepel –, olyan erőteljesen összefonódnak a valós élet konkrét történelmi folyamával, hogy semmilyen erkölcsi számítás nem meríti ki [...] a dolgot [...] Abból kell kiindulni, ami ténylegesen jelen van a regényben, és ezekhez a történésekhez nem kell hozzákölteni ilyen vagy olyan erkölcsi sémát."[10]

Mi ment végbe a valódi történelemben? Szolzsenyicin szerint az 1930-as évek Oroszországa szüntelen rémálom volt, a Sátán birodalma, amelyben bűn lenne bármiféle értelmet keresni, vagy számára igazolást találni. Mihail Lifsic szerint Bulgakov a történelemnek azt a periódusát ábrázolja, amelyben – nevezzük így – a Sötétség birodalma korlátlan hatalomra tett szert. De a moralizáló kritikusokkal ellentétben Bulgakov nem éri be a puszta átkokkal, hanem igyekszik *objektíven* megérteni és ábrázolni korát. Objektíven, azaz Lifsic szerint differenciáltan. Hol van az 1920-as, 1930-as évek szovjet valóságában az ördöginek és sátáninak a forrása? „Mi az, ami hangsúlyos Bulgakovnál? A titok feltárása az 1920-as évek játékos, könnyed világában rejlik; e világ hamisság is – végső soron – *burzsoá vonás*";[11] „az 1920-as évek *játékos-könnyed* világa, az amerikai-szovjet stílus"[12] magukban rejtették – folytatja Lifsic – „a mélyben rejlő ördögi világot", amely áttör mind Zamjatyin, mind Olesa, mind pedig Zoscsenko művészetén is. Ez az ördögi világ, amely „jelen van a mindennapokban és ugrásra készen várja, mikor lázadhat fel", sokszínűen jelenik meg a regény lapjain: így például a „megvásárolt nő, a házi rabszolga, a Varieté, az írói ösztönösség, az étterem, Annuska".[13] Annuskában – írja Lifsic – „maguk a tisztátalan erők munkálkodtak, ahogy ezt Bulgakov elbeszélései is mutatják".[14] „Ez egy másik őserő, akárcsak a Hontalan Ivánokban. Ahogy az írók étterme, úgy a lakáskérdés abszurditása is. Nem, itt valami tisztátalan van."[15]

Ismételjük, Bulgakov nem moralizál, hanem egyszerűen csak író, ráadásul – ahogy maga is hangsúlyozta – misztikus író. „Az elmúlt korok romantikájában az elégikus elvágyódás az iróniából született, a valóság és

a letűnő patriarchális világ áttetsző dicsfényének összevetéséből sarjadt ki, és az illúziók elsőként törik össze a mindennapi élet prózáját. Bulgakov romantikájában ellenkező irányú mozgás dominál – a legkicsinyesebb, a Zoscsenkó szatíráiban is ábrázolt kispolgáriság fantasztikus olajnyomatát, a valóság színezett másolatát teremti meg, amelyben lehetetlen hinni. Ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy az ábrázolt lenyomat hamis."[16]

„Ez a szobalányok és nyárspolgárok romantikája, az erkölcsi értékek szembeállítása" – véli Lifsic. „Ezért nincs semmi igénye a szimbólum jelentésére; ennek úgy kell hatnia a tömegben, mint fantázia szülte olajnyomatnak, amely híján van minden mély jelentésnek. Utóbbi csak két dologból áll."[17]

Az első az, hogy a regényben jelenlevő ördögi világ nem kitalált, számos megjelenési formája van a rabszolga házicselédtől az írói társadalomig. Az alakok minden hétköznapiságuk és látszólagos jelentéktelenségük ellenére mégis olyan tényleges erő forrásai, melyek képesek felrobbantani „a szovjet '20-as évek könnyed, játékos racionalizmusát".[18] Pedig úgy tűnt, már minden világos, egyszerű és eldöntött. Bulgakov részben érezte, előrelátta, hogy még nincs eldöntve minden, részben ennek már tanúja is volt. Nem véletlen, hogy a regényben összefonódnak az 1920-as és az 1930-as évek."[19]

A sátáni erők, amelyek a NEP-korszak játékos szovjet racionalizmusát szükségképpen akkor vetették szét, amikor úgy tűnt, hogy megszilárdult az amerikai-szovjet stílus – nos, Bulgakov egész alkotói pályájának ez a fő tárgya. Ez az ördögi – nevezzük így – az a nivelláló lumpen igazságosság, amely hol a maga nemében klasszikus Sarikov képében jelenik meg, hol az együttélésre képtelen szomszéd, Vaszilij Ivanovics alakjában, hol pedig a lakóbizottságok különféle elnökeiben; még a rokonszenves Preobrazsenszkij professzor is a maga felelőtlen társadalmi demagógiájával ehhez az infernális, katasztrófával terhes léthez tartozik.

És bekövetkezett , aminek be kellett következnie. De mennyire másképp, mint amire ez az ördögi csapat számított, beleértve Annuskát, a lakóbizottsági elnököt és a Gribojedov-ház törzsvendégeit. Kiderült, hogy a „sötétség fejedelme nem a pitiáner besúgók parancsára működik. Az ő gonoszságuk túlságosan kicsinyes a sötétség urához képest, aki felborítja a számításaikat; ez a sors iróniája, amely azokra sújt le, akik kapzsi módon maguk akarják irányítani a sorsot, miközben a közjóval takaróznak."[20]

Az 1930-as évek Moszkvájában természetesen nem volt jelen a sötétség fejedelme, mint a pokol reális, tudatosan cselekvő küldöttje. De ugyanakkor nem kevésbé volt reális az, amiben a ravasz és gyakorlatias emberek nem hittek, amiről nem akartak tudomást venni, mert a „sors iróniájáról" és a történelemről szóló fejtegetésekre úgy tekintettek, mint mesékre, mítoszokra és nem pedig mint tényre. Ezen erők felbukkanása Moszkvában azonban tény – ahogyan Woland mondja Berlioz levágott fejének. Hiszen az, ami történt, nem „kitalált leszámolás az igazsággal",

ahogy Laksin feltételezte, hanem *reális* és semmiképpen sem képzeletbeli történelmi megnyilvánulása a − meglehet − sátáni erőnek.

És itt elérkeztünk ahhoz a második fontos momentumhoz, amelyre Lifsic kitér. A liberális-szocialista Laksin számára Woland egyfajta allegória, a tényleges megoldás helyettesítője, amely megoldásnak természetesen a jó látszatát és lényegét kell magában hordoznia. Az, hogy a gonosz a legnaturálisabb, hogy egyáltalán nem operettfigura, hogy ez a gonosz áldozatok millióit és elképesztő bűnöket idéz elő, hogy ez a valódi gonosz *bizonyos mértékig* és *bizonyos fokig* a kiélesedő ellentétek feloldása lehet, az előre irányuló mozgás eszköze – ez sem a múltban, sem ma nem fért bele a liberálisok fejébe. A liberalizmus lényegét tekintve nem értheti meg, hogy „egész történelmi periódusok vannak úgy berendezve, hogy a történelem fontos lépéseit csak az önfelbomlástól, a vezető réteg krízisétől, a történelem objektív iróniájától lehet várni. Minden egyéb, a legokosabb és legjobb is, egyelőre erőtlen."[21] Persze, korántsem minden önfelbomlás és a hatalmi csúcsok minden válsága transzformálódhat a gonosz erejévé, amely *valamely jót* is tehet. Bármily problematikus is legyen, mindez eléggé komoly és jelentős önmagában is. Azért, hogy egy ilyen erő létrejöjjön, a hatalom önfelbomlásának magában kell foglalnia a bosszú, a történelem objektív iróniájának objektív erejét. Ebben az esetben a méretét tekintve rettenetes gonosz szert tesz bizonyos furcsa, ördögi bájra, amely sajátja mindazoknak, akik az isteni korbács szerepét játsszák – így nevezték el az egyházatyák a hunok támadását, akik megsemmisítették az értelmetlen, önmagát túlélt Rómát.

„Nem hiszem – írja Mihail Lifsic a jegyzeteiben –, hogy Woland és kísérete valamilyen meghatározott jelentéssel bírnának, de úgy gondolom, hogy Bulgakov helyesen látta azt a történelmi feltételt, ami az 1920-as évek racionális máza alatt rejtőzött."[22] Woland nem Sztálin vagy valamelyik reális politikai gonosztevő allegóriája. Alakja azért lehet olyan realisztikusan meggyőző és elképesztően erős, mert a fantasztikum világát testesíti meg. De éppen arról van szó, hogy az általános krízis és a „racionális máz" lebomlása egy teljességgel reális valamibe sűrűsödött össze, egy ellentétes előjelű hullámba, amely szörnyű erővel éppen arra csapott le, ami tevékenyen és ravaszul előkészítette ezt a csapást.

Bulgakov regényében „a zoscsenkói szintű legkicsinyesebb nyárspolgáriság teremti meg önmagából ezt a fantasztikus olajnyomatot, amelyben lehetetlen hinni. Azonban nem lehet azt mondani, hogy ne volna igaz.

Vegyük például a rendőrséget, amely tüzet nyit, nyomozást indít stb., de azt kell látni, hogy az író által ábrázolt világban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján léteznek olyan felettes erők, amelyről lepattannak a törvény őreinek lövedékei, és nem lehet őket letartóztatni. Vajon ez sem volna igaz? Ezek az erők szeretik megviccelni az embereket, olyan hatalmasak, hogy nem a közös ajtón járnak-kelnek? Sőt, mi több, olyan hatalmasak, hogy egyáltalán nem értékelik Alojzij vagy a keriáthi fiatalember

közreműködését."[23] Ezek a ganék lehallgatnak, besúgnak, pénzért vagy más anyagi haszonért elárulnak, megszokták a büntetlenséget, s teljes egészében számolnak is vele, „a legfelsőbb erő pedig játszik, szereti a váratlan fordulatokat, és te meg csak nézel, és éppen aki a legjobban igyekezett megfelelni, az kerül elsőként az üstbe".[24]

Ezzel szemben Szolzsenyicin „a tisztátalan erők iránti bűnös vonzalmat"[25] látja Bulgakovnál. Szolzsenyicin ezen indulatos megállapítása azon alapszik, hogy nem veszi észre Bulgakov erős oldalát, nevezetesen azt, hogy *különbséget* tesz az alulról jövő sátániság, mely a rossz valódi forrása volt, és a történelem erre adott kegyetlen, iszonyatos, de véres igazságszolgáltatástól sem mentes válasza között. Természetesen tökéletes ostobaság lenne elmarasztalni az írót a Sarikovok, Annuskák, Svonderek, Berliozok és a többi szemét iránt tanúsított „bűnös vonzalom" miatt. De Bulgakov nem is démonizálja őket – ez a kicsinyes, jelentéktelen, visszataszító gonosz. Talán – Sarikovot kivéve – egyik szereplőt sem világítja meg a sátáni tűz fénye, mindegyikük banális figura, és megérdemli az elnéző jóindulatot.

Együtt azonban már történelmet alakító erőt képviselnek, és az író képzeletében „a szobalányok és nyárspolgárok romantikája" olyan „fantasztikus olajnyomatot szül, melyben nem lehet hinni", és amelyben mégis hiszünk, mert nem szimbólum, nem jelkép, nem allegória, hanem a korszak valódi szellemiségének tükröződése.

Végül is a lakosság semmiben sem bűnös, jobban mondva csak annyiban, amennyiben az egész emberi nem bűnös. Inkább szánalmat érdemel. De akkor ki a hibás? Legfőképpen bizonyára az a valóban démoni erő, amely hatalmába kerítette ezeket a kisembereket – a plebejus igazságosság, amely a legkülönfélébb formákat öltötte az egészen sátáni jelenségekig és amelynek megtestesülése éppen a hírhedt „lakáskérdés".

És íme a bosszú. Blok és Bulgakov művészetében „az a közös – írja V. Laksin (bár a kritika szerint sokban ellentétek – V. A.) –, hogy mindketten hisznek a megtorlásban, mint az igazságszolgáltatás földi törvényének eszközében. De nem a lázadásban, nem a hontalanságban, nem a forradalom kétségbeesett elfogadásában, hisz a forradalom a kúriák hamuját és könyvmáglyát hagy maga után."[26] A megtorlás azonban, melyet Bulgakov a regényében leírt, sajnos igen kevéssé hasonlít egy átlagos liberális megszokott igazságosság-képéhez. A maga véres könyörtelenségével és az emberi élet értelmetlen pazarlásával semmivel sem marad el a legkegyetlenebb forradalomtól. Mellesleg szólva Laksinnak mint a „demokratikus szocializmus" hívének tudnia kell, hogy a forradalom – Marxot idézve – nem lázadás, mert a forradalom megkülönböztető jegye az alsó néprétegek lelki-szellemi energiáinak felszínre törése, az emberek azon képessége, hogy kezükbe vegyék sorsuk irányítását.

Az, amit Bulgakov leírt, nem forradalom a szó teljes értelmében. Inkább felkelés, de olyan felkelés, amelyet fentről irányítanak, és amely lent és fent is nagyot üt. A történelem még nem ismert a forradalomtól

megkülönböztethető, másféle bosszút „mint az igazságosság földi törvényének részét”.

Hogy viszonyul Bulgakov ehhez a történelmi bosszúhoz, mely ördögi lángjával a XX. századi Oroszország nem egy évtizedét perzselte meg? Bulgakov szemében a bosszú maga a gonosz, és mindenki, aki valamilyen formában, még ha az elviselhetetlen körülmények kényszerű hatására is, de egyezséget köt vele, bűnétől soha nem fog megszabadulni. Se a Mester, se Margarita nem szolgáltak rá az égi királyságra, a sötétség fejedelme viszi őket magával. Ha a boldogság nem is, a nyugalom az osztályrészük lehet.

De miért a nyugalom, miért nem a pokoli kínok?

A Mester nyugalma hasonlatos a hegeli megbékéléshez, ami oly ismert téma volt a XIX. századi orosz irodalomkritika számára, és ami – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – újult erővel tört felszínre a XX. század 1930-as éveinek irodalmi csatározásaiban.

A megbékélés nem a gonosszal kötött egyezség, mi több, történelmileg elkerülhetetlen és szükségszerű. Ez lehet az egyetlen lehetséges módja az adott körülmények között a *reális jó védelmének*

Mit tehetett Margarita a Mester megmentése érdekében, aki bolondokházában találta magát a Gribojedov-ház olyan törzsvendégei túlbuzgóságának köszönhetően, mint Latunszkij kritikus és megannyi társa? Van úgy, hogy az ember kész magával az ördöggel is egyezséget kötni.

De egyezség és egyezség közt nagy a különbség. Képzeljük el, hogy Margarita alkuba bocsátkozik Sarikovval azért, hogy kiebrudalják a lakásából Preobrazsenszkij professzort, majd a Mesterrel együtt beköltözik oda. Nonszensz! Miért? Mert ez aljasság. Mert hiszen ez a cselszövés együttműködés azzal a kicsinyes, sátáni világgal, amely minden rossz forrása; ez a cselszövés már *írói megbékélés* lenne Bulgakov részéről azzal, amit egész életén át zsigerileg elutasított és ami kíméletlen és igazságos művészi kritikájának tárgya volt. Ez a cselszövés megsemmisítette volna Bulgakovot mint írót.

De Bulgakov Woland ügyleteiben sem vállal részt. Csak *megérti* azokat. Érti a visszacsapó hullám elkerülhetetlen ütését és bizonyos jogosságát. Jogossága pedig abban áll, hogy nem Meigel besúgó hangját halljuk, hanem a történelem ember feletti dübörgését. Ezt a földrengést a föld alatti erők okozzák, és túl van a korlátolt emberi értelmen – ez világos az író számára. Ostobaság lenne hegyi beszédet tartani a történelemnek. Tetszik vagy sem, de a történelem vulkanikus erőivel nem tudunk megbirkózni. Hatalmasságuk nemcsak a gonosz grandiozitásában rejlik, amely minden emberi képzeletet felülmúl, de abból a zavarba ejtő igazságosságból is ered, amely nem fér bele az ember ésszerű erkölcsi normáiba.

Mi következik ebből?

Bulgakov nem lesz annak az amorális irracionalizmusnak a híve, amely Nietzschétől és tanításaitól kezdve meghódította a nyugati és nem csak a nyugati értelmiség szívét. Nincs nála bűnös kacérkodás a

gonosszal, mert semmiféle, az emberi lelket emésztő féregrágás nem vált ki belőle titkos csodálatot. Éppen ellenkezőleg, a mai narcisztikusok rejtett aljasságaival szemben, akik látszólag tiszteletreméltó életvitellel és viselkedéssel igyekeznek eltakarni a szemétgödröt, Bulgakov ugyananynyira megbékíthetetlen, mint Tolsztoj, Csehov vagy Dosztojevszkij. Ezért Bulgakov a szó legmélyebb és legigazabb értelmében az erkölcsi erő legmagasabb fokán álló író, aki soha egyetlenegy – legyen az bármilyen apró – engedményt nem tett annak a látható vagy láthatatlan gonosznak, amely szétmarja a mai tudatot.

„Innen a Mester és Margarita elképesztő szövetsége a gonosszal. Az ábrázolt gonosz történelmi, nagy formátumú. A gonosz, amely félresöpri a kicsinyes rosszat. Jobb a Sötétség fejedelmének szolgálni, mint a nappali világ kis ördögöcskéinek. Ez minden monarchia kialakulásának forrása. Az egyszerű emberek Woland oltalmát élvezik, a kisstílű paraziták felett pedig ott lebeg Woland akarata mint isteni büntetés. Így vélekedik a művész, a szépséges boszorkány és a szabadgondolkodók."[27]

Igen, a szabadgondolkodók és a felvilágosodás hívei, a meggyőződéses demokraták, a mindennemű erőszak ellenségei, az alsó néptömegek (az onnan jövő erőszak ellenére is) – így gondolkodtak, és olyan zsarnokokkal keresték a szövetséget, mint Nagy Frigyes vagy II. Katalin. Tévedtek, de utána elismerték a tévedéseiket, mint Voltaire Nagy Frigyessel, Diderot pedig Nagy Katalinnal kapcsolatban. Felvilágosult zsarnokság nem létezik. Ezt utánuk Hegel is megértette, de nem ítélte el a hibát, hanem megtalálta benne azt, ami valóban igaz volt – létezik olyan zsarnokság, amely vasabroncsként meggátolja, hogy a társadalom elvesszen a kisstílű gazemberek anarchiájának „nappali világában".

De vajon Oroszország esetében erről volt szó? Vagyis, amikor a monarchia léte bizonyos mértékig történelmileg igazolható? És itt elérkeztünk a Szolzsenyicin és Bulgakov közötti alapvető eltéréshez. Meg kell jegyezni, hogy ennél a pontnál Szolzsenyicin jóval közelebb áll Laksinhoz, a „szocialista demokrácia" hívéhez, mint Bulgakovhoz, a konzervatív íróhoz, a forradalom ellenzőjéhez és az evolúciós fejlődés hívéhez. Hiszen mind Laksin mind Szolzsenyicin számára a sztálinizmus jelensége az abszolút gonosz szinonimája, amely nem kaphat semmilyen történelmi igazolást: a történelem fekete gödre.

Bulgakov másképp látta a körülötte zajló eseményeket. Soha sem lett volna az NKVD munkatársa, amire Szolzsenyicin – saját bevallása szerint – lelkiekben kész volt az 1930-as években. Szolzsenyicin sokat tudott az iszonyatos megtorlásokról, és nem volt az infantilis életöröm állapotában, mint Laksin az 1950-es években, ahogyan azt a kritikus vallomásából tudjuk. Soha sem válhatott volna a „szocialista realizmus" mesterévé Alekszej Tolsztoj szellemében. Bulgakov *Batum* című színdarabja emberileg érthető tévedés, amiért ostorozta is magát. Nem az a fontos, hogy megírta ezt a darabot, hanem hogy a mű nem volt a hatalom ínyére – hiányzott belőle a *tudatos nemtudás* öröme, az a kívánság, hogy

ne vegyen tudomást arról, amiről tulajdonképpen már mindenki tudott, még a politikától és irodalomtól legtávolabb álló emberek is.

Bulgakov akkor se tudott volna sztálini udvarnok lenni, ha nagyon akart volna. Nem volt olyan alkat. Egy akaratlan gesztus, ami még a *Batum* darabban is megmutatkozik, leleplezte őt. Udvari íróként megszűnt volna Bulgakovnak lenni.

De Szolzsenyicintől és Laksintól eltérően Bulgakov meglátta azt, hogy a világban olyan elképesztő fordulat ment végbe, olyan tektonikus törés, amelynek repedéseiben nagyon messzire ellátni – sokkal messzebbre, mint amit az 1920-as évek „papírmasé racionalizmusa" tett volna lehetővé, amit mellesleg Bulgakov nosztalgiával emlegetett, hiszen az a kisszerű és nevetséges létezés mégiscsak *emberi világ* volt, amelyben ha nem is komfortosan, de némi emberi melegséggel élni lehetett.

Az 1930-as években megnyíltak az ég csatornái és mennydörgés zúdult a földre, helyesebben megjelent a Sátán mint Isten ostora. Félelmetes ezekben az években élni, sok vér és mocsok tapad hozzájuk. Senkinek se kívánhatjuk, hogy a nagy korszakváltások éveiben éljen – a régi kínaiak is így tartották. De a történelem furcsa logikája szerint a társadalmi kataklizmák némely korszakában kitárul a történelmi horizont, és messzebbre lehet látni. Hangsúlyozzuk, hogy *némely* kataklizma ilyen, korántsem mindegyik, hiszen van úgy, hogy a társadalmi katasztrófa a horizont teljes bezárulását eredményezi, amikor olybá tűnhet, hogy egyáltalán nincs is semmi, se múlt, se jövő, se perspektíva – a történelem megállt, megdermedt, eltűnt.

Bulgakovnál éppen, hogy az 1930-as években jelent meg a „nem mérgezett, mondhatni *már* történelmi perspektíva".[28] Hiszen a történelem nem a tények összegyűjtése, hanem éppen a hiteles perspektíva, aminek köszönhetően a tények az *igazság* szintjére emelkednek.

Pontosan ebből a perspektívából ábrázolja Bulgakov Jézus történetét.

Szolzsenyicin azt állítja, hogy Bulgakov regényében Jézust „megalázzák". Ez valóban így van, csakhogy nem az író alázza meg Jesuát, hanem a körülmények. Helyesebben az, hogy nem hódol be az általánosan elfogadott életmódnak. Jesua olyan próféciákat mond a népnek, hogy leomlik a régi hit Temploma, és felépül az új hité. Kajafás meg van győződve róla, hogy ez nagyobb bűn, mint a fegyveres lázadásra való buzdítás. Miért?

„Jesua viselkedése egyáltalán nem az áldozat viselkedése, egyszerűen csak értelmetlen. Nem akarja magát feláldozni, mert naivan hisz abban, hogy sikerül beszédre bírni az embereket."[29] Ez nem sikerül neki – a nép közönyös a kivégzése iránt. Egy lázadás felbujtójának viszont nagyobb sikere lehetett volna. Miért van az, hogy Kajafás mégis Jesuával, ezzel az ostoba, szegény filozófussal szemben kérlelhetetlen?

Ha a főpap elfogadta volna, hogy Isten, a Messiás áll előtte, akkor kötelessége lett volna térdre borulni előtte, és elismerni a hatalmát. Nem Jesua emberfeletti ereje készteti arra Kajafást, hogy a Golgotára küldje

a filozófust. Annál is kevésbé, mert sem Kajafás, sem pedig Pilátus nem ismeri fel a vándorprófétában a nagyság jeleit. Csodákat nem vitt végbe, a Napot sem állította meg. Akkor hát mivel ejtette ámulatba Poncius Pilátust a vándorfilozófus és orvos Jesua?

„A hatalmas élettapasztalattal rendelkező prokurátor, akiben a fejfájása ellenére is pislákol valamiféle abszolút igazság, a hit és a hitetlenség határán hirtelen megérzi ebben a furcsa, gyermekien naiv elesett figurában az erő meglétét, a Római Birodalom és a teokratikus zsidó állam egész építményénél hatalmasabb erő prioritását, mely erő azonban paradox módon erőtlen. Eme erő és erőtlenség rejtélye a regény valódi témája."[30]

Jesua azt hirdeti, hogy minden ember jó. A bölcs, tapasztalatokkal rendelkező Poncius Pilátus és mások számára ez nyilvánvaló ostobaság, hiszen minden ismert *tény* ellentmond ennek. Jesua azonban birtokában van a meggyőzés képességének, máskülönben miért félne ennyire Kajafás a próféciáitól?

Vajon miben áll szavai meggyőző erejének a titka? Kajafás és Pilátus Jesuával szemben az uralkodó hatalom minden előnyével rendelkezik, beleértve az előítélet erejét, melynek igézetében él a tömeg. Ha Kajafás szavai meggyőzőek a tömeg számára, az csak azért lehet, mert e szavak mögött az uralkodó erő tekintélye áll. Mit jelent ez a valóságban? Nemcsak azt, hogy a főpapnak csak egy szavába kerül kivégeztetni bárkit, hanem azt is, hogy a Kajafás szavaival és eszméivel való egyet nem értés – legyen az nyílt vagy burkolt, akár csak gondolati jellegű – az embert a megvetett számkivetett, a pária, a kívülálló szerepére kárhoztatja. Nevetséges lesz mások szemében, és megvetéssel fogják sújtani.

A XIX−XX. század végén az üldözött és meg nem értett zseni alakja közkedvelt irodalmi téma volt. Leggyakrabban művészekre osztották e szerepkört, például Van Goghra. De miért zseni Van Gogh? Ha hiszünk a populista mítoszoknak, amelyet a kortárs média terjeszt, akkor azt kell gondolnunk, hogy a zsenialitás forrása irracionális. A zseni egyfajta szörny, vagy legalábbis ereje valami olyan dimenzióban mozog, amely a józan ész számára nem elérhető. És ami minden bizonnyal a legfontosabb: rendelkezik az *erőszak* képességével. De a James Bond- és Schwarzenegger-féle hősöktől eltérően ez szellemi erőszak. Ez valamiféle tömeghipnózisra való készség – amely nem mutatkozik meg azonnal. Van Gogh és más zseniális alkotók művészete a modern tömegkultúra értelmezésében az a képesség, hogy *uralkodni* képesek az emberek gondolatain és érzésein. Hatalmuk forrása ez a csoda, ami irracionális, inkább gonosz, démonikus, mint jó előjelű. A mai történészek Lenint is ekképp láttatják. Lenin az emberfeletti akarat hordozója.

Jesua hangsúlyozottan gyenge a bulgakovi ábrázolásban. És nem fizikailag. Gyenge főként azért, mert nem támaszkodik erőre, sem a római, se egyéb légió erejére, ahogy nem használja – mai terminológiával élve – a *manipulatív ideológia* erejét sem, vagyis *a pszichikumra való*

ráhatás ilyen vagy olyan irracionális eszközét. Ez utóbbi ott van minden demagóg vezér eszköztárában – beleértve természetesen Kajafást is.

Bulgakov regényében nem halljuk Jesua prédikációit. Nem tudjuk, miről akart beszélni Patkányölővel. Csak azt látjuk, hogy a Pilátussal játszódó epizódban Jesua az emberek fizikai és lelki állapota *megértésének* ritka, szinte csodával határos képességéről tesz tanúbizonyságot. Önmagában azonban ez a képesség még nem elegendő ahhoz, hogy felforgassa Kajafás és Pilátus világát, hiszen ez az *orvos* képessége, aki meggyógyítja az egyes ember egyes betegségét, de nem a világ bajait.

Ha Bulgakov egyszerűen csak azt sugallná olvasóinak, hogy Jesua birtokában van a meggyőzés képességének, de nem bizonyította volna ezt a művészi ábrázolás erejével, akkor nekünk, olvasóknak, ha őszinték akarunk lenni, minden jogunk meglett volna ahhoz, hogy ne higgyünk neki. Ám a nagy igazságot, mely Jesua próféciájában rejlik, a regény megmutatja.

Nem halljuk Jesua *szavait*, de látjuk a tartalmát. Miben? A sátán cselekedeteiben. Ez paradoxon, de reális paradoxon. Ott, ahol Kajafás és Pilátus uralkodik, előbb vagy utóbb bekövetkezik a fordított hullámcsapás, melynek ereje felülmúlja az emberi belátás és ésszerű kontroll minden erejét, de bizonyos megértés számára hozzáférhető. Semmiféle automatizmus nincs a visszaható erő mozgásában, mint ahogyan nem tart örökké a bűnösök bűnhődése sem. Kajafás bizonyára szerencsésen, jólétben élt hosszú élete végéig. Ugyanilyen sors jutott vagy juthatott osztályrészül sok Berlioznak is. De ha minden gazember azonnal megkapná a jól megérdemelt büntetést, akkor már rég szentéletű emberekké váltak volna, hiszen az ilyen semmirekellőkre – ahogy Scsedrin írta – leginkább a testi fenyítés réme hat, és mindig az erősebb oldalára állnak.

Jesua oldalán teljesen más természetű erő áll. Nem a Sötétség fejedelmének a bosszúja, hanem az, amit a klasszikus filozófiában az *objektív igazság*nak neveznek. Utóbbi az emberiség történelmének nagyobbik részében végtelenül gyenge volt, keveseket tudott meggyőzni, és nem tudott érdemben hatni a reális események menetére. Másképp fogalmazva, nem rendelkezett a reális, nyilvánvaló és hatékony alternatíva meggyőző erejével.

Ugyanakkor a világ *eszményi tartalma* nem üres mítosz. De van olyan korszak, amikor ez a tartalom az ellenkezőjén keresztül nyer bizonyosságot, a Sötétség fejedelmének – nevezzük így – cselekedetein keresztül. És vannak olyan, bár ritka és rövid pillanatok, amikor ez az eszményi a saját alakjában (oblicsje) jelenik meg – ezek az *igazság pillanatai*. Az egyik ilyen a kereszténységnek az összes, lehetséges Kajafások szemszögéből váratlan és teljességgel fantasztikus sikere, mely romba döntötte a Római Birodalmat. A siker, ami Berlioz és a „tudatosan passzív magatartásúak" szemszögéből nézve egész egyszerűen nem létezett, hiszen ők csak az erőben hittek, és ezt a hitet igazolta egész élettapasztalatuk. Ha győzött is a kereszténység, akkor sem az *eszme* erejével,

hanem az erőnek, például az osztályérdek erejének köszönhetően, amelyet mesterien az objektív igazság mezébe bújtattak bele.

A tudatosan vállalt passzivitás a maga nemében szintén igazolt. Válaszreakció volt a prédikációra, amelynek értelmében az *igazság* diadalmaskodik a világban, míg a rossz csak bosszantó *bűnbeesés*, melyet a kötelező és adekvát megtorlás követ, ha nem itt, akkor odaát, a transzcendencia világában. Sok nemzedék tapasztalata megmutatta, hogy ez nem így van. Sőt, mi több, az eredendően nemes eszme a jó feltétlen győzelméről és abszolút uralmáról szintén *ideológiává* válhat, ráadásul az uralkodó, elnyomó osztály ideológiájává.

Más szóval az ideális és reális, az igazság és a tévelygés, a jó és a rossz közötti viszonyt nem szabad absztrakt módon megközelíteni, az nem kőbe vésett evidencia. Ezek a viszonyok az emberi történelem örök drámájának elemei. Örök, de nem értelmetlen és nem unalmas állandó ismétlődései és körforgásai. Jesua és Poncius Pilátus vitája – ha hihetünk Bulgakovnak – a mennyben is folytatódik. Abszolút, egyszer és mindenkorra érvényes megoldás nem lehetséges, a vitázó feleknek mégis van *esélyük* a megegyezésre. Hiszen – véli Lifsic, és Onto-gnoszeológiájában meg is alapozza ezt – a világban nincs és nem is lehet végső győzelme az értelem elvének , de mégis a *jónak van gyönge túlsúlya*.

„Azt kell mondjuk – összegzi Mihail Lifsic Bulgakov regényének értelmét –, hogy a bemutatott séma, a jó és a rossz harca, [...] nem fogható fel mégsem szó szerinti vagy naiv értelemben. Ez tradicionális séma, amelyben az író ugyanannyira nem hisz, mint ahogyan nem hisz Hontalan Iván ateizmusában sem.

Minek a szimbóluma a jó és a rossz harca? Csak annak, hogy a történelem a maga sokszínűségében, felfoghatatlanságában, paradoxitásában folytatódik.

Én magam is tudnék számos történetet mesélni (melyek azt a gyanút ébresztenék), hogy talán Kafkától származnak."[31]

*A Mester és Margarita*ban Margarita együttműködik a Sötétség fejedelmével annak érdekében, hogy visszakaphassa szerelmét. Más támaszt nem talál, nem találhat a felkínált lehetőségek közt. De Bulgakov regénye furcsa módon arról győz meg minket, hogy a világ minden fantasztikuma, gonoszsága, irracionalitása ellenére nem „egy zajos, dühödt, értelmetlenség, nem mese, amelyet egy félkegyelmű ad elő".[32]

Jesua háza

Laksinnak és Lotmannak is igaza van és mindenkinek, aki látja a nyilvánvalót: Bulgakov élete végéig őrizte Turbinék „krémszínű függönye" mögött megbúvó zavartalan boldogságának emlékét. Visszatérni ebbe a házba valószínűleg ugyanolyan álom volt, mint az anyai gyöngédség utáni vágyakozás: vonzó, de gyermekien naiv és beteljesületlen álom.

Hiszen a gyermekkorba való visszatérés a veszteséget átélt ember gyerekes reakciója lenne, aki semmit sem tanult népe élettapasztalatából – és nem is bocsátott meg semmit.

Turbinék házának ablakain túl sötétség van, üvölt a szél és tombol a vihar, hallani a közeledő ellenség, a bolsevikok lövéseit, akik valami újat, ismeretlent és halálosat hoznak. Magát az ellenséget nem látjuk, csak az egyik szereplőtől halljuk, hogy Dosztojevszkij egyik, korábban istenhívő parasztjából alakult át. A meggondolatlan társadalmi kísérlet a sötét, szunnyadó erőt anakonda-szörnnyé változtatja, mely őrült tombolásában mindent elpusztít, ami az útjába kerül. Bulgakov későbbi regényeiben a gonosz mind konkrétabb testet ölt. Sarikov személyében követeli a jogait, egy sor érvet vonultat fel saját védelmében, amelyektől Preobrazsenszkij professzor megriad. A Sarikov-kór Preobrazsenszkij professzor házának a betegsége.

És íme az utolsó regény, az író legnagyobb műve. A rossz nem véletlenül becsúszott hiba, nem egy kísérlet terméke, hanem ugyanolyan örök, mint a földi világ. A legnagyobb vétek felszínesen, absztrakt módon ítélkezni jóról és rosszról, pálcát törni felette egy abszolút, moralizáló pozícióból.

Ez nem jelenti a mindent megbocsátás pozícióját, hanem annak megértését, hogy a rossz maga szüli büntetését. Ez ugyanannyira elkerülhetetlen, mint a Föld mozgása. Eközben „mosni a kezet" és kívül maradni az örök történelmen gyávaság, minden bűnnek a leghitványabbika. Még ha ma nincs is alternatívája a bűnnek és a gonoszságnak, még ha a Sötétség fejedelme lép is fel mint az isteni büntetés, a jónak és az igaznak szintén vannak jogai, és az utolsó szó mégis az övék. A jóság és az igazság nem bosszúvágy, mely az erőszakra támaszkodik, hanem az arra való képesség, hogy *beszédre bírja* azt a világot, amely a házad ablakán túl tárul fel – egy végtelenül gazdag, bonyolult, káprázatos, bűnös és gyönyörű világot. A legnagyobb ostobaság és a bűnök forrása a félművelt emberek önelégültsége, akiket elvakít saját házuk látszólagos jóléte, mely jólét azon alapul, hogy nem akarják megérteni, nem akarnak tudomást venni a házukon kívül történtekről. Hiszen csak a magánélet határain túl zajló eseményekben lehet megbékélést találni, ami nem az ostoba ember szégyenteljes boldogsága, aki nem szokott hozzá a rendhagyó jelenségekhez és ezért túljárt a saját eszén is, hanem annak a nyugalma, akinek egyidejűleg sikerült a központba kerülni és részévé válni annak a hol kihunyó, hol meg újra lángra kapó, végtelen egésznek, amely a szenvedés és boldogság, értelem és zagyvaság örök és múló forrása.

Valóban Bulgakov háza-e az a „belső, zárt, védettséget jelentő tér", amiről Jurij Lotman ír? Lehet-e a „zárt tér", ahol megpróbálnak elbújni a való világtól – a veszélyes, paradoxitásában és kimeríthetetlenségében vonzó világtól – a kultúra, az alkotás és a harmónia szinonimája? Lehet, abban az esetben, ha a kultúrát és az alkotást úgy értelmezzük, ahogy

Bulgakov egyik hőse, aki öntudatlanul is félt a „házán" túl kezdődő léttől, értelme mesterséges konstrukcióival elkerítette magát tőle, és ezért – ahogy Woland mondja – nyomtalanul eltűnt a létből.

Bulgakovnak nem volt háza, ha ezen olyan teret értünk, amelyben boldog lehet az ember. Bulgakov természetesen boldogtalan volt.

De vajon előnyben részesítenénk-e a szerencsétlen és hontalan Bulgakovval szemben a mai boldog Berliozt, még ha saját, jól védett villát építtetett is fel?

Ez az egyik olyan kérdés, amelyre nem hogy nem tud válaszolni a posztmodern vagy az ellentétpárokban gondolkozó strukturalizmus, de hasonló kérdések egyszerűen nem is léteznek számukra.

Ugyanakkor a posztmodern közelebb áll a közvetlen realitáshoz, mint például Bulgakov; a történelem végének liberális feltételezéséhez, amikor nemcsak Jesua, de a Sötétség fejedelme is levéltárakba kerülnek, és jobb esetben is csak szimulakrumként, azonosságként léteznek. Ha az utóbbiak, Szókratészhez hasonlóan, a tagadás kategóriájával és gyakorlatával próbálják magukat megkülönböztetni ellentéteiktől, akkor a kultúra, a politika és a mindennapi élet sikeres emberei – Deleuze szerint – csak a kiemelkedést, a kiválást, a kitűnőséget ismernék. Berlioz minden kétséget kizáróan nemcsak Jesuától különbözik, de Poncius Pilátustól is, aki képes párbeszédet folytatni egy furcsa prófétával. De ha Bulgakov regényének művészi középpontja annak bizonyítása, hogy az első és második közötti különbség nem merül ki az egyszerű különbözőségben, hogy a köztük lévő viszony akkor, amikor a Berliozok győznek, elkerülhetetlenül villámcsapást szül, és a Sötétség fejedelmének eljövetelét eredményezi, akkor a posztmodern számára a modern dráma összes szereplője csupán csak különbözőséget mutat, és semmi többet. Nincs villámcsapás. Vér ugyan továbbra is folyik, de nincs és nem is lehet többé *költői igazságosság*.

A 2001. szeptember 11-i amerikai események félelmetes emlékeztetők arra, hogy a történelem hegeli esze, mely Isten ostoraként lesújtott, még nem a múlté. Sajnálatos módon a világ civilizált közösségének válasza a terrortámadásra pontosan olyan volt, amilyenre számítani lehetett. Az erőszakra erőszakkal válaszoltak. De hogyan másképp?

Az általános vélekedés szerint a modern terrorizmus melegágya a Föld népességének túlnyomó többségét fenyegető szegénység: ez a hányad nem tartozik az emberiség *arany* milliárdjához. De ez nincs teljesen így. Ahhoz, hogy a félénk Akakij Akakijevics csinovnyikból démonikus erő váljon, az emberi megalázás legfelső fokáig kellett elvinni őt. A szegénységet még elviselte volna.

A világtörténelem későbbi eseményei – különösen a XX. századi – megmutatták, hogy a megalázottak és megszomorítottak, ahogy azt Dosztojevszkij előre látta, megteremtik a tiszta gonoszság ördögi erejét, az odúlakó önmagáért való gonoszságát. Ezt a gonoszságot a gyűlölet táplálja, gyűlölet minden iránt, ami a megalázott plebs fölött áll, de ki-

váltképp erős az ellenszenv a műveltséggel, a tehetséggel szemben. A gyűlölet egyenes arányban nő az irigységgel minden iránt, amit ezek az eltaposott emberek nehézség nélkül − akik, Sarikovhoz hasonlóan, már képtelenek emberré válni − használni tudnának, amit esetünkben a professzor lakása szimbolizál a modern posztindusztriális társadalom kényelmével és egyéb jó oldalaival együtt, beleértve a tömegkultúrát is. Ez az irigység a gyűlölet formáját ölti. A vallási fanatizmus őszinte gyűlölete minden iránt, ami Nyugatról jön, vitathatatlan, mint ahogyan vitathatatlan a mélyen megbúvó forrása, az irigység is. A irigység a plebejusoknak és a lumpeneknek a műveltség, a tudomány, a civilizáció egésze iránt táplált gyűlöletük nem egyetlen, de nagyon is fontos forrása. A *Kutyaszív* című elbeszélés nagyszerű illusztrációja ennek a tézisnek.

Bulgakov művészete azonban több, mint banális, közismert igazságok illusztrációja. Cáfolja a felszínes következtetéseket, amelyek könnyen levonhatók a bulgakovi szatíra és fantasztikum szüzséjéből. A Sarikovkór világbetegsége nem gyógyítható a sebész szikéjével. Részben azért, mert a betegség egyik forrása éppen a szikében keresendő, helyesebben a modern természet- és humántudományok tudatosan vállalt passzivitásában. A passzív magatartás és annak betetőzése, a posztmodern a mindennemű nihilizmus ismert maximájára vezethető vissza: ha nincs igazság, akkor mindent szabad. Ennek a filozófiai irányzatnak klasszikus képviselői a XIX. század végi Oroszországban Szaltikov-Scsedrin szerint a „szutykos" Kolupajev és Razuvajev voltak. „Egész vidám Oroszhonban, Mescsanszkijtól Kunavinig hallatszik a kiáltás: jön a szutykos! Jön, és a kérdésre, mi az igazság? határozottan és szigorú pontossággal felel: a talponálló és a bögrecsárda!

Az elveszett emberek tolonganak és várakoznak az alkoholmámoros győzelem hangos és édes előérzetében [...] Jól tudják, hogy a »szutykos« egyáltalán nem azért jön, hogy elhozza számukra az »új szót«, hanem csakis azért, hogy megmutassa nekik, hol van a kutya elásva. Azt is tudják, hogy éppen rájuk fog legelőször is lecsapni, hogy aztán akadálytalanul végezhesse el a kendőzetlen vérszívási kísérletet. A tény cáfolhatatlansága olyannyira evidens, hogy eszükbe se jut védekezni. Jön a »szutykos«, tetőtől talpig meztelenül, erős kézzel, korgó gyomorral – jön és mindent beszlopál! Mindössze ennyi az egész."[33]

Az író tévedett – a „szutykosnak" ellenálltak, s ez vezetett a két alulról és az egy felülről jövő forradalomhoz (utóbbi az 1930-as évek elején); közel hetven évnyi szovjet hatalom után pedig ez teremtette meg a talajt a világtörténelemben precedens nélküli gazdasági, politikai és ideológiai hatalommal bíró új „szutykos", helyesebben, az „új orosz" eljöveteléhez. Nemcsak az erőre támaszkodva győzedelmeskedett, hanem elsősorban morális, és – bármilyen furcsán hangzik is – intellektuális győzelmet aratott. A „mi az igazság?" kérdésére a jelcini idők liberális ideológiája teljességgel Szaltikov-Scsedrin hősének szellemében azt felelte: talponálló és bögrecsárda! Ami a mai politológia és posztmodern nyelvére

lefordítva annyit tesz, hogy önmagában az igazságra irányuló kérdésnek nincs értelme, sőt, mi több, a kérdés a totalitarizmus felelősségét magán viselő metafizika és klasszikus filozófia útvesztőjébe vezet. A totalitarizmus sötét örökségétől szabadulni vágyó Oroszországot az elterjedt liberális logika értelmében csakis az „új oroszok" hatalma mentheti meg. És minél „szutykosabb", elvtelenebb és kegyetlenebb lesz ez a hatalom, annál gyorsabban és szilárdabban térhetünk vissza abba a történelembe, amelyet a bolsevikok bűnös módon megakasztottak. Ez pedig nem más, mint a civilizáció korszaka, azaz a modern kapitalizmusé. Igaz, időről időre maguk a liberális politológusok, akik higgadtan elmélkednek arról, hogy az Oroszországban most megvalósuló reformok radikális módon csökkentik a népesség számát, mintegy észbe kapva kiáltanak fel: „Ez a diskurzus az emberevők beszélgetésére emlékeztet!". De lám, nekünk más nem adatott – zárják le a vitát. A „szutykosok" hatalmának nincs alternatívája. Nemcsak a gazdasági és politikai, de a szellemi szférában sem. Az igazságra irányuló kérdést mint jogosulatlan és provokatív kérdést zárójelbe kell tenni. Sarikov számára az igazság az, ami rá nézve hasznos, a hazugság pedig az, ami neki káros.

Ahhoz, hogy Hontalan Iván megtalálhassa önmagát és mesterét, el kellett magát vágnia a Sarikovoktól, nem a szó fizikai értelmében, hanem magából kellett „kihasítania" Sarikovot. Szert tenni egy házra, de nem a szolga jogán, mint egy hűséges kutya, hanem egyenlő félként, lehetséges utódként. Az írót pedig beengedni a házba, hisz mindenki számára van benne hely. Ez nem Turbinék háza. Ez a vándorló, hontalan próféta, Jesua háza, jobban mondva Templom, melyet a régi, omladozó, magát is túlélt hit, az egykori igazság helyén kívánt felépíteni a filozófus.

Jesua temploma mindenki számára nyitott − függetlenül a nemzeti hovatartozástól vagy az emberek hierarchiában elfoglalt helyétől. Mert minden ember jó. Pontosabban, jókká válhatnak, ha „beszédre bírják" őket – ahogyan Jesua tette. De egy ilyen beszélgetéshez speciális feltételek szükségeltetnek. Kit tudott beszédre bírni a szerencsétlen próféta azok közül, akik keresztre feszítve, kínok között haldokoltak étlen-szomjan? Hontalan Ivánnak sok rendhagyó eseményt kellett megélnie ahhoz, hogy meglássa a Mester igazságát. És vajon minden igazság feltárult-e előtte, miközben Ponirev professzorrá változott? Professzorként mindent elfelejtett, ami vele történt. Mint Sarikov gazdája lábánál, akit csak a rossz időben feltörő főfájás emlékeztetett a múlt rendhagyó történéseire. Ahhoz, hogy visszatérjünk az emberi kultúra világába, ahhoz, hogy belépjünk Jesua Templomába, nem elég a történelem professzorának lenni. Meg kell őrizni az emlékezetet vagy újra vissza kell azt hódítani.

Az emlékezet csak azok számára adatik meg, akik maguk is istenné válnak. Akik végigmentek a kereszt útján. Istenné válni annyit jelent, hogy önmagadban a teljes világra lelsz, lefejtve az egyéni ambíciókat. Hontalanná válni, mint Jesua? Igen, de eközben nem Hontalan Ivánná alakulni, aki hivalkodik a nyomorával, és mint egy lobogót, úgy hordozza

azt. Olyan közös házat vagy templomot kell felépíteni, amely egyúttal a saját lakhely meglétét is feltételezi, elég kényelmeset ahhoz, hogy emberi életet lehessen élni benne, hogy szabadon lehessen alkotni és gondolkodni.

Az ilyen közös ház felépítésének kísérlete szörnyszülöttet eredményezett. Ez is igaz. Ahogy az is helytálló, hogy ez a kísérlet tette lehetővé, még ha csak a távoli jövőben is, a Mester és Hontalan Iván szövetségét. Egyenlőségi alapon és jogon szerveződő szövetség a korábbi ellentétek egysége helyett, ami a gazda–isten és a hozzá hű kutya–szolga között állt fenn. Az ilyen jövőbeni szövetség perspektíváját Bulgakov, az író nem Engelsnek Kautskyval folytatott levelezéséből olvassa ki, hanem a világtörténelemből. Végeredményben az az ember került ki győztesként, aki először nyújtotta kezét mindenkinek – Poncius Pilátusnak, a Patkányölőnek és Lévi Máténak. Ezért halt meg. Ezért győzött.

Kezet nyújtani annyit jelent, mint észrevenni a szörnyetegekben a lehetséges tanítványokat és szellemi örökösöket. És meglátni a társadalmilag közel álló „kultúrlényekben" e jövőbeni szövetség lehetséges akadályait. Helyesebben: megérezni a „kultúrában", amellyel ezek az emberek kérkednek, az üresség leheletét. És megtagadni a gazda és a szolga jól bevált szövetségét. Megszabadulni attól az elképesztő gőgtől, ami a mocsokból emelkedik ki, hogy aztán lábbal tiporja a professzorokat és kultúrájukat. Egyszóval magunkba olvasztani az igazság teljességét, amelyet egyetlenegy tankönyv vagy könyv sem foglal magába. Még a leghatalmasabb és legszentebb könyv sem, amelyet Lévi Máté írt, aki ráadásul sok mindent össze is kavart benne. Hiszen az igazság teljessége más könyvek számára is hagy helyet. Beleértve Engels levelezését

Mihail Bulgakov szobra Kijevben

Kautskyval, amelyet a professzor olyan finnyásan a tűzre dob, el se gondolkodva azon, milyen példával szolgál ezzel az árgus szemmel figyelő Sarikovnak.

Félt-e Bulgakov a tömegtől? Igen, félt. És ez a félelem tette konzervatívvá. Elpusztítják a Házat? De Bulgakov háza már a kezdetektől különbözött Turbinék házától. A legfontosabb, ami oly vonzóvá teszi az utóbbit, a becsületesség, a közvetlenség, az önzetlen emberi kapcsolatok melegsége. Mi fenyegette ezt a kis szigetet? A falain túli sötét őserő. A család egyik tagjának az árulása. Petljura, a németek – mindez nagyon elvont. A bandavezérek árulása. A *Turbinék végnapjai* című darabban az események értelmezésében Bulgakov még közel áll a nemzeti múlt azon felfogásához, amelyet a peresztrojka liberális ideológiája és Szolzsenyicin, a *Vörös kerék* írója vallott.

De Turbinék házát szétzúzták – és kezdődött a „lakáskérdés". Kik lesznek Bulgakov házának leendő lakói? Poncius Pilátus, Iván. Végeredményben az összes ember, beleértve azokat is, akiknek Turbinék házában csak a szolga, a hűséges kutya szerepe jutott. *Bulgakov* éppen akkor *szűnt meg félni a felkelő tömegektől*, amikor ez a felkelés a Szovjetunióban a legszörnyűbb formákat öltötte. És nem azért nem félt tőle többé, mert nem vette észre a szörnyűségeket, mert elvakult volt, vagy mert semmit sem tudott. Megértette a gonoszt – ez a rejtély nyitja.

Ami a legszörnyűbb lehet a tömegek felkelésében, az Berlioz. De ne démonizáljuk tovább ezt az üres alakot. Berlioz aktívan cselekvő üresség. A semmi. Az a semmi, amit Heidegger démonizált. A lét, amely hallgat. Bulgakov számára ez azonban még nem a teljes lét. Nem a teljes, az egész lényeg, ezért nincs halált hozó, „nyugodt" borzalom, ami mögött a fehér üresség van.

A sor Vaszilij Ivanoviccsal kezdődik, majd a Sarikov–Preobrazsenszkij párocskán keresztül folytatódik, át Berlioz–Hontalan Iván kettősén, hogy végül Bulgakov eljusson az ő Jesuájáig. A holt hit, a posztmodern átkozott istene és annak másik oldala, a véres irracionalitás helyett káprázatosan élő történelmet kapunk. Bulgakov fantasztikus prózája az irracionalizmus és a misztika ellentéte (ha az utóbbin az értelmetlen lét apologetikáját értjük). Az elbeszélésmód töredezettsége, a lét szilánkjai egységes egészbe rendeződnek. *Igaz, egyik bulgakovi hős sem képes önmozgásra, fejlődésre.* Ha nem jön a Sátán, minden a helyén maradt volna – a mindenható Berlioz is, aki pórázon vezeti Hontalant. Üres és reménytelen kép volna ez. A széllökés fellebbenti az örök történelem függönyét. Így volt, így lesz. Nem rosszabb, mint korábban. De nem is jobb. Az 1930-as évek erős széllökésének köszönhetően Bulgakov bevonult a világtörténelem Házába.

Jegyzetek

[1] Hetényi Zsuzsa fordításában Gömböc (– *a ford.)*.

[2] Himics felhívja a figyelmünket arra, hogy Berlioz „üres testű" név: „Az üres testű nevek – írja V.V. Himics – olyanok, mint az öregek az élet bálján: a zene

már elhallgatott, a gyertyák kihunytak, de ők még mindig esetlenül toporognak a bálteremben." Ld. Himics, V.V.: *Bulgakov „furcsa realizmusa"*. Jekatyerinburg, 1995. 202. Az egyik utolsó szövegvariánsban Bulgakov Csajkovszkijra változtatta Berlioz nevét, később azonban visszatért az eredeti változathoz.

[3] Hegel: *Esztétika*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1980. III. kötet, 423. (Fordította: Szemere Samu.)

[4] Uo.

[5] Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Európa, 2004. 477. (Ford.: Szőllőssy Klára.)

[6] Lifsic, Mihail archívuma, M. A. Bulgakov dossziéja.

[7] Bulgakov szerint vannak világtörvények és van a Világegyetem saját értelme, sajátságos célszerű berendezkedése, amely biztosítja az őt alkotó elemek harmonikus fejlődését, és – ahogyan többször is megmutatkozik az író regényeiben – a lét e legmagasabb fokú eleve elrendeltsége mélységes humanizmussal van átitatva.

[8] Ld. Laksin, V.: *Berega kulturi* (A kultúra partjai). Moszkva, 1994. 267–268.

[9] Uo. 268.

[10] Lifsic. Archívum, 244-es „Bulgakov 2" mappa.

[11] Uo. 3.

[12] Uo. 3.

[13] Uo. 1.

[14] Uo. 5.

[15] Uo. 5.

[16] Uo. 2.

[17] Uo. 2.

[18] Uo. 1.

[19] Uo. 5.

[20] Uo. 6.

[21] Uo. 3.

[22] Uo. 1.

[23] Uo. 1.

[24] Uo. 2.

[25] Idézi Laksin, V.: *Berega kulturi* (A kultúra partjai). Moszkva, 1994. 334.

[26] I. m. 262.

[27] Lifsic. Archívum, 244-es „Bulgakov 2" mappa, 6.

[28] Uo. 4.

[29] Uo. 3.

[30] Uo.

[31] Uo. 6.

[32] Uo.

[33] Szaltikov-Scsedrin M. Je. M., 1988. 427.

(Fordította: Vértes Judit és Baráth Katalin)

(A tanulmány a szerző *Posztmodernyizm i ruszkij „tretyii puty": Tertium datur rosszijszkoj kulturi XX veka* [Moszkva, Kulturnaja revoljucija, 2007] c. monográfiája Bulgakov-fejezetének a szerző engedélyével rövidített, szerkesztett változata.)

Környezetvédő-e a gyerekgyilkos?

– Ha ez így megy tovább, mi már nem fogunk nyugdíjat kapni.
– Ez az optimista forgatókönyv.
– Miért? Milyen a pesszimista?
– Hogy addigra már nem lesz emberiség.
(Frissdiplomások beszélgetéséből)

Arra a kérdésre, hogy mi 1968 legjelentősebb eseménye, az emberek többsége feltehetően a prágai tavaszt vagy a párizsi forrongásokat említené. Pedig 1968 valószínűleg legjelentősebb eseménye, hogy megalakult a Római Klub, az a csoportosulás, amely először nézett szembe szisztematikusan az emberiség fennmaradásának veszélyeztetettségével.

A Római Klub tucatnyi kutatást végeztetett és hozott nyilvánosságra. Legfontosabb közülük *A növekedés határai* (1972) című könyv. A Meadows-házaspár vezette kutatócsoport akkor az alábbi főbb következtetésekre jutott:

– A Glóbusz teherbíró képessége véges. Véges rendszerben nem lehetséges végtelen növekedés.

– A növekedés vége összeomlással vagy „rendszerváltással" (egyensúlyi társadalom létrehozásával) fog bekövetkezni. Ez utóbbi a gazdaság növekedésének és az emberiség létszámbeli növekedésének szándékos meggátlását jelenti.

– Az egyes célkitűzéseket abból a szempontból kell minősíteni, hogy akadályozzák-e a Glóbusz hosszú távú egyensúlyának kialakulását.

– Ha nem teszünk eleget a problémák megoldásáért, akkor sokat teszünk a súlyosbításukért. Ez „azt jelenti, hogy az összeomlás kockázatának növelése mellett döntöttünk". Hosszú távú elköteleződés hiányában cselekedeteink az összeomlást segítik.

– Az összeomlás elkerüléséért (az életben maradás jogáért) bizonyos emberi jogokat (egyéni szabadságjogokat) kell adnunk cserébe.

A növekedés határai megjelenése után három évtizeddel Meadows-ék az eltelt időt eltékozolt jövőnek nevezik, abban az értelemben, hogy az akkor még meglevő túlélési lehetőségek jelentős része időközben elenyészett.

Az 1990-es években Mathis Wackernagel és csapata kidolgozta az „ökológiai lábnyom" fogalmát és kiszámításának főbb paramétereit. Az emberiség ökológiai lábnyoma a Glóbusznak az a területe, amelyet mindenkori életmódunk igénybe vesz. Egyebek mellett magába foglalja a felhasznált gabonát, takarmányt, halállományt, faanyagot éppúgy, mint a kibocsátott szennyező anyagok semlegesítéséhez szükséges forrásokat. Különböző mérések, számítások szerint körülbelül 1980-ig az emberiség terjeszkedéssel növelte az ökológiai lábnyomát. Ekkorra azonban a Föld telítődött, és nincs tovább hova terjeszkedni. Ám a növekedés azóta sem állt meg, sőt, még inkább felgyorsult. Minden esztendőben közzéteszik, hogy a harmadik negyedév valamelyik napján (2010-ben augusztus 21-én) teljesítettük az éves fogyasztási tervet és átléptünk az emberiség tőkéjének felélésébe. Ez a tőke maga a Glóbusz, amellyel szemben tartós túlfogyasztás nem lehetséges. Azt is mondhatnánk, hogy túlfogyasztásunknak a jövő nemzedékek isszák meg a levét: az ő rovásukra történik. Másként fogalmazva: ellenszolgáltatás nélkül, hitelbe fogyasztunk – amely hiteleket azután (az életszínvonal radikális csökkentésével) a következő nemzedékeknek kell visszafizetnie.

Tapasztalva a földi kapacitások felélését, különböző – az emberiségért aggódó (ezért Glóbuszvédő) – elemzések bevezették a fenntartható bolygó fogalmát, és körvonalazták e fenntarthatóság kritériumait. Rámutatnak, hogy a Föld olyan rendszer, amelynek működésében megbomlott az egyensúly, de az – az emberiség alkalmazkodása vagy elpusztulása árán – szükségképpen helyre fog állni. Egy fenntartható társadalomra, fenntartható rendszerre való áttérés révén lehet elérni a természeti-környezeti egyensúly helyreállítását. Ez azonban a túlhasználás, „tőkefelélés" beszüntetését, sőt, az eltékozolt hitel gyors visszafizetését is jelenti. A fenntartható társadalom két legfontosabb alappillére:

– olyan gazdasági rendszer, amely korlátozza a növekedést;

– az emberiség szaporodásának szabályozása, korlátozása. (Az *Ötven egyszerű dolog, amit a Föld védelmében tehet* című kiadvány szerint minden nő legfeljebb két gyereket vállalhat.)

Tehát az egyetlen lehetséges megoldás: kisebb étvágy és kevesebb száj.

Meadows-ék is úgy számolnak, hogy átlagosan maximum két utód az, amit a bolygó még elvisel. Ha ez így van, akkor szembe kell nézni egy kiélezett dilemmával. Elegendő-e az önkéntes önkorlátozás? Az ösztönös és tudatos születésszabályozások spontán összegeződése elvezet-e a fenntartható társadalom által igényelt állapothoz? Vagy csak valamiféle világkormány tud gondoskodni arról, hogy egyetlen anya se szüljön harmadik gyereket, illetve a renitens módon mégis megfoganó-megszülető gyerekek – környezetvédelmi megfontolásból történő – kiiktatásáról?

(A drasztikus születéskorlátozás alternatívája nem pusztán elméleti felvetés. Van, ahol – a tendenciát tekintve – már megvalósult. Kínában

főszabályként családonként csak egy gyerek engedélyezett, amit szigorúan is vesznek. Kivételt képez például, ha a szülők – amennyiben az érkező hírek igazak – megvásárolják utódjuk élethez való jogát. Ami arra figyelmeztet, hogy adott esetben egy fix kvótát megkövetelő világkormány eltökéltségét is keresztezhetik bizonyos üzleti-kereskedelmi mozgások.)

Vége?

Két bolygó találkozik.
– Mi van veled? Nem nézel ki valami jól!
– Képzeld, homo sapiensem van.
– Szegény, az nagy baj. De ne aggódj, hamarosan elpusztul!

„Vége?" – teszi föl a kérdést egy könyv címe az emberiség létezésével kapcsolatban. Milyenek az esélyei a következő nemzedékeknek az életben maradásra? A könyv következtetései szerint nagyon rosszak. Ha így folytatjuk tovább, akkor belátható időn belül az emberiségnek VÉGE.

Az ipari civilizáció által alkalmazott technikai eljárások felborítják a természet egyensúlyát, és katasztrófát idéznek elő az ember földi környezetében. A civilizációnk okozta levegőszennyezés veszélyezteti az élethez szükséges oxigénkészletet. A civilizációnk okozta talajszennyezés tönkreteszi az élelmiszerek előállításához szükséges termőföldet. A civilizációnk okozta vízszennyezés veszélyezteti a rendelkezésre álló ivóvízkészletet. (Az ENSZ Környezetvédelmi Programja megállapította, hogy a jelenlegi fogyasztási szokások megtartása esetén 2025-re a Föld lakosságának kétharmadát érinteni fogja valamilyen vízkorlátozási intézkedés.) Stb.

Az emberiség „ökológiai lábnyoma" az utolsó negyven évben több mint háromszorosára nőtt. Az egy főre jutó 1,8 hektár biológiailag aktív terület helyett fejenként átlag 2,2 hektárt használunk. Az arányok tovább romlanak. Egyrészt civilizációnk mindennapi működése lendületesen növeli a bolygó ökológiai terhelését. Másrészt az emberiség lélekszáma is rohamtempóban gyarapodik.

A modern környezetszennyezés alapvető sajátossága a károk globalizálódása: a helyi szennyezések környezetkárosító hatásainak jelentős része – közvetlenül vagy közvetve – az egész Földre szétterül. A következményeket a jelenlegi, de különösen a közeljövőbeli emberiség egésze kénytelen elszenvedni. A környezetkárosítás növekedésével (illetve a természet visszacsapásainak súlyosbodásával, a természetrombolás emberellenes hatásainak megtapasztalásával) párhuzamosan bizonyos körökben egyre inkább tudatosodik a környezeti válság léte és mélyülő tendenciája. A válaszok, az elméleti és gyakorlati reagálások igen különbözőek.

Nem akar a környezetrombolásról beszélni az, aki nem akar a kapitalizmusról beszélni.

(Horkheimer parafrázis)

Egy antik filozófus szerint kezdetben voltak a végtagok, törzsek, fejek, szemek stb., majd amikor ezek egymásra találtak és egységes testekké álltak össze, létrejöttek az élőlények. A konkurens értelmezés szerint viszont az egyes tagok, szervek már eredetileg is csak élőlények szervezetének részeiként léteztek. A két értelmezés felidézését a mennyiségi és a minőségi szemlélet különbségének illusztrálására szánom.

A mennyiségi szemlélet – kimondva-kimondatlanul – a részmegoldásoktól, a részproblémák orvoslásától várja a kiutat. Egészséges egész – úgymond – a részek külön-külön történő meggyógyítása révén keletkezik. A minőségi szemléletben viszont a részek betegsége úgy jelenik meg, mint amit magának a szervezetnek a betegsége idéz elő. Ezért az egyes részeket meggyógyítani sem lehet egyesével, hanem csak az egész, a szervezet struktúrájának rendbetételével. Mivel ez az értelmezés kizárólag a teljes megoldást (illetve a teljes, strukturális megoldásból való kiindulást és hozzá való közeledést) tartja eredménynek, abból vezeti le a szükséges részmegoldásokat.

A mennyiségi szemlélet másik sajátossága, hogy hajlik az alábbi feltételezésre: a folyamatosan keletkező bajok utólagosan is orvosolhatók. (A baj ugyan megtörténik, de – semlegesítve a következményeket – helyreállítjuk az eredeti, „bajmentes" állapotot.) Ezért gyógymódja a rendszer keretein belül marad, annak alapjait nem kérdőjelezi meg, nem érinti. A minőségi szemlélet ellenben egyértelműen a baj keletkezésének, újratermelődésének radikális megelőzésére helyezi a hangsúlyt, és erre a feladatra koncentrál. Így elkerülhetetlenül a fennálló rendszer egészével kerül összeütközésbe.

Témánk szempontjából alapvető kérdés: A részleges környezetvédelmek (a környezetvédelmi részproblémák megoldása) spontán összegeződése elvezet-e a Föld (ezáltal az emberiség) megvédéséhez?

A környezetvédelem és a Glóbusz védelme nem ugyanaz. A szakirodalomban többé-kevésbé elválik egymástól a bolygószintű (planetáris, globális) és a részleges környezetvédelem problémája. Vagy a teljes testre, vagy a test egyes tagjaira összpontosítjuk a figyelmünket. A bolygószintű megközelítés (és elköteleződés) abból indul ki, hogy a Föld, a földi élet egésze van veszélyben. Ezért csak azt tekinti környezetvédelmi megoldásnak, ami bizonyíthatóan az ember által megbontott globális egyensúly helyreállítását szolgálja. Radikálisan egyértelmű kérdésfeltevést, probléma-megjelölést, és radikálisan következetes (elméletileg kíméletlen) válaszadást követel.

Más a helyzet a környezetvédelem részleges formáival. Ezek valamilyen részterületre szakosodnak. Megteszik a maguk talajvédelmi, levegővédelmi, vízvédelmi, génvédelmi vagy újrahasznosítási stb. erőfeszítéseiket, de ezek az erőfeszítések nem kapcsolódnak össze: nem erősödnek egyetlen, szerves mozgássá, mozgalommá. Még az ökumenikus ökológia is legfeljebb a *„Zöld kapitalizmus”* (J. Heartfield könyvének címe) eszméjéig jut el, nem pedig a következetesen végigvitt, bolygószintű környezetvédelem gondolatáig és gyakorlatáig.

Némely környezetvédő azzal gondolja védelmezni a Glóbuszt, hogy védi a természetet. Némely környezetvédő azzal gondolja védelmezni a Glóbuszt, hogy nem a természetet védi. (Meglátása szerint a Glóbusz megvédését maga a fennálló társadalmi struktúra gátolja meg, zárja ki.) A minőséginek nevezett környezetvédelem a környezetrombolást nem környezetvédelmi, hanem alapvetően társadalmi, azaz termelési-fogyasztási rendszerproblémának tekinti. A valóban eredményes környezetvédelmet csak a társadalom szerkezetének, a rendszer struktúrájának megváltoztatásával tartja lehetségesnek.

Pillantsunk bele a környezetvédelmi beállítódások alaptípusaiba!

I.1. A környezetkárosítás csökkentése
(Semmi kétely – teljes siker)

I.1.1. Én csökkentem a környezetkárosítást

Vannak, akiket nem hagy érintetlenül a természeti környezet károsításának tapasztalata. Segíteni akarnak, ezért saját, mindennapi életükben környezetkímélő eljárásokat alkalmaznak. (Takarékoskodnak a termékekkel és nyersanyagokkal, csökkentik az energiafogyasztásukat, szakszerűen kezelik a veszélyes hulladékot, szelektíven gyűjtik, illetve újrahasznosítják a háztartási szemetet, „újrapapírt” használnak, papíralapú helyett elektronikus levelezést folytatnak stb.) Időnként mintegy „alamizsnát adnak” a szűkölködő természetnek. Tudják, hogy ezzel nem szüntetik meg a természeti környezet károsítását, hiszen nem képesek valamennyi környezetkárosító tevékenységükről lemondani. Tudják, hogy azért sem akadályozhatják meg a környezetrombolást, mert csak a saját hatókörükben van módjuk környezetbarát eljárásokat előnyben részesíteni, ami nem változtatja meg a többiek viselkedését: nem vezet arra, hogy valamennyien felhagyjanak a környezetrombolással. De legalább megpróbálják alkalmilag csökkenteni a természeti környezet károsítását, legalább részben és ideiglenesen mérsékelni tudják azt.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy mellőzzenek néhány környezetkárosító gyakorlatot. Ha ez sikerül nekik, elégedettek lehetnek, hiszen a céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lenne kör-

nyezetkárosítás, de – meggyőződésük szerint – csak a kisebbik rossz valósítható meg. Nevezetesen: ha ritkábban és kisebb mértékben történik a természeti környezet károsítása.

Nem logikátlan, ha valaki, akinek fontos a természeti környezet kímélése, mindennapi élete során arra törekszik, hogy a saját viselkedését, fogyasztását természetbarátabbá tegye. Meggyőződése szerint cselekszik a természeti terhelés mérsékléséért.

I.1.2. Mi csökkentjük a környezetkárosítást

Vannak, akiket gyötör a természeti környezet károsításának tapasztalata. Segíteni akarnak, ezért összefogást tartanak szükségesnek a környezet védelméért. Környezetvédő szervezetek, mozgalmak tevékenységében vesznek részt. Természetvédelmi témájú rendezvényeket szerveznek, természetvédő akciókat indítanak. Célzott megmozdulásokkal, kampányokkal csökkentik a környezet terhelését. Tudják, hogy ezzel nem szüntethető meg a környezetrombolás, hiszen csak keveseket képesek mozgósítani. Tudják, hogy ezekkel a módszerekkel nem lehet a környezetrombolást felszámolni: csak a természetkárosítás egyik-másik területén tudnak részleges és alkalmi eredményeket felmutatni. De legalább ezeken a területeken sikerül a pusztítást valamelyest enyhíteni.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy időről-időre enyhítsenek a környezet terhelésén. Ha ez sikerül nekik, elégedettek lehetnek, hiszen a céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lenne természetkárosítás, de – meggyőződésük szerint – kisebbik rossz, ha kisebb károsítás történik, és kevesebbszer.

Nem logikátlan, ha valaki idejének és energiáinak egy részét a szervezett környezetvédelemre fordítja. Saját meggyőződésének megfelelően vesz részt a természetvédelemben.

I.1.3. Ők csökkentsék a környezetkárosítást

Vannak, akik úgy gondolják, hogy a környezetrombolás problémáján nem magánszemélyek vagy civil szervezetek önkéntes cselekedeteivel, hanem politikai eszközökkel kell segíteni. A jó szándékú önkéntesség csak esetlegesen és keveset képes változtatni – továbbá azt is csak néhány területen. Egy ökológiailag érzékeny kormányzatnak viszont megvannak az eszközei arra, hogy hatékony környezetpolitikát folytasson. Ezért jobbak a környezetvédelem esélyei, ha nem pusztán személyes jóindulatra (illetve társadalmi szervezetekre, civil összefogásra), hanem kormányzati politikára (állami ökopolitikára) épül, és állami erőszakra támaszkodik. Az államhatalomnak megvannak az eszközei arra, hogy – ilyen szándéka esetén – környezetpusztító eljárásokat megakadályozzon, betiltson, utólag szankcionáljon.

Ebből következően olyan pártot kell kormányzati helyzetbe juttatni, amelynek reményteljes az ökopolitikai programja. Ha pedig a politikai kínálatban nem létezik ilyen párt, akkor új, koncentráltan környezetvédő pártot kell alapítani, és politikai sikerét minden eszközzel elő kell segíteni.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy a politikusok – állami eszközök bevetésével – csökkentsék a környezetpusztítást. Ha sikerül környezetbarátabb kormányzatot (pártokat) hatalomra segíteni, akkor elégedettek lehetnek, hiszen a céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lenne környezetrombolás, de – meggyőződésük szerint – még mindig az a kisebbik rossz, ha sikerül minél több környezetvédő intézkedést keresztülvinni. Jelentős eredmény, ha a kormányzat – politikai eszközökkel – csökkenti a környezetrombolást.

Nem logikátlan, ha valaki, akinek fontos a természeti környezet védelme – és bízik az állami eszközök alkalmazásában –, a hivatalos politika területén cselekszik: mindent megtesz a választott párt (illetve pártok) parlamenti sikeréért. Saját meggyőződése szerint viselkedik a természeti terhelés mérsékléséért.

I.2. A környezetkárosítás felszámolása: a természetromboló rendszer megdöntése

(Egy az igazság – de a siker nem az ő prófétája)

Vannak, akik nem a kisebbik rossz választására, hanem arra teszik a hangsúlyt, hogy jó szándékú gesztusokkal nem lehet lényegi, minőségi változást elérni: a terhelés pusztán mennyiségi csökkentésével nem állítható meg a környezetkárosítás. Az önkéntes egyéni és a szervezett civilmozgalmi önkorlátozás csupán felületi kezelés, tüneti orvoslás, amely mérsékelheti ugyan egyes területeken a káros hatást, de a legnagyobb környezetszennyezők viselkedését alapvetően nem befolyásolja. Vagyis globális szinten nem akadályozza meg a környezetrombolást.

Nem lehet érdemben segíteni a környezetpusztításon politikai eszközökkel, állami kényszerintézkedésekkel sem. Állami környezetpolitika ideiglenesen vagy tartósan javíthat egyes mutatókon, eredményeket érhet el egyes területeken. A legálisnak tekintett parlamenti keretek és eszközök azonban alkalmatlanok a környezetrombolás megállítására. Az állami környezetvédelmi intézkedések egyébként nem is törekednek (nem is törekedhetnének) erre. A globális szintű fenyegetés elhárítása kívül esik az egyes államok, sőt államcsoportok hatókörén.

Vannak tehát olyanok, akik szerint nem a környezetrombolás egyes jelenségei, nem a környezetrombolás alkalmilag kiválasztott tünetei, hanem annak okai ellen kell fellépni. A környezetrombolás kiváltó oka a fennálló (növekedéskényszeren alapuló) rendszer.

A fennálló rendszerben növekedés nélkül nincs prosperáló gazdaság. Növekedés viszont nincs környezetrombolás nélkül. A környezetrombolás a fennálló rendszer terméke, annak szerves része. Ezért a fennálló rendszer keretei között nem is várható a megszüntetése. A környezetrombolás felszámolásáért folytatott következetes küzdelem egyetlen útja a környezetrombolást létrehozó és folyamatosan újratermelő *rendszer* felszámolásáért vívott küzdelem. A környezetrombolás felszámolása egybeesik a rendszer megdöntésével.

A környezetrombolás elleni következetes fellépés – úgymond – kizárja az alkalmi vagy részleges környezetvédelem minden formáját, legyen az akár állami-kormányzati szintű környezetpolitika, akár magánjellegű. A részleges környezetvédelem, a természeti környezet részleges óvása valójában az érdemi, minőségi megoldás keresésének elodázása, sőt elutasítása. Hatásaiban nem más, mint a környezetrombolás konzerválása, ennyiben támogatása. A környezetvédelemnek mind az önkéntes, mind az állami szintű környezetpolitikai formája – végső fokon – a globális környezetrombolás tényleges felszámolása elleni cselekvés.

A környezetrombolás felszámolása azt jelenti, hogy földi méretekben megszűnik a természet kiszolgáltatottsága és kifosztása. Aki beéri ennél kevesebbel, az akarva-akaratlan a környezetrombolást létrehozó és újratermelő (a gazdaság növekedési kényszere miatt bővítetten újratermelő) rendszert védi. Ezáltal a környezetrombolás fennmaradását támogatja. Aki nem a teljes megoldásért, azaz minden környezetrombolás (ezért a környezetromboló rendszer) radikális és teljes felszámolásáért cselekszik, az – végső fokon – semmit sem akar: gyakorlatával a lényegi változatlanságot, a pusztítás folytatását szolgálja.

Erről az álláspontról minden kompromisszum, a rendszerrel való bármilyen együttműködés az egész rendszer igazolásának képét mutatja és a fennálló rendszer gyakorlati elfogadását jelenti. A fennálló rendszer részleges elfogadása magának a rendszer elfogadásának üzenetét hordozza. (A rendszer elméleti megtagadásából, elvetéséből viszont az egész rendszerből – a rendszer logikájából – való teljes kilépés, a rendszerrel való minden együttműködés elutasítása következik.) Bármilyen kisebbik rosszra való hivatkozás – úgymond – elvtelen kompromisszum, amely valójában a legnagyobb rossz, mert eltereli a figyelmet a tényleges (azaz végleges) megoldásról.

Akik így gondolkodnak, azoknál bekövetkezik a rendszer elvi alapon történő tagadása: jó megoldás csak a környezetrombolás rendszerének teljes felszámolása lehet. Számukra egyetlen logikus célkitűzés marad: a környezetrombolást létrehozó és újratermelő rendszer megdöntése. A célkitűzésen nem változtat, ha hiányoznak a rendszer megdöntéséhez szükséges feltételek. Mivel az adott erőviszonyok mellett nincs esély a rendszer megdöntésére, a cselekvés a végső feladat elméleti-érzelmi tudatosítására, ezáltal gyakorlati megvalósításának előkészítésére tevődik át. Ha sikeres elméleti és propagandamunkát végeznek, elégedettek le-

hetnek magukkal, hiszen cselekvésük nem távolodik el a célkitűzésüktől: cselekedeteiket mindenkor a végső céljuk irányítja, vezérli.

Nem logikátlan, ha valaki ragaszkodik az elméleti meggyőződéséhez, elvi álláspontjához, és nem tesz semmilyen engedményt. Akkor következetes, ha elutasít mindennemű kompromisszumot.

I.3. A környezetkárosítás felszámolása: a természetromboló rendszer elhagyása

(½ igazság – ½ siker)

Vannak, akik szerint a természetrombolás nem számolható fel terheléscsökkentő önmegtartóztatással. A puszta terheléscsökkentés valójában tartósítja a természetromboló rendszert. Ugyanakkor a természetrombolás kiküszöbölését nem helyezik át a jövőbe, a fennálló rendszer „megdöntése" utáni időbe. Azt keresik, hogy miképpen alakíthatók ki az adott kereteken belül a rendszeren túlmutató jövőcsírák, szigetek. Vagyis azt keresik, hogy miképpen valósítható meg a rendszer tagadása, a rendszer meghaladása már a jelenben. (Ezek a – Guy Dauncey kifejezésével – jövő-műhelyek azok a hidak, amelyek feladata: az embereket a jelenből átvezetni egy környezetbarát társadalmi rendszerbe.)

A fennálló rendszer egyik alapvető sajátossága a tulajdonosoknak való kiszolgáltatottság. A fennálló rendszer másik alapvető sajátossága a tőkés magántulajdont védő politikai hatalomnak és uralmi eszközeinek (alkotmány, jogrend, iskolarendszer, médiarendszer stb.) való kiszolgáltatottság.

A jelenlegi erőviszonyok mellett nincs lehetőség a magántulajdonnak, államnak, pártoknak, tőkés jogrendnek stb. való kiszolgáltatottság felszámolására. A jelenlegi erőviszonyok mellett csupán e kiszolgáltatottság részleges semlegesítésére van esély. Nevezetesen arra, hogy egyének és csoportok egyes területeken (részlegesen és fokozatosan) mentesítsék magukat a piac, az állam stb. kényszerítő uralmától. Egyének és csoportok megkísérelhetnek – részben vagy egészében – úgy gondoskodni a létfenntartásukról, megélhetésükről, hogy kivonják magukat a tőke, a magántulajdon, az adózás, a parlamentarizmus stb. elméleti és gyakorlati tekintélye alól. Vagyis – egyszerre önvédelmi és környezetvédelmi megfontolásból – mindennapi gyakorlatukká tesznek valamilyen, a fennállóhoz képest alternatív gazdálkodást, alternatív életformát, alternatív értékrendet.

A jelenlegi erőviszonyok mellett nincs lehetőség a magántulajdonnak, államnak, pártoknak, tőkés jogrendnek stb. való kiszolgáltatottság felszámolására. De nem teljesen esélytelen olyan nyomásgyakorlás alkalmazása, amely egyes rétegek, csoportok számára lehetőséget harcol ki alternatív (azaz nem növekedésorientált) gazdálkodási eljárások kikísérletezésére. Az ilyen gazdálkodási eljárások részleges alternatívát

(bizonyos mértékű önálló mozgásteret) biztosítanak a növekedéskényszeren alapuló, természetromboló rendszerrel szemben.

Vannak, akik úgy gondolkodnak, hogy – elméletileg tekintve – nem a fennálló környezetromboló rendszer politikai megdöntése az egyetlen történelmi kiút. Szerintük a jelenben kiépített alternatívák, rendszeridegen tettek összegeződhetnek, és a jövőben beletorkollhatnak egy új rendszerbe. A bolygó fenntarthatóságához, mint szándékolt jövőhöz való közeledés elsősorban az aktuális cselekvésektől függ, azok találékonyságán és intenzitásán áll vagy bukik. A fenntartható társadalom, mint távlati cél egyértelmű megfogalmazásából következik, hogy csak olyan aktuális tettek elfogadhatók (mert következetesek), amelyek közelebb visznek a cél megvalósulásához. Így minden konkrét lépést e célhoz való közeledés részének, e cél megvalósulását elősegítő eszköznek lehet tekinteni. Ebben az esetben célkitűzés és aktuális cselekvés nem válik ketté, a cél és az alkalmazott eszköz *egynemű*.

Akik így gondolkodnak, azok természetvédelmet akarnak – azonban nem bármely formában és bármilyen áron. Az egész Glóbusznak akarnak segíteni, ezért az egész természetromboló rendszer felszámolását tartják szükségesnek, de az emberek mindennapi életével és feladataival összekapcsolva: az aktuális lehetőségek kiaknázása, aktuális gondok enyhítése révén. A természetért aggódóknak a rendszerből való fokozatos kiszervezése révén. Ha ebben eredményeket érnek el, elégedettek lehetnek, hiszen közelebb kerülnek végső céljuk megvalósulásához, és úgy segítenek a természetnek a jelenben, hogy az összhangban van távlati célkitűzésükkel (az emberiség fennmaradásával). Tevékenységük két irányból építkezik, egyidejűleg két pillérre támaszkodik: az egyének aktuális feladataira és a szándékolt jövőre. Konkrét céljuk annyiban reális, elérhető, amennyiben a megvalósítási folyamatban sikerül összekapcsolni a jelent és a jövőt: a jelenből sikerül kibontani a távlatot. Másként fogalmazva: a távlati célt a jelen kihívásaiban sikerül lehorgonyozni. Az így gondolkodók oly módon tevékenykednek a nagyobbik jóért, hogy közben elkerülik a kisebbik rossz kompromisszumát.

Nem logikátlan, ha valaki – korlátozott lehetőségek mellett is – ragaszkodik mind az elméleti meggyőződéséhez, mind a gyakorlati tenni akarásához. Az ilyen egyén akkor következetes, ha a mindenkori jelenben, a konkrét erőviszonyok mellett próbálja megtalálni az elméleti meggyőződéséhez, elvi álláspontjához illeszkedő cselekvési lehetőségeket.

***

Tiszteletre méltó mindenki, aki megpróbálja óvni a természeti környezetet, és ennek érdekében a meggyőződése szerinti módon cselekszik. Kinek-kinek a saját meggyőződése az a személyes hitvallás, amely irányítja a tetteit. Ugyanakkor észre kell venni: a szubjektíve tiszteletre

méltó tettek hatásai, következményei nagyon eltérőek. Akár az eredeti céllal, szándékkal ellentétesek is lehetnek (vö. a mennyiségi és a minőségi környezetvédelem különbségéről mondottakkal).

(Egy rövid kitérő. A környezetvédelmi beállítódások eltéréseinek lélektani összefüggése is van. Jobban belegondolva, a különböző „tiszteletre méltó" meggyőződésekben – a nagyon eltérő következményeken túl – valamiféle azonosság is fellelhető. Bennük egyfajta személyes eredményességszükséglet, siker-szükséglet kielégítésére való törekvés is kifejeződik.

Teljesen érthető lelkileg, ha egyének változtatni, hatni szeretnének és erőfeszítésük eredményét, visszaigazolódását meg is akarják tapasztalni. Ezért a nagyobb távlatú és bizonytalan kimenetelű küzdelmek helyett inkább a gyorsabb és biztosabb sikerek útját választják. Nem akarják magukat a sikerélmény elmaradásával büntetni, vagyis azzal, hogy kudarcot kudarcra halmoznak. /„Semmi kétely – teljes siker"./

Teljesen érthető lelkileg, ha egyének mindenáron ragaszkodni próbálnak az elvi álláspontjukhoz, meggyőződésükhöz, és nem akarják magukat azzal büntetni, hogy eszményeik, elveik ellen cselekszenek. Számukra – az adott erőviszonyok mellett – nem a külső, hanem a belső eredményesség, a minden körülmények közötti elvhűség a legfontosabb. /„1 igazság – 0 siker". De a lelkiismereti sikernek ez az éppen adott feltétele./

Teljesen érthető lelkileg, ha egyének sem az elméleti meggyőződésükről, elvi álláspontjukról, sem a siker-szükséglet kielégítéséről /a siker élményének megéléséről, megtapasztalásáról/ nem akarnak lemondani. Ekkor olyan cselekvési lehetőségeket keresnek, amelyek ugyan nem esnek egybe az eszményi elméleti álláspontjukkal, de illeszkednek ahhoz: hozzá való gyakorlati közelítést, közvetítést jelentenek. /„½ igazság – ½ siker"./

Az egyén belső kompromisszumot köt, ha nem téve elvi engedményt, lemond a szerény lehetőségek között elérhető gyakorlati sikerekről. Az egyén belső kompromisszumot köt, ha valamilyen elérhető eredmény vonzásában legyűri elméleti meggyőződését. Az egyén belső kompromisszumot köt, ha hol az elvi szilárdságot, hol a gyakorlati sikert részesíti előnyben. És akkor is belső kompromisszumot köt az egyén, ha tudatosan megkettőzi önmagát. Az elérhető, reális hatékonyság elvárásait követi, de lélekben nem adja fel az elméleti meggyőződését, ezért nem tud teljes mértékben azonosulni azzal, amit tesz /amit az eredményesség érdekében tennie kell/).

II. Klímafenyegetettség

A környezetrombolás legfenyegetőbb (illetve leginkább fenyegető veszélyként tudatosult) területe a klímaváltozás. A Föld légkörének átlaghőmérséklete emelkedik. A felmelegedés egyik oka az üvegházhatású gázok növekvő kibocsátása. Az üvegházhatású gázok kibocsátása az

ipari forradalom óta megsokszorozódott. A másik ok: erdőségek rohamtempójú kivágása. (Hat másodpercenként futballpályányi erdőt irtanak ki.) Annak az erdőnek a kiirtása, amely légköri szenet köt meg, ezáltal oxigént szabadít fel, ily módon csökkentve a felmelegedést.

Hírek, idézetek a sajtóból (annak ellenére, hogy a konkrét számok, a számszerű prognózisok jelentős eltéréseket mutatnak, a tendencia árulkodó):

– „A Föld lakossága drasztikus változások előtt áll: a természeti csapások mindennapossá válnak, a bolygó átalakulása pedig megállíthatatlan lesz. Húsz évünk maradt, hogy tegyünk ellene valamit."

– „A klímaváltozás tíz éven belül visszafordíthatatlanná válik."

– „Nem elegendő, hogy lefékezzük és megállítjuk a klímaváltozást, hanem el is kell kezdeni visszahűteni a Földet."

– „2020-ig 40 százalékos emisszió-csökkentés szükséges."

– „A jövőbeni változások modelljeinek többsége 2020-ig a légköri széndioxid mennyiségének megduplázódásával és a hőmérséklet további 1,5–3 Celsius-fokos emelkedésével számol."

– „Két-három foknál van az a küszöb, amit ha meghalad a globális felmelegedés, akkor nagyon veszélyes és ugrásszerű változások következnek be."

– „A G8 csoport célul tűzte ki, hogy a világ átlaghőmérséklete nem emelkedhet 2 Celsius-foknál jobban."

– „Sem a G8, sem az OECD nem hazudtolja meg magát: irány a környezetrombolás fokozása, a globális felmelegedés minden határon túli gyorsítása, a sarki jégsapkák, Antarktisz elolvasztása, majd az olvadáshő nélkül nagyságrendileg megugró globális melegedés segítségével 2050-ig a teljes élővilág kipusztítása."

A klímaváltozás legfontosabb következményei:

1. Szélsőséges időjárás. Az atmoszféra melegedésével az éghajlat nemcsak forróbb, hanem instabilabb is. A klímaváltozás hatására az időjárás szeszélyesebb, kiszámíthatatlanabb. Szaporodnak a szélsőséges éghajlati jelenségek: esőzések, árvizek, viharok, hurrikánok, szárazságok, erdőtüzek, az évszakok jellemzőinek elbizonytalanodása. („A hatalmas esőzések áradásokat és földcsuszamlásokat okoznak. Az áradások napjainkban 150 millió embert érintenek." „2003 májusában az Egyesült Államokban 562 tornádó pusztított 41 ember életét oltva ki.")

2. Sarki felmelegedés. A levegő melegedése nyomán gyorsuló ütemben olvad a sarkokon a jég. A tengerek szintje emelkedik. Városokat, országrészeket veszélyeztet elárasztással. Kisebb szigeteket már eltüntetett. („Jelenleg 100 millió ember él a vízemelkedéssel fenyegetett területen.")

3. Elsivatagosodás, terméskiesés, éhínség. „Ha a jelenlegi ütemben folyik tovább a felmelegedés, alig száz éven belül 3 milliárd ember

élelmiszerszükségletét biztosító terület válhat pusztasággá, s taszíthatja éhhalálba az ott élőket." „Évente 75 milliárd tonna talaj vész el világszerte […] Ha nem teszünk drasztikus lépéseket, a világ termőtalaja akár 60 éven belül is eltűnhet." „A hőség a termést sem kíméli. Olaszországban a kukoricatermelés 36 százaléka elpusztult, míg Franciaországban a betakarított gyümölcs mennyisége 25 százalékkal kevesebb volt a korábbi évekhez képest." „Dél-Európában jelenleg 300 ezer négyzetkilométernyi területet és 16 és fél millió lakost fenyeget közvetlenül az elsivatagosodás." „A szélsőséges időjárás megtizedeli az állatállományt, így egyre több család kénytelen felhagyni a megélhetést nyújtó pásztorkodással." Magyarországon „fél Celsius-fokos átlaghőmérséklet-emelkedés esetén tíz százalékkal csökken az évi csapadék. Az aszályok gyakorisága 60 százalékkal nő." Az Alföld elsivatagosodik. A mezőgazdaságban a termés nemcsak az aszály és az elsivatagosodás miatt csökken. A klímaváltozás hatására új, rezisztens kórokozók megjelenése is ezt erősíti.

4. Környezeti menekültek, klímamenekültek. Tömegek kényszerülnek lakóhelyük elhagyására. Egyrészt azok, akiknek a lakóhelyét elönti a tenger. Másrészt azok, akiket az elsivatagosodás, a termőterület visszahúzódása éhhalállal fenyeget. („2050-ig mintegy 200 millió ember kényszerülhet lakhelyének elhagyására megélhetési alapjának elvesztése miatt.")

5. Hőhalál. „A hőségtől Európa is szenvedni fog. Emlékezhetünk, hogy 2003-ban 52 ezren [egy óvatosabb megfogalmazás szerint »legkevesebb mintegy 20 ezren«] haltak meg a kontinensen végigsöprő hőhullám következtében. A kutatók szerint 2080-ra minden évben ennyi áldozattal kell számolni."

6. Egészségügyi ártalmak. Olyan rezisztens vírusok, baktériumok jönnek létre, amelyek ellen a jelenlegi gyógyszerek hatástalannak bizonyulnak. Új allergiás megbetegedések alakulnak ki. Rohamosan terjed, és növekvő területen szedi áldozatait a malária. Stb.

III. Mit tehetünk a klímaváltozás ellen?

A klímaváltozás következményeivel való szembesülés lényegében ugyanazokat a szemléleteket és reagálás-típusokat hozza létre, mint az általában vett környezetvédelem.

III.1. A klímaváltozást lassítja minden részeredmény

1. Vannak, akik tenni akarnak a klímaváltozás ellen, és a saját hatókörük szintjén cselekszenek. Csökkentik az energiafelhasználásukat. Takarékoskodnak a fűtéssel, világítással stb. Háztartási gépeiket, gépkocsijukat energiatakarékosra cserélik. Kisebb energiaigényű lakóhelyet használnak (szigetelések, passzívház). Áttérnek a megújuló energiaforrások alkalma-

zására (szél-, nap-, víz-, geotermikus, hullámenergia, biomassza). Fákat ültetnek az oxigéntermelés növelése érdekében. Stb.

2. Vannak, akik tenni akarnak a klímaváltozás ellen, és ezt szervezett formában, szervezeti keretek között tartják hatékonynak. Bekapcsolódnak környezetvédő szervezetek, környezetvédő mozgalmak tevékenységébe. Ezek tagjaiként, keretei között népszerűsítik az energiatakarékosság, alternatív energia, erdővédelem stb. fontosságát. Ezek szervezőiként, szereplőiként vesznek részt energiatakarékossági, energiahelyettesítési, erdővédő stb. akciókban.

3. Vannak, akik tenni akarnak a klímaváltozás ellen, és ezt politikai eszközök alkalmazásával tartják a leghatékonyabbnak. Környezetvédő párt szervezésével, illetve tevékenységében való részvétellel (környezetvédő politika aktivistájaként) próbálnak tenni a klímaváltozás ellen.

III.2. A klímaváltozást szolgálja minden részeredmény

Vannak, akik tenni akarnak a klímaváltozás ellen, és úgy ítélik meg, hogy részeredményekkel nem megoldjuk, hanem csak tartósítjuk, újratermeljük a problémát. Úgymond, nem a tünetek, a következmények kezelésével, hanem a kiváltó okok megszüntetésével lehet megállítani, illetve visszafordítani a klímaváltozást. A kiváltó ok pedig maga a fennálló, növekedésen alapuló rendszer. Aki nincs ellene, az vele van, és a fenntartható Glóbusz (ezáltal az emberiség) megsemmisítésére játszik. Aki nem a bolygó fenntarthatóságáért munkálkodik, az az emberiség fennmaradása ellen cselekszik. A klímaváltozás megállítása nem környezetvédelmi, hanem hatalmi-politikai feladat. A klímaváltozás megállításának, a fenntartható bolygó megteremtésének egyedüli útja: agitáció és cselekvés a jelenlegi gazdasági-politikai berendezkedés leváltásáért, felszámolásáért. A klímaváltozás ellen az egyetlen érdemi védekezés: a fennálló rendszer megdöntése.

III.3. A klímaváltozás felszámolását a rendszer elhagyása szolgálja

Vannak, akik nemcsak magánpolgárnak és állampolgárnak, hanem *planetáris polgárnak* is tekintik magukat. Náluk a planetáris felelősség tudata háttérbe szorítja (hátrább rangsorolja) az egyéb szempontokat. Minden mással szemben ennek adnak elsőbbséget (prioritást). Planetáris polgárként arra a meggyőződésre jutnak, hogy a klímaváltozás megállítása csak a fennálló rendszeren túl, egy alapvetően más rendszerben érhető el. (Ezért elutasítják a fennálló rendszer működtetésében, illetve az aktuálpolitikai csatározásokban való részvételt.) Álláspontjuk szerint az emberiség számára az egyetlen esély a növekedésorientált rendszer meghaladása, felszámolása. De úgy ítélik meg, hogy a természetbarát gazdálkodás és életforma meghonosításával nem kell várni a rendszer összeomlásáig vagy „megdöntéséig", hanem annak működéséből rész-

legesen kilépni már a jelenlegi rendszer fennállása esetén is lehetséges. Úgy ítélik meg, hogy csak annyiban nem támogatják, nem éltetik a klímaváltozást okozó rendszert, amennyiben el tudják hagyni, azaz leválnak róla, kiválnak a működtetéséből.

A planetáris felelősségtudat – következetesen végiggondolva – az alábbi két viselkedésre ösztönöz.

1. Termelői támogatás megvonása a klímaveszélyeztető rendszertől.

Konkrétan: a planetáris felelősségtudat nem engedi meg, hogy klímaterhelő technológiával állítsunk elő termékeket. Nem engedi meg, hogy a növekedés (nyereség) érdekében kifejlesztett környezetromboló technológiákat alkalmazó rendszer szolgálatába álljunk. Olyan mértékben védjük az emberi élet számára szükséges éghajlatot, amilyen mértékben nem veszünk részt a *rendszer* árutermelő gyakorlatában, hanem más, alternatív termelési célokat és eljárásokat követünk. Vagyis aktívan korlátozzuk a klímaváltozást termelő rendszer működését: elősegítjük termelő tevékenységének a csökkentését.

2. Vásárlói támogatás megvonása a klímaveszélyeztető rendszertől.

A planetáris felelősségtudat – szigorúan véve – nem engedi meg, hogy vásároljunk a *rendszer* termékeiből. Nem engedi meg, hogy áruvásárlással termelési megbízatást adjunk a fennálló rendszernek. Olyan mértékben védjük az emberi élet számára szükséges éghajlatot, amilyen mértékben nem fogyasztunk a rendszer termékeiből. Azáltal védjük, hogy az áruvásárlással szemben előnyben részesítjük a szükségletkielégítés alternatív formáit (vö. „Hogyan nem támogatjuk államunkat", *Eszmélet*, 79. sz.). A növekedésalapú rendszertől az áruvásárlás megtagadásával, helyettesítésével vonjuk meg a támogatást.

Mit jelent tehát – ezen értelmezés szerint – planetáris felelősségtudattal élni?

Olyan életforma követését, amely igazodik a planetáris egyensúly elvárásaihoz. Olyan termelést és fogyasztást, amely előnyben részesíti a hosszútávon fenntartható életet (életmódot). Nevezetesen:

– Törekvést élelmiszer-önellátásra, ezért helybeni élelmiszer-termelésre. A helyi társadalom döntően azzal táplálkozik, amit maga állít elő. Ezáltal csökken az a sebezhetősége, ami a külső (piacgazdasági) mozgások velejárója. (Csökken továbbá az áruszállítás okozta környezetterhelés, széndioxid-kibocsátás.) A planetáris elköteleződés (vagy kevésbé patetikus megfogalmazásban: a túlélési esélyek növelése) ösztönöz a falura költözésre, a vidéki önfenntartó életforma vállalására (vö. például: László Ervin: *Harmadik évezred*; Guy Dauncey: *Összeomlás után – A szivárványgazdaság kialakulása*).

– Törekvést energia-önellátásra, ezért helybeni energia termelésére; a fosszilis tüzelőanyagok használatának teljes megszüntetésére; klímabarát alternatív energiaforrások, emberléptékű szelíd technológiák alkalmazására.

A klímaválság végső kiváltó oka, hogy a természet egységes egészként, szerves rendszerként működik, és az emberi tevékenység egyre inkább megzavarja ezt a működést. Az emberi tevékenységnek azok a formái zavarják meg, amelyek megbontják a rendszer egyensúlyát. Azzal, hogy több szennyezőanyaggal terhelik a természetet, mint amennyit az semlegesíteni tud, „megsebzik" a rendszer működését, felbomlasztják, alapvetően átalakítják a kiinduló feltételeket. A globális felmelegedésben, az éghajlat megváltozásában a természeti rendszer egyensúlyának megbomlása fejeződik ki.

Természeti anyagoknak és erőknek emberi célok szolgálatába állítása általában véve az emberi szabadság növekedését, gyarapodását szolgálja. Természeti anyagoknak és erőknek mértéktelen, a következményeket figyelmen kívül hagyó felhasználása azonban visszaüt, ellenkező hatáshoz vezet, és az emberi szabadság korlátozójává válik. A természetet – embertársainktól eltérően – nem lehet becsapni, nem lehet kompromisszumokba belevinni vagy türelemre inteni. Mihelyt nem az ő törvényei szerint viselkedünk – mivel nem tehet mást –, szenvtelenül és következetesen visszaüt. Az emberi szabadság alapfeltételeinek biztosítása a természeti környezettel való egyensúly megőrzésén áll vagy bukik.

A gazdasági növekedésre alapozott ipari civilizáció – legalábbis a XX. század második felében – végletesen és végzetesen megbontotta ezt az egyensúlyt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az emberiség aránytalanul több hitelt vett föl a természettől, mint amennyit visszatörlesztett. Hatalmas környezeti adósságot halmozott fel az emberiség, ami most megbosszulja magát.

Már több évtizede átléptünk az „adós fizess!" korszakba. És itt nem lehet az adósság elengedésében vagy átütemezésében reménykedni. A környezeti adósságot – ha életben akarunk maradni – mindenképpen ki kell egyenlíteni. Ellenkező esetben csak az adós halálával, vagyis az emberiség elpusztulásával tűnik el ez az adósság.

A természet – egyre észrevehetőbben – beszünteti a további hitelezést. Nem „ad" elég oxigént, nyersanyagot, energiát. Viszont – egyre kiszámíthatatlanabbá, szeszélyesebbé válva – ad helyettük szárazságot (aszályt) és özönvízszerű esőket, árvizeket, viharokat, földrengéseket, földcsuszamlásokat stb.

Az emberiség fennmaradása az éghajlat megmentésén múlik. Az ember számára létkérdés (azaz életfeltétel) az elviselhető éghajlat biztosítása, ami a Glóbusz természeti egyensúlyának visszaállításától függ. Más szavakkal: a környezeti adósság kiegyenlítésétől, visszatörlesztésétől.

IV.1. Az egyensúly ára: csökkenő termelés, csökkenő fogyasztás

A klímaváltozásban ludas globális egyensúlyhiány két módon csökkenthető: a következmények ellensúlyozásával, illetve a kiváltó okok mérséklésével. Az első esetben a szennyezés utólagos semlegesítése történik – például széndioxid-terhelés ellensúlyozása erdőtelepítéssel. A második eset a szennyezés visszafogását jelenti: korlátozását a környezet asszimilációs, szennyezőanyag-feldolgozó kapacitásának mértékére. Az első eset csak az összeomlás elodázására, késleltetésére alkalmas – az elkerülésére nem. A második eset viszont a termelés radikális visszaesésével jár.

Gazdaságkritikai és környezetvédelmi elemzések egyaránt rámutatnak, hogy a növekedésre alapozott gazdaság fenntarthatatlan: fejlődés helyett előbb-utóbb ellenőrizhetetlen hanyatlást eredményez. Egyedüli kiút a túlélés számára: bővített helyett szűkített újratermelés, a termelés és a fogyasztás visszafogása, az életszínvonal csökkentése. Annak idején a Nobel-díjas Jan Tinbergen írta: „A környezet megmentése minden bizonnyal korlátozni fogja a termelés bővülését, és valószínűleg alacsonyabb nemzeti jövedelmekhez vezet". Mások kevésbé óvatosan fogalmaznak. Például a 2001-ben rendezett „*Globalizáció és környezet*" konferencián György Lajos kiemelte az egyensúly helyreállításához szükséges korrekciók várható konkrét következményeit. „Ha azt akarjuk, hogy az ember, a kultúra fennmaradjon, akkor fel kell készülnünk a mostani életforma megszűnésére. Pontosan mire? Például arra, hogy nem lesz tévé, internet, elektromosság sem – csak amit a kis közösség termel. Nem lesz gépkocsi, csak postakocsi – föltéve, ha terem zab a lovaknak."

IV.2. Klímaegyezmény – kvótakereskedelem

A klímaváltozás következményeinek megtapasztalása az utóbbi évtizedekben különböző válaszokhoz vezetett. Viszonylag új fejlemény, hogy a globális, planetáris kihívással nemzetközi szinten is foglalkoznak. A nemzetközi szintű próbálkozások célja a felmelegedést előidéző környezetszennyezés lassítása, illetve megállítása.

Elemi előfeltétel a kialakult helyzet tudatosítása. „A klímaváltozás ellen csak akkor lehet eredményesen fellépni, ha a Föld minden lakosa számára fontossá válik a környezet védelme" – mondta Károly walesi herceg a *Google Zeitgeist* konferenciáján.

A környezettudatos szemlélet és viselkedés puszta népszerűsítésénél szélesebb hatókörű megállapodás született 1997-ben. A kiotói egyezmény célként tűzte ki, hogy 2012-ig 5,2 százalékkal csökkenjen az iparilag fejlett országok széndioxid-kibocsátása. Ezek az országok az összes kibocsátásnak mintegy a feléért felelősek. A reményteljes egyezmény hatásosságával kapcsolatban azonban több kétely is felmerült.

1. Bizonytalan a leginkább felelős országok szerepvállalása. (A világ legnagyobb kibocsátója, az összes kibocsátás közel negyedét adó Egyesült Államok nem részese a megállapodásnak: 2001-ben kihátrált az egyezményből. A harmadik legnagyobb kibocsátó Oroszországot csak 2004-ben sikerült rábírni az egyezmény aláírására.)

2. A megállapodást maguk a csatlakozók sem feltétlenül tartják be. Például a 2012-re hatszázalékos csökkentést vállaló Kanada kibocsátása az ígért mérséklődés helyett 24 százalékkal nőtt.

3. Az erős környezetterhelők közé új szereplők kerülnek. Az ún. fejlődő világ számos országa (kiváltképp Kína és India) dinamikusan növeli az ipari termelést, ami együtt jár a kibocsátás gyors növekedésével.

4. Az Európai Unió bevezette a kvótakereskedelmet. Egyes országok – hogy ne kelljen végrehajtani a vállalt csökkentést – kibocsátási jogot vásárolnak olyan országoktól, amelyeknek felhasználatlan kvótája maradt. A kvótapiac bürokratikus bevezetése a csökkentés ellen dolgozik. Ami egyeseknél elért terhelés-megtakarítás, az nyomban átváltozik mások terhelés-növelésévé. Vagyis a részleges csökkentés globális szinten nem jelent csökkentést. A kvótakereskedelem – kinyilvánított szándékával ellentétesen – a természetrombolás fennmaradását szolgálja.

5. Az Európai Unió maga is többlelkű és következetlen. Miközben meghirdeti a széndioxid-kibocsátás csökkentését, egyidejűleg a szénhasználatot is ösztönzi. Így nem meglepő, hogy csökkenés helyett tovább nő a széndioxid-termelés és a légkör széndioxid-tartalma. Az utolsó évtizedben hozzávetőlegesen tizenöt százalékkal emelkedett a széndioxid-terhelés. 2005-ben az Európai Környezetvédelmi Ügynökség jelentése már alábbadta a perspektívát: „Az Európai Unió reményei szerint a kiotói klímaegyezmény előírásainak betartásával sikerülhet a globális felmelegedés mértékét két Celsiusra korlátozni." (Arra a két Celsius-fokra, amely fölött – a korábbi hivatkozás szerint – a klímaváltozás kezelhetetlenné válik: „nagyon veszélyes és ugrásszerű változások következnek be".) Közben egy ENSZ-jelentés leszögezi: a légkör széndioxid-tartalmának a mai szinten tartása sem lenne elég. A felmelegedés fékezéséhez a kibocsátást felére kellene csökkenteni.

Mindez érthetően váltja ki a környezetvédők aggodalmát és zsörtölődését. „Az EU vezetői gyors megoldásokon veszekednek a csődbe ment bankok megsegítése érdekében, de híján vannak a gondos előrelátásnak a bolygónk megmentését illetően. Még a mi életünkben megmutatkoznak a megállíthatatlan klímaváltozás jelei, hacsak nem hoznak létre egy olyan hosszú távú zöld gazdasági csomagot, amely az éghajlat megmentését is szolgálná."

IV. 3. A környezeti adósság kérdése a „fejlődő világ"-ban

Az utóbbi évszázadokban az emberiség globális környezeti adósságot halmozott fel. Az emberiség egyetlen menekülési útja: az adósság

„visszafizetése", vagyis a megbontott globális egyensúlyi állapot helyreállítása. A környezeti hitel felvételével egyes országokban (régiókban) megteremtődött az ipari civilizáció. Más országok (régiók) kimaradtak ebből a folyamatból. Vagyis az ipari civilizáció megteremtése (az ún. „modernizáció") során nem csak a globális természeti egyensúly borult fel, hanem az országok (régiók) közötti egyensúly is megbomlott. Egyes országok más országok rovására (mintegy az ő nevükben) is felvesznek a bolygótól környezeti hitelt. A bolygó viszont nem differenciál: az emberiség adósságát rajtuk is számonkéri, megvonva tőlük az oxigént, az ivóvizet, a termőtalajt, a nyersanyagot stb. Következetesen végiggondolva: az iparosodó országok a környezeti adósság mellett *történelmi adósságot* is felhalmoznak. Nem csak a természettől, hanem a nem modernizálódóktól is hiteleket vesznek fel – a megkérdezésük nélkül. Ily módon nem csak a Glóbusszal, hanem velük szemben is adósokká válnak. (Vö. „Eurafrika az eurafrikaiaké?" *Eszmélet,* 82. sz.)

A klímaterhelés sajátossága, hogy az bárhol keletkezik, hatása előbb-utóbb mindenkit utolér: az egész Glóbuszon szétterül. Vagyis bárki vesz fel környezeti hitelt, az egész emberiség válik adóssá. Ez „az én hitelem a te adósságod is" helyzet igencsak megnehezíti bármilyen végrehajtható, egységes, következetes klímaegyezmény létrejöttét.

Az Európai Tanács 2009 tavaszi csúcstalálkozóján az állam- és kormányfők támogatták egy új pénzügyi tervezet létrehozását, amely a fejlődő országoknak teremtené elő a szükséges forrásokat, hogy képesek legyenek a klímaváltozással megbirkózni. A tervezet szerint három fő területen szükséges támogatást nyújtani: (1) a megújuló energiák nagyobb arányú elterjedésében; (2) az erdővédelemben; (3) és a klímaváltozás már elkerülhetetlen hatásainak leküzdésében. De a tagállamok vezetői csak az elvekben jutottak egyetértésre, azonban óvatosan tartózkodtak a konkrét felajánlásoktól. (A fejlett országoknak 2020-ig legalább évi 110 milliárd euróval kellene támogatniuk a fejlődő országokat a klímavédelem érdekében.) Ez az ódzkodás – érthetően – a másik oldalon is passzivitást vált ki. „Habár az EU elismerte, hogy tartozik a fejlődő világban fokozottan érvényesülő klímaváltozásért, a fejlődő országok kétszer is meggondolják majd, hogy csatlakozzanak-e egy globális klímaegyezményhez az EU és más gazdag országok pénzügyi kötelezettségvállalása nélkül. Nem lehet tárgyalásokat kezdeményezni arról, hogy ki, mihez járuljon hozzá a klímaváltozás megfékezése érdekében, amíg nincs szó konkrét összegekről" – figyelmeztetett Joris den Blanken, a *Greenpeace* EU energia- és klímastratégiai igazgatója.

V. Ökoparadoxonok

Némely környezetvédő fontosnak tartja a szelektív hulladékgyűjtést. Otthonában külön tárolja a műanyagflakonokat, majd autójával elfuvarozza

őket a szelektív hulladékgyűjtőbe. Innen nagy teherautókon utaznak tovább a flakonok az újrahasznosítóba, ahol – a szükséges energiák bevetése révén – olyan nyersanyag keletkezik, amelyből – a szükséges energiák elhasználásával – ismét flakonokká inkarnálódnak. (Közben a flakonokkal párhuzamosan képződik a „zöldipar" profitja.) Más környezetvédők – annak ismeretében, hogy a flakongyártás környezetromboló – felhagynak a flakonos áruk vásárlásával.

Némely környezetvédő fontosnak tartja a fémdobozok újrahasznosítását. Otthonában összegyűjti a különböző sörök, üdítők és energiaitalok fémdobozát, majd autójával elfuvarozza őket a legközelebbi gyűjtőhelyre. Tisztában van azzal, hogy egy kilogramm fémdoboz újrahasznosítása révén annyival csökkentjük a környezetterhelést, amennyi háromórai TV-nézés során keletkező szennyezéssel egyenlő. (Formailag tekintve: aki leadott egy kilogramm fémdobozt, az jogosult háromórányi tévézésre.) Más környezetvédők – annak ismeretében, hogy a tévéhasználat környezetszennyező – igyekeznek leszokni a TV-nézésről, egyidejűleg felhagynak a fémdobozos áruk vásárlásával.

Némely környezetvédő fontosnak tartja a fák védelmét. Részt vesz a különböző fásítási akciókban, programokban. Időt és pénzt nem kímélve facsemetéket vásárol, autójával kiszállítja a telepítés helyszínére, és beássa őket. Más környezetvédők – annak ismeretében, hogy a fák kivágása okozta oxigénmegvonás és az autókázás okozta széndioxid-szennyezés egyenértékű, egymásra átváltható – leszoknak a gépkocsihasználatról.

A környezetvédelemben kialakult alternatíva világos és egyértelmű. Vagy a szelektív hulladékgyűjtést és a hulladékok újrahasznosítását szorgalmazom, vagy elsődlegesen a hulladéktermelés ellen lépek fel. Vagy a keletkezett szennyezés utólagos semlegesítésére, ellensúlyozására koncentrálok, vagy a termelésből-fogyasztásból adódó szennyezés elkerülésére, megelőzésére, megszüntetésére. Vagy a mennyiségi, vagy a minőségi környezetvédelem szempontjait követem. Vagy – vagy. Vagy véresen komolyan veszem az emberiség fenyegetettségét, és a környezetszennyezés teljes felszámolására törekszem, vagy ímmel-ámmal – mintegy hobbyból – alkalmilag „környezetvédek". (Vö. „Autómentes Nap", „Kapcsold ki a villanyt öt percre!" „Ne Vásárolj Semmit Nap" stb. nemzetközi kampányok.) Innen nézve a környezetterhelés növelése és csupán részleges csökkentése egyazon kategóriába tartozik: tartalmilag, lényegileg egyaránt a rendszer környezetromboló jellegét tartja fenn, konzerválja.

Ökoparadoxon, hogy kiderül – ha kiderül –, hogy minden részleges környezetvédelem a globális környezetrombolást szolgálja. Arra a kérdésre, hogy „Mit tegyek, ha rombolni akarom a Glóbusz természeti egyensúlyát?", két választípus adódik. (1) Romboljam. (2) Foglalkozzak részleges környezetvédelemmel. A két eljárás között – hatásait tekintve – csak fokozati különbség állapítható meg.

A Glóbusz megvédése az emberiség ökológiai lábnyomának radikális csökkentését feltételezi: „kislábon élő" emberiséget jelent. Mitől csökken az emberiség ökológiai lábnyoma? Meadows-ék levezetése szerint egyrészt „létszámcsökkentéstől", másrészt termeléscsökkentéstől. Az a paradox következtetés adódik, hogy a Glóbusz megvédése csak az emberiség lélekszámának sorvadása-sorvasztása árán biztosítható. Mi segíti elő az emberiség létszámának csökkenését? Tisztán logikailag tekintve két dolog. 1. Emberek elpusztítása. 2. Emberek megszületésének megakadályozása. Mi segíti elő a termelés radikális visszafogását? A jelenlegi szisztéma leváltása csökkenésalapú gazdálkodással. Részeredménynek tekinthető termelési kapacitásoknak a leállítása-kiiktatása. (Ilyesmi – elméletileg – többféleképpen képzelhető el: 1. A tulajdonos rábeszélésével, meggyőzésével. 2. Törvényi erőszak alkalmazásával. 3. Az adott kapacitások elpusztításával. 4. Az ott előállított termékek megvásárlásának elutasítása, megtagadása következtében.) Egy másik lehetséges részeredmény: a fenntartható (azaz a természettel egyensúlyban levő) gazdálkodás szigeteinek, „jövő-műhelyeinek" létrehozása.

Megemlítek két további ökoparadoxont.

Ökoterrorista természetvédelem?

> *„Mi egy bankrablás egy bankalapításhoz képest?"* (B. Brecht)
>
> *– Miért kívánod, hogy az összes olaj- és benzinkút felrobbanjon? – Környezetvédelmi elkötelezettségből. Mert hozzásegítené a nagy környezetszennyezőket ahhoz, hogy valamit személyesen megtapasztaljanak, a saját bőrükön érezzenek. Hogy ők se rombolhassák olyan spontán könnyedséggel a természetet.*

„Meg kell állítani a szennyezőanyag-kibocsátást, illetve át kell térni egy kisebb szennyezéssel járó gazdaságra" – fogalmazott 2005-ben az exeteri klíma-konferencián a brit környezetvédelmi miniszter. „Kérdés, hogy Exeter üzenete mikor ér el az esőerdőket irtó vállalkozásokig, a hőerőművek üzemeltetőiig" – vetette fel a kommentátor.

Hogy ennek az esélyei nem túl jók, azt szemléletesen illusztrálja az Egyesült Államok budapesti nagykövetségénél 2001-ben tartott „Kiotó-demonstráció" szónokának fejtegetése. „Aki ma elég gazdag, az meg tudja fizetni, hogy ő ne érzékelje a klímaváltozás életünkre gyakorolt kellemetlen hatásait. Talán még azt is el tudja érni, hogy a gyerekei se érzékeljék ezeket. De az unokái már biztosan szenvedni fognak tőlük."

Amitől az átlagember szenved, annak az érzékelését a gazdagok csaknem teljesen ki tudják védeni. Legalábbis késleltetni tudják. A nagy környezetterhelők a gazdagok között vannak. A vétlenek (illetve kis elkövetők) bűnhődnek, miközben a nagy elkövetők mentesülnek a „bün-

tetéstől". Akik érdemben tehetnének a természeti egyensúlyért, akiknek hatalmában állna eredményesen cselekedni a felmelegedés ellen, azok talán nem is érzékelik (mert nem érzik a saját bőrükön) a problémát. Lehet, hogy nagy jótétemény lenne az emberiség számára, ha ők is még *időben* részesednének a környezetterhelés hatásaiból? Ha megszűnne számukra a késleltetett észlelés kiváltsága? Ha tudatos környezetvédők célzottan és koncentráltan megajándékoznák őket olyan (vagy akár felfokozott) tapasztalatokkal, amelyekben mások naponta részesednek?

Csökkenő termelés növekedésalapú rendszerben?

Publicisták és elméleti elemzők jelentős része valamiféle világkormány létrehozásában látja az egyetlen esélyt az emberiség megmentésére. Eszerint csak valamilyen egységes szabályozás, egységes uralom képes megállítani és visszafordítani az önpusztító felmelegedési folyamatot. E világhatalom feladata kettős lenne. Egyrészt a fogyasztókkal elfogadtatni („tűzzel-vassal" elfogadtatni) az életszínvonal radikális visszaesését, a megszokott kényelmi eszközökről való lemondást. Ez korántsem egyszerű feladat, de kellő haderő bevetésével nem eleve megoldhatatlan. Másrészt (és ez tűnik reménytelenebbnek) elérni, hogy az ipari cégek, közlekedési vállalatok stb. a hagyományos termelési technikák és nyersanyagok döntő részét a továbbiakban ne használják. E feladat megvalósításának két útja képzelhető el – tisztán logikailag:

1. El lehet képzelni, hogy a növekedésre alapozott (mert nyereségre, sőt többnyire rövidtávú, gyors nyereségre alapozott) gazdaság szereplőinek „okos gyülekezete" úgy dönt, hogy az emberiség megmentése fontosabb, mint az ő privát profitja; ezért – a kialakult kényszerhelyzetben lényegében egyik napról a másikra – önként megszünteti a környezetterhelő eljárásokat. A növekedésalapú rendszer – békés („bársonyos") forradalommal – átalakul természetbarát, környezetalapú, „csökkenésalapú" rendszerré.

2. Az emberiség összefogását reprezentáló világkormány betiltja a környezetterhelő eljárások alkalmazását az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben, a háztartásokban. Teszi ezt főképpen a nagybani termelők tiltakozása ellenére, profitmaximalizálásban érdekelt ellenállásukat letörve és megtörve. Teszi ezt – ha másképpen nem megy – az előbb már említett haderő bevetésével.

(Nem ide tartozik a következő fejtegetés. Vagy mégis? „Az éghajlatváltozás a következő évtizedekben várhatóan mélyreható stratégiai kihívások elé állítja az Egyesült Államokat. A heves viharok, aszályok, a miattuk bekövetkező tömeges migrációk és járványok amerikai katonai beavatkozásokat tehetnek szükségessé a világ különböző pontjain" – foglalja össze a *The New York Times* amerikai katonai körök véleményét. Mindezt kiegészíti Meadows-ék megállapítása 2004-ből: „a hadsereg és

az ipar egyre növekvő tőke-, erőforrás- és energiaigényt támaszt arra, hogy hozzáférhessen, elfoglaljon és megvédjen olyan erőforrásokat, melyek egyre kisebb, egyre távolabbi és egyre ellenségesebb régiókban koncentrálódnak".)

Fel kell tenni a kérdést: Kik fogják finanszírozni a világkormánynak és hadseregének a működését? Kik állják azokat a költségeket, amelyekbe ezek tevékenysége kerül?

A jelenlegi gazdasági rendszerben az államok, a kormányok, a nemzetek feletti szervezetek költségvetése lényegében a profittermelés adójából, valamint a profittermeléssel összefüggő más adókból (jövedelemadó, illetékek stb.) táplálkozik. A profittulajdonosok – minden részleges nézeteltérés, kötélhúzás ellenére – érdekeltek ezeknek a szervezeteknek, intézményeknek a finanszírozásában, hiszen ezek biztosítják a folyamatos profittermelés (és ezzel összefüggő növekedés) helyi és tágabb feltételeit. Elképzelhető, hogy ők adott esetben a profitkorlátozó intézményeket is fenntartsák, finanszírozzák? Vagy egy termeléscsökkentő rendszer kialakulásában, anyagi támogatásában már nem lennének érdekeltek? Lehetséges, hogy egy ilyen támogatású világkormány létrejöttének ugyanannyi az esélye, mint annak, hogy a nagy profittulajdonosok – az emberiség megmentése érdekében – maguk szervezik meg a termelés csökkentését az egész Glóbuszon?

Lehet, hogy a növekedésre alapozott tőkerendszerben az emberiség számára tényleg nem létezik kiút? Lehet, hogy az emberiségnek tényleg nincs jövője?

(A Baloldali Alternatíva Egyesülés 2010. november 12-i rendezvényén elhangzott előadás szerkesztett változata.)

VARGA ZSUZSANNA

Honnan hová jutottunk?

Laki László: *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”.*
Budapest, Napvilág Kiadó, 2009.

A rendszerváltás huszadik évfordulójára nem ünnepléssel emlékezett a magyar társadalom. Sokkal inkább a kiábrándultság, tanácstalanság, illúzióvesztés volt jellemző a társadalmi közérzetre. A világgazdasági válság elmélyülése, a közhangulat romlása és a választások közelsége miatt egyetlen politikai párt sem vállalkozott a mérleg megvonására. A „honnan hová jutottunk” és „miért így, miért ilyen kedvezőtlenül alakult a nemzet sorsa az elmúlt két évtizedben” kérdések megválaszolására leginkább a társadalomtudományok művelői vállalkoztak.

Több tudományos ülésszakon került sor érdemi véleménycserére. Számos könyv látott napvilágot, melyeknek tárgya a rendszerváltás ilyen-olyan vonatkozásainak elemzése volt. A Napvilág Kiadó egész sorozattal járult hozzá a tisztázás igényének kielégítéséhez. Földes György, a „*20 év után*” c. sorozat szerkesztője így fogalmazta meg célkitűzésüket. „A sorozatunkban közreműködő történészek, közgazdászok, szociológusok, társadalomlélektannal foglalkozó tudósok kritikailag értelmezik a közelmúltat, a jelent, de nem ítélkeznek. Mindegyikük saját tudományának eszközeivel, módszereivel igyekszik feldolgozni választott tárgyát, megmutatni, miként formálódott, alakult a magyar társadalom, gazdaság, politika és kultúra az utolsó két évtizedben.”

A „*20 év után*” című sorozat keretében jelent meg Laki László könyve, melynek középpontjában az 1989/90-es rendszerváltás kihívásai, az ezekre adott politikai, gazdasági válaszok és társadalmi következményeik állnak. Elsőként azt a kérdést teszi fel a szerző, hogy a rendszerváltáskor melyek voltak a legsürgetőbb, megoldásra váró gazdasági, politikai, intézményi stb. problémák. Másodsorban, ezzel szorosan összefügg annak tisztázása: „vajon felmérték és értették-e a történelem sodrában rekrutálódó politikai osztályok különféle csoportjai […] a kihívások azon halmazát, amelyeknek megoldására rendszerváltóként vállalkoztak?” (13. o.) Harmadrészt pedig arra keres választ, hogy a félperiféria társadalom és gazdaság újratermelődésének gondjai miért nem kényszerítették a rendszerváltó politikai elitet arra, hogy újraértelmezze, korrigálja politikai gyakorlatát.

Laki László könyve széleskörű szakirodalmi tájékozottságot mozgósít. Túllépve az általa is művelt szociológia területén, számos fontos tudományág (történelem, közgazdaságtan, politológia, pszichológia, szociálpolitika, szociográfia, jogtudomány) eredményét hasznosítva keres magyarázatot arra, hogy a társadalom nagy részének csalódottsága miért indokolt. Az újkori történelem hosszú távú modernizációs folyamataiba ágyazva, a korábbi rendszerváltásokra emlékeztetve fogalmazza meg értékítéletét arról a „nagy átalakulásról", amely rendszerváltásként – olykor: rendszerváltozásként – ment be a köztudatba. A történeti-szociológia megközelítés alkalmazásának legfőbb előnyét abban látja a szerző, hogy „a modernizáció hosszú távú trendjei esetenként merőben másként írják le és mutatják be a történelmet, illetve más tényezőket, folyamatokat és összefüggéseket tesznek hangsúlyossá, mint amelyeket az iskolai történelemtankönyvekből megtanultunk-elsajátítottunk". (14–15. o.)

Laki László könyvében nem foglalkozik politikai történésekkel, pártokkal és programokkal, és statisztikai adatok tömegét sem zúdítja az olvasóra. Érvelése mindvégig elméleti jellegű, fogalmilag próbálja megragadni a történtek lényeges jellemzőit. Tetten érhető ez több vonatkozásban is; pl. külön fejezetet szentel mind a rendszerváltás, mind a modernizáció értelmezésének. Ugyancsak említésre méltó a kialakult legitimációs válság jellegzetességeinek összefoglalása. Így fogalmaz: „a máig kiépült-kiépített újkapitalizmus eddigi gazdasági, foglalkoztatási, mobilitási, demokratikus, jövedelmi és fogyasztási teljesítményével nem képes igazolni a rendszerváltás sikerességét […] vagyis teljesítményével képtelen önmagát legitimálni […] azt sem képes igazolni, hogy az ezért hozott nem kevés »áldozat« megérte, illetve a »nemzet« érdekét szolgálta". (144. o.)

Márpedig köztudott: ez a remény – a relatív elmaradottság meghaladásának vágya – meghatározó volt a magyar közgondolkodásban az 1980-as évek második felében. Ausztria példája, követhetősége, mi több, utolérése mobilizáló erő volt a rendszerváltás kezdetén. Ehelyett kialakult a tömeges és tartós munkanélküliség, sokak számára lett valódi veszély az elszegényedés és lecsúszás. Rendkívüli mértékben megnőttek a területi különbségek. Ezek a folyamatok társadalmi méretekben szültek rossz közérzetet, elkeseredettséget és kilátástalanságot.

Laki László művében kísérletet tesz a reményvesztés okainak feltárására. Mélységi elemzés helyett (erre a könyv terjedelme nemigen ad lehetőséget) az igazság kimondására törekszik. Ez az igazság természetesen összetett, hiszen vannak olyan történelmi tényezők – a korábbi modernizációs kísérletek felemás eredményei –, amelyek befolyásolják a jelenlegi állapotokat. A szerző ítéletet mond a „fejlett Nyugat" cselekedeteiről is. A piacszerzés, a gyors integráció kísérlete erősebb motivációs tényező volt, mint a felzárkóztatás mindenoldalú elősegítése. Legalább ennyire fontos az „uralkodó elit", a hatalmat gyakorló politikai osztály teljesítményének megítélése. Érdemes e témánál kissé elidőzni, annál is inkább, mert ez a jövő alakulására nézve fontos üzeneteket tartalmaz.

Laki László emlékeztet arra, hogy noha az új politikai osztály alapvetően a világgazdasági korszakváltásnak köszönhette születését, valójában nem értette meg a kor kihívásait. Sem a felemás államszocialista modernizációból adódó problémákat, sem pedig azt, hogy mit jelent az új, globalizálódó világgazdasági rendszerbe való betagolódás lehetősége.

A rendszerváltó politikai elit teljesítményét úgy értékeli Laki, hogy „a magyar politikai osztály nem a valós körülményeknek megfelelően definiálta a rendszerváltás történelmi léptékű kihívását, így annak a kezelésére nem került sor távlatos »nemzeti« program kidolgozására". (68. o.) Szerinte nem volt helyes a rendszerváltást egyszerűen „szocializmus–kapitalizmus" váltásként, a „köztulajdon" és a „magántulajdon", a „redisztribúció" és a „piac" mechanikus cseréjeként interpretálni. Ezt nyomatékosítandó, hozzáfűzi: „az ideológiai, érzelmi-indulati vagy gazdasági indíttatású szocializmusrombolás még nem adekvát és sikeres kapitalizmusépítés, a politikai-igazságtételi alapú tulajdonosztás még nem hatékony világgazdasági integrációs eljárás, az államszocializmus kiátkozása vagy az »igazi piaci viszonyok« látomásszerű-agresszív realizálási kísérlete pedig még nem távlatos nemzetépítés". (70. o.)

Laki számos példát hoz annak alátámasztására, hogy a rendszerváltó politikai osztály az ország „elmaradottságát" kizárólag a szocialista időszak számlájára írta, s éppen ezért nem vállalt szerepet a felemás modernizáción átesett magyar gazdaság válságmenedzselésében. Holott – a szerző véleménye szerint – ebben támaszkodhatott volna „mindazokra a versenyképes gazdasági rendszerekre, kutatás-, technológia,-, és tudásközvetítő potenciálokra, szervezeti tudásra, termelési-felvásárlási-értékesítési hálózatokra […], amelyek a Kádár-kori modernizációban kiépültek, és amelyek már a globalizáció irányába mutattak, illetve amelyeket globalizáció-konform módon lehetett volna továbbfejleszteni". (85. o.)

A szerző elítéli a köztulajdon kizárólag ideológiai-politikai megalapozottságú privatizálását, azaz az osztogatás-fosztogatás ismert gyakorlatát. Emlékeztet arra, hogy politikai eszközökkel léptek fel azokkal szemben, akik – pl. a tőkeerős termelőszövetkezetek összefogásával – az élelmiszeripari kapacitások hazai kézben tartására törekedtek. Pedig adva voltak a feltételek, hogy ebben az ágazatban magyar multinacionális vállalat jöjjön létre. „[…] ezt azonban a politika meggátolta […], így a magyar üzemeket nyugat-európai cégek vásárolták fel, és ma ezek nemzetközi hálózatok részeként ellenőrzik a hazai piacot".(85. o.)

A politikai osztály tevékenységének bírálatában Lakinál fontos elem a belső küzdelem értelmezése. Ennek kapcsán a következőt hangsúlyozza: ahelyett, hogy a nemzet távlatos érdekeit képviselték volna, „a különféle politikai csoportok és pártok pillanatnyi érdekei folytonosan felülírták az ország távlatos érdekeit, hiszen a pártok programjait és teendőit nem a reálfolyamatok, hanem az ellenségként kezelt politikai ellenfelek zömében szintén önkényes és alkalmi rendszerváltó ötletei és tettei ihlették. Így aztán nem is alakítottak ki reális kapitalizmusképet, egy erre épített

távlatos nemzeti programot, amelyet minden politikai erő betartani tartozott volna.” (84. old.)

Már az említettek is jelzik, hogy Laki László műve számos ponton sarkos értékítéleteket fogalmaz meg; ösztönözve ezzel a polémiát, az elmúlt két évtized történéseinek mélységi elemzését, s egyúttal azt is, hogy a pártok – kormányon és ellenzékben egyaránt – hozzálássanak végre egy konszenzusos és távlatos „nemzeti” program megalkotásához.

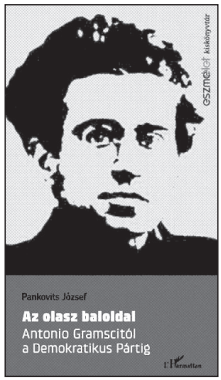

Pankovits József: *Az olasz baloldal. Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig*
Az olasz politika baloldaláról történelmi meditációban szólni ma nem kifejezetten reflektorfényben álló, ám izgalmas és nem elkoptatott feladat. A szerző áttekinti az olasz politikai fejlődés főbb állomásait és irányzatait, ezek viszonyát az ország gazdasági-társadalmi realitásaihoz, s részletes elemzéssel szolgál a mérföldkőnek bizonyuló 1976-os helyzetről, midőn Itálián kívül is sokfelé feszülten várták, megvalósul-e a „történelmi kompromisszum”, az (euro)kommunisták vezette baloldal és a kereszténydemokrácia összefogása – egyfajta új kiadású középbal kormányzás. Akkor az elképzelés zátonyra futott, ám később – ha nem is az eredeti nevén - újra és újra erőre kapott, sőt, napjainkban is alternatívája Olaszország jobboldali vagy jobbközép irányításának (267 oldal. Ára: 2.500 Ft)

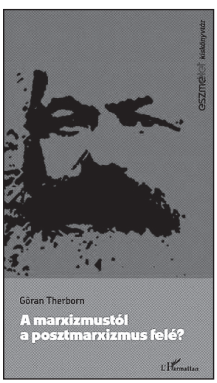

Göran Therborn: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?*
Ebben a magvas és széles panorámát nyújtó munkában a világ egyik legkiemelkedőbb társadalomtudósa, a Cambridge-i Egyetem szociológia tanszékének vezetője a marxizmus XX. századi útját, illetve a XXI.századi radikális elméletalkotásban nyomon követhető örökségét elemzi. Therborn egyrészt történeti áttekintést nyújt a marxizmus és a kritikai elmélet elmúlt száz évéről, másrészt azt is megvizsgálja, hogy miként alakul az ezredforduló – többek között Žižek, Negri, Badiou nevével fémjelezhető – radikális gondolkodása. A modernitásról, a posztmodernről és a posztmarxizmusról folyó viták áttekintése segítségével lényegében azt veszi szemügyre, hogy a marxista, illetve a Marxhoz kötődő elméleti áramlatok miképpen birkóznak meg a változó szellemi és politikai-gazdasági környezettel. (238 oldal. Ára: 2.300 Ft)

FÁBRY ÁDÁM

Az „osztály nélküli” politikai gazdaságtan

Andor László: *Eltévedt éllovas.*
Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.
Napvilág Kiadó, Budapest, 2009

1989-1990 folyamán a „létező szocializmus” hirtelen összeomlott Közép- és Kelet-Európában. Az irányított gazdaság struktúrái és az azokat ellenőrző egypártrendszerek lényegében néhány nap alatt – és feltűnően csekély ellenállással – szétzilálódtak, hogy átadják helyüket a szabadpiacnak és a parlamentáris demokráciának. Ezeket a drámai változásokat akkoriban nem csupán a Nyugaton fogadta eufória és felfokozott izgalom (ahol a *Zeitgeist*-ot leginkább Francis Fukuyama a „történelem végét” hirdető tézisének sikere jellemezte), hanem az érintett régió népeinek körében is, akik most végre esélyt láttak rá, hogy ugyanazokat a szabadságjogokat és ugyanazt a magas életszínvonalat élvezhessék, mint nyugat-európai szomszédaik. Ezeket a reményeket kiválóan körvonalazta Vásárhelyi Miklós[1], aki 1989-ben így nyilatkozott a *The New York Times* riporterének:

„Mindenekelőtt, Európa ismét valósággá válik. Közép- és Kelet-Európa országai végre lehetőséget kapnak arra, hogy egyesüljenek a Nyugattal. Ugyanolyan feltételek között élhetünk majd. Ez persze némi időbe kerül, de társadalmilag, politikailag és gazdaságilag is el fogjuk érni mindazt, amit a nyugati országok már elértek. Az ajtó immár *nyitva* áll.”[2]

Sokan úgy látták, hogy a szovjet tömbön belüli gazdasági és politikai reformok egyik élharcosaként Magyarország a sikeres közép- és kelet európai gazdasági átalakulás emblémája lesz. Mindazonáltal húsz év elteltével azt látjuk, hogy az átalakulással járó szabályozások közel sem hoztak kielégítő eredményeket. Az 1989-90-es várakozásoktól való „elfajulás” okai állandó vita tárgyát képezik úgy a tudományos körök és a politikai döntéshozók, mint az utca emberei körében, Budapesten, Varsóban, és mindenütt a régióban.

Ezzel a háttérrel vágott bele a Napvilág Kiadó egy olyan könyvsorozat kiadásába – az igazán ideillő „*20 év után*” címmel – amely a magyarországi társadalom, gazdaság, politika és kultúra fejlődését elemzi a rendszerváltás óta eltelt két évtized során. Andor László könyvének – *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában* – célja, hogy az 1989-90-től máig tartó magyarországi átmenet politikai-gazda-

ságai aspektusainak összefoglalását adva vegyen részt a vitában. Andor ismert gazdasági elemző, akinek a témában már rengeteg publikációja jelent meg (mind Magyarországon, mind pedig külföldön), és ráadásul több olyan intézményben is dolgozott, amelyek kulcsszerepet játszottak a közép- és kelet európai átalakulásokban, így könyve igen hasznos elemeket vihet ezekbe a disputákba.[3]

Andor könyve három fejezetre oszlik. Az első két részből áll: először egy rövid történeti áttekintést kapunk; vázolja az „államszocialista" rendszer fejlődését kialakulásától (1917) a számtalan (kudarcba fulladt) reformkísérleten át egészen a Szovjetunió 1991-es felbomlását követő végső bukásáig. És ezen a ponton máris adódik egy kritikai megjegyzés azzal a terminológiával kapcsolatban, amelyet Andor használ a szovjet blokkba tartozó rezsimek jellemzőinek leírására. Ez akár mellékesnek is tűnhet, ám amint a továbbiakban látni fogjuk, nem csupán abban van fontos szerepe, hogy miként értelmezzük a közép- és kelet-európai országok múltját, de jelentősége van jelenlegi problémáik megértésében is.

A tudományos körökben domináns nézetet követve Andor „államszocialistának" nevezi a Szovjetunióban és a szovjet tömb államaiban uralkodó rendszereket.[4] Ez a nézet azon alapul, hogy fontosabbnak tekinti a termelőeszközök birtoklásának *törvényi* formáit, mint magát az *effektív* birtoklást. Ennek a logikának megfelelően a szovjet blokk országait (persze csupán alaposan eltorzult formában!) „szocialistának" kellene tekintenünk, hiszen a termelőeszközök formális, törvényileg meghatározott értelemben végső soron az állam tulajdonában voltak. És mivel az államot „szocialistának" titulálták, ez az érvelés arra a logikus konklúzióra jut, hogy a szovjet blokk országai „államszocialisták" voltak.

Ám mint Phaedrus, az ókori római meseíró rámutatott: „A dolgok nem mindig azok, aminek látszanak. Az első látszat sokakat megtéveszt." Phaedrus megjegyzése ma is igen fontos útmutató lehet számunkra, mikor egy olyan rendszer valódi természetét igyekszünk megérteni, amely Vlagyivosztoktól a Duna keleti folyásáig közel fél évszázadon keresztül számos társadalmon uralkodott. A magam részéről meg vagyok győződve róla, hogy a szovjet blokk rezsimjeiben kapitalista jelenségek egész sorát találjuk: a bérmunkát, és annak alávetettségét a tőkének (amely végső soron Marx számára a kapitalista termelési mód egyik megkülönböztető jegye volt), a kizsákmányolást, a munkamegosztás hierarchikus formáját, a pénzgazdálkodást, a hasznot, a munkások ellenállásának brutális elnyomását (ebben a tekintetben nem is kell kilépnünk Magyarország határai közül!), a nemzeti és etnikai megkülönböztetést, a város és a vidék közötti egyenlőtlenségeket, az autonóm és szabadságra törekvő művészetek felett gyakorolt cenzúrát, a konzervatív családi értékeket. E döbbenetes lista fényében az a tény, hogy a termelőeszközöket formálisan az állam birtokolta, vajmi csekély vigaszt nyújthat – már ha nyújthat egyáltalán. (Ez persze nem különösebben új megállapítás a kritikai marxisták köreiben, ám úgy tűnik, hogy mindenekelőtt a közép-

és kelet-európai elvtársak közül sokak számára még ma is nehezen lenyelhető, keserű pirulának számít.)

Itt most nem szándékozom további érveket felhozni álláspontom mellett, hiszen ezt mások és máshol már sokkal alaposabban megtették; mindazonáltal ismét figyelmeztetném az olvasókat arra, hogy a múlt megfelelő megértése nélkül nem sok esélyünk lesz megérteni a jelent.[5]

Az első fejezet második részében Andor belefog a rendszerváltás után kifejlődő „magyar modell" specifikumainak leírásába, és összeveti azokat a régió más „kapitalizmus-változataival". Először is érdemes megjegyezni, hogy Andor a magyarországi rendszerváltás gazdasági és politikai jelenségeinek leírására a közgazdasági irodalomban bevett „átmenet" terminust használja, és nem a szociológusok által alkalmazott „átalakulást". Ennek megfelelően a folyamat központi aspektusa, ahogyan az „államszocializmus" átadja helyét a piaci viszonyoknak, és ezzel összefüggésben a felbomló egypártrendszert felváltja a pluralista demokrácia.[6] Ám ez némiképpen problematikus kiindulópont, hiszen a gazdasági és politikai modellek olyan idealizált szemléletén alapul, amely gyakorta átsiklik azon ellentmondások felett, amelyek a régió gazdaságainak a globális gazdaságba való integrációját kísérték, és afelett is, hogy a különböző társadalmi erők miként igyekeztek magyarázni ezeket a változásokat.

Arra is érdemes felfigyelni, hogy Andor kritikátlanul átveszi a kapitalizmus változatairól (Varieties of Capitalism – VOC) szóló elméletet, és azt a Közép- és Kelet-Európában kifejlődött kapitalista rezsimek leírásának keretéül használja fel.[7] A 2001-ben megfogalmazott VOC-elmélet annak idején kifejezetten innovatív próbálkozás volt a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezeten (OECD) belüli különféle kapitalizmusmodellek értelmezésére. Hall és Soskice, a VOC-elmélet úttörői, a kapitalizmus kétféle modelljét különböztették meg: a liberális piacgazdaságot (liberal market economy – LME), ahol a vállalkozások irányítását, az üzemszervezést, a cégek közötti kapcsolatokat a piaci viszonyok határozzák meg, és az úgynevezett irányított piacgazdaságokat (coordinated market economy – CME), amelyek sokkal inkább a neokorporatista megállapodásokra alapozzák az üzletközi viszonyokat éppúgy, mint az üzletágak és társadalmi partnereik kapcsolatait.[8] A VOC-elmélet azóta hosszú utat járt be. Kezdeti felvetéseit időközben alaposan kidolgozták (olyannyira, hogy a VOC-elmélet napjainkban már az összehasonlító politikai gazdaságtan egyik legbefolyásosabb irányzatává vált), és kiterjesztették a fejlett kapitalista gazdaságok határain túlra (vagyis immár a globális gazdaság félperiferiális helyzetben lévő kapitalista rezsimjeinek nemzeti sajátosságait is vizsgálja).

Habár ez igen figyelemreméltó fejlődés, de a VOC-elméletnek még mindig számos gyenge pontja van. Először is, elméleti kereteit a gazdaságnak a kapcsolatokat figyelmen kívül hagyó, weberi ideáltípusaira alapozza. Amint azt Bohle és Greskovits – akik a közép- és kelet-európai

régió legtermékenyebb szerzői közé tartoznak a VOC-elmélet területén – bevallják, ennek következtében a VOC-alapú megközelítés hajlamos „adottnak venni az intézményes felállásokat"[9] anélkül, hogy megvizsgálná azokat a társadalmi küzdelmeket, amelyek alapvető szerepet játszanak egy ilyen intézményes konfiguráció kialakulásában. Figyelmeztető az állammal kapcsolatos kritikátlan szemlélet is, amely a VOC-elméleten alapuló legtöbb írásra jellemző. Bohle és Greskovits például az államot „a változás kulcsszereplőjének" tekinti a régió átalakulásában.[10] Ez nem csupán a naivitás határait súrolja, de – ami ennél sokkal veszélyesebb – potenciálisan oda vezethet, hogy teljes mértékben tagadja a munkásosztály bármilyen szerepét e folyamatokban.[11] Végeredményben mindez a politikai gazdaságtan olyan kritikáját eredményezi, amely hasznos felismerései dacára is dialektikátlan (és így nem marxista) marad.[12]

A második fejezet azokra a gazdaságpolitikákra összpontosít, amelyek szerint az átmenet idején Magyarországot igazgatták (pl. piacosítás, liberalizálás és privatizáció), illetve az e politikák mögött álló társadalmi erőkre (pl. a magyarországi mainstream politikai pártokra, a neoliberalizmus zászlóvivőire a tudományos körökben, vagy az olyan nemzetközi pénzügyi szervezetekre, mint az IMF). Amint arra Andor rámutat, az átmenethez kapcsolódó politikák eredményei igencsak ellentmondásosak. Így például, míg Magyarországot a „gazdasági nyitottság" eseteként ünnepelték az elmúlt két évtizedben, mindez nem tükröződött az ország gazdaságának fejlődésében. Éppen ellenkezőleg, a magyar gazdaság struktúrája „dualisztikus" maradt. Andor szerint ennek az az oka, hogy: „a multinacionális tulajdonban létrejött beruházások […] többnyire enklávé módjára épültek be a magyar gazdaságba. Néhány kivételes esetben felhasználták a magyar kutató-fejlesztő potenciált (Ericsson, General Electric), néhány kivételes esetben magas fokú beszállítói hányadot értek el (Suzuki), döntően azonban importált külföldi nyersanyagból, drágán importált *know-how* felhasználásával, külföldi piacra és túlnyomó részben vámszabad területen, a hazai tulajdonban lévő cégek számára nem elérhető adókedvezmények mellett működtek. […] A területi egyenlőtlenségek pedig csak fokozódtak; a Dunától keletre és a Balaton vonalától délre sokkal kevesebb külföldi tőke érkezett, mint az ország északnyugati negyedébe és a fővárosba."[13]

Ma csupán kevesen tagadják (még a szabad piac legelszántabb apologétái közül is) ennek a képnek az érvényességét. Ugyanakkor sajnálatos módon a könyv nem kínál kielégítő magyarázatot arra, *hogyan* és *miért* volt képes a magyar gazdaság dualisztikus jellege még húsz évvel a rendszerváltást követően is fennmaradni. Az, hogy mindez pusztán a „rossz gazdaságpolitikáknak" lenne tulajdonítható – amint azt Andor sokszor leszögezi –, túlzott leegyszerűsítésnek tűnik. Egy másik, vélhetően gyümölcsözőbb kiindulópont lehetne, ha a közép- és kelet-európai gazdaságok átalakulását a globális gazdaság összefüggéseibe és dinamikájába helyezné.

A kötet utolsó fejezete a különféle közgazdasági iskolákat, és azoknak a magyarországi politikai-gazdasági változásokra kifejtett hatásait elemzi. Andor kifejezetten érdekfeszítően számol be arról, hogy miként győzedelmeskedett Magyarországon a neoliberális ideológia, és milyen (nemzetközi és hazai) kulcsszereplők álltak e folyamat mögött.[14] A neoliberális elképzelések bozóttűzként terjedtek el és váltak egyeduralkodóvá a közgazdasági diskurzusban és politikai körökben az 1980-as évek Magyarországán. Erről a folyamatról szuggesztív képet adott Kádár Béla, az Antall-kormány nemzetközi gazdasági kapcsolatokért felelős minisztere egy, az *Egyenlítő*nek adott 2009-es interjúban:

„Nálunk már a nyolcvanas években nagyobb volt a nyitottság, mint a környező országokban, ez kezdettől a neoliberális vonalat erősítette, hiszen aki kimehetett külföldre, lényegében mind neoliberális képzést kapott. Az angolszász világhoz kötődni mindig kifizetődőbb volt. A pénzügyi szakma csúcsát az jelentette, ha valaki ki tudott kerülni az IMF-be, a Világbankba. Erre leginkább akkor volt esélye, ha lelkes híve volt az általuk ajánlott terápiának. *De már a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is angolszász receptek voltak a legvonzóbbak, az ösztöndíjak többsége amerikai volt, megjelent a Soros Alapítvány, igen erős hatása volt a hazai közgazdasági gondolkodásra a hetvenes évek végétől az ún. chicagói iskolának.*"[15]

Kádár beszámolója valóban informatív, hiszen rámutat, hogy a neoliberális elképzeléseket nem csupán a Nyugat kényszerítette rá Magyarországra, lévén azok (jóllehet, embrionális formában) már a rendszerváltás előtt is jelen voltak. Részemről ezt a részt találtam a legérdekesebb és leginkább eredeti hozzájárulásnak a Magyarországgal foglalkozó tranzitológiai irodalomhoz (bár talán hasznosabb lett volna az olvasók számára, ha e fejezet egyes aspektusai már a könyv korábbi részeiben is felbukkannak).

Mindent egybevetve, Andor László: *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában* című könyve jól megírt munka a kapitalizmussal kapcsolatos reményekről és illúziókról a rendszerváltás utáni Magyarországon. Mindazonáltal – a szerzőnek a témában való jártassága dacára – a könyv befejezésekor az ember némi csalódottságot érez. E csalódottság jórészt a VOC-elmélet hiányosságainak tudható be. Néhány érdekes felvetése mellett a VOC-elmélet (a fentebb elmondottak miatt) nélkülözi a szükséges tudományos eszközöket, amelyek lehetővé tennék egy olyan beszámoló megírását, amely képes nem determinista formában összekapcsolni a közép- és kelet-európai országok kapitalista rezsimjeinek fejlődését a kapitalizmus dinamikus, ám ellentmondásos logikájával. Ezek a problémák azt is befolyásolják, hogy a VOC-elmélet (és ebben az esetben maga Andor is) miként fogja fel a társadalmi változást. Ha tagadjuk, hogy a munkásosztály bármiféle progresszív változás ágense lehet, akkor máris ott találjuk magunkat Keynes mellett, abban a hitben ringatva magunkat, hogy egy-egy erősebb állam ellenőrzése

alá vonhatja a kapitalizmus uralmának katasztrofális következményeit.[16] De mi lesz, ha a kapitalizmus válsága tovább mélyül, és az állam az elvárásainknál nagyobb mértékben adja fel semlegességét – akkor kinek a gondolatait fogjuk majd feltámasztani?

Hivatkozások

Andor László (2009): *Eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Andor László és Martin Summers (1998): *Market Failure: A Guide to the East European „Economic Miracle".* London, Pluto Press.

Bohle, Dorothee és Béla Greskovits (2007): „The State, Internationalization and Capitalist Diversity in Eastern Europe", *Competition & Change,* Volume 11, No. 2. 89–115.

Cliff, Tony (1996): *State Capitalism in Russia.* London, Bookmarks.

Gwertzman, Bernard és Michael Kaufman (1990): *The collapse of communism.* London, Random House.

Hall, P. A. és David Soskice (szerk.) (2001): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Oxford, Oxford University Press.

Hardy, Jane (2009): *Poland's New Capitalism.* London, Pluto Press.

Haynes, Mike (2002): „On Michael Cox's Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology, the Death of Communism and the New Russia; Paresh Chattopadhyay's The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience and Neil Fernandez's Capitalism and Class Struggle in the USSR. A Marxist Theory", *Historical Materialism,* 2002. 10. évf., 4. sz. 317–362.

Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet.* Új Mandátum Kiadó.

Tamás Gáspár Miklós (2008): „Eastern Europe Today: Counter-Revolution against a Counter-Revolution", *Socialist Register 2008*, Global Flashpoints, Pontypool (Wales), Merlin Press.

Jegyzetek

[1] Vásárhelyit, aki 1956-ban a Nagy Imre kormány sajtófőnöke volt, a forradalom leverése után bebörtönözték.

[2] Vásárhelyit idézi: Gwertzman és Kaufman (1990), 225–226 (saját kiemelésem).

[3] Andor Magyarországon és külföldön egyaránt folytatott közgazdasági tanulmányokat, és 1989-90 óta sokat írt Közép- és Kelet-Európa politikai és gazdasági folyamatairól. Az *Eszmélet* szerkesztője volt, így e folyóirat olvasói jól ismerhetik munkáit (amelyek közül néhányat könyve bibliográfiája is felsorol). 2003 és 2005 között Gyurcsány Ferenc miniszterelnöki hivatalának tanácsadója volt, majd 2005 és 2010 között az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) igazgatótanácsának tagja. 2010 februárja óta Magyarországot képviseli az Európai Bizottságban, mint a foglalkoztatásért, szociális ügyekért és társadalmi összetartozásért felelős biztos.

[4] Andor (2009), 15.

[5] A szovjet blokk rezsimjeinek marxista kritikájához lásd: Cliff (1996); Haynes (2002); és Tamás Gáspár Miklós (2008).

[6] Andor (2009), 27.

[7] Andor (2009), 46.

[8] Hall és Soskice (szerk.), (2001).

[9] Bohle és Greskovits (2007), 90.

[10] Bohle és Greskovits (2007), 90. Ez a nézet megjelenik Andor könyvében is.

[11] Bohle és Greskovits tulajdonképpen teljesen kihagyják a munkásosztályt a közép- és kelet-európai társadalmak rendszerváltás utáni átalakulását vizsgáló munkájukból.

[12] A marxista politikai gazdaságtan központi kategóriáit – „osztály", „értéktörvény" vagy éppen „verseny" – többen is igyekeznek beemelni a közép- és kelet-európai gazdasági folyamatok elemzésébe, lásd: Hardy (2009); Szalai (2006); és Tamás (2008).

[13] Andor (2009), 114.

[14] Andor (2009), 160–180.

[15] Kádár Béla: „A vezetői minőség forradalma. (Szále László interjúja Kádár Bélával)", *Egyenlítő*, 2009, 7–8. sz., idézi: Andor (2009), 163–164. (Az én kiemelésem).

[16] A magyar olvasók tisztában lesznek azzal, hogy az állam „újrafelfedezése" nem szükségképpen csak a középbal politika sajátja. Amint azt a második Orbán-kormány lépései is megmutatták, a jobboldal nem feltétlenül utasítja el a fokozottabb állami beavatkozást a gazdaság terén (amíg mindez a nemzeti tőkések érdekét szolgálja, és beburkolható a konzervatív értékek leplébe).

(Fordította: Konok Péter)

(A recenziót a szerző az Eszmélet számára készítette.)

2000 szó a fociról

A globális kapitalizmus és a futball – négy tételben

1. A foci gyarmatosítása. A futball valamikor játék volt, sajátos kivonulás a mindennapok embert próbáló világából. E csapatjáték egyfajta felszabadulást jelentett a bérmunka fizikai és idegi terheitől, kikapcsolódást játékosnak és nézőnek egyaránt. Mondhatnánk, hogy akkoriban – a 19. század utolsó harmadában, amikor Angliában, majd a kontinensen elterjedt e játék – a szabadidő mint új emberi lehetőség bukkant fel a világrendszer legfejlettebb, leggazdagabb, gyarmatosító régióiban. Ám a szabadidő eltöltésének módja később rendkívüli módon felizgatta a tőke világát, megmozgatta a kapitalisták fantáziáját. Megkezdődött a futball (a Játék) piacosítása, profittermelésre való átállítása, melynek alighanem végső története bontakozik ki a szemünk láttára. A futball mint „totális játék" – azaz a *játék* mint olyan – kiirthatatlanul hozzátartozik az ember mint nembeli lény fejlődéséhez, talán éppen ezért is válhatott a „szabadidő-iparok", a szórakoztatóipar, a médiaipar martalékává. *Végbemegy a játék lerablása*. A szó szoros értelmében. Ma odáig jutottunk – mint a *Le Monde diplomatique* egyik elemzése bemutatta –, hogy a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség (FIFA) a köztörvényes bűnözés televénye, egy maffiára emlékeztető szervezet, amelyen dollár-milliárdok mennek keresztül kenőpénzek, magánbizniszek, monopóliumok ajándékozása formájában. Olyan óriásmonopólium jött létre, amely a játék mint nemzetközi üzlet fölött majdnem kizárólagos ellenőrzést gyakorol. Néhány multinacionális cég (mint például az Adidas) szinte mindent besöpör.[1] Ehhez képest az éppen most folyó *bochumi futballper*, amelynek során több európai ország futballcsapatainak sok mérkőzését – köztük a magyar NBI négy mérkőzését is – „tipmixes" fogadási bundának nyilvánították, csupán e maffiaszerű fejlődés „talajszintű" megnyilvánulása, de mutatja a romlottság fokát, mélységét. A félperiféria, így Kelet-Európa országaiban a világgazdasági válság körülményei között a futball területén, a törvények adta lehetőségeken belül egyre nehezebb profitot termelni; a politika által nagyban „serkentett" „kényszervállalkozók" próbálnak szerencsét ezen a területen is.

2. Az új egyenlőtlenség és a politikai populizmus. Ismert tény (már az *Eszmélet* hasábjain is többször szóba került): a *játékos tőke* (munkaerő), és a tőke a világrendszer gyengébb régióiból áramlik a gazdag

centrumba, lerombolva ezzel a helyi futball fejlődési lehetőségeit, szakadékot teremtve egyfelől a félperiféria és periféria nemzeti bajnokságai, másfelől a centrum országoké között. Ennek megnyilvánulása, hogy – a hivatalos propaganda és ideológiai manipuláció ellenére – az utolsó két-három évtizedben az egyes régiók futballjai között a különbségek, az egyenlőtlenségek nem csökkentek, hanem ellenkezőleg, a régi gazdagok javára változtak meg, tolódtak el. A „minőségi játékosok" a perifériáról, félperifériáról mennek a centrumba, és a „nem minőségi játékosok" cirkulálnak a centrum alsó osztályú illetve a félperiféria első osztályú csapataiban. Még a nemzetközi szinthez közelítő játékosok is az angol, francia, spanyol, olasz, holland, német első és másodosztályú csapatok kispadjait koptatják, hogy a munkaerő tartalékseregeként, egyfajta „jól fizetett munkanélküliként" álljanak rendelkezésre, míg példának okáért az afrikai vagy kelet-európai bajnokságokban szereplő csapatok az elvándorolt, „kiszivattyúzott" játékosokat saját harmadrendű játékosokkal pótolják, miközben a helyi futball-vezérek permanens módon a Nyugat utolérésérőI papolnak. Az emberkereskedelem – amely valamikor bűncselekménynek számított – már sok éve norma a futball, a játék szférájában, olyannyira, hogy még a gyermekekre is kiterjed.[2] Tehát a mi régiónk, benne Magyarország futballistái a nagyobb nyugat-európai klubok számára csak a munka tartalékhadseregét képezik, és számos – gazdasági, szociális és lelki természetű – okból erre vannak szocializálva, szinte predesztinálva. Már a gyermekfutballisták is közönséges exportcikkek és exportcikk-tudatuk van. Eleve ebben az üzleti- és versenyszellemben nevelik a játékosokat már gyermekkoruktól kezdve, mondván, menj azonnal külföldre, ahová csak tudsz, minél hamarabb csináljanak belőled egy kis profitot és te is jobban jársz az ottani munkabérrel, mint itthon, ahol a futballban egy lepusztult piac, és egy elpusztított futball-kultúra törmelékei között kellene botorkálnod. A legtöbb VB-résztvevő ország esetében, mindenekelőtt a periféria és a félperiféria országaiban már nem a nemzeti bajnokság a válogatás alapja, hiszen a legjobbak a nagy külföldi klubokban játszanak, magának a nemzeti válogatottnak az összetétele is elkerülhetetlenül és egyre intenzívebben kereskedelmi-üzleti és politikai vállalkozás függvénye lesz. A nemzeti válogatottak is egy „globális" klubcsapat (MU, Barca, Inter, Milan, Real stb.) jellegzetességeit veszik fel. Fő cél: az üzlet, noha az üzleti törekvések mögött mindig ott van a politika is, a politikai-hatalmi érdek, a populista politikai reklám. A félperifériás Magyarországon a liberális „multikulti" kormány ezt a fejleményt az „utolérés" útjának – egyre inkább alkalmazkodva a valósághoz, „rögös útjának" – nevezte. A konzervatív-nacionalisták az „utolérést" komolyan véve – a nemzeti presztízs nevében –, a politikai populizmus kényszerítő eszközrendszerével is újabb és újabb pénzeket pumpálnak a nemzeti labdarúgásba, hatalmi-politikai érdekek szerint, de rémesen kis hatékonysággal. Megirigyelve a régebbi múlt, az államszocializmus kezdeti szakaszának sikereit, ismét „felfújnak" egy-két klubot és a nemzeti válogatottat, annak az utópiának

a jegyében, amely a multinacionális tőkével, a nyugati hatalmakkal való verseny abszurd ábrándjára épít. Eközben persze folytatódik minden épkézláb focista további kiárusítása – csak ami korábban kozmopolita tékozlás volt, most nemzeti érdeknek deklarálódik. A múló, pillanatnyi kis sikerek vagy azok lehetősége – jó propagandával – mindig fenntartja a reményt, hogy ez a szisztéma, illetve az *utolérés logikája* működni fog… A soros bukás után majd jönnek megint a liberálisok, akik kivonják az állami-politikai befektetéseket, pénzeket a fociból a demokráciára hivatkozva – hiszen alapjában az adófizetők pénzéről van szó –, és elindul újra a mókuskerék a nemlétező szabadpiac, az „exportorientált termelés" eszement propagandájával. Mindezen jelenségek megideologizálása nem ismer határokat.

3. *Államnacionalizmus és etnonacionalizmus*. Tehát a pénz, a tőke korlátlan szabadsággal garázdálkodik, ami a futball területén (is) mindenféle színű zászló alatt zajlik. Ezt az egész folyamatot már régóta a nemzeti ideológia valamely válfajával igazolják, fedik el. A viszonylag új elem a rendszerváltáshoz is kapcsolódó etnonacionalista reneszánsz. Szinte törvény, hogy nincsen olyan nagy (tehát multinacionális!) futballklub vagy társaság, amely ne helyezné magát a nemzeti, valamely etnikai vagy éppen területi „kisebbségi" zászló alá. Tudjuk, a „középkorias" etnonacionalizmus újjáéledése természetes büntetés a világrendszer neoliberális természetű átszervezéséért az utóbbi három-négy évtizedben. Az államilag szervezett és intézményesített nacionalizmus, amely maga is éleszti a nemzetiségi feszültségeket, egyúttal táplálja az etnikai gondolkodásmódot. A magyar futball-rasszizmustól a szlovákon át a szerb vagy horvát szélsőjobboldali ultranacionalistákig, általában az újfasiszta szervezkedés a stadionokban az etnonacionalista ideológiai kánonban mozog. Az államnacionalizmus látszólag szemben áll az etnikai gondolkodással. Persze gazdag történelmi tapasztalatok alapján tudjuk, hogy az államnacionalizmus, mint a hatalmi elit ideológiája bizonyos formaváltozatokban a legszervesebben kapcsolódik össze az etnikai gondolkodás mindennapi bornírtságaival, különösképpen Kelet-Európában. Az államnacionalizmus a többségi nemzetiség érdekeit preferálja, hangsúlyozza. Ennek nem mond ellent, hogy nem egy esetben a rasszista-fasiszta szurkolói csoportok is eltűrik, ha csapatuknak kimagaslóan tehetséges színes bőrű játékos-munkavállalója van. A győzelem racionalitása gyakran feledteti a rasszista partikularizmust. Tehát miközben a globális üzleti érdek, a nyugat-európai nagy klubok egyetemes terjeszkedése egy antirasszista ideológiai-kulturális háttér létrehozása irányába hat, másfelől a globális tőkerendszer egyenlőtlenségeit tükröző és létrehozó kíméletlen piaci verseny éppen a lokális érdekeket torzan kifejező etnonacionalista „ellenállást" erősíti, és annak legfőbb forrása. Az ilyen típusú ellenállás fejeződik ki abban, hogy a rasszizmus szervezett politikai erőként jelent meg a futballpályákon, a stadionokban is. Az

államnacionalizmus és az etnonacionalizmus sajátságos, „finom" összevegyülését megfigyelhettük az elmúlt világbajnoki TV-közvetítésekben is. Például: a magyar kommentátorok egyfelől ismételgették a kötelező antirasszista szlogeneket, az erőszak elítélését, másfelől unos-untalan azon morfondíroztak, hogy egy nemzeti válogatottban melyik futballista nem az eredeti nemzetiség, „etnosz", „etnikum" tagja, és melyik az „őshonos". A globalizálódás felgyorsulása közepette egyfajta nyilvános családfakutatás is folyik. E tekintetben mindenekelőtt a német válogatotton csodálkoztak el ezek az antirasszista rasszisták, hogy lám török, lengyel, ghánai és nem tudom még milyen „idegen eredetű" játékosok tűntek fel „éppen" Németországban, és hogy vajon jól van-e ez így? De véletlenül sem tették fel a kérdést, miért kellene másképpen lennie, mi ebben a furcsa? Mintha a munkahelyeken bárhol a világon nem így lenne, mintha vallási-nemzetiségi keveredésről a munkaerőpiacon még nem hallottak volna; mintha a futball nem ugyanolyan üzlet lenne, mint a számítógépszerelés vagy a prostitúció. Pedig nem az az érdekes az egészben, hogy a két tucatnyi német válogatott játékos mintegy fele eredetileg nem német nemzetiségű, hanem az a lényeges momentum, hogy milyen mértékben nem a hazai bajnokságokban játszanak a nemzeti válogatott csapatok játékosai.[3] E fejlemény mindenekelőtt a világrendszer félperiférián és perifériáján jellemző.

A magyar futball sírásói egy ideje azzal etetnek bennünket (és mindig vannak, akik hisznek és remélnek!), hogy a külföldön játszó válogatott (vagy nem válogatott) *magyar* játékosoknak „kell" szurkolnunk, akik „megmentik" a magyar futballt – miközben éppen a magyar futball hanyatlását dokumentálja e jelenség. Természetesen e játékosok többsége nyilvánvalóan jobb, mint az itthoni játékos-garnitúra, de gyakran a nyugat-európai csapatok kispadjait koptatják, nem egy esetben a másodosztályban. Az a szituáció, hogy egy valamirevaló magyar játékos nagyon korán kikerül az európai piacra, személyesen biztosan anyagi felemelkedést jelent, ám a futball nemzeti szintű hanyatlásának, az „utolérés" lehetetlenségének egyik döntő feltétele. Más szavakkal: nagyon kevesek profitérdekeinek kedvéért „szétglobalizálták" a hazai futballt – akárcsak az afrikai országok többségének futballját –, ezáltal beláthatatlan időkre konzerválták e téren is az állandóan bírált hihetetlen mértékű egyenlőtlenségeket. A hazai jobboldali populizmus – a liberalizmus laissez faire (szabadpiaci) megfontolásaival szemben – újra nekilátott a szokásos, már a Kádár-rendszerben, sőt, korábban is megtapasztalt módszer alkalmazásának: a futballt betagozza politikai hinterlandjába, igyekszik hatalomkoncentrációjának olcsó eszközévé tenni azt. Több politikus és a hozzájuk kapcsolódó néhány, a privatizáción meggazdagodott kényszer-futballvállalkozó vagy bankár pár milliárd forint beruházással azt a látszatot kelti, hogy a nyugat-európai színvonalat csak „a liberálisok és a kommunisták" önzése, kozmopolitizmusa miatt nem értük el. A félrevezetett emberek mindig menekülést keresnek a maguk számára, és elhiszik az újabb

ígéretet. Tudjuk, a remény hal meg utoljára, amely ebben az esetben éppenséggel a cselekvésképtelenség, az alternatívátlanság terméke és megnyilvánulása.

4. A foci és a baloldal. A radikális baloldal viszonya a futballhoz mindig is ambivalens volt. A fent vázolt jelenségekről mintha napjainkban is zavarodott vita folyna még a kapitalizmus-kritikus körökben is. Nem különítik el a rendszeren belül maradó reformkísérleteket attól a felfogástól, amely helyesen kimondja: a kapitalizmuson *belül* nincsen a kialakult szituációnak *érdemi* alternatívája; a pénz, a tőke uralma alatt nincsen jelen az emberarcú megoldás. Ugyanakkor a futball, a játék nem vehető el az embertől teljesen a mai rendszeren belül sem; még ebben a formájában is olyan szórakozás, örömforrás, amelyet totálisan, metafizikusan megtagadni csak egy aszkéta álláspontjáról lehet. Szinte menetrendszerűen minden világbajnokság idején fellángol az elméleti-politikai vita a baloldalon, hogy a futball tulajdonképpen maga az elidegenült világ, maga a manipuláció, a „kollektív delírium", a „népek ópiuma", amint Terry Eagleton – Marx jeles biográfusa – dohogott a *Guardian* hasábjain. Egyik vitapartnere és tisztelője nagyon meg is dorgálta őt, mondván: a futball, a magas színvonalú sport olyan, mint a művészet, ha valóban olyan szinten űzik; a művészet azonban *általában* mégsem tagadható, amennyiben az emberi létezés conditio sine qua non-ja.[4] Az ilyen kiélezett kérdésfelvetés legtöbbször zsákutcába vezet, mert az egyik véglet csak a rendszer egészét láttatja absztrakt módon, bukását megjósolva, de nem mond semmit vagy csak keveset az odavezető útról; a másik nézőpont ad absurdum vive a szembeállítást, a rendszeren belül marad. A valóságban azonban a dolgok másképpen állnak, s azt hiszem e vitában az utóbbi szerző – Zirin úr – érvelése a tarthatóbb, amennyiben olyan „átmeneti", gyakorlati momentumokra utal, mint hogy a labdarúgás története a tények tanúsága szerint még a kapitalizmus elleni küzdelem harci terepe is lehet. (Egy időben volt is, ki ne emlékezne az idősebbek közül a Berlusconi előtti Milanra, vagy olasz, német illetve latin-amerikai klubokra… mára sokfelé megváltozott a helyzet, hiszen a Berlusconik uralják a foci-terepet, a szurkolók jó része elfordult a politikai jobboldal és szélsőjobb felé). Tehát a futball nemcsak elvonhatja az embereket a forradalmi cselekvéstől, hanem – legalábbis részlegesen – elvonhatja a szurkolókat a globális kapitalizmus támogatásától is. Érdemes lenne a gazdag történelmi tapasztalatokat e téren összegyűjteni.

Itt csupán azt hangsúlyozom, hogy a futballt, a sportot, akárcsak a művészetet az emberiség hozta létre és a kapitalizmus „elvette tőle", kisajátította, a maga képmására formálta. Szimbolikusan jelezve a problémát, ma már a futball van a reklámért, nem a reklám a futballért. Ez azonban egy fejlődés legutolsó foka csupán, hiszen az emberiség története bizonyos szempontból valóban a közösségi létformák, a művészet, a sport elhódításának, kisajátításának, privatizálásának, „piacosításának"

története, másfelől azonban visszahódításának, „kollektivizálásának” közös története is. De a kapitalizmus radikális kritikusai már csak taktikai okokból sem tekinthetik a futballt (a művészetet, a zenét), a játékot *az ellenségnek*, hiszen a probléma nem a futball, hanem maga a *rendszer*. Ha tehát a rendszer elhódította a focit, a zenét, a művészetet, akkor szerelmeseit nem leszerelni kell, mondván: „nincs mit tenni, a futballt »bojkottálni« kell”, hanem azon érdemes inkább elgondolkodni, miképpen lehetne e létszférákat – így a futballt is – a tőkerendszertől visszahódítani. Miként a katasztrófa is globális, a „visszahódítás” sem történhet csupán nemzeti vagy regionális szinten. Egyetlen ország vagy régió keretei között ez alighanem lehetetlen. De ez már egy másik témakörhöz vezet, amelynek tárgyalását más összefüggésben komolyan folytatni kellene.

Jegyzetek

[1] David Garcia: „Gyanús ügyek a FIFA háza táján”, *Le Monde diplomatique* magyar nyelvű on-line kiadás, 2010. június 27.

[2] Ld. e folyamat elemzéséről: „A játék hatalma. Futball–pénz–politika”, in: *Kelet-Európai Tanulmányok 2*. (Szerk.: Krausz T. – Mitrovits M.) L' Harmattan, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2008.

[3] Ld. erről a fejleményről a grafikus ábrázolást: estadao.com.br (www.fn.hu, 2010. július 1.).

[4] Vö.: Terry Eagleton: „Football: a dear friend to capitalism. The World Cup is another setback to any radical change. The opium of the people is now football”, *Guardian*, 2010. június 15.; és Dave Zirin: “Football isn't just about capitalism…”, *Guardian*, 2010. június 21.

(K. T.)

Vendégmunkások a Reál Madridban (baloldalt, alulról a második sorban Puskás Ferenc)

Futball és globalizáció

I. A globális labdarúgás expanzió és marginalizálódás között

Az utóbbi években sok szó esett a labdarúgás globalizálódásáról. Mindazonáltal ezen nem a játék világméretű elterjedését értik, minthogy ez – néhány régiót leszámítva – már végbement a XIX. és kora XX. század folyamán.

Ami a globalizáció terminus mögött rejlik, azt a marketingszakemberek ugyanolyan pontosan ki tudják fejezni, mint bármely politikai-gazdasági elemzés: az él-labdarúgás iránti kereslet az európai piacon nem bővül tovább, s így az utóbbi években megtorpant a belépőjegyekből, szponzoroktól, reklámtárgyakból és a TV-közvetítésekből szerzett pénzek 1990-es évekbeli rohamos növekedése (Desbordes, 2007. 3.). Azonban az egyesületek harca a nagyobb bevételért töretlen maradt – vagy azért, mert eleve nyereségorientált vállalkozásként szerveződtek, vagy/és mert a többi klubbal szembeni állandó konkurencia-harcban előnyösebb helyzetet akarnak biztosítani maguknak –, s a legkézenfekvőbb stratégiának a további expanzió mutatkozik (vö. Hödl, 2002. 24. skk.). Ez azt jelenti, hogy egyfelől Európán belül van szükség újabb nézőrétegek (leginkább a nők) megnyerésére, másfelől pedig földrajzilag kell terjeszkedni olyan területekre, melyeken az európai egyesületi labdarúgásnak mindeddig semennyi, vagy csak kevés fogyasztója volt. A stagnáló kereslet fellendítésére a marketingtudomány járulékos stratégiaként egyrészt a konzumlehetőségek megsokszorozását, másrészt a konzumszínvonal emelését ajánlja (Desbordes, 2007. 5.).

Mindezeket a nagy labdarúgóklubok az utóbbi években következetesen megvalósították. A konzumszint emelése többek között abban jelentkezik, hogy az állóhelyeket ülőhelyekre, mitöbb, páholyokra, a közszolgálati televíziók esti összefoglalóit pedig kizárólagos jogon megvett élőadásokra cserélik – előfizetős televízió-adókon, jelentősen több pénzért. A konzumlehetőségeket több szinten bontakoztatták ki: a bajnoksági vagy az Európa-kupa fordulók találkozóit nem egyidőben rendezik, hanem egymás után több napon keresztül, hogy megsokszorozzák a televíziós közvetítés idejét; némely esetben növelik a mérkőzések számát (például új csoportok beiktatásával az Európa-bajnokságokban). A futballrajongók-

nak pedig lehetőséget kínálnak, hogy egyre újabb termékeket vásároljanak egyesületük jelével (és hasznára) – az egyszerű, egyesületi színű trikótól kezdve a biztosítási szolgáltatásokig, amilyet például a Manchester United szponzorával, az AIG-vel közösen kínál. Míg a legtöbb klub számára sok évtizeden keresztül a belépőjegy jelentette a legfontosabb bevételi forrást, a nagyok esetében ennek a teljes bevételre vetített részaránya 50 százalék alá esett az 1990-es években (vö. Williams, 1997. 255.). A Real Madrid költségvetésében például a jegyekből származó bevétel – annak ellenére, hogy a Santiago Bernabéu Stadion 80 000 férőhelyével Európa egyik legnagyobbja – a 2006–2007-es szezonban már egynegyednél is kevesebbet tett ki. Szűk 40-40 százalék származott a televíziós közvetítési jogokból és a szponzoroktól származó összegekből, illetve a szurkolóknak eladott árucikkekből (Jones, 2008. 6). A fogyasztási kínálat drágulása és sokfélesége akkor bontakozik ki teljes hatásában, ha egybekapcsolják a földrajzi terjeszkedéssel. Ezt a tömegmédia technikai fejlődése ugyanúgy megkönnyíti, mint a médiakonszernek, melyek a maguk egyéni, agresszív terjeszkedési stratégiáit a sportközvetítések jogainak kizárólagos megszerzésére építik. Több év óta a fő terjeszkedési irány az ázsiai térség, leginkább India, Kína és a délkelet-ázsiai „tigris-országok". A gazdasági boom ezekben a térségekben olyan felső- és középrétegeket hozott létre, melyek államaikon belül továbbra is kisebbséget képeznek ugyan, abszolút számokban azonban sok millió embert jelentenek, s ezzel felettébb jövedelmező potenciális piacot alkotnak – amely ráadásul, Észak-Amerikával ellentétben, igen fogékonynak mutatkozik az európai futball-exportáru iránt. Az új piacokon a nagy európai klubok számára nem csak pénzről van szó, hanem arról is, hogy saját népszerűségüket és ezzel reklámértéküket növeljék a lehetséges szponzorok szemében.

A konkrét jelenlét ezeken a helyeken – még ha szórványos is – mindenképpen része az új piacok megkaparintásának, hogy ne csak a televízión és az interneten keresztül szolgálják ki a sport-fogyasztókat. A labdarúgás kelet-ázsiai népszerűségének növelésére a FIFA a férfi labdarúgó világbajnokság rendezésének jogát 2002-ben Dél-Koreának és Japánnak, a nőit 2007-ben Kínának adta. Ezzel párhuzamosan a nagy európai klubok komoly erőfeszítéseket tesznek az ázsiai piacok „ápolására". A Bangkokban, Pekingben, Szingapúrban és más ázsiai városokban rendszeresen tartott barátságos mérkőzések növelik a vevők „elkötelezettségét". Ugyanez mondható el az európai és ázsiai egyesületek együttműködési megállapodásairól, amilyet pl. a Real Madrid kötött a Beijing Hyundai-jal. Fontos tényező ezen a téren az ázsiai játékosok szerződtetése is – Lie Tie és Sun Jihai első Premier League-beli mérkőzéseit (az Evertonban ill. a Manchester Cityben) Kína-szerte közvetítették a televíziók (Desbordes, 2007. 7.). Hasonló a helyzet a japán játékosokkal, akiknek az európai klubjukban betöltött gazdasági rendeltetését (gondoljunk Junicsi Inamotóra az Arsenalnál)

olykor összefoglalóan a „shirt vendor" (trikóeladó) cinikus kifejezésben sűrítették. Hogy a Manchester United hivatalos weboldala angolon kívül még japánul, kínaiul és koreaiul is olvasható (ellenben semmilyen más nyelven), világosan mutatja, merre fekszenek a lukratív piacok. Az Arsenal honlapja emellett thaiul is, az FC Barcelonáé arabul is elérhető. Újabb terjeszkedési projektként tekinthetünk a Premier League vezetőségének 2008-as év eleji törekvésére, hogy az angol labdarúgó-bajnokság rendezzen egy „nemzetközi fordulót" (international round), s ennek mérkőzéseit tartsák a földgolyó különböző városaiban (Kelso, 2008). Az ilyen tervek a piaci részesedésért folytatott egyre hevesebb harc eszközei, melyeket a sport-ajánlattevők egymás ellenében kínálnak: a (nyugat-európai) labdarúgás többek között a golffal, tenisszel és motorsporttal verseng, melyek a transzkontinentális piacosítást már régen maguk mögött tudhatják, s ugyanez mondható el az észak-amerikai csapatjátékokról. A National Hockey League (NHL) például az 1990-es évek óta fordult a japán piac felé, 1997-ben Japánban rendes bajnokságot rendezett, és ezzel jelentősen növelte piaci bevételeit (Miller, 2001. 17.); a 2007–2008-as szezon megnyitásaként pedig először került sor NHL-összecsapásra európai földön, nevezetesen Londonban.

Ezek a globális piaci aktivitások – melyek végső soron nem globálisak, mert csak a fizetőképes keresletet felmutató területekre korlátozódnak – a játékosok globális toborzásával egészülnek ki (amely szintén nem nevezhető igazán globálisnak, hiszen ez a labdarúgásban bizonyos térségekre összpontosul: magára Európára – ezen belül leginkább Kelet- és Dél-Európára –, Latin-Amerikára, valamint Észak- és Nyugat-Afrikára). A külföldi játékosok szerződtetése mögött nem utolsó sorban az a szándék húzódik meg, hogy veszteség nélkül lehessen költségeket csökkenteni, vagy pedig nyereségre szert tenni a játékosok ügyes adásvétel-politikájával. Mióta az 1990-es évektől deregulálódott a labdarúgó-piac, rohamosan szaporodott a játékos-felkutatók és -közvetítők száma, akik mindenekelőtt Afrikában és Latin-Amerikában keresgélnek sokat ígérő játékosok után, hogy alacsony transzfer- és bérköltségek mellett szerződtessék őket (Brazíliában például 2002-ben a hivatásos labdarúgók 90 százaléka havi 415 USD-nél kevesebbet keresett), (Somoggi, 2007. 333.). A nagy klubok erőteljesen kiépítették felkutató részlegeiket, bevásárolnak az Európán kívüli csapatoknál (ismert példa: Ajax Cape Town), labdarúgó-akadémiákat pénzelnek Afrikában és Latin-Amerikában, s mindemellett együttműködéseket alakítottak ki kisebb európai klubokkal is, hogy ezeket „farm teamként" [háztáji-csapatként] használják. Bennük játszatják az ígéretes afrikai vagy latin-amerikai tehetségeket, míg nem találják őket alkalmasnak arra, hogy nagyobb feladatokat bízzanak rájuk. Ily módon vált például a belga liga – nem utolsósorban a belgiumi liberális munkavállalási és bevándorlási törvények miatt – az angol csapatok tulajdonát képező játékosok „teszt-terepévé": a Manchester United efféle együttműködést ápol a Royal Antwerpennel, a Blackburn Rovers a Cercle

Brüggével, és így lett a KVC Westerlo mind a Chelsea, mind a Feyenoord Rotterdam szatellit-egyesülete.

Mindkét területen – tehát a futballnak mint árunak a nemzetközi piacosításában és a termékhez szükséges munkaerő nemzetközi toborzásában – olyan hatalmas előnnyel bírnak a nagy európai klubok, hogy a gazdasági és sportbeli hierarchiák szilárdabbnak tűnnek, mint valaha. Ezeknek a nagy egyesületeknek a forgalma mind messzebbre kerül a kisebb ligák klubjainak pénzügyi lehetőségeitől, de még a pénzerős labdarúgó-ligákban is egyre nő a szakadék a piacvezetők és a velük lépést tartani igyekvők között. Mint a Deloitte tanácsadócég a nagy labdarúgó klubokról évente kiadott gazdasági elemzésében megállapítja, pénzforrások és sportsikerek szorosan összeforrnak és erősítik egymást. Ezzel magyarázható, hogy amióta ezek az elemzések készülnek (1996-97), a tíz legnagyobb pénzforgalmú európai klub mintegy háromnegyed részét nyerte meg a nemzeti bajnokságoknak, és tizenegy alkalomból kilencszer szerezte meg a Bajnokok Ligájában a győzelmet (Jones, 2008. 31.).

Ezek az erős forgalmú klubok (mindenekelőtt a Real Madrid, Manchester United, FC Barcelona, Chelsea, Arsenal, AC Milan, az Internationale és Bayern München) állnak a futballgazdaság központjában, mint a „Big Five" (Nagy Ötök), vagyis a legnépesebb dél- valamint nyugat-európai országok (Anglia, Spanyolország, Olaszország, Németország, Franciaország) nemzeti bajnokságainak csapatai. Ezekben a ligákban egyre nagyobb szakadékok mutatkoznak: a bajnokságokat maréknyi egyesület rendezi el egymás közt, s ezek azok, amelyek előtt megnyílik az út a jövedelmező nemzetközi üzletbe. Különösen nagy a távolság a pénzerős és a csekély anyagiakkal rendelkező klubok között azokban az országokban, ahol a televíziós jogokat maguk az egyesületek adják el (így Spanyolországban) – ellentétben azokkal a helyekkel, ahol az értékesítés kollektív rendszerben, a liga által történik (mint például Németországban). A „futball-világrendszer" félperifériáján gyengébb bevételű ligákat találunk néhány viszonylag pénzerős városi klubbal (Portugália: Lisszabon, Porto; Hollandia: Amszterdam, Rotterdam; Skócia: Glasgow; Oroszország: Moszkva, Szentpétervár; Görögország: Athén; Törökország: Isztambul; Argentína: Buenos Aires; Brazília: São Paulo, Rio de Janeiro). Ezeknek – szórványos nemzetközi sportsikereik ellenére – a gazdasági hierarchiában elfoglalt alárendelt helyzete nemcsak abszolút számokban mutatkozik meg (az olyan klubok mint a Fenerbahçe Isztambul vagy Benfica Lisszabon összbevétele mintegy a negyede a Real Madridénak vagy a Manchester Unitedének (vö. Jones, 2008. 33.), hanem abban is, hogy náluk a bevétel jelentős része a játékosoknak a gazdaságilag domináns ligákba történő eladásából folyik be (vö. Barros, 2006. 98.). A futballmunkaerő áruláncában ezek az egyesületek közbülső szerepet játszanak; fiatal labdarúgókat képeznek ki vagy toboroznak kisebb kluboktól, hogy jelentős haszonnal adják tovább őket már fiatalon, leginkább a „Big Five"-nak. Bár a félperiferiális klubok piacosodása általában túlnyúlik

az országhatáron, mégis jól behatárolható csoportokra szorítkozik: az isztambuli nagy kluboknak például számos szurkolója van a közép- és nyugat-európai közösségekben, a két glasgow-i nagy klubnak az ír katolikusok ill. protestánsok között, valamint az ír diaszpórában. A gazdaság és sport tekintetében a labdarúgás üzletágának központjától lényegesen távolabbi – különböző jellegzetességeket mutató – koncentrikus körökön helyezkedik el, és teljesen a nemzeti piacra korlátozódik a futball perifériája: (1) a kis országok, mint Dánia, Belgium, Norvégia, Ausztria és Svájc, melyek az erősen korlátozott kereslet (stadionok látogatottsága és TV-nézőszám) ellenére gazdasági erejüknél fogva viszonylag magas szponzori támogatást, televíziós és belépőjegyből szerzett pénzeket képesek felmutatni (hasonló a helyzet a Perzsa-öböl államaiban); (2) az olyan országok mint Ukrajna, Lengyelország, Egyiptom, Marokkó, Dél-Afrika és Mexikó, melyek az alacsony egy főre jutó jövedelemszint ellenére a nagyszámú lakosságnak és néhány nagyobb szponzornak köszönhetően stabil profi ligákat képesek fenntartani; (3) az USA-hoz, Japánhoz, Ausztráliához és Koreához hasonló országok tőkeerősek ugyan, és nagyszámú lakossággal is rendelkeznek, a nemzeti labdarúgás történelmi okoknál fogva mégis labilis helyzetű; (4) Horvátország, Szerbia, Uruguay és néhány hasonló helyzetű ország sok szállal kötődik a futball világpiacához, s ily módon – és csakis ily módon – képesek a hazai profi labdarúgást finanszírozni; (5) a játékos-exporton keresztüli kapcsolódás a globális futballgazdaságba jellemzi az olyan országokat is, mint Grúzia és Macedónia, valamint sok afrikai állam – azzal a jelentős különbséggel, hogy a bevételek általában nem elegendőek ahhoz, hogy belőlük stabil profi ligákat finanszírozzanak.

Még ha a perifériális labdarúgó-térségek a globális hierarchia különböző pontjaihoz kötődnek is, és eltérő módon érintettjei a központok expanziós stratégiáinak (mint felvevőpiac, vagy mint munkaerő-tartalék tárhely), a világfutball központosuló tendenciái egyként hatnak mindenütt. A pénz, a játékosállomány és a rajongók érdeklődése a pénzügyileg erős ligák felé húz. A nagy klubok ragyogása, de az angol Premier League a maga egészében is magnetikusan vonzza a szponzorokat és befektetőket. Transznacionális konszernek globális PR-akciókra próbálják felhasználni a labdarúgó egyesületek nemzetközi attraktivitását; a világ különböző részeiről származó gazdag férfiak eszköznek tekintik a futballt, hogy profitot gazdálkodjanak ki belőle (Malcolm Glazer és a Manchester United), vagy emeljék személyes presztízsüket (Roman Abramovics és a Chelsea). Míg Angliában még a második ligabeli csapatok is találnak nagyvonalú befektetőket, a futball-periféria financiális sorvadásban szenved: az utóbbi évek csődesetei Belgiumban (Dejonghe – Vandeweghe, 2006. 111.), Svájcban és Ausztriában arra utalnak, hogy a kisebb egyesületek egyre ingatagabb pénzügyi alapokon állnak. Ez nem csak a nemzeti piac behatároltságán és/vagy a rendelkezésre álló eszközök szűkösségén múlik – Indiában például a hazai labdarúgás gazdasági nehézségei

egyebek mellett azzal is összefüggnek, hogy a cégek a kedveltebb európai mérkőzések közvetítéseinek televíziós reklámidejét vásárolják meg, ahelyett, hogy az erre kiadott összegeket az indiai futballba áramoltatnák (Majumdar – Bandyopadhyay, 2005. 262.).

A cégek ezzel a nézők érdeklődését követik, akik egyre inkább azok felé a játékok felé fordulnak, ahol a szakma legjobbjai űzik mesterségüket – a nyugat-európai klubok pedig toborzáspolitikájukkal biztosítják önmaguk számára a globális labdarúgás elitjét. A legjobb játékosaitól megfosztott perifériális labdarúgást ennek megfelelően alacsonyabb rendűnek tartják. Mindazonáltal nem egyedül a kínálat minősége dönti el, milyen futballt fogyasztanak: Indiában (és nem csak ott) a felső középosztály az európai labdarúgás iránti vonzódásával nem pusztán a világ iránti nyitottságát és modernitását demonstrálja, hanem az ehhez szükséges TV-előfizetéssel bizonyságot tesz pénzügyi erejéről is – elhatárolódva ezzel a munkásosztálytól, amely erősebben kötődik a helyi futballhoz, nemcsak gazdasági okokból, hanem identitásteremtő ereje miatt is (Dimeo, 2002. 76.).

A globalizálódás fogalma tehát – melyet éppoly előszeretettel használnak a labdarúgás esetében is, mint más összefüggésekben – egyszerre találó és megtévesztő. Találó, mert a híradástechnika és migráció a futballvilág különböző elemeit szorosabban egymáshoz kötötte: a játékoskáderek kozmopolitábbakká váltak, a labdarúgásról szóló információk transzkontinentális léptékben hozzáférhetőek. Azonban aszimmetrikus struktúrákról van szó: a sok, Európába vagy Ázsiába emigrált afrikai játékossal szemben áll az a néhány edző, aki az ellenkező utat járja; s miközben Hanoiból könnyű részletesen követni az angol futball eseményeit, Londonból lehetetlen átfogó és naprakész információt szerezni a vietnami labdarúgásról. A globális profi labdarúgást hatalmi kapcsolatok határozzák meg, melyek keretei között néhány szereplő – nagy klub, labdarúgó szövetség, médiakonszern – húz hasznot a globális munka- és értékesítési piac előnyeiből, s eközben helyzetét mások hátrányára erősíti, sőt, teszi megingathatatlanná.

II. Afrika a globális labdarúgó-gazdaságban

Hogy a labdarúgásban lecsapódik az őt körülvevő világ, a legbanálisabb belátások egyike. Ez azonban nem csökkenti a kijelentés valóságtartalmát, és valamivel komplexebben is megfogalmazható: „Aki meglátja, hogy a labdarúgásban mi mozdul el, mikor és hogyan, *ozmotikusan* értesül más társadalmi területekről is." (Theweleit, 2006. 120.)

Ha semmit nem tudnánk általában az afrikai politikáról és gazdaságról, csak magáról az afrikai futballról lennének értesüléseink, már ez is elfo-

gadható mutatónk lenne arra, hogy elénk tárja azokat a nagy történelmi átalakulásokat, melyeken a földrész az utolsó 150 évben keresztülment. Amiként az őshonos sportágakat kiszorították az európai labdajátékok, az a gyarmatosítást láttatja éppúgy, ahogy ezeket a sportokat a misszionáriusok, hivatalnokok és vállalkozók kihasználták arra, hogy segítségükkel az általuk kívánatos irányba tereljék a nevelendő ifjúságot, alattvalókat és munkaerőt. A történelem dialektikus kanyarja során ez a fegyelmezési eszköz vált a XX. század első felében az afrikai önszerveződés és politikai artikuláció csekély számú lehetőségeinek egyikévé. Nem sokkal később az afrikai nemzeti labdarúgó csapatok a posztkoloniális államiság ritka identitásszimbólumai közé kerültek. Azonban a nemzeti „burok", amelybe ettől fogva az afrikai futball került – a fejlődő államok alámerülésével párhuzamosan –, egyre szélesebb repedéseket mutat, melyek révén felerősödött a nem afrikai szereplők befolyása.

Afrika?

Elfogadható-e egyáltalán egyes számban írni az afrikai labdarúgásról? Igen, éspedig több okból. A fent vázolt sporttörténeti lépcsőfokok – csekély regionális eltérésekkel – mindenütt kimutathatók Afrikában, a Maghrebtől a földrész déli részéig. Az afrikai labdarúgást történelmi ambivalenciája – egyrészt mint (nagyon is népszerű) koloniális import, másrészt pedig mint a politikai emancipáció segédeszköze – különbözteti meg más földrészek labdarúgásától,[1] és mindig újonnan artikulálódik az Európához fűződő viszonyban. Így az afrikai csapatoknak az európaiak felett aratott győzelmei többek sportgyőzelmeknél. Számos afrikai nő és férfi nem csupán nemzeti sikerként fogja fel az ilyet, hanem mint azoknak a ritka pillanatoknak egyikét, amikor sikerül megőrizni sok vonatkozásban partvonalra szorult földrészük önállóságát. Igaz, hogy ez az Afrika nem más, mint – nemzetek fölötti – *imagined community* [képzeletbeli közösség], de szilárdan rögzült úgy a nem afrikaiak alkotta képben, mint a helyiek önmagukról kialakított felfogásában, s mint ilyen, erős hatású képződmény (vö. Ferguson, 2006. 6f.). Ráadásul ez a konstruált futball-Afrika nagyon is valóságos szervező tényezőre épül: a nemzeti labdarúgó szövetségek a *Confederation of African Football*ban [CAF – Afrikai Labdarúgó Szövetség] tömörülnek. Ez a szervezet szabályozza a labdarúgást kontinentális szinten, képviseli az afrikai érdekeket a kontinentális határok mentén szerveződő Labdarúgó Világszövetségben, a FIFA-ban, és szervezi megmérettetések sorát, melyek lehetővé teszik a résztvevő afrikai országok interaktivitását a sportban. Elsősorban a minden két évben megrendezésre kerülő kontinentális bajnokság, az *Africa Cup of Nations* [Nemzetek Afrika Kupája, avagy a pontatlan hivatalos magyar fordításban: Afrikai Nemzetek Kupája] említendő meg, amelyet a nemzeti válogatottak vívnak, valamint az egyesületek számára

évente kiírt *CAF Champions League* [CAF Bajnokcsapatok Ligája], melynek egyik funkciója – európai mintára – a vezető afrikai csapatok gazdasági erősítése.

Mindezeken túl közösnek mondható az afrikai labdarúgásnak a globális futball-gazdaságban betöltött periferiális helyzete is, még ha ebbéli státuszát tekintve semmiképp nem egyedi; összehasonlítható Latin-Amerikával. Összevethetők ezenkívül az afrikai országokra jellemző interkontinentális diszparitások, s ugyanígy a nyugat-európai hivatásos labdarúgás központjaihoz való kötődés különböző formái. Mindezeket a következőkben kísérlem meg felvázolni.

A határok felszámolása

Ma a legszembeszökőbben az európai profi klubok játékoskáderei mutatják, milyen erőteljesen került Európa vonzáskörébe az afrikai labdarúgás. Míg az 1980-as években a legtöbb európai stadionban az afrikai játékosokon mint egzotikus ritkaságokon csodálkoztak, az 1990-es évek során a profi sport állandó – jóllehet rasszista ellenségeskedés övezte – szereplőivé léptek elő: majdnem 1000 afrikai űzte az 1990-es évek végén a labdarúgó foglalkozást Európában (Bale, 2004. 234.).[2] Ha csak az öt legnagyobb forgalmú európai ligát (az angol *Premier League*-et, a spanyol *Primera División*t, a német *Bundesligá*t, az olasz *Serie A*-t valamint a francia *Ligue 1*-t) vesszük, ezekben a 2007–2008-as szezon alatt már összesen 160 afrikai játékos játszott. Ezek fele Franciaországban, ahol a számuk a profi futballisták között valamivel 20 százalék fölött, míg a másik négy ligában helyenként jócskán 10 százalék alatt volt (CIES, 2008).

Ha megvizsgáljuk az afrikai nemzeti válogatottak összetételét, hasonló eredményt kapunk: abból a 22 játékosból, akik az 1982-es labdarúgó VB-n Kamerun csapatát alkották, 16-an játszottak kameruni klubban; az 1994-es VB-n a 22-ből már csak 11; a 2002-es VB-n pedig a kameruni válogatott kizárólag olyan játékosokból állt, akik nem afrikai klubok szerződése alatt álltak (vö. Alsos, 2008).

A kora 1990-es évekig a migrációra hajlamos labdarúgók különböző nemzeti megtorlások elé néztek. Egyrészt államok egész sora akarta megakadályozni a játékosok elvándorlását, s bár kevésbé voltak kemények, mint a Szovjetunió vagy az NDK, ahonnan elvben nem válthatott senki külföldre (Lanfranchi & Taylor, 2001. 219.), de az afrikai sporthatóságok is igyekeztek visszafogni a labdarúgók emigrációját (Darby, 2001. 230f.; Goldblatt, 2006. 654.). Másrészről a legtöbb európai profi liga is szigorú keretszámokat állapított meg a külföldiekre vonatkozóan; klubonként rendszerint egy-két játékost engedélyeztek.

Az 1990-es években a más területeken is végbement deregulációval párhuzamosan a futball-munkaerőpiac volt az, ahol a legtöbb ilyesfajta korlátozást megszüntették. Az okok egyrészt az 1980-as évek gazdasági

válságában keresendők, amely sok perifériku államban ásta alá a labdarúgó klubok pénzügyi alapjait. Ezeknek az egyesületeknek a játékosok eladása vált a legfőbb bevételi forrásukká, s egyszersmind több játékos számára vált még vonzóbbá az elvándorlás. Másrészt ugyanebben az időszakban nagyobb pénzösszegek folytak a nyugat-európai labdarugó klubokhoz, növekedni kezdett a sporton belüli (és egyúttal gazdasági) konkurencia, ami arra késztette a futball nagy- és középüzemeit, hogy alkalmazottaikat többé ne elsősorban a nemzeti munkaerőpiacról, hanem a világpiacról toborozzák. Gyorsan terjeszkedő *scouting* [fejvadász]-részlegeik segítségével akartak a klubok jutányos áron kiemelkedő tehetségű játékosokat találni és magukhoz kötni. Ez a fajta *global sourcing* [világméretű bevásárlás] időközben az Európai Unió politikai támogatását is elnyerte, hogy világszerte biztosítsák Nyugat-Európa vezető pozícióját a vállalkozói iparnak ebben a jövedelmező szektorában. 2007-ben jelent meg az Európai Bizottság *Fehér könyv*e a sportról, melyben a sportolókat kulcs-munkaerőnek tekintik, akiket ki kell vonni a megszorító bevándorlási politika hatálya alól: „Az EU nemzetközi vonzerejének erősítésében fontos tényező a gyors vízum- és bevándorlási eljárások megléte, különösen a nem-EU országokból származó élvonalbeli sportolók számára. A harmadik országokkal folyamatban lévő vízumkönnyítési megállapodásokról […] folyó tárgyalások mellett az EU-nak újabb (átmeneti) bebocsátási mechanizmusokat kell kifejlesztenie a harmadik országok sportolói számára." (Európai Közösségek Bizottsága, 2007. 10.).

Értékteremtési láncok és elvándorlási minták

Míg más világrészek vagy felvevőpiacként (Észak-Amerika, Kelet-Ázsia), vagy a sportszergyártáson és a reklámtárgyakon keresztül (különösen Dél-, Délkelet- és Kelet-Ázsia) kapcsolódnak a nyugat-európai dominancia alatt álló futball-gazdaságba, Afrika integrációja – akárcsak Latin-Amerikáé és Kelet-Európáé – a munkaerő kínálatban merül ki. Még ha a FIFA időközben fellép is a játékos-kereskedelem legszemmelláthatóbb kizsákmányoló módozatai ellen[3] – gyakran emlegetett példák azok a játékos-ügynökök, akik hosszú távú szerződésekben biztosítják maguknak ügyfeleik bevételének akár 50 százalékát (Darby, 2001. 227.) –, mégis, a legtöbb területen nyilvánvaló az afrikai sportolók strukturális alapon nyugvó megkárosítása.

Az ezen a téren működő mechanizmusok leírásához szívesen használnak a gyarmati Afrikából vett analógiákat. John Bale az afrikai játékosok kiképzését és toborzását az ültetvényes gazdálkodáshoz hasonlítja, ahol a nyersanyag szerepét a tehetséges játékos tölti be, aki nemesítésre szorul, hogy végül a végterméket Európába szállítsák (Bale, 2004. 238.). Az analógia annyiban találó, hogy egy értékteremtési láncban, melyen egy afrikai játékos keresztülmegy, a jövedelmező bevételeknek csak csekély-

ke része kerül vissza a származási országba (ahol ez a csekélyke rész csekély számú megtelepedett klubhoz folyik, melyek a maguk részéről megint csak lefölözik a belső perifériát).

Időközben még ez a rész is csökkenőben van, mivel az értékteremtési láncon belül egyre inkább kiszorítják az afrikai szereplőket, és sok esetben került az európai klubok ellenőrzése alá az afrikai játékosokat érintő teljes „feldolgozási folyamat". Történhet ez úgy, hogy az afrikai egyesületektől közvetlenül veszik át a labdarúgókat (ismert példa az Ajax Cape Town, az Ajax Amsterdam szatellit-egyesülete), vagy pedig erre vonatkozó „együttműködési megállapodásokat" kötnek, melyek előjogokat biztosítanak a rátermett játékosok megszerzésére, vagy úgynevezett labdarúgó-akadémiák pénzelése útján. Az egyik legfrissebb példa a *Red Bull Soccer Academy* [Red Bull Labdarúgó Akadémia] Sogakopéban (Ghána), melyet a Red Bull Salzburg futballklub üzemeltet. Minden humanitárius retorika mellett, melyben a ghánai fiatalok iskolai képzésére fektetik a hangsúlyt, ez áll a Red Bull konszern újságjában: „Az akadémia leglényegesebb feladata a scouting. Jelenleg a tehetségkutatás Ghánára és a szomszédos Nigéria, Togo és Elefántcsontpart államokra terjed ki." (Fisa, 2008). Ami Salzburgnak Sogakope, az a dán FC 4Midtjylland klubnak a nigériai második ligában játszó FC Ebedei, a hozzá csatolt labdarúgó iskolával: ez futball-munkaerő tárház, ahonnan igény esetén meregethet – nem utolsó sorban abban a reményben, hogy az afrikai játékosok viszontértékesítésével profitot termel.

Az európai labdarúgás félperifériájának klubjai mint a Midtjylland, de még a vezető ligákban játszó kisebb egyesületek is (példának okáért a franciaországi Auxerre) lényeges láncszemei a nemzetközi játékoskereskedelemnek. Átlátható pénzekért – vagy az afrikai klubnak fizetett lelépések, vagy az említett szatellit-egyesületekbe és -akadémiákba történő beruházások ellenében – szerzik meg a futball-munkaerőt, és ideális esetben egy nyugat-európai nagy klubnak árusítják tovább.

Olykor hosszú távú együttműködési megállapodások alapján úgynevezett farmteamként működnek.

Az értékteremtési láncon belüli utolsó – és potenciálisan a legprofitábilisabb – lépcsőfokot a játékosok egyik nagy klubból a másikba történő transzferje jelenti. Két példa álljon itt annak illusztrálására, hogy milyen utat járnak be az afrikai világklasszis játékosok, s ezenközben hogyan oszlik el a forgalomba került pénzmennyiség: Emmanuel Adebayor 15 évesen települt át Loméból az FC Metz bentlakásos ifjúsági nevelőintézetébe, az első lelépés kifizetésére a monacói transzfer alkalmából került sor, innen váltott a szóbeszéd szerint 7 millió fontért az Arsenalhoz Londonba, hogy 2009 nyarán kb. 25 millió fontért a Manchester Citynek adják tovább; Michael Essien 18 évesen váltott a ghánai Liberty Professionals Accra csapattól a Bastiához, onnan a franciaországi Lyon élcsapatba, hogy végül a 2005-ös évben 26 millió fontra becsült összegért a Chelsea-nek idegenítsék el – a transzfer-

árbevétel, togói kollégájához hasonlóan, minden Európán belüli egyesületváltás alkalmával háromszoros szorzóval nőtt.[4] A FIFA bevezetett ugyan olyan újraelosztási intézkedéseket, mint a kiképzési kártalanítás és a „szolidaritási mechanizmus",[5] mégis, a játékos-kereskedelemből kigazdálkodott összegeknek csupán minimális töredéke jut az afrikai klubokhoz.

Amennyire jellemző ez a központ és periféria közötti nyereségelosztás, ugyanolyan kevéssé jellemző a két játékos karrierjének alakulása. Ugyanis – az említett ültetvényes termeléssel ellentétben – az út a nyersanyagtól a készáru profitot termelő értékesítéséig előreláthatatlan tényezők hosszú során vezet keresztül, melyek gyakran ellentétesek úgy a játékosok, mint az eladók várakozásaival. Nem utolsó sorban azért, mert a kínálat messze túltesz a fizetőképes keresleten. Így aztán az afrikai játékosok pályafutása rendszerint nem az angol *Premier League*-ben, hanem – amennyiben sikerül egyáltalán az ugrás az európai vagy ázsiai profi ligákba – leggyakrabban a futball munkaerőpiacának alsó szeletében végződik. Az Accrából a Bastián és Lyonon keresztül Londonba vezető labdarúgó karrierek mellett léteznek olyanok is – és ez a tipikusabb –, melyek az egykori kameruni játékos és németországi U-21-es [Unter 21: 21 év alatti] labdarúgó-válogatott Thierry Fidjeu-Tazemeta esetéhez hasonlóan Doualából Máltán, Hornon és Klagenfurton keresztül Netanyába és tovább Diyarbakırba vezetnek; vagy Isi „Lucky" Idahor csatár pályafutása, aki a közép-nigériai Josból váltott Kijevbe, hogy ezt követően Poltavában, Bakuban, Lvovban és Szimferopolban űzze szakmáját; avagy a sokszoros kongói válogatott játékos Luc-Arsène Diamessóé, aki a CARA Brazzaville-től a ghánai Asante Kotoko élcsapatán keresztül 22 évesen váltott Németországba, ahol azóta a BV Cloppenburg és SV Wilhelmshavenben keresi kenyerét. Az ilyen pályafutásoknál nem csak a tündöklés teljes hiánya tűnik fel, hanem az a körülmény is, hogy időközben az afrikai labdarúgók munka-kivándorlása nagyrészt letért a gyarmatosításból fakadó kapcsolatok útjáról.

Míg a latin-amerikai játékosok gyakrabban játszanak pénzerős európai ligákban, mint a gyenge anyagi lábakon állókban, addig az afrikai játékosok esetében éppen az ellenkezőjét látjuk: 2004-ben Máltán és Romániában az afrikai játékosok aránya az első osztályú labdarúgásban 50 százalék feletti volt, Albániában, Lengyelországban és Törökországban is 30 százalék fölötti, s ezzel többszöröse annak, ami Olaszországban, Spanyolországiban és Angliában tapasztalható (Poli, 2006a. 284.). Poli szerint afrikai játékosokkal nemcsak aránytalanul nagy százalékban találkozunk az alacsony bérezésű szektorban, hanem pályafutásuk kezdetén különleges diszkriminációt kell elviselniük. Ez megnyilvánul a fizetések összevisszaságában éppúgy, mint jelentősen rövidebb lejáratú szerződésekben, melyek lehetőséget biztosítanak az egyesületeknek, hogy sérülések vagy nem megfelelő sportteljesítmény esetén nagyobb pénzügyi ráfordítás nélkül váljanak meg a játékostól (i. m. 286.).

A pénzügyileg kevésbé erős ligák játékosai általában Nyugat- és Közép-Afrikából érkeznek, legtöbbször Nigériából, és általában igen fiatalon (rendszerint röviddel azután, hogy betöltötték 18. életévüket, mert ezt szabta meg a FIFA a nemzetközi transzfer alsó korhatáraként). Egyértelmű összefüggés mutatható ki a származási ország helyzete (az egy főre jutó bruttó hazai terméket tekintve) és a külföldre távozás iránti hajlandóság között – minél alacsonyabb az egy főre jutó GDP, annál inkább váltanak a játékosok ezekből az országokból financiálisan gyöngébb, kevésbé vonzó ligákba, és annál alacsonyabb az átlagéletkor. E téren különösen szembeszökő ellentétet mutatnak az észak-afrikai játékosok, akik – ha egyáltalán – inkább Európa pénzerős ligáiban tűnnek fel, és átlagéletkoruk is jóval magasabb (i. m. 288.).

Válságjelenségek és központosítási folyamatok

Ez a diagnózis rámutat az Afrikán belül területileg kimutatható legfontosabb különbségre: míg Észak-Afrikában (nevezetesen Marokkóban, Tunéziában és Egyiptomban) és Dél-Afrikában a viszonylagos gazdasági jólét következtében gyökeret tudtak verni hivatásos egyesületek, melyek sportolóiknak bizonyos mértékig vonzó munkakörülményeket képesek biztosítani, addig a legtöbb afrikai országban lényegesen kritikusabb a helyzet. Az 1980-as évek gazdasági válsága óta sokhelyütt meginogtak a (fél)professzionális labdarúgás gazdasági alapjai – ha korábban egyáltalán lehetőség nyílt ezek üzemeltetésére. Számos állami vállalat – melyek mindaddig a legfontosabb pénzügyi támogatóknak számítottak – a strukturális alkalmazkodási programok következtében többé nem tudta ellátni ebbéli feladatát, és azok a transznacionális konszernek, melyek részben a helyükre léptek, gyakran nem találták elég vonzónak a belső piacokat, hogy ott akartak volna nagy szponzorokká válni (Giulianotti & Armstrong, 2004. 12.). Ezzel egyidejűleg a lakosság elszegényedése is kedvezőtlenül hatott a nézőszámra és az ebből fakadó bevételekre, amely mind a mai napig az ottani klubok legtöbbjének fő jövedelmi forrása.

A gazdasági mizéria sok országban nyilvánul meg az infrastruktúra összeomlásában, a játéküzem beszűkülésében és a játékosok munkakörülményeiben.[6] A legtöbb stadion – melyeket gyakran közvetlenül a függetlenség kivívása után építettek – hasonló állapotban van, mint a felzárkózó fejlődés folyamata, amelynek részei. Az utóbbi évek számos stadion-szerencsétlensége jelentős részben a sportarénák épületbeli állapotára vezethető vissza (Goldblatt, 2006. 894.). Zimbabwében mindennapos, hogy az erős kivilágítás magas költségei miatt lemondják az estére tervezett játékokat, s ugyanígy a futball hétköznapjaihoz tartoznak a játékosok utaztatásához és az idegenben játszott mérkőzésekhez szükséges pénz előteremtésének nehézségei (Giulianotti, 2004. 93.) – nemcsak a nemzeti bajnokságokon belül, hanem a *CAF Champions*

League-ban is (Kausiyo, 2009). A zimbabwei labdarúgás gazdasági helyzetére való tekintettel a helyi *Premier Soccer Ligue* [PSL – Első Labdarúgó Liga] csapatai 2009-ben 150 USD-s felső fizetési plafont vezettek be, ezt egészítette ki a győztesnek járó maximálisan 30 USD-s prémium. Ez megegyezik ugyan a tanárok bérkategóriájával, azonban megközelítőleg sem elegendő arra, hogy családot tartsanak el belőle – hangzik a ZCTU [Zimbabwe Congress of Trade Unions – Szakszervezetek Zimbabwei Kongresszusa] bírálata (Banda, 2009). Ráadásul a valós jövedelmek olykor el sem érik ezt a felső határt. A szomszédos Dél-Afrikában a játékosok átlagos havi keresete 1600 USD, a legjobban fizetettek 20 000 USD-t is kapnak (uo.).

Ez a tátongó különbség a két profiliga teljesen eltérő bevételeire vezethető vissza. Míg a zimbabwei PSL-nek a ZBC [Zimbabwe Broadcasting Corporation – Zimbabwei Rádió-Televízió Társaság] televízióállomás egy mérkőzésért 3000 USD (ki nem fizetett) közvetítési díjat kínál (Kusema, 2009), a dél-afrikai PSL a SuperSport fizetős magán TV-adóval olyan szerződést kötött, amely öt évadon keresztül – 2007–08-tól 2011–12-ig – 1,6 milliárd rand (szűk 160 millió €) bevételt biztosít számára (Zvomuya, 2007). Míg a zimbabwei PSL a Commercial Bank of Zimbabwe [Zimbabwei Kereskedelmi Bank] 2009. áprilisi visszatáncolása óta sponzor nélkül tartja fenn magát, a dél-afrikai elsőosztályú labdarúgó bajnokság szerződésben áll a nagy Absa Bankkal, amelyből a 2011–12-es szezonig évi 100 millió rand (valamivel több mint 9 millió €) folyik be (Shahied, 2007). Ha összehasonlítanánk a klubszponzorálásokat, jegybevételeket és a szurkolóknak eladott árucikkeket, hasonló különbségeket kapnánk. A futball-terméket fogyasztó fizetőképes közép- és felsőréteg, valamint a futballt mint PR-eszközt kihasználó transznacionális és nemzeti tőke ereje az észak-afrikai országokhoz hasonlóan Dél-Afrikában is lehetővé teszi, hogy a labdarúgást széles és többé-kevésbé biztos alapokon űzzék. Ez a viszonylagos prosperitás pozitív dinamikát indít be: tehetséges játékosok vándorolnak ide Afrika minden részéről, a jó hazai játékosokat inkább helyben lehet tartani, illetve ezek csak később vándorolnak Európába. Az így megemelkedett sportteljesítmény – amely lemérhető például a *CAF Champions League* sikerein – érdekesebbé teszi a klubokat úgy a mindkét nembeli nézők, mint a szponzorok szemében, és javítja gazdasági helyzetüket. Az ingatag pénzügyi viszonyok ellenkező irányú folyamatot gerjesztenek: a legjobb játékosok elhagyják az országot, elmaradnak a klubok nemzetközi sikerei, és esik a hazai bajnokság színvonala, amely ismét tovább csökkenti a férfi és női nézők valamint a lehetséges szponzorok számát.

A világ központjainak terjeszkedés

A nézők és szponzorok érdeklődése egyrészt a labdarúgás regionális nagyhatalmai, másrészt a világpiacon vezető európai futball, ezen be-

lül is elsősorban az UEFA Bajnokcsapatok Ligája és az angol *Premier League* felé fordul. Afrika nem jelentős piac ugyan a televíziós jogok eladása terén, de az európai futballtermék itt is számos fogyasztóra talál. Évente 10 millió dollárt fizetett a GTV [Global Tamil Vision – Tamil Világ-Televízió] fizetős televíziós vállalkozás, hogy biztosítsa magának a 2007-es *Premier League* közvetítési jogát Afrika szubszaharai térségein – kivéve Dél-Afrikát (Sabbagh, 2008). Az összeg persze csekély, összehasonlítva azzal az évi 400 millió fonttal, amennyibe a Nagy-Britannián belüli közvetítés jogok kerültek ezzel egyidőben (Dickinson, 2009). Ám ez is hozzátartozik ahhoz a több mint 200 millió fonthoz, melyet az angol *Premier League* 2007 és 2010 között szed be évente az Anglián kívüli televíziós közvetítési jogok eladásából, s mint ilyen, szerves része annak a nagy felhalmozási folyamatnak, amelyet a világvárosok futball-tőkéje tart ellenőrzése alatt, és amelynek során a fentiekben leírt dinamikák teremtette gyengébb szereplők – még az olyan viszonylag nagy piaccal rendelkezők, mint a dél-afrikaiak is – egyre inkább nyomás alá kerülnek.

A globális piacosítási stratégiák mentén a nagy európai klubok elsősorban Ázsiára összpontosítanak, de ápolják a potenciálisan kifizetődő afrikai felvevőpiacokat is – ezt a célt szolgálják a Manchester United turnéi, például 2008 nyarán, mikor a csapat Dél-Afrikába utazott, ahol négy barátságos mérkőzést játszott dél-afrikai csapatokkal. A Manchester United dél-afrikai rajongóinak számát több millióra becsülik (Wilson, 2005), akik szintén élénkítik a szurkolóknak készített árucikkek piacát és a fizetős internet-kínálatot. Ez a kerülő úton szerezhető rentabilitás volt az utazás egyik oka, egy másik pedig az a 600 000 font, amelyet az angol klub találkozónként beszedett (Mitten, 2008). Dél-Afrikából hazafelé a nigériai fővárosban, Abujában a Manchester United mérkőzést játszott még egy másik angol *Premier League*-beli csapattal, a Portsmouth FC-vel, melyen további 1,6 millió fontot kereset[7] – a Portsmouth 1 milliót kapott (Oyedele & Mukwuzi, 2008). Ez a PR-művelet, melyet a Nigéria déli részén, Tinapában nagy bevásárló- és szórakoztató központot üzemeltető pénzügyi konzorcium finanszírozott, éles ellentétben áll a nigériai labdarúgás gazdasági helyzetével, amely nem utolsósorban a játékosok fentebb leírt tömeges elvándorlásában is jelentkezik. De megmutatja azt is, hogy az olyan országokban, ahol nagyon alacsony az egy főre jutó kereset, az enkláve-gazdaság képes azoknak az anyagi eszközöknek az előteremtésére, melyek – túl a munkamigráción – lehetővé teszik a globális futball-gazdaságba történő bekapcsolódást; vagyis elég presztízst tulajdonítanak a labdarúgásnak ahhoz, hogy indokolja a ráfordításokat. Ugyanezt mondhatjuk el az angolai földgáz-gazdaságról, amely Luandában néhány labdarúgó egyesületet akkora pénzbeli juttatásban részesít, hogy Angolából lényegesen alacsonyabb a futball-munkaerő elvándorlás, mint sok más afrikai államból,[8] és időközben az ország – Észak-Afrika mellett – az egyik legjelentősebb futball-migrációs vonzásközponttá lépett elő.

A labdarúgás központja és (fél)perifériái közötti egyenlőtlen kapcsolatok nem csupán gazdasági jellegűek, hanem kulturálisak is. Zimbabwében (de nem csak ott) leginkább a városi középréteg nyilvánítja ki az európai futball iránti vonzalmát és a világgal szembeni nyitottságát, „modernitását" (Giulianotti, 2004. 98.). Az európai egyesületek rajongóinak készített árucikkek státuszszimbólumokká válnak, s aki kiismeri magát e téren, kulturális tőkével rendelkezik (Kiapi Matsamura, 2005). Sok afrikai országban gyakran azokon a hazai játékosokon keresztül kísérik figyelemmel az európai labdarúgást, akiknek sikerült az ugrás valamelyik nagy klubba – ezek a játékosok projekciós felületté válnak, melyre kivetíthetők az egyéni vágyak: sikerről, gazdagságról, európai életről (Poli, 2006. 406.). Ezzel szemben a helyi futball, melyet megfosztottak legjobb játékosaitól, kevésbé ragyogó környezetben játszik, és az egyesületek, szövetségek korrupcióra hajlamos vezetőinek kezében van. Sokak szerint itt azok játszanak, akik sikertelenek – vagy legalábbis egyelőre azok.

Ha Johannesburgban az angliai labdarúgó egyesületek rajongói többezres tagságú fan-klubokat alapítanak (ld. http://www.manutd.co.za), ha gyerekek Kampalában liverpooli futballstadionok nevét kapják (Kiapi Matsamura, 2005), és ha Ogbóban az egyik Manchester United rajongó az elvesztett UEFA bajnokcsapatok ligája döntő feletti csalódásában minibuszát egy csoport ünneplő Barcelona szurkolóba vezeti, és négy embert megöl (CNN, 2009), akkor ez bizonyító erővel mutat a *global village* [globális falu: médiaelméleti kifejezés, mely szerint a világ az elektronikus hálózaton keresztül egyetlen „globális faluvá" nő össze – *a ford*.] irányába tett változásra. Egy olyan világgal való identifikálódásról van itt szó, melynek legtöbben csak virtuálisan lehetnek részesei, valamint a nyugati konzumkultúra egyes jelenségeinek szétterjedéséről, melyek a legtöbb ember számára mégis elérhetetlenek maradnak. Mindez jelképezi azt a szakadékokkal szabdalt rendszert, amely egyszerre magnetizál és marginalizál, azt a – nem csak gazdaságilag, hanem kulturálisan is – szélsőségesen aszimmetrikus helyzetet, amelyben az afrikai érdekek iránt semmilyen említésre méltó érdeklődés nem tapasztalható az európai futball részéről. A lengyel-angol szociológus – Zygmunt Bauman – kimutatja, hogy az ily módon globalizált világ a különböző csoportok számára teljesen mást és mást jelent: a „globális" csoportok elérhetetlen magasságokban szálldosnak, a „helyiek" számára bizonyos értelemben mégis közvetlenebbül és rámenősebben, mint ahogy egykor az angyalok lebegtek a keresztény világ fölött. „Segregated and separated on earth, the locals meet the globals through the regular televised broadcasts of heaven." [Szegregálva és elválasztva a földön, a helyi a globálissal a rendszeres mennyországi televíziós közvetítésen keresztül találkozik.] (Bauman, 1998. 54.)

Irodalom

Alsos, Jan (2008): *Planet World Cup,* http://www.őlanetworldcup.com /CUPS/2002/wc02squads.html, letöltés: 2009. 09. 19.

Armstrong, Gary & Richard Giulianotti (Hg.) (2004): *Football in Africa. Conflict, Conciliation and Community*. Basingstoke & New York.

Bale, John (2004): „Three Geographies of African Footballer Migration. Patterns, Problems and Postcoloniality". In: Armstrong & Giulianotti, 2004. 229–246.

Banda, Ignatius (2009): „Zimbabwe: Football Fails to Feed Families". In: *Inter Press Service News Agency*, 2009. 08. 18. http://www.ipsnews.net/print.asp?idnews=48506, letöltés: 2009. 09. 20.

Barros, Carlos Pestana (2006): „Portuguese football". In: *Journal of Sports Economics* 7 (1), 96–104.

Bauman, Zygmunt (1998): *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge.

BBC (2008): *Man Utd to play Pompey in Nigeria*. http://news.bbc.co.uk/sport2/hi/football/africa/7435422.stm, letöltés: 2009. 09. 20.

International Center for Sports Studies – CIES (2008): *The Professional Football Players Observatory*. http://www.eurofootplayers.org/Demography, letöltés: 2009. 09. 20.

CNN (2009): *„Angry" Manchester United fan kills four in bus attack, police say*. http://edition.cnn.com/2009/SPORT/05/28/nigeria.death.united.barcelona/index.html, letöltés: 2009. 09. 19.

Darby, Paul (2001): „The New Scramble for Africa. African Football Labour Migration to Europe". In: Mangan, J. A. (Hg.): *Europe, Sport, World. Shaping Global Societies*. London & Portland, 217–244.

Desbordes, Michel (2007): „Introduction. New directions for marketing in football". In: Desbordes, Michel (Hg.): *Marketing and football. An international perspective.* Oxford, Burlington, Butterworth-Heinemann, 1–15.

Dejonghe, Trudo & Hans Vandeweghe (2006): „Belgian football". In: *Journal of Sports Economics*, Bd. 7, Nr. 1. 105–113.

Dickinson, Matt (2009): „Sky seals £1bn Premier League television deal". In: *Times Online*, 2009. 02. 04. http://www.timesonline.co.uk/tol/sport/football/premier_league/article5655101.ece, letöltés: 2009. 09. 18.

Dimeo, Paul (2002): „The Local, National and Global in Indian Football: Issues of Power and Identity". In: *Football Studies* 5 (2), 74–86.

Európai Közösségek Bizottsága (2007): *Fehér könyv a sportról. A Bizottság előterjesztése.* Brüsszel.

Ferguson, James (2006): *Global Shadows. Africa in the Neoliberal World Order*. Durnham (NC) & London.

FIFA (2007): *Reglement bezüglich Status und Transfer von Spielern*. http://de.fifa.com/mm/document/affederation/administration/01/06/30/78/statusinhalt%5fde%5f122007.pdf, letöltés: 2009. 09. 18.

Fisa, Bernd (2008): „Zauberfußball in Ghana". In: *The Red Bulletin*, 2008. 07. 28. http://de.redbulletin.com/articles/zauberfussball_in_ghana, letöltés: 2009. 09. 20

Giulianotti, Richard (2004): „Between Colonialism, Independence and Globalization. Football in Zimbabwe". In: Armstrong & Giulianotti, 2004. 80–99.

Giulianotti, Richard & Gary Armstrong (2004): „Drama, Fields and Metaphors. An Introduction to Football in Africa". In: Armstrong & Giulianotti, 2004. 1–24.

Goldblatt, David (2006): *The Ball is round. A Global History of Football*. London & New York.

Hödl, Gerald (2002): „Zur politischen Ökonomie des Fußballsports". In: Fanizadeh, Michael et al. (Hg.): *Global Players – Kultur, Ökonomie und Politik des Fußballs*. Frankfurt am Main, Wien, Brandes & Apsel, Südwind, 13–35.

Jones, Dan (Hg.) (2008): *Football Money League. Gate receipts.* Manchester, Deloitte.

Kausiyo, Petros (2009): „Monomotapa fail to travel for Africa safari". In: *ZimNewswire*, 2009. 09. 09. http://www.zimtownship.com/index.phpPageT=PressArchive&act=ReadArticle&ID=251428, letöltés: 2009. 09. 20.

Kelso, Paul (2008): „Premier League announces extra games and plans to go global". In: *The Guardian,* 8.2.2008. (http://www.guardian.co.uk/football/2008/feb/08/newsstory.premierleague), leltöltés 2008. 10. 15.

Kiapi Matsamura, Evelyn (2005): „Uganda: The home of English football's most ardent fans". In: *Mail & Guardian online*, 2005. 09. 25. http://www.mg.co.za/article/2005-09-29-uganda-the-home-of-english-footballs-most-ardent-fans, letöltés: 2009. 09. 22.

Kusema, Tinashe (2009): „ZBC, PSL Headed for Clash Over TV rights". In: *The Standard*, 2009. 11. 07. http://www.thestandard.co.zw/index.php?option=com_content&view=article&id=20811:zbc-psl-headed-for-clash-over-tv-rights&catid=27:sports&Itemid=65, letöltés: 2009. 09. 21.

Lanfranchi, Pierre & Matthew Taylor (2001): *Moving with the Ball. The Migration of Professional Footballers*. Oxford.

Majumdar, Boria/Bandyopadhyay (2005): „A Sporting Colony of Growing Global Capital: Globalisation and Indian Soccer". In: *Soccer and Society* 6 (2-3), 257–269.

Miller, Toby (2001): *Globalization and sport: playing the world.* London, SAGE.

Mitten, Andy (2008): „United for Sale: On Tour with the Champions' Circus". In: *Mail Online*, 2009. 08. 10. http://www.dailymail.co.uk/home/moslive/article-1041721/United-sale-On-tour-champions-circus.html, letöltés: 2009. 09. 20.

Oyedele, Tunde & Michael Mukwuzi (2008): „A Night With United". In: *The News*, 2008. 08. 04. http://thenewsng.com/news/a-night-with-united/2008/08, letöltés: 2009. 09. 21.

Poli, Raffaele (2006a): „Africans' Status in the European Football Payers' Labour Market." In: *Soccer and Society*, Bd. 7, Nr. 2-3. 278–291.

Poli, Raffaele (2006b): „Migrations and trade of African football players". In: *Afrika Spectrum*, Bd. 41, Nr. 3. 393–414.

Sabbagh, Dan (2008): „Pay-TV provider GTV puts football at centre of its pitch to Africa". In: *Times Online*, 2008. 12. 05. http://business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/media/article5289206.ece, letöltés: 2009. 09. 18.

Shahied, Joseph (2007): „Absa becomes main sponsor of PSL". In: *Mail & Guardian online*, 2007. 09. 26. http://www.mg.co.za/article/2007-09-26-absa-becomes-main-sponsor-of-psl, letöltés: 2009. 09. 20.

Somoggi, Amir (2007): „The football business in Brazil, and the example of Atlético-PR". In: Desbordes, Michel (Hg.): *Marketing and football. An international perspective*. Oxford, Burlington, Butterworth-Heinemann, 293–337.

Theweleit, Klaus (2006): *Tor zur Welt. Fußball als Realitätsmodell*. Köln.

Wilson, Bill (2005): „Why is Man United a prize catch?" In: *BBC News*, 2005. 07. 02. http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/3693304.stm, letöltés: 2009. 09. 22.

Zvomuya, Percy (2007): „PSL: The fattest cash cow in Africa?" In: *Mail & Guardian online*, 2007. 09. 28.http://www.mg.co.za/article/2007-09-28-psl-the-fattest-cash-cow-in-africa, letöltés: 2009. 09. 20.

Jegyzetek

[1] Latin-Amerikában a labdarúgás posztkoloniális import, míg Ázsiában a gyarmatosítás kulturális hagyatéka, s mint ilyen lényegesen kisebb jelentőséggel bír, mint Afrikában; a futball történelmi szerepét és társadalmi jelentőségét illetően mindössze a karibi térség vethető össze az afrikai helyzettel.

[2] Az afrikai labdarúgók ázsiai migrációja (többek között az Öböl-államokba, Indiába valamint Kínába) szintén igen jelentősnek mondható, és érdemes lenne külön vizsgálat tárgyává tenni.

[3] Ilyen például a 18 éves alsó korhatár kötelezővé tétele a nemzetközi játékos-átadásban, az ügynöki tevékenység engedélyhez kötése, és a szerződések szabályozása, úgy a határidők megszabásával, mint a kiköthető jutalékok korlátozásával (FIFA, 2007).

[4] Az érintett klubok általában nem beszélnek összegekről, így a médiákban vagy a viszonylag megbízhatónak tartott internetes forrásokban (pl.: www.transfermarkt.de) közölt összegek olykor jelentősen eltérnek egymástól – mindazonáltal az arányok helyénvalónak tűnnek.

[5] E szerint a transzferösszeg 5 százalékát kell kifizetni annak az egyesületnek, amelyben a labdarúgó 12-ik és 23-ik életéve között játszott.

[6] Ez ugyanúgy érvényes a női játékosokra, még ha – vagy éppen azért, mert – a női labdarúgás a legtöbb afrikai országban alárendelt szerepet játszik is (a FIFA minden erőfeszítése ellenére).

[7] A játékhoz fűzött kommentárok jól mutatják a centrum labdarúgásának diskurzusbeli – nevezetesen a marketing-talk [marketing beszédmód] és gazdasági lépéskényszer között – mozgó skáláját. A Manchester United ügyvezetője, David Gill: „Saját felméréseink alapján Nigériában található a negyedik legnagyobb rajongói bázisunk – kb. 13,6 millió támogató. Így ez lehetőség számunkra, hogy köszönetet mondjunk ezeknek a rajongóknak." (BBC, 2008.) És az edző, Alex Ferguson: „Valóban nehéz lett volna figyelmen kívül hagyni az ajánlatot, melyet a nigériai Tinapából tettek nekünk, mert a fizetség rendben volt. A labdarúgás üzlet, és nem bánjuk, hogy ide jöttünk, mert itt pontosan erről [ti. az üzletről – *a szerk*.] van szó." (Oyedele & Mukwuzi, 2008.)

[8] A játékosoknak, akik a 2006-os labdarúgó világbajnokságon az angolai nemzeti válogatott színeiben játszottak, kevesebb mint fele állt külföldi klub szerződésében – az afrikai csapatok között messze itt volt a legalacsonyabb ez az arány.

(Fordította: Kerényi Gábor)

(Eredeti megjelenés:
I.: Bernd Lederer (szerk.): *Teil-Nehmen und Teil-Haben. Fußball aus Sicht kritischerFans und Gesellschaftswissenschaftler.* Göttingen, Verlag Die Werkstatt 2010. 170–177.
II. *Peripherie*, 2010/117, 9–21.)

Melléklet

Vitorino Magalhães Godinho, a portugál „Braudel”

Vitorino Magalhães Godinho életpályája

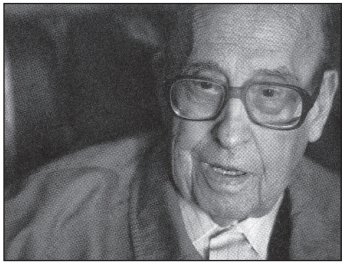

Vitorino Magalhães Godinho

Portugáliában tótágast állt az idő – mondhatnánk –, nem halnak ki a Kultúra dinoszauroszai; miközben az őket felváltani hivatottak egyre csak hullanak, emezek megújulnak. A rendező Manoel de Oliveira például több mint százéves, és még filmet forgat, a portugál historiografia *doyen*je, Vitorino Magalhães Godinho pedig kilencvenen túl is friss, gondolkozása fiatal maradt, sőt, újabb kötetekkel jelentkezik. A legutolsó ebben a sorban az *Esszék és tanulmányok,* aminek első kötete „Egy gondolkodásmód", míg a második „Megérteni a mai világot" alcímmel jelent meg a Sá da Costa könyvkiadónál Lisszabonban, 2009-ben. Ez korántsem csak eddigi *Ensaios* („Esszék") néven kiadott (1-2. kötet, 2. kiadás, Sá da Costa, 1978) régi gyűjteményes kötetében is már szerepelt írásainak „bővített" újrakiadása. A kötet tanulmányait szerzője ugyanúgy átdolgozta, mint egyik első korai monográfiája (*A economia dos descobrimentos Henricinos*, „Tengerész Henrik kora felfedezéseinek gazdaságtörténete", 1962) esetében is tette. E mű nemcsak címet váltott (ma már *A economia dos descobrimentos portugueses quatrocentistas,* „A XV. századi portugál felfedezések gazdaságtörténete", 2004), hanem szerzője jócskán át is írta. No persze, nem úgy, mint azt a mifelénk gondolnánk, ahol ilyen alkalmakkal inkább csak retusálnak a fényképről néhány már nem annyira odaillőnek vélt „arcot", azaz gondolatot, hanem beemelve azokat az újabbakat, amelyek még nem lehettek rajta a régebbi „felvételen". Elvégre nem csak a kor, de mi és műveink is változhatunk... Godinho történészi mentalitásának másik jellegzetessége is ezzel függ össze: nem vindikálja saját maga szemléletét az egyetlennek s igaznak, hanem az maga is, dinamikusan bővülve, meghaladhatja saját régebbi önmagát. Ez mégsem jelent relativizmust, egyfajta „szituációs etikát", hiszen van egy nagyon is következetesen képviselt elv, amihez ragaszkodik, s amit hosszú pályája során sohasem adott fel: a *gazdaságtörténet* primátusát. Ezért bíbelődik árakkal és bérekkel, flottákkal és haszonkulcsokkal; vagyis a kvantifikálható tények forrásvidékéről merít, miközben szélesebb szűrőn folyatja át és értelmezi a társadalom és a kultúra történetének fogalmait.

Ilyeneket, persze, ő maga is alkotott. Közülük talán a legismertebb kategória, a „történeti-földrajzi komplexumok" árulkodik leginkább arról a kötődésről és egyben iskoláról, ahová végül is tartozik: az *Annales* Fernand Braudel nevével fémjelzett köréhez. De haladjunk sorjában.

Vitorino Magalhães Godinho „szerelemgyerek" – igaz nem a kifejezés köznapi értelemben, hiszen egy konzervatív értékeket valló család negyedik gyermeke. Édesanyja, Maria José Vilhena 1917-ben úgy dönt – amire egy asszonyt nyilván csak férje iránti szerelme vezetheti –, hogy meglátogatja katonatiszt férjét, Vitorino Henriques Godinhot, az első világháborús franciaországi fronton. A férj a Portugál Expedíciós Hadtest egyik csapattisztje, *La Lys** hőse, aki majd a gyermek születése után másfél évvel visszatér családjával Párizsba, már mint a Portugál Köztársaság katonai attaséja. Az 1918. június 9-én született fiúgyermek négy éves korában, amikor visszatérnek Portugáliába, meg kell tanuljon előbb portugálul, hogy iskoláit elkezdhesse. Vitorino Magalhães Godinho nem csak kétnyelvű, de két kultúrájú is, akinek művei nem egyszer franciául születtek meg előbb, s csak később fordította vagy fordították le mások portugálra. Mindez természetesen korántsem intellektuális póz, hanem olyan nem lényegtelen életrajzi elemekkel függ össze, mint 1947-től 1974-ig tartó, közel negyedszázados francia emigrációja, ami sok mindent megmagyaráz róla (is). Egy két éves, rövid, otthoni tartózkodás után, 1960 és 1962 között, amikor is a Sorbonne frissen doktorált kutatóját az akkor alakult Tengerentúli Tanulmányok Központja hazahívja a szociológia professzorának – igen hamar kiderül, hogy délibáb volt Portugáliában igazi tanszabadságot remélnie –, még az is felmerül benne, hogy feladja portugál állampolgárságát. Ekkor már nem a legelső csalódásán van túl. A lisszaboni egyetemen bölcsészetet tanult fiatalember – aki filozófiai tanulmányokat folytat – tanársegédként mint a régészet és az ókori történelem előadója „friss szellőként hozott újat a lisszaboni egyetem avitt szellemiségébe", ahogy erre később nagy hírnévre szert tett tanítványa, Mario Soares miniszter- és köztársasági elnök emlékezett. 1942-ben nem is hosszabbítják meg állásszerződését a lisszaboni egyetemen, amit részben Magalhães Godinho családi háttére is magyaráz. Apja, akiről szerzőnk 87 éves korában remek életrajzot jelentetett meg *Vitorino Henriques Godinho: Pátria e República* („Vitorino Henriques Godinho: Haza és Köztársaság", A. R. Dom Quixote, Lisszabon, 2005) címmel, nem csak holmi „tizenkettő egy tucat" katonatiszt volt, hanem a Portugál Első Köztársaság alkotmányozó nemzetgyűlésének tagja, sőt miniszter is. Anyai nagybátyja, Barbosa de Magalhães ugyancsak a fiatal respublika külügyminisztere, tehát volt kiktől örökölnie meg nem alkuvó politikai

* A Lys-völgyi vagy IV. ypres-i csata Flandriában, 1918. április 9-től május 1-ig; a portugál expedíciós erők egyetlen jelentős összecsapása (veresége) az I. világháborúban. (A szerk.)

jellemét, a szabadgondolkodásra való hajlamát és a diáksztrájkok idején mindig kimutatott szolidaritást. A komoly republikánus hagyományokkal rendelkező Vitorino Magalhães Godinho egyébként maga is a haladó *Seara Nova* („Új Vetés") nevű értelmiségi csoport tagja, a Demokratikus Unió Mozgalom, majd az União Socialista – a mai Szocialista Párt jogelődje – egyik alapítója volt, akit a salazari rendszer adminsztratív úton kívánt mellőzni. Csalódott hallgatói erre aláírásgyűjtésbe fogtak, de nem csak azért, hogy ezzel is kifejezzék felháborodásukat, hanem, hogy százhetvennyolcan egyúttal pénzgyűjtésbe kezdjenek. Termet bérelnek, ahol folytatódnak a szuggesztív tanáregyéniség immár tényleg „szabadegyetemi" előadásai. Gyakorlatilag ezzel egyidős Vitorino Magalhães Godinho első, a portugál historiográfiával kapcsolatos egyéni kutatói terve és egyben kiadói projektuma is, az, hogy elérhetővé tegye a korai portugál terjeszkedés forrásait.

E sorok írója különösen hálás ezért, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár polcain a hetvenes években felfedezhette ezt a sorozatot (*Documentos para a história da expansão Portuguesa*, 1-3. kötet, Cosmos, Lisszabon, 1943–1945–1956), ami máig tartó, döntő lökést adott ekkor kezdődő kutatásainak. Magalhães Godinho 1940-ben „Ész és Történelem. Bevezetés egy probléma elé" címen született bölcsészdoktori disszertációja mintegy előrevetíti a szerzőt később is jellemző elméteti alapokat, és bizonyítja teoretikus hajlamát – ami minden bizonnyal még filozófiai studiumainak az öröksége –, de ekkor még nincs felvértezve szaktörténészi ismérvekkel. Mint állítja, autodidakata csupán, akinek a világháborút követő „második iskolaévei" Párizsban kezdődnek el, ahol nagy hangsúlyt helyez arra, hogy ne csak önképzés, hanem rendszeres posztgraudális képzés révén is megszerezze jártasságát a történeti tudományokban. Hála Istennek, nem csak az utóbbiakban. Bejár a Sorbonne pszichológiai és szociológiai előadásaira is, s mint fő művének első előszavában írja: „még megadatott gazdagodnunk Lucien Febvre utolsó tanéveiből a Collège de France-on. Itt, az École des Hautes Études en Science Sociales-on – követve annak VI. Szekcióba szervezését – és a Centre d'Études Sociologiques-on Marcel Bataillon, Fernand Braudel, Émile Coornaert, C. E. Labrousse, Georges Gurvitch előadásait és szemináriumait hallgattuk." Azt állítja, kutatni is ekkor tanult meg igazán, bár nem tagadja meg portugál elődeit és művének olyan „matematizált szemléletű", nagy portugál előfutárait sem, mint Duarte Leite vagy Jaime Cortesão. Ekkor a nála éppen egy nemzedékkel idősebbek mellett „nem rúg még labdába" (az általa is szeretett, de sohasem művelt sport nyelvén szólva) azon a Salazar rendszere által nagyon is ideologisztikus módon kisajátított megemlékezés-sorozaton, amely a portugál felfedezések mentora, Tengerész Henrik infáns halálának 500. évfordulóján – bizarr egybevetéssel – egy egyre inkább magára a diktátorra hasonlító hősre fókuszál. Magalhães Godinho már úgy indul el Párizsba, hogy a kor gazdaság- és társadalomtörténetét, nem pedig egy legenda, „egy kato-

likus szuperhős" személyiségét kutatja (*História económica e social da Expansão Portuguesa*, „A portugál terjeszkedés gazdaság- és társadalomtörténete", Lisszabon 1947), ami miatt Salazar ideje alatt hazájában csak mint „vegytisztán" szociológiai és csakis szociológiai művek – mint például az *Introdução às Ciências Sociais* (Bevezetés a társadalomtudományokba, 1964) – szerzőjét voltak hajlandók befogadni. Életének „francias" szakaszát azok a személyes barátságok, pl. Le Gentil támogatása, Albert Silbert felkarolása, Fernand Braudel bábáskodása alapozzák meg, ami ahhoz vezetett, hogy anyagi szempontból is stabilizálódjon a fiatal tudós-kutató – és családjának – helyzete. Szerzőnk ui. ekkor már nős – felesége maga is nagy áldozatot vállal: Maria Antonieta Cordeiro, kiváló végzős hallgatója volt a Lisszaboni Egyetemnek, amikor kivándorolnak. Tanulmányait Párizsban kénytelen befejezni, miközben fordításból élnek, és időközben már megszületett két leánygyermekük. A CNRS (Centre Nationale de Recherches Scientifiques) évtizedes kutatói ösztöndíja, a *Revue des Annales* publikálási lehetősége francia tudóssá fogadja, annál is inkább, mert mint egy nemrégiben megjelent interjújában kiemeli, nem azért ment Franciaországba, hogy „portugál emigráns politikával" foglalkozzon. Ez akkor is igaz, ha alkatilag interventív értelmiségi, s mint ugyanitt fanyar öngúnnyal mondja: „én már csak ellenzéke maradok még önmagamnak is".

A kisebb tanulmányok mellett sorra jelennek meg azok az alapvetések (pl. *O "Mediterrâneo saariano" e as caravanas do ouro — séculos XI ao século XVI*, „»A Földközi-tenger-melléki Szahara« és az aranykaravánok a XI-XVI. század között", 1956), amelyek arra utalnak, hogy Vitorino Magalhães Godinho ekkor már nem csak a portugál gyarmati történelemmel foglalkozik, hanem annak sokszálú hatásamechanizmusaival is, mégpedig egy tág – és egyre táguló –, de egymásra nyíló idősíkon és térbeli skálán. Igaz, érez még vonzalmat – talán elsősorban Silbert hatására – a tisztán portugál gazdaságtörténeti kutatási témák iránt is (*Prix et monnaies au Portugal: 1750–1850* [1955], „Árak és pénzek Portugáliában"), de a tíz évre rá a Sorbonne-on védett *L'économie de l'empire portugais – XVème–XVIème siècles* („A portugál birodalom gazdasága a XV-XVI. században") c. doktori disszertációja már a gyarmatosítástörténetírás új nemzedékének úttörőjévé emeli. Az élete fő műveként számon tartott monografia két kötetét portugálul első kiadásban 1963 és 1971 között már a rendszerszemléletet tükröző *Os descobrimentos e a economia mundial* („A felfedezések és a világgazdaság") címen jelenteti meg, de annak csak a források kiadásával is kibővített második kiadását (Editorial Presença, Lisszabon, 1983–1984) tekinti immár véglegesnek. A magam részéről ezzel a mesterművel már csak azért sem foglalkozom – ezt nálam sokkal avatottabban megteszi az ugyancsak itt közölt történészóriás, Immanuel Wallernstein – , mert kénytelen lennék belebonyolódni abba, hogy a portugál szerző egyfajta palimpszesztként kezeli saját szövegeit, amit annak függvényében, hogy azt éppen milyen

olvasói rétegnek szánja, egyfajta saját „vendégszövegként" időnként egyik művéből a másikba képes átemelni. Műve ugyanakkor kétség kívül iskolateremtő volt például abban a vonatkozásban, ahogyan elméleti és historiográfiai műveinek konstrukcióit – pl. *A Crise da História e as suas novas directrizes* („A Történelem válsága és új irányzatai", 1947) vagy *Teoria da História e historiografia* („Történelemelmélet és történetírás", 1971) – és elveit a saját gyakorlatába ülteti át. A hatalmas vállakozást természetesen megalapozta egy olyan alapkutatás, amely a portugálok indiai államának pénzügyeit dolgozta fel még 1958-ban (*Les Finances de L'État Portugais des Indes Orientales,* „A Kelet-indiai Portugál Állam pénzügyei"), de ennek csak 1982-ben közzé tett párizsi kiadása alcíme árulkodik igazán a szerző ezzel kapcsolatos szándékairól: célja valójában nem volt más, mint a Jóreménység-fokon keresztül megvalósított portugál fűszerkereskedelem strukturális és konjukturális jegyeinek vizsgálata 1517 és 1635 között. Vizsgálataiból mégsem csak a gazdasági források kezelésének magabiztos közgazdaságtani alapokon álló, vagy éppen komparatív szemléletét emelném ki, hanem például olyan társadalomtörténeti következtetéseit, mint hogy egy kettős lovag/kereskedő réteg alkotja e kereskedelem helyi hierarchiájának csúcsát, amely éppen *társadalmi diszfunkciója* miatt veszíti el kereskedelmi hálóként szőtt hatalmi terét az Indikumban a hollandok betörésekor. A jórészt gazdaságtörténészként ismert szerző, persze, itt sem bontja ketté vizsgálatának tárgyát, figyelme mégis inkább a 70-es és 80-as évektől fordul a portugál társadalom története felé, olyan munkáival, mint *A estrutura da antiga sociedade portuguesa* („A portugál ancien régime szerkezete", 1971), *Identité Culturelle et Humanisme Universalisant* („Kultúrális identitás és egyetemesülő humanizmus", 1982), vagy a *Mito e mercadoria, utopia e prática de navegar, séculos XIII–XVIII* („Mitosz és árúcikk, utópia és tengerjárás a XIII–XVIII. század között," 1990). Ez utóbbi nagyjából úgy aránylik *A felfedezések és a világgazdaság*hoz, mint a barát és mintakép Fernand Braudel klasszikussá vált, a Földközi-tenger medencéjéről írt nagy monográfiája a *Grammaire des Civilisations*-hoz: ugyanarról ír az elvonatkoztatás egy másik szintjén, és ugyanazt mondja el, mégis más, egyetemes érvénnyel immár. Noha a recenzens nem titkolja, hogy rá a legnagyobb hatást az *Ensaios II Sobre a História de Portugal* („Esszék – II, Portugália történelméről") már 1978-ban kiadott tanulmányai jelentették, mégis leginkább és mihamarabb a szerző *O papel de Portugal nos séculos XV-XVI. Que significa descobrir? Os Novos Mundos e um Mundo Novo* („Portugália szerepe a XV-XVI. században. Mit jelent felfedezni? Új világok és egy Új Világ", 1994) című, szinte csupán kutatási vázlatát szeretné magyarul is olvasni. E jámbor óhaj tán azért sem pusztába kiáltott szó, mert ha van arra szellemi (és anyagi) kapacitás, hogy egy olyan szintén még élő portugál történészmatuzsálemnek, mint a diktatúra idején miniszter José Hermano Saraiva *Portugália rövid története* (Lisszabon, 1976) c., már megírásakor is túlhaladott és elévült művét ma

Magyarországon lefordítsák, talán arra is lehet, hogy a valódi értékek ne hulljanak ki az idő rostáján, pusztán azért, mert szemléletük kevésbé barátja magyar kiadóinak. Az pedig már eddig is szinte megbocsáthatatlan, hogy Magalhães Godinho ezredfordulós, francia nyelvű szintézise – *Le devisement du monde: de la pluralité des espaces à l´espace global de l´humanité (Xvème–XVIème siècles),* „A világ elbeszélése: a többféle terekből az emberiség globális teréig (XV–XVI. század", Lisszabon, 2000), ami egyben Marco Polo művének címével is játszik – nem került a magyar olvasó kezébe, hiszen arról szól, hogyan lett egy, egyetemes és egész a felfedezés és az utazások révén a földgolyó, az addigi világrészek és rész-világok halmaza.

Van azonban Vitorino Magalhães Godinho munkásságának olyan rétege, amellyel már most, ebben a mellékletben is megismerkedhet az olvasó. Ez a politikus, oktatáspolitikus, „megmondó ember"-citoyen Godinho, aki mögött ugyanúgy ott van egy pálya, mint a történészé mögött, és életének ezt a fonalát sem érdektelen tovább gombolyítanunk. Sőt.

1970-ben szerzőnk akadémiai élete révbe ér, amikor katedrát kap Clermont Ferrand-ban. S mégis már ez évben kiadja a *Socialismo e o futuro da Península* („A szocializmus és az Ibér-félsziget jövője") c. munkáját, amely az 1968 – a XX. századi „népek tavasza" – óta erodálódó spanyol és portugál diktatúrák utáni jövőbe néz. Talán ennek köszönhető, hogy az 1974-es áprilisi forradalmat követően Vasco Gonçalves meghívja az. ún. második ideiglenes kormány oktatási és kulturális miniszterének. Pár hetes politikusi pályája azonban hamar zátonyra fut. Önkéntes, elvi okok miatt történt lemondása után a szocialisták még kisebbségbe is kerülnek a minisztertanácsban. Ez azonban éppen tíz évre rá nem tántorította el Mario Soarest attól, hogy harmadik, ún. „alkotmányos" kormányának ugyancsak „franciás" kulturális minisztere, dr. António Coimbra Martins kinevezze Magalhães Godinhot a lisszaboni Nemzeti Könyvtár élére. Nem tudni, hogy pár hetes miniszteri, vagy pár hónapos könyvtárigazgatói kinevezése szerzett-e neki több ellenséget 1984-ben, de „megosztónak" bélyegzett személyisége barátainak számát azóta sem gyarapította. „Miért borítja keserű harmat, minden álmunk virágát?" – idézi még egy 1971-es műve előszavában Carlos de Oliveirát, de az „új demokrácia" évtizedének végére már szinte dézsába lehet szedni azt a keserűséget, amelyet a közben iskolaalapítóvá lett professzor érez – és áraszt magából. Legyen szabad ezzel kapcsolatban egy saját, anekdotikus élményemet felidéznem. 1979-ben jártam először ösztöndíjjal Lisszabonban, és akkor még António Henrique Oliveira Marquesen kívül, akinek *History of Portugal* című munkáját ismertem, nem is tudtam más történészről, mint Vitorino Magalhães Godinhoról. Ők ekkor már „kivonultak" az engem fogadó Lisszaboni Egyetemről, hogy *Universidade Nova* („Új Egyetem") néven megalapítsák azt a Társadalomtudományi Kart, amelynek üde szellemi pezsgése, mint órájukra bejáró külföldi vendéghallgatót, engem is magával ragadott. Egy alkalommal, nagy félszegen

bekopogtam a professzor ajtaján, és előadtam: van nekem egy jó barátom, aki XVIII. századi portugál gazdaságtörténettel szeretne foglalkozni, és ezért ösztöndíjat kér, amihez ajánlóra lenne szüksége. Magalhães Godinho egy pillanatra felnézett a papírjaiból és nekem szögezte a kérdést: „Mennyire barátja maga a barátjának?" Azt válaszoltam neki, hogy annyira biztosan, hogy vettem a bátorságot arra, hogy őt megzavarjam. Mire tovább firtatta: „Ha a barátja, azt is akarja, hogy megkapja azt az ösztöndíjat, nem igaz? De ha nem, és ha csak a nevem számít, egy ajánlást akár még én is adhatok. De tudja mit, menjen el Coimbrába vagy Portóba, van ott is egy pár Oliveira nevű gazdaságtörténész, és fogadjunk, hogy összejön a barátjának a dolog" – állította. Igaza lett. Vitorino Magalhães Godinhot nem szerették akkortájt Portugáliában, és bizony ma is többen rajonganak érte hazáján kívül, ami igaz még legszűkebb, történészi szakmájának művelőire is: életműve megkerülhetetlen, de személye ki- vagy elkerülhető. Ne higyjük, hogy valaki, aki pontokba s számos alpontba szedve jó előre összegezi, hogy mivel kellene majd foglalkoznia a felálló *Portugál Felfedezések Emlékbizottság*ának, és annak megszüntetése után, húsz év múlva, ugyancsak felsorolja pontokba és számos alpontba rendszerezve, hogy mi az, amit e szervezet bűnösen elmulasztott, nos ne higyjük, hogy az ilyen jellem különösen szerethető volna. Ha csak nem éppen konzekvens állampolgári bátorsága miatt, amelynek sarkkövei az ezzel kapcsolatos „közírások". Ezek az olyan optimista kötetekben láttak napvilágot, mint az *Um Rumo para a Educação* („Az oktatás egy új iránya", 1974), a *Pensar a Democracia em Portugal* („Találjuk ki a demokráciát Portugáliában", 1977) vagy egy pesszimistábban: *A Pátria bloqueada e as responsabilidades da cidadania* („A blokád alá vett haza és az állampolgári felelősség", 1985), illetve újabban a *Do Oficio e da Cidadania – Combates por uma civilização da dignidade* („Szakma és Állampolgárság – küzdelem a méltóság civilizációjáért", 1989) címűben, de mondhatni, tovább bővülnek azóta is.

Nos, az olvasó egy ilyen friss *engagement*-tanulmányt vehet most kezébe, egy bölcs és hajthatatlan férfiú reflexióit a jelen nem csak pénzügyinek hitt válsága kapcsán, két korszak: *saját élete* idősíkjában felsorolva mindazt, amit a jövőre hagy mint a jelen, a régvolt és a kortárs történelem örökségét.

A világgazdaság felfedezése

A portugálok és más európaiak földrajzi felfedezései nem pusztán távoli vidékek elérését és megismerését, hanem egy új, másfajta társadalmi berendezkedés létrejöttét is jelentették. A felfedezők az óceán átszelés, a tengeri utazások és a kereskedelmi ügyletek révén megteremtették a kapitalista világgazdaság kereteit, amelyben ma is mindannyian élünk. Ennek elemzését kutatók – vagy inkább eretnekek – egy csoportja végezte el a XX. század közepén. Az általuk közreadott formabontó tanulmányok közé tartozik Vitorino Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial* („A felfedezések és a világgazdaság") című, 1963-ban kiadott munkája is.

Magalhães Godinho már a bevezetőben előrevetíti a több mint ezer oldalas könyv végkövetkeztetését – amelyet érdemes figyelmesen elolvasni:

> Modern- vagy középkorias-e a XV. és a XVI. század? Túlzott általánosítás lenne e két nyilvánvalóan pontatlan minősítés bármelyike mellett dönteni. Ezek a kategóriák alkalmatlanok a későbbi európai expanzió elemzéséhez. Akárhogyan is vélekedünk eme örök ellentmondásról, bizonyos tények tagadhatatlanok: ahogyan legombolyítjuk az évek fonalát, úgy rajzolódik ki a Föld térképe; az ember megtanulja elhelyezni magát a térben, emberi kapcsolatainak érzékelési és tanulási módját egyszerre hatja át a változás tudata és mértéke. Lassan meg tudja különböztetni a fantasztikumot a realitástól, a lehetetlent a lehetségestől; ellentmondásos összetettségében okokat és elméleteket gyárt; megsokszorozódik a javak termelése, a piac világszinten a gazdasági élet meghatározó, domináns tényezőjévé válik, s merkantilista alapokon megalakul a bürokratikus, központosított állam. (Godinho, 1963, I. 11)

„A piac világszinten a gazdasági életet meghatározó, domináns tényezővé válik" – ez tehát Magalhães Godinho írásának első felvetése.

A könyv folytatása mindazonáltal nem a piacot elemzi, hanem az európai világtérkép alakulását vázolja fel; egyfajta utazást a fantasztikumból a realitásba, amíg a tér és az idő keretei ki nem terjednek a mindennapi élet valamennyi aspektusára. (Godinho, 1963, I. 25). Majd Godinho a bevezetőt Tomé Pires 16. század eleji írására való emlékeztetéssel zárja:

> Az áruk kereskedelme pedig oly fontos, hogy nélküle a világ nem létezhetne; ez az, ami nemessé teszi a királyokat, naggyá az embert és gazdaggá a városokat, s ez teremt háborút és békét a világban. Ez a tiszta kereskedelem. Nem a kalmárkodásról, hanem a kereskedésről beszélek, ami felette becses tevékenység: mely dolog lehetne jobb, mint amely magában hordozza eme alapigazságot? (*Suma Oriental*, Proémio, II, 325, idézi Godinho, 1963, I. 63)

Magalhães Godinho tehát a kereskedést tartja „kulcsfogalomnak". De ez nála nem csupán a javak cseréjét jelenti; egy egész rendszer épül fel belőle. A *Dicionário de História de Portugal* („A portugál történelem szótára") 2. kötetébe írt szócikkében („Történelmi-földrajzi komplexumok") kifejti, hogy a gazdaság egy átfogó, strukturált komplexum részét alkotja, azaz *rendszert* jelent (ezt megelőzően nem nem használja ezt a kifejezést). Hangsúlyozza továbbá, hogy „ez a struktúrafogalom mind a globális társadalomra, mind az azt alkotó valamennyi cselekvési típusra és szektorra, mind pedig valamennyi régióra és területre kiterjed, s ezzel egy totális társadalmi tény* megismerésének elemzési-rendszerezési módja." (Godinho, 1961: 131).

S íme! A totális történelem alapvető látomásként mutatkozik meg. Képesek vagyunk-e vajon ezzel a feladattal megküzdeni? Kérdéses. Godinho egyik kifejezésével fogok elsőként élni, amelyet *Le devisement du monde* (A világ elbeszélése; 2000) című könyvében használt, s amely *A többféle terekből az emberiség globális teréig (XV–XVI. század)* alcímet viseli. Az első fejezet címében „a világ feltalálásáról" (*invenção*) ír (Godinho, 2000:19), míg magában a szövegben „Európa (ki)formálódásáról" (*formação*) (Godinho, 2000:39). Ezek szerint a „világ" nem is létezett a 15. századot megelőzően? S Európa ne lett volna már meglehetősen agg realitás akkor is? Nem, nem volt az, mert ezzel tárgyiasítanánk az imént használt kifejezéseket (feltalálás, kiformálódás), amelyeket meg kell őrizni az emberi lélek és élet szubsztanciáinak ábrázolásához. Igen, a világot ekkor „találták fel", mert amit ma Európának hívunk, a történelem során először ekkor került valódi, szisztematikus és tartós kapcsolatba Ázsiával és az Amerikákkal. S ez jelentős hatást gyakorolt az emberek életére. A világ „feltalálása" szükségszerűen alakította Európát, amely megszűnt a kereszténység – egyébként is ritkán használt – szinonimája lenni. Magalhães Godinho nem véletlenül adja az ötödik fejezetnek *A kereszténységtől Európáig* címet. Európa igen gyorsan, a keresztény-

* „Totális társadalmi tény" (*fait social total*): Marcel Mauss által megalkotott heurisztikus módszertani-elemzési fogalom az antropológiában, illetve tágabban a durkheimi társadalomtudományban. A fogalom használatát később (U. Beck, A. Giddens stb.) pl. a globalizáció/mondializáció értelmezésére is kiterjesztették. (A szerk.)

séggel való nehézkes szakítás után, egyfajta *világ-gazdasági* központtá alakul át, amelynek érdekei a periféria irányába egyre csak fokozódnak, s oly mértéket öltenek, hogy a teljes rendszer (mind a centrum, mind a periféria) fejlődését meghatározzák és formálják. Ennek megértéséhez szükséges eme újonnan kialakult s máig tartó történelmi rendszer teljes történetének áttekintése.

Magalhães Godinho felteszi a kérdést, mit jelent a „felfedezni" szó, s két igen különböző választ ad rá. Egyfelől:

> Felfedezni annyit tesz, mint feltárni a világ távoli vidékeit, összekapcsolni a Keletet a Nyugattal, új utakat, megállókat, népeket keresni, s ennek csúcspontját az új világok módszeres felkutatása (a „feltárás", „felfedezés"), az újdonság csodájának életre keltése jelenti (uo.: 50).

Míg másfelől:

> Felfedezni egyet jelent az operatív tér megalkotásával – így magában foglalja az olyan tárgyi eszközökkel való tényleges cselekvést is, mint az iránytű, az asztroláb, a vízszintmérő, a tengeri csomó, a körző, illetve a referencia- és koordinátarendszerként, a távolságmérés és a pontos helymeghatározás eszközeként is szolgáló trigonometria-elmélet alkalmazása. Az idő megalkotásához kötött tér megteremtését hordja magában – az utazás állomásait, a tengeri órákat, az oda- és visszautakat, az üzletelés, a kifizetések és megállapodások okozta megelégedést; a távoli vidékekről érkező hírek veszélyes utakon történő továbbítását Indiából Portugáliába, Hormuzon, Kairón, Damaszkuszon vagy a Földközi-tengeren keresztül.

E két definícióban, amelyeket a könyvben csupán négy oldal választ el egymástól, Magalhães Godinho következetesen rámutat a felfedezések konkrét alapjaira és annak – a találkozásban résztvevő mindkét félre gyakorolt – szocio-kulturális következményeire. Hiszen ne feledjük, itt olyan találkozásról van szó, amelynek *felfedezettjei* nem kérték, hogy rájuk leljenek, olyan találkozásról, amely a pozitívumok mellett megannyi negatív következményt is magával hozott, olyanról, amit egészen napjainkig nem értékeltünk és dolgoztunk fel a maga teljességében.

Három, Magalhães Godinho által ajánlott témára kívánok kitérni, melyeket a *Sobre teoria da história e historiografia* („A történelem és a historiográfia elméletéről") c. esszégyűjteményében említ: 1. a történelem földrajzi jellegű; 2. a történelem egy többdimenziós cselekményt mesél el, amely ugyanakkor egységes is; 3. a jelen a múltat viszonylagossá teszi.

A történelem földrajzi jellege

> A történelem napjainkban földrajzi jelleget ölt. Már nem beszélhetünk a régi értelemben vett történelemről és földrajzról. A történelem földrajzi jelleget ölt azáltal, hogy a múltra vetíti azt a problémát, amellyel ma kell szembesülnünk: a fizikai-biológiai környezet és emberi társadalmak között feszülő konfliktust. A historiográfia számára felbomlanak a gigantikus és statikus tér–idő-blokkok – mint az egyiptomi, a hellén vagy a középkori civilizáció –; szétmarja őket a fejlődés. Megrepednek e civilizációk keretei is. Nincs, ami a múlt számára közvetítse a jelen földrajzi valóságát. Egymástól elkülönülve létezik a fizikai-biológiai környezet története és a különböző népek közötti viszony története. (Godinho, 1971: 131)

A fizikai-biológiai realitások és az emberi történelem közötti kapcsolat kiépítése az *Annales*-iskola fő törekvése, s egyúttal része a tisztán politikai-diplomáciai történéseken alapuló *régi* (értelemben vett) *történelem* és az emberi-társadalmi élet bolygónkra gyakorolt alapvető hatását figyelmen kívül hagyó *régi* (értelemben vett) *földrajz* leegyszerűsítő logikája elleni harcnak. A XXI. század elején, midőn virágzik az ökotörténelem, egy ilyen megállapítás banalitásnak tűnhet. Ugyanakkor még ma is folyik a küzdeelem eme szimbiózis megvalósításáért. 30-40 évvel ezelőtt meglehetősen kevés olyan folyóirat és történész volt, amely és aki e törekvést képviselte volna. Ma már világosan látszik, hogy az *ökológia* nem valamiféle alkótóelem (esszencia), hanem maga a létező (egzisztencia). Valamennyi az univerzumban – különösen a Földön – létező különböző elem állandó interakciójának eredménye. Minden, ami alapvető volt az emberi történelem során – az eszközök megalkotása, a mezőgazdaság, a gépesítés, az energiaforrások feletti uralom – átformálta a Földet; gyarapítja és/vagy ellehetetleníti/elpusztítja az állati és növényi élet formáit, újrastrukturálja a földrajzot és a geológiát, használja és kiaknázza az ásványi forrásokat. Tehát egyetlen emberi tényked̈és sem tekinthető semlegesnek és következmények nélkülinek.

Emlékezzünk csak, mennyire hangsúlyozza Magalhães Godinho annak a törésnek (*ruptura*) a jelentőségét az emberiség számára, amely a XV–XVI. század során ment végbe. Milyen hatása volt ennek a törésnek a fizikai-biológiai világ és az emberi világ kapcsolatára? Bekövetkezett-e egyfajta ökológiai szakadás is? Kiderül. Ez a törés két szempontból is átalakította a Föld ökológiai struktúráját: maga után vonta az elsődleges termelés térbeli újraszervezését és a Föld termelési tényezőinek (*elementos produtivos*) jelentős mértékű pusztulását. Ezek közül egyik sem a modern világ találmánya. Ugyanakkor valamennyi elemzőt komolyan foglalkoztatja az átalakulások térbeli kiterjedése és sebessége, és azok egy részének visszafordíthatatlan jellege – mely átalakulások

mindennemű kollektív – a pozitív és negatív hatásokat mérlegelő – diskurzust mellőzve mennek végbe.

Az első lépés az újjászervezés. Ahhoz, hogy a termelést optimalizáljuk, szükséges szakosodni – ez mindenki számára ismeretes. A klasszikus közgazdaságtan számára a specializálódás a munkaadó és a dolgozó közös döntéseként meghozott választás, mely mindenki számára igyekszik az előnyöket maximalizálni. A valóságban – mint azt mindenki jól tudja, még akkor is, ha sokan nem ismerik el – a választás kényszeres és sokak számára szenvedésekkel teli.

Lehetséges, hogy a felfedezések hajnalán a kereskedelem célja – és a valóság is – a már mindkét fél által termelt áruk cseréje volt: egyfajta többé-kevésbé egyenlő csere, többé-kevésbé természetes mértékű felesleggel. Ám a kereskedelem belső szerkezete hamarosan teljesen átalakult. Azok, akik erősebbek voltak – s ezek a felfedezések kezdetétől fogva majdnem mindig az európaiak voltak – rákényszerítették a primer termelést a velük cserét lebonyolító népekre. Azután Európa, hol előbb, hol később, kezdte kikényszeríteni az egyes régióknak megfelelően külön-külön szakosodott primer termelést – a kereskedelmi kultúrák termelését (*cash crops* – ahogy a történészek mondják), vagy az exportorientált termelést (ahogy ma a közgazdászok mondják).

Szükséges, hogy mindent számba vegyünk, ami szerepet játszhat az effajta primer termelés kialakításában. Mindenekelőtt területet kell keresni a termeléshez, továbbá szükségképpen fel kell hagyjunk minden egyéb ezen a területen űzött tevékenységgel. Az egyéb tevékenységek sok – talán minden – esetben a helyi élelmiszerfogyasztás kielégítésére irányultak. Ezt követően viszont szükségessé válik az élelem-előállítás behozatallal (importtal) való helyettesítése – ezt hol a szomszédos területekről, hol távoli vidékekről oldották meg. És lévén, hogy ez az új *cash crops* termelés többnyire állandó munkaerőt kíván, felvetődik az utánpótlás problémája is. Az a fajta probléma, amit sok esetben – legalábbis néhány évszázadon keresztül – kényszermunka meghonosításával oldottak meg.

Mivel a helyi lakosok sokszor ellenszegültek, szükségessé vált elköltözésük megtiltása, vagy a munkaerő más területekről történő importálása, ami a kereskedelem újabb formáit hívta életre: rabszolga-megállapodások, -szerződések révén.

A kényszermunkát és elnyomást alkalmazó területek perifériára sodródásának folyamata a centrum területeinek átalakulását is maga után vonta. Nem akarom itt taglalni sem az iparosítás világfolyamatait, sem a piaci viszonyok mindenoldalú kiterjeszkedését. Ez a kapitalizmus története – egészen pontosan: *rendszere*. Csupán azt a következményt emelném ki 500 év elteltével, hogy gazdasági, társadalmi és politikai téren *polarizáció* ment végbe, amely napjainkra sem mérséklődik. Kulturális szempontból már nem léteznek stabil, állandó területek. Az identitások eltűnnek egy hatalmas és zavaros forgatag mélyén. Az etnikumok közötti

gyűlölködések hátteréül ingatag történeti képzetek/képzelgések szolgálnak. Ami földrajzi elhelyezkedésüket illeti, az emberek ma korántsem ott élnek a Földön, ahol 500 évvel ezelőtt éltek. A migráció nyomán háttérbe szorult a származás, az eredet kérdése.

A második tényező: a *pusztítás.* A modern világrendszer 500 éve alatt az élet olyan sebességgel alakult át, mint soha előtte. Ez az átalakulás súlyos, az emberiség történetében korábban ismeretlen veszélyek sorát idézte elő az emberi társadalom fennmaradására nézve. Csak hogy néhány példát említsek: az ózonréteg folyamatos eróziója, a biodiverzitás visszaszorulása, a Föld regenerálódásához nélkülözhetetlen élő (biotikus) tényezők élettartamának lerövidülése, a globális felmelegedés stb.

A modern *világ-rendszer* fel tudja és fel is akarja ölelni az egész világot, hogy minden részét egyazon berendezkedés, történelmi-földrajzi komplexum uralma alá vonja. Ahogy Magalhães Godinho mondaná, nincs egyetlen terület sem, amely kibújhatna e globális következmények alól. A társadalmi megrázkódtatás a kapitalista rendszer létrejöttében öltött testet, amely nem képes a túlélésre és a konszolidációra a *világ-gazdaság* mai keretei között. A kapitalizmus hajtóereje a folyamatos tőkefelhalmozás. Ennek eredménye, hogy azok, akik a versenyben felülkerekednek, általában megtagadják társadalmi kötelezettségeik teljesítését, mégpedig azért, hogy közvetlen bevételüket maximalizálják. A profitmaximalizálás központi eleme a termelés költségeinek externalizálása, azaz a lehető legnagyobb mértékű áthárítása másokra. A költségek externalizálására három alapvető mód kínálkozik: a termelés során keletkezett hulladékoktól, mindenekelőtt a mérgező anyagoktól való megszabadulás; az (újra)termeléshez szükséges nyersanyagok akadályoktól mentes előteremtése; a szállítást és a kommunikációt lehetővé tévő infrastruktúra kiépítésének másokra (elsősorban a közhatalomra) hárítása.

A haszon nagysága annak mértékétől függ, hogy a tőkések a termelés imént említett költségei alól mennyire tudják kivonni magukat. Kezdetben mindez egyszerűnek bizonyult. Először is, a visszaélések korlátozására képes bürokratikus (közhatalmi) szervek még igen gyengék és dezorientáltak voltak. Másodszor, az említett cselekedetek legitimeknek tűnhettek, s a termelők és a közhatalmi szervek közötti megállapodás minden esetben elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy ne merüljenek fel kétségek ennek ellenkezőjét illetően. Harmadrészt pedig a hulladékok befogadásában szerepet vállaló területek és a nyersanyagban gazdag régiók úgy kapcsolódtak be a folyamatokba, hogy nem voltak tudatában az ezzel járó esetleges veszélyeknek. Végül a legalapvetőbb magyarázat, hogy általában a termelés költségeit a szegények és „mások" fizették meg – aminek nem volt közvetlen hatása az elit életére. Négy évszázad volt szükséges ahhoz, hogy a hátrányok, a negatív hatások olyan mértékben felhalmozódjanak, hogy jelentős politikai reakciót váltsanak ki – mint ami az elmúlt harminc évet

jellemzi. Olyan pillanathoz érkeztünk, amikor komoly félnivalónk van az elkövetett hibák súlyos következményeitől. S ezek a következmények az elitet és a társadalom marginális rétegeit egyaránt érintik. Azt kell mondanunk, sajnos, hogy a fizikai-földrajzi világ és a társadalom közötti viszony szebb napokat is látott már.

A történelem egységessége

> A valódi ember nem pusztán elkülönülten a politikatörténet vagy a gazdaságtörténet stb. főszereplője, hanem teljességében részese az egységes történelemnek, annak a történelemnek, amely az ember sokoldalúságának története, s amely mégis egyetlen cselekvést alkot. (Godinho 1971. 39)

Ami engem leginkább megfogott ebben az idézetben, az az, hogy Magalhães Godinho a konkrét, valódi emberről (*homem real*) beszél, mely egyértelmű ellentéte az absztrakt embernek, melyet megannyi elemző konstruál. S Godinho erről az alapzatról jut el addig a következtetésig, hogy az ember cselekvését számos tényező összessége alkotja, mégis ettől függetlenül egységes és *egy* marad – s ezt nevezi a történelem egységességének. Mind fő műve, mind pedig számos esszéje hűen tükrözi a *teljességgel* (*totalidade*) kötött eme megállapodását, amely egyúttal a megélt, konkrét realitással kötött kompromisszum is.

Godinho megközelítése nem multidiszciplináris, hanem *egységes* megközelítés. Itt ugyanis nem különböző, egymástól független kutatók külön-külön gyűjtött adatainak összesítéséről van szó, hanem olyan tényekről/nézőpontokról/alkotóelemekről, melyek a maguk teljességében részei az egységes történelemnek. Godinho olyan törekvést képvisel, mely kevés kutatót jellemez, s melyet eme kisebbségen belül is kevesen valósítanak meg – minthogy a feladat különösen nehéz.

A nehézség nem a kutatás „terebélyességében", nem is a szintetikus írásmódban rejlik (ami mindenki számára érthető, aki megpróbálja megérteni), hanem magában a konceptualizálásban, a szemléletalkotásban. Mégpedig azért, mert ez szembemegy a megszokottal, s mert azt követeli meg tőlünk, hogy levetkőzzük intellektuális szocializációnkat, s megszabadítsuk magunkat a belsővé tett – bár nem tudatosított – előfeltételezésektől. Ahhoz, hogy túllépjünk az ártalmas előítéleteken, szükséges, hogy tudásunkat újragondoljuk (*des-pensar*).

Godinho könyvének célkitűzését szemügyre véve, nem mondhatjuk, hogy az ne lenne „gazdaságos" – már a mű címében s a három nagy rész és számos fejezet címében is előfordul a *gazdaság* szó, vagy egy másik, ehhez szorosan kapcsolódó kifejezés. S mégis a művet olvasva nem érezni ennek a fojtó kötöttségét. A világot a maga teljességében mutatja meg nekünk.

Miért is oly nehéz megszabadulni a bennünk gyökeret vert *gazdasági, politikai, szocio-kulturális* triásztól? Miért ragaszkodunk e kategóriákhoz mint sajátos hatalmakhoz, majdhogynem mint szuverén államokhoz? Ez is részét képezi a modern világ meghasonlásának, megkülönböztetve és elválasztva azt a történelem többi szakaszától. Ez a szemlélet lassan, fokozatosan alakult ki a 16. századtól kezdve, de csak a 19. századra lett szentesítve és intézményesítve az ekkor létrehozott egyetemes struktúrák formájában. Miért pont ekkor?

Nem olyan ördöngösen nehéz elkülöníteni eme hármasság gyökereit. A liberális közép ideológiája, amely ebben az időben a *geokultúra* teljes alávetésére törekedett, kitartott álláspontja mellett, hogy a modernitás – és ezáltal a tudományos fejlődés – legfontosabb értéke éppen a társadalmi cselekvés három részre – piacra, államra és civil társadalomra – való felosztásában rejlik. Mindez modern és új volt annyiban, hogy a három terület jelentős falakat emelt maguk közé, s mindhárom terület kiépítette a maga szabályait, és egy, a többitől független, saját logikát honosított meg. Mindegyik igyekezett elhatárolódni a másik kettőtől. Ezért evidensnek tűnt, hogy mind a kutatók, mind a gondolati struktúrák arra hivatottak, hogy biztosítsák az egyes területek jellemzőinek sértetlenségét és zavartalanságát.

Így jutunk el azokhoz az aktuális, egyetemes érvényűnek mondott igazságokhoz, amelyek ellen – a történelem egységességét hirdetve – az Annales-iskola és Vitorino Magalhães Godinho is szót emelt. De ha a megélt történelem egy és egységes, akkor logikusan jutunk el a tudományköziséghez (*interciência*) és ahhoz a megállapításhoz, hogy a társadalomtudományok szükségszerűen *történetiek*, s hogy a történelem szükségképpen *társadalomtudomány.* Amiből logikusan következik, hogy mindezen tudományágakat egyetlen tudományterületbe összevonva alapozzuk meg, amit én *historizált társadalomtudománynak* keresztelnék el. Magalhães Godinho is ezt a megoldást és utat javasolja a „történelem válságát" tárgyaló írásaiban. Olvassuk érvelését:

> A 16. század gazdaságai nem egy ritmusban eveztek […], ami az egyiknek szerencsét hozott, a másiknak balsorsot […].
> Az ilyen egyenlőtlenségek sokszor gazdaságon kívüli okokkal voltak magyarázhatók, s itt a gazdaság tiszta, eredeti – vagy talán helyesebb azt mondani, klasszikus – értelmére gondolok. Így a fenti jelenség értelmezése új elméletekért kiáltott: technikai elméletért (az *innovációk* egyúttal a schumpeteri gazdaságelmélet alapját is képezték), illetve történeti pszichológiáért (aminek Lucien Febvre volt a patrónusa). Az elméletgyártás szükségessége, továbbgyűrűzve, minden területre kiterjedt. A történelemnek szükségképpen feladata a további elméletek befogadása. Ugyanakkor ki kell ismernie magát a valóság viszonyai, így annak változásai között is. Ez pedig egyedül

a sokféle (technikai, pszichológiai, szociológiai és gazdasági) elmélet historizálása által lehetséges. (Godinho, 1971:166)

A fenti, Godinho által 1951-ben felvázolt programot a legtöbb világelemző a mai napig nem alkalmazza. Vannak elszórva dicsérendő próbálkozások, de széleskörű elterjedésről nem beszélhetünk.

A jelen a múltat viszonylagossá teszi

A világ megszelídítésre vár. Amikor a múltat tanulmányozzuk, nem feledkezhetünk meg a jelenről, és a kritikus szemlélet biztosítása érdekében le kell tudnunk mondani mindent eltorzító s meglehetősen kategorikus, szenvedélyes érdekeinkről, akárcsak léha, esetleges hanyagságunkról, amely mindent összekuszálva akadályozza a dolgok tiszta megértését.(Godinho, 1971: 123)

Ez, véleményem szerint, Godinho valamennyi felvetése közül a legfontosabb és legalapvetőbb. Micsoda kulturális háborúkat képes szítani már maga a relativizálás kifejezés is. S mily sértés a történész állítólagos pártatlan távolságtartásával szemben, amikor azt halljuk, hogy a történelem igazából a jelen leírása és nem a múlt Ranke-módjára történő bemutatása, „mint ahogy az valójában volt".

A jelen, mint tudjuk, a legmúlékonyabb jelenség – előbb véget ér, mint hogy észrevennénk.

A történész nem kronológiát épít fel az eseményekből (legalábbis nem ezt kellene tennie), amikor kitart amellett – mint ahogy kötelességéből és feladatából adódóan ki is kell tartania, a többi társadalomtudóssal egyetemben –, hogy a megfigyelések historizálására van szükség (azoknak a megfigyeléseknek és megállapításoknak az elhelyezésére történeti kontextusban, amelyek nagy része – talán mind – jelenbeli). A történésznek képviselnie kell, hogy a jelen felöleli a múltat, s hogy a múlt része a jelennek. S ezt minden esetben figyelembe kell vennie. Ugyanakkor nem szabad arra következtetni, hogy a jelen könnyed elméleti megállapításai minden esetben alkalmazhatók a múltra. Magalhães Godinho ennek kapcsán megemlíti azokat a történészeket, akik hanyag könnyedséggel nem törekednek választékosságra, és mindent összezavarva valójában semmit sem magyaráznak meg.

Létezik azonban egy szűk ösvény, amin el lehet indulni. *Értelmiséginek* kell lenni, ami sokkalta nehezebb, mint csupán pedáns műveltségre szert tenni. Az értelmiségi minden esetben szükségszerűen *„köz"*-értelmiségit jelent, még akkor is, ha ezt tagadjuk. Sőt, akkor csak igazán. A tagadás sok esetben – amennyiben nem képmutatás – hasznos tulajdonság.

De hogyan lehet ezen a szűk ösvényen haladni? Úgy vélem, a gondolkodásnak három lehetséges mozzanata van: 1. a szisztematikus,

történeti elemzés, 2. az erkölcsi választás és döntés, 3. a politikai elköteleződés. Három különböző feladat, amelyek ugyanakkor szorosan össze is függenek, s tulajdonképpen szétválaszthatatlanok. Minden esetben, amikor gondolkodunk, mindhárom mozzanatot megvalósítjuk. Mindez – tudatosan végezve – pedig egyre megfontoltabb gondolkodáshoz vezet. Számomra Magalhães Godinho pályafutása azt példázza, hogyan lehet egy koherens gondolkodású értelmiségi elkötelezett s a *köz* szolgálatában álló.

A gondolkodás a három mozzanat folyamataként követi egymást, és mindegyiknek megvannak a saját szabályai. Minden esetben az elemzéssel kell kezdeni. Amennyiben nem ezt tesszük, számos lehetséges ostoba hibának tesszük ki magunkat. Az analízis valójában sosem ér véget. Valamennyiünknek korlátozottak az ismereteink, a világ pedig folyton változik. Mindig van mit tanulni, mindig van mit vizsgálni, elemezni, újragondolni, és mindenekelőtt *át-gondolni* (des-pensar). Szükségszerűen és ebből adódóan nem kell halogatnunk annak felfedését sem, amit vélhetően már elsajátítottunk. A biztosra várni olyan, mint a nemlétezőre várni.

Hogyan iktathatjuk ki erkölcsi döntéseinket, választásainkat az elemzés során? Hiszen annak dacára, hogy magától értetődően az elfogultság minimalizálására, egy olyan álláspont kialakítására törekedtünk, amely kellően meggyőző, s kiállja a legalapvetőbb kritikák próbáját is, morális döntéseink már magát a témaválasztást, a változók, az adatok és metódusok kiválasztását is befolyásolják. Mindennek ellenére szükséges felvállalnunk mind pozitív megítéléseinket, mind negatív kritikáinkat. Hogyan is mondhatnánk, hogy ami nem alkalmazható az elemzés esetében, alkalmazható a morális döntéseknél, amikor az utóbbit az előbbiből vezetjük le? Senki sem kerülheti ki a morális döntéseket és választásokat, senki, még az értelmiségi gondolkodó sem. Ugyanakkor az intellektuel mint egy utcán elhelyezett időzített bomba várja, hogy „mások" hatástalanítsák.

Nem azt mondom, hogy az értelmiségi gondolkodó által meghozott morális döntések az egyedül lehetségesek vagy helyesek. Messze nem erről van szó. Az analízist követően mindenki levonhat és le is kell vonjon következtetéseket. Amire itt utalni próbáltam, az csupán annyi, hogy az értelmiségi nem vonhatja ki magát abbeli kötelessége alól, hogy ő *köz*értelmiségi. Soha, de soha nem vonhatja ki magát ez alól. Ha ezt színleli, az mások döntései, elsősorban a hatalom birtokosai által hozott döntések elfogadását, illetve támogatását jelenti.

Mindezzel korántsem merítettük ki az értelmiségi gondolkodó közéletbe való megkerülhetetlen bevonódásának minden aspektusát. Az értelmiségi, természetéből fakadóan, arra is kötelezi magát, hogy elemezze, miként ment végbe a vizsgálódásából levezetett morális választások gyakorlatba történő átültetése. Ez pedig *politikai* feladat, a „politikai" tágan vett jelentését értve ezen. Számos mód kínálkozik eme politikai elemzés elvégzésére – lehet a közpolitika útján, a sajtó útján, vagy tanúságtétellel.

Valójában nincs jelentősége annak, hogy melyik módot alkalmazzuk, a megvalósítás és kivitelezés minden esetben a különböző helyi viszonyok és a kínálkozó lehetőségek függvénye.

Ugyanakkor nem győzöm hangsúlyozni: nincs más alternatíva. Az értelmiségi, aki megpróbálja elodázni eme társadalmi szerepét, akarva-akaratlanul másokra ruházza át kötelességét. Nem lehet elégszer kiemelni, hogy állampolgárként *és* értelmiségiként kell fellépnie. Hiszen mások a már megkonstruált, történelmiesített és szisztematikus elemzéseket alkalmazzák saját politikájuk igazolására. Így az értelmiséginek ringbe kell szállnia annak védelmében, hogy amit ő maga vagy kollégái – különösen, akik maguk ezt már nem tudják megtenni – papírra vetettek, helyes interpretációja találjon. Az értelmiségi mindörökre értelmiségi honpolgár marad, akinek örökös feladata a döntéseket segítő világosság és tisztánlátás elősegítése.

A jövő látképe

Vitorino Magalhães Godinho példáját és könyvét vettem alapul a századunkra váró feladat felvázolásához. Mindez a már jól ismert *totális történelem* kifejezésben foglalható össze, amelynek feltárására Magalhães Godinho és számos más kutató nem kevés időt áldozott. Ám ők mégis csupán egy *kisebbség* a kutatói világban, mégpedig egy igencsak ostromolt kisebbség. De mit jelent a gyakorlatban a totális történelem? Úgy gondolom, négy vitapont mentén indulhatunk el.

Az első az arra vonatkozó tudás, hogy mi a hasznos, eredményes és ésszerű elemzés *alapegysége*. Amikor a világgazdaság felfedezéséről beszélünk, akkor az egyik lehetséges választ adjuk erre e kérdésre. Szeretném hangsúlyozni, hogy pusztán azzal, hogy elfogadjuk és magunkévá tesszük magát a megnevezést, nem oldódnak meg a problémák. Az elmélet hívei között is jelentős nézeteltérések vannak a tér–idő-kereteket illetően. Emögött számos kisebb, marginális vita is meghúzódik a háttérben a részletekkel kapcsolatban, a *valóság* – a századok folyamatai – elméletté formálása során éppúgy, mint politikai és morális ellentmondások mentén. Hogy az idő mennyiben hatja át és formálja a teret, illetve a tér az időt, alapvető eleme a vitának. Az emberi történelem egyenes vonalú fejlődésével kapcsolatos vita is látens probléma marad az elemzés alapegységének meghatározása során, amely tehát az első lépés a totális történelem koncepciójának megírása során.

A második megkerülhetetlen vitaponttal akkor szembesülünk, amikor az elemzés alapegységét *elhelyezni* próbáljuk, s felmerül a kérdés, hogy azt a teoretikus-szisztematikus tudás, vagy a történelmi tudás mentén tegyük-e. Véleményem szerint nem vagyunk arra kötelezve, hogy e két „szirén” között vergődjünk, s közülük válasszunk. Találnunk kell egy harmadik utat, egy arisztotelészi lehetetlent, amely egyúttal az egyetlen

lehetséges módja a történelmi totalitás megértésének. Hiszen bármely történelmi leíráshoz, amely történéseket beszél el, kategorikus szóhasználat szükséges, ami mögött egy egész elmélet rejtőzik. A világ azonban nagyon gyorsan változik, és egyetlen elmélet sem képes örökké fennmaradni, s nem alkalmazható valamennyi tér–idő-vonatkozásban. Így szükséges, hogy egyszerre próbáljunk historizálni és elméletet gyártani. Ez valamelyest párhuzamba állítható Heisenberg dilemmájával: a kutatás formálja alakítja annak tárgyát, ami így nem lesz sem hamis, sem igaz. Az emberi társadalom vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a történések elbeszélésén alapuló történelem, sem nem igaz, sem nem hamis, s ez érvényes az elemző történelemre is. Amire törekedhetünk, az az, hogy ésszerű magyarázattal szolgáljunk a valóságról, ésszerűbbel, mint amit bármely más alternatíva nyújthat.

A harmadik vitapontot abban áll, hogy mit is kezdjük a valóság felosztásával. Azzal a felosztással, amely ma már evidencia, hiszen belénk lett plántálva, és szüntelenül szembesülünk vele a kutatók elemzésében és a közéletben. A gazdasági, politikai és szocio-kulturális tagolásra gondolok. E felosztás azt sugallja, hogy három meglehetősen különböző, elkülönült területről van szó, amelyeknek megvannak a saját szabályaik. Illetve legalábbis azt, hogy mindez igaz a modern világra. De nem. Valójában ugyanannak az összetett realitásnak a három aspektusáról van szó, amelyek közül egyik sem érthető meg az egésszel való kapcsolata nélkül. Valamennyi gazdasági döntés függ annak politikai és szocio-kulturális következményeitől, mint ahogyan a gazdasági döntések is a politikai-társadalmi tényezők összhatásának eredményei – és így tovább, folytathatnánk a sort vég nélkül.

A problémát az jelenti, hogy nem alakult ki megfelelő, adekvát szóhasználat ennek az egybefonódásnak, a modern társadalmi élet ezen egyedülállóságának a leírására. Emiatt a 19. századi liberalizmustól megörökölt szóhasználattal kell beérnünk, s ebből kifolyólag folyamatosan újra és újra fogalmazzuk ezt a téves felosztást. Sem Magalhães Godinho, sem pedig Braudel vagy jómagam nem tudtuk ezt a csapdát teljesen kikerülni. Úgy vélem, hogy egy új valósághűbb fogalomkészlet megalkotása egyike a XXI. század alapvető feladatainak.

És végül ne feledkezzünk meg a két különböző kultúra szembenállásáról sem. Mindössze két-három évszázada beszélhetünk a gondolkodás struktúráit meghatározó, a tudomány és filozófia között bekövetkezett válásáról. Az ismeretelméleti újragondolás a legtöbb kutató alapvető szándéka, legyen akár természettudós vagy a humán tudományok művelője. Két terület, két vallás, amelyek olykor szembetalálkoznak, és amelyek találkozásai sokszor ellenségesek. Ugyanakkor e megosztás is ugyanolyan elhibázott és tarthatatlan, mint a már tárgyalt másik fajta elkülönítés.

Az egyetemes struktúrákban bekövetkezett törést – először harminc évvel ezelőtt – két eltérő gyökerekkel rendelkező elméleti irányzat kérdőjelezte meg. Az egyik a természettudósok körében ma erősödő-

ben lévő irányzat, amelyet a *komplexitás tudományai*nak (*ciências da complexidade*) hívnak, s amely elutasítja az egyoldalú szemléletet, a „klasszikusnak" nevezett (newtoni, einsteini) tudomány determinizmusát és redukcionizmusát, és azt az álláspontot vallja, miszerint lehetetlen előre jelezni azt a tényt, hogy a görbe az egyensúlyból való kilépés felé tendál, illetve elveti az idő visszafordíthatóságát és egyenes vonalú előrehaladását. Egyidejűleg a társadalomtudósok körében az ún. *kulturális tanulmányok* (*estudos culturais*) szemlélete van elterjedőben, amely elutasítja a szépség egyetemes kánonját, s rámutat a szocio-kulturális tevékenység társadalmi beágyazottságára.

Amit mindebben látnunk kell, az az, hogy mindkét nézet egy, a történetiség által átitatott társadalomtudomány uralta centrum, vagyis a tudás egységes ismeretelméletének helyreállítása irányába mutat. Ez pedig nem pusztán a valóság feltárására lesz hatással, hanem valamennyi ma ismert egyetemes intézményre is. Bár még nem következett be a két említett centripetális irányú mozgás egyesülése, mégis sejteni lehet, hogy itt – a világról alkotott ismeretek jövőbeli fejlődése szempontjából – lényegi területhez érkeztünk el.

Eme négy fontos vitapont mentén egyengethetjük az utat az elmúlt két évszázad által képviselt tudásnál sokkalta termékenyebb, historizáló társadalomtudomány kiformálódásához. S ezért köszönettel tartozunk – mások mellett – Vitorino Magalhães Godinho-nak is, mint az egyik élenjáró tudósnak e törekvés kiteljesítésében.

Irodalom:

Godinho, Vitorino Magalhães (1961): „Complexo histórico-geográfico", *in* Joel Serrão (szerk.): *Dicionário de História de Portugal.* Porto: Livraria Figueirinhas, II, 130-135.

Godinho, Vitorino Magalhães (1963): *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, 2 vols. Lisboa: Editora Arcádia.

Godinho, Vitorino Magalhães (1971): *Ensaios, III: Sobre teoria da história e historiografia*. Lisboa: Sá da Costa.

Godinho, Vitorino Magalhães (2000): *Le devisement du monde: De la pluralité des espaces à l'espace global de la humanité, XV*ème *– XVIII*ème *siècles*. Lisboa: Instituto Camões.

(Fordította: Racs Marianna Katalin)

(A cikk alapjául a szerzőnek a „Le Portugal et le Monde. Lectures de l'Oeuvre de Vitorino Magalhães Godinho" [Portugália és a világ: előadások Vitorio Magalhães Godinhóról] c. konferencián [Párizs, 2003. december 12-13.] tartott előadása szolgált.
Eredeti megjelenés: *Revista Crítica* de Ciências Sociais, 69 sz., 2004. október, 3-16.)

A tegnapból a mába – és mi lesz holnap?

A tizenkilencedik és a huszadik század vége között óriási változások zajlottak az egész világon. Az így kialakuló különbségek közül egyesek kíméletlenek és nyilvánvalóak, míg mások alattomosak, s csak hosszú távon éreztetik hatásukat.

A korszak még az írás civilizációjában kezdődik, és az audiovizuális civilizációban ér véget. Az elején még tollal írtunk, és éppen csak használni kezdtük az írógépet, később a számítógép – a tökéletes számológép – billentyűit ütögettük, ma pedig már azt sem tudja senki, mi az a szorzótábla. Akkoriban könyveket és folyóiratokat olvastunk, ma az interneten múlatjuk az időnket, a mobiltelefonunkat pedig állandóan magunknál tartjuk. Akkor a színház, később a mozi jelentette a szórakozást, a gramofon vitt életet a bálokba és varázsolt el szebbnél szebb dallamokkal; most pedig a tévé vagy a dévédé elé ülünk le. Előbb lovon, lovaskocsin vagy vonaton utaztunk, aztán biciklire, majd autóba ültünk, ma pedig repülővel szállunk utunk egyik állomásától a másikig. Abban az időben küldöncök segítségével tartottuk a kapcsolatot, vagy ha sürgetett az idő, távíró útján, de leggyakrabban a posta segítségével, ma már nem tudunk meglenni e-mail nélkül. Akkoriban az orvos sztetoszkóppal fülelte a testünket, s röntgenképünket vizsgálta, napjainkban meg ultrahangos, komputertomográfos és mágneses rezonanciás vizsgálatokon kell átesnünk. A háborúk a gépfegyverek, a 75 milliméteres lövegek, majd a légi bombák által egyre „korszerűbbekké" váltak, ma meg egyre csak gyártják a rakétákat és a nukleáris tölteteket. A korszak elején még gyertya és olajmécses biztosította az otthoni világosságot, majd áttértünk a villanykörtére, manapság a háztartási gépek már mindent tudnak, s áram működteti az üzemeket. Az alapvető energiaforrást immár nem a szén, hanem a kőolaj jelenti, de ezt is szorongatja a konkurencia, a földgáz és az atomenergia. És micsoda különbség van az akkori és a mai táplálkozási és öltözködési szokásaink között!

Ha összevetjük a korszak elejét és végét, szédítő a megannyi újítás eredményeként létrejövő változás. A találmányok azonban többnyire nem kerültek be azonnal a termelésbe, alkalmazásukig hosszabb-rövidebb idő telt el, és ez alatt egyre tökéletesebbé váltak. A mozifilm sem egy csapásra hódította meg a mozgást és reprodukálta a hangot, a színek segítségével pedig csak később ölelhette magához a valóságot. Nem is szólva a rádióról és a televízióról. Amikor az első világháború

kirobbant, a fegyverek, a logisztika, a taktika még a korábbi háborúkat idézte, aztán fokozatosan feltűntek az újítások, két évvel később pedig már megjelentek a harckocsik, a repülés pedig a felderítést, valamint a levegőben vívott párbajokat szolgálta, s olykor már bombák is hullottak. A háztartásokban egymást követték a modern berendezések – jó ideig ritkaságnak számított a hűtőgép, majd hasonló utat járt be a mosógép és az elektromos vasaló is.

A század az erőszak koraként vált ismertté. Két olyan kegyetlen világháború jellemezte, melyet korábban senki sem tartott lehetségesnek, és több milliónyi halott, a városok és a vidék azelőtt elképzelhetetlen pusztulása kísérte mindkettőt. S eközben hány regionálisnak nevezett háború zajlott világszerte? Japán elképzelhetetlen brutalitással tört be Kína déli részébe, Olaszország megtámadta Etiópiát, Anglia és Argentína a Falkland-szigetek miatt esett egymásnak, Afganisztán tíz éven keresztül próbált megszabadulni az oroszoktól, utána az ország területén a tálibok az amerikaiakkal és a NATO-val kerültek szembe, Irak és Irán között egy évtizeden keresztül elkeseredett küzdelem folyt (a háttérben a később bűnbánó idegen hatalmak mozgatták a szálakat), India és Pakisztán között pedig (legalábbis eddig) három háború is kirobbant, és akkor még nem is beszéltünk a vietnami háborúkról, először a francia uralomtól próbáltak megszabadulni, majd szerencsétlenül az amerikaiaktól, hogy diadalra juttassák a kommunista rezsimet, és volt még a két Korea közötti viszály, amelybe az USA is beavatkozott, végül pedig az Izrael és a palesztinok, szírek, libanoniak, egyiptomiak közötti, soha véget nem érő konfliktusok. Egy másfajta leltár is csüggedtté tesz bennünket: a polgárháborúk lajstroma. Polgárháború (és nem csak az) dúlt Oroszországban, a cárt is megfosztották a trónjától; Kínában Csang Kaj-sek és Mao Ce-tung küzdelme, hogy aztán a győztes bevezesse a kommunista rendszert (ahogyan ezt Csang Jung csodálatos, 1991-ben megjelent *Vadhattyúk* című regényében bemutatta, bár e borzalmakat a világirodalom egy másik remekművéből, André Malraux *Az ember sorsa* című 1927-es regényéből már korábban megismerhettük). A spanyol polgárháborúban két fél versengett, hogy melyik követ el több erőszakot; Mozambik és Angola borzalmas bosszúsorozattal kísért belharca hosszú évekig zajlott a gyarmati lét felszámolása után; Ruandában, illetve a tuszik és hutuk közötti kíméletlen viszály példátlan népirtással járt; legutóbb pedig Szudánban zajlott hasonló belső konfliktus.

Ez az időszak a liberális rendszerek válságának, valamint a totalitárius államok elterjedésének a kora. Része a szocialista Mussolini, aki megalkotta az oly sok nemzet számára vonzó fasizmust. Része az a tíz év, amely elválasztja a weimari köztársaságot a náci államtól, és része Hitler is, aki világuralomról álmodva kirobbantja az elsőnél sokkal nagyobb területre kiterjedő és sokkal pusztítóbb második világháborút. Része a spanyol királyság is, amely előbb átéli Primo de Rivera diktatúráját, ám azután véres polgárháborúba merülve képtelen megvetni a köztársaság

alapjait, és végül Franco húszévnyi diktatúrájának ad teret. Kelet-Európában Lengyelország Piłsudski járma alatt nyög, más országokban jobboldali diktatórikus rendszerek kerülnek hatalomra, az 1939-45 között zajló háború után pedig egy sor országban elterjed a sztálinista rendszer, még a demokrácia egyfajta modelljéül szolgáló Csehszlovákiában is. Ebbe a folyamatba illeszkedik Japán és Brazília, sőt általában véve egész Latin-Amerika, mindenekelőtt pedig Mao Ce-tung Kínája. Portugália koraérettnek bizonyult, mert megbabonázta Mussolini példája, de aztán tiltakozni kezdett, legelőször az egymást követő, de egymástól független diktatórikus kormányok alatt, és ha a polgárháborútól meg is menekült, a diktatúra elleni felkelések sorát nem kerülhette el (már május 28. is a köztársaság ellenében kirobbant, hosszan elnyúló felkelések tetőpontja volt[1]); mindez egészen addig tartott, amíg Salazar ki nem kényszerítette a rendet kellemetlen fasizmusával, majd a háború utáni időszak demokratizáló törekvéseinek is ellenállt. Ezek a mérsékelt törekvések közel harminc éven keresztül nem tudták kikezdeni a különböző totalitárius államokat, sem a fasisztákat, sem a „kommunistákat".

A totalitárius államnak számos változata létezett, esetenként hangsúlyos különbségekkel, de közös jellemzőik, hogy a népet kegyetlen módszereket alkalmazó politikai rendőrséggel tartotta kordában, rendszerét a besúgásra építette, előzetes cenzúrával sújtotta a sajtót, megszüntette a szólásszabadságot, s egy primitív, szervilis „kultúrát" hozott létre, a társadalom bűnösnek tartott tagjait koncentrációs táborokba küldte, megszüntette a politikai képviselet spontán formáit, védelmi milíciákat szervezett (mert a védelem ügyét nem mindig bízta a fegyveres erőkre), az oktatás átszervezésével a fiatalságot a saját ideológiája szerint formálta, emellett kialakította a vezérkultuszt, befurakodott az emberek levelezésébe és telefonhívásaiba, végezetül pedig az esetek többségében háborús terveket dédelgetett. Volt, ahol mindez a nemzeti egység nevében, valójában azonban az oligarchák érdekeinek védelmében történt, másutt viszont a proletárdiktatúrát magasztalva, s egy új ember megalkotásának vágyát hangsúlyozva, olyanformán, hogy eközben gyakorlatilag a bürokráciát és a kiváltságosok klikkjének hatalmát szolgáló államkapitalizmus jött létre. Ezek a rendszerek titkolni próbálták tökéletlen vagy egyenesen szégyenletes mechanizmusaikat a külvilág elől, és közben – hogy a többi országot lenyűgözzék – egy egyetemes eszmény megvalósításáról szóló képet ápoltak. Eközben a demokratikus berendezkedés (ezt a megnevezést még az alkotmányos rendszerek kezdték magukra alkalmazni az első világháború alatt, hogy a népet lekenyerezzék) csak a Brit Nemzetközösségben, Franciaországban, Svájcban, a skandináv országokban és még néhány másik államban tudott megerősödni.

A szerencsétlenségek százada volt ez a kor, mondhatnánk. Ennek ellenére a mindennapi élet sokkal nyugodtabb volt a mainál: az emberek nem aggódtak folyton terrorista fenyegetések miatt, az utcákon úgy jártak-keltek, hogy nem kellett verekedésektől tartaniuk, s az otthonukban

sem féltek azoktól a támadásoktól, amelyek manapság folyamatosan nyugtalanítják a polgárokat. Voltak ugyan részegesek, főleg a szegényebb társadalmi osztályok tagjai között, a fiatalokat azonban senki nem tette tönkre drogokkal, s a fiatalkorú és gyermekbűnözés nem öltött olyan méreteket, hogy észrevehetővé váljon. Akkoriban is követtek el bűncselekményeket, ám nem szaporodtak el a maffiák, az autóforgalom pedig nyugodtan, a mai korra jellemző ijesztő mennyiségű baleset nélkül zajlott. A családok mindennapi élete kimért ütemben, a közlekedés és a forgalom ritmusa lassan, a házimunka és a gyermekek felügyelete az alkalmazott személyzet segítségével nagyjából problémamentesen folyt, arról nem is szólva, hogy a nők többsége nem dolgozott az otthonán kívül, és gyakran akadtak olyan egyedülálló emberek, akik szívesen segítettek nekik a család ellátásában. Ezeknek a körülményeknek köszönhetően az emlékeinkben nem ernyedt és félelemtől meggyötört társadalmak képe él, hanem – persze jó adag öncsalással – úgy gondolunk vissza erre a korszakra, mint nehéz, de nyugodt időszakra. Az életet nem forgatták fel örökösen a mindent a feje tetejére állító újítások, sok munkahelyen ugyan rosszak voltak a körülmények, mindazonáltal sokaknak megvolt a lehetőségük arra, hogy megtervezzék az életüket, ami manapság, a munka bizonytalan jellege miatt, lehetetlen.

A második világháború vége változásokat hozott, és e változásoknak stabilitás lett az eredménye. Természetesen fennmaradt a totalitárius eszme néhány bástyája, ám ezek defenzívába kényszerültek, a demokráciák pedig arra törekedtek, hogy rászolgáljanak a nevükre. Ez a folyamat elsősorban a politikai-jogi berendezkedésben valósult meg, de az új gazdasági rendszerben is tetten érhető volt. A kapitalizmus visszafogta magát, széles közszféra jött létre, ami lehetővé tette a hajlékony tervezést, és a társadalom működésének szabályozását az állam és a polgárok együttműködése által: államosították a bankokat és a biztosítókat, az energia előállítását és elosztását, az alapvető kommunikációs és közlekedési eszközöket (a légitársaságokat, a vasutakat), a nehézipart és a stratégiai ágazatok némelyikét, például a gyógyszeripart. Másrészt megalapították az egészségbiztosítás rendszerét, amivel ezt a tevékenységet kivonták az üzleti élet köréből (vagy a magánszektorral együttműködésben gyakorolták), s így az egész lakosság számára biztosították az orvosi ellátást (addig a hátrányos helyzetű osztályoknak csak a kórház jutott, és az sem mindig), létrehozták a társadalombiztosítást, hogy az igazságosság lépjen a jótékonykodás helyére, s olyan intézményeket vezettek be, mint az öregségi nyugdíj – ez az emberiség egyik meghatározó eredménye –, valamint a munkanélkülieknek és fogyatékkal élőknek járó támogatás. Az iskolarendszer lehetővé tette mindenki részvételét az alapfokú képzésben, így a társadalom fejlődésének és a kultúra terjesztésének alapvető feltételévé vált. Ennek a rendkívüli fejlődésnek a nagy úttörői a maguk különböző módján Nagy-Britannia és Franciaország, illetve a skandináv országok voltak. Így zajlott az élet a második világháború pusztítása után,

az európai újjáépítés harminc dicsőséges esztendeje alatt. Ebben az időszakban megszilárdult a jólét, és új irányok rajzolódtak ki a szellemi alkotás, a tudományos kutatás, mindenekelőtt pedig a társadalomtudományok területén. A jövő legyezőformán szétterülő választási lehetőségei korábban nem is remélt kilátásokat nyitottak az emberek előtt.

Ám ezt követően a világ más irányba lépett tovább. A háború minden kétséget kizáróan kiirtotta az elnyomás két hatalmas rákos daganatát: az olasz fasizmust és a német nácizmust. A portugáliai és spanyolországi áttéteket viszont csak lassan sikerült elpusztítani, az utóbbit egy, a felvilágosult királyság keretei között végbemenő belátó fejlődés révén, az előbbit pedig egy kellemetlen következményekkel járó, ellentmondásos forradalommal. A szabadság kivívásának csúcspontja az 1961-ben épült berlini fal leomlása volt 1989-ben, s Kelet-Európa apránként kiszabadult a Szovjetunió karmai közül. Kínában pedig, miután meghalt a nagy vezér, illetve összeomlott a négyek bandája, Teng Hsziao-ping megnyitotta az ellentmondásos utat a totalitárius állam fenntartásával kiépülő kapitalista gazdaság előtt.

A következő nagy változás a gazdaságban zajlik, ezúttal az egész világra kiterjedően. A kapitalista reakció megmozdult, hogy visszaszerezze a közösségi tulajdonba került területeket, az állam funkciói tehát magánkézbe kerülnek, újból privatizálják a vállalatokat és társaságokat, ez a folyamat pedig bőséges bevételt hoz az államkincstárnak. A jelszó a minél karcsúbb állam, és a vezetők megszabadulnak a liberális államgépezetet annak idején demokratikus állammá alakító közszolgáltatásoktól. A kormányzati szervek feladata immár az, hogy ne avatkozzanak be a gazdaság működésébe, s csak a szabályozás néhány már említett, egyébként gyakorlatilag csak a büntetésre korlátozódó jogköre marad a kezükben. Ezzel Reagan (1981–1989), Margaret Thatcher (1979–1990), illetve Milton Friedmann ultraliberalizmusának a világába érkezünk.

Abban a szférában, amit bizarr és félrevezető módon „civil társadalomnak" szoktak nevezni, döntő jelentőségű változások mentek végbe. A tizenkilencedik és huszadik században diadalmaskodó kapitalizmus olyan vállalatokból és társaságokból tevődött össze, melyek tevékenységének a termelés és a kereskedelem volt a fő jellemzője: textilüzemek, rádiókészülék-gyárak, szénbányák, fegyvergyárak és vasúttársaságok meg a többi. Ezeket viszont kicsiny üzletek és műhelyek – vegyeskereskedések, cipő- és vasedényboltok, javítóműhelyek övezték. A vállalat az üzlettársak tőkéjéből jött létre, irányítása az ügyvezető igazgató vagy igazgatók kis csoportjának kezében összpontosult, és megvolt a maga könyvelője és könyvvizsgálója. Természetesen voltak sokkal összetettebb felépítésű és nagyobb tevékenységi körrel rendelkező nagyvállalatok is, melyek esetenként bankoktól vagy magánszemélyektől kértek kölcsönt; ügyvédi szakvéleményt kérhettek a vitás esetekben, és jogi tanácsadót alkalmaztak. Az ügyvezetés ütemezte és szervezte a vállalat tevékenységét, és irányította a végrehajtást. A nyereséget felosztották az üzlettársak vagy

a részvényesek között. Az egyazon ágazathoz tartozó társaságok karteleket alkothattak, vagy összeolvadhattak (horizontális összefonódás), amennyiben nem volt az ínyükre, hogy a nyersanyagtermelőkkel és a késztermékek forgalmazóival egyesüljenek (vertikális összefonódás).

Az 1929–1934-es nagy gazdasági válságból nagy nehezen keveredett ki a világ. Ezután egy olyan fejlődési pálya körvonalai rajzolódtak ki, amely később, a hetvenes évektől kezdve fölgyorsította a haladás ütemét. A nagy vagy közepes méretű társaságokban (J. K. Galbraith ezeket „szervezeteknek" hívta, és az angolban „corporations"-nek szokás őket nevezni, ami portugálul nem a legmegfelelőbb kifejezés) kiemelkedik a vezetői csoport, amely nagyobb hatalomra formál jogot, nagyobb díjazást követel magának, valamint igényt tart a nyereség nagy részére (mindez természetesen a kevésbé jelentős üzlettársak vagy részvényesek kárára történik); a tőke sok esetben egy család tulajdona, amely ennek következtében a kezében összpontosítja a hatalmat. Ám a fejlődés nem áll meg ezen a ponton. Ez a tőke később más társaságok vagy vállalatok kezébe kerül, amelyek viszont már más csoportok tulajdonában vannak. Így például egy bank tőkéjének nagy része két másik bank és egy biztosítótársaság birtokába jut. Miután ezek a vállalatok megszerezték azt a hányadot, amely lehetővé teszi számukra, hogy a döntésekre befolyást gyakoroljanak, hagyhatják, és illik is hagyniuk, hogy a tőke egy része a kisrészvényesek és az üzlettársak között oszoljon meg. Ezáltal tulajdoni és hatalmi hálózatok szövődnek, amelyek érdekeltségébe a legkülönbözőbb, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló tevékenységek tartoznak: például egyszerre foglalkoznak repülőgépmotorokkal, parfümgyártással, szállodaláncokkal vagy bortermeléssel. Például a PPR magában foglalja a magas színvonalú, exkluzív, egyedi divatcikkek gyártását – az Yves Saint-Laurent-t és a Guccit –, valamint a bútorgyártást (Conforama) és a könyvekkel és lemezekkel foglalkozó FNAC terjesztési hálózatát is. A hálózatok egy másik típusa sokkal bonyolultabbá teszi a központosítást: a kiskereskedelem és a kisipar nem tűnik el, de állandóan szorongatják, illetve olyan hatalmas társaságok birtokolják őket, melyeknek szállodaláncaik (mint például a Holiday Inn, vagy a Pestana hálózat), esetleg kiskereskedelmi hálózataik is vannak (ilyen a lengyel Jerónimo Martins, a francia Carrefour vagy az amerikai Wal Mart, ez utóbbi világviszonylatban az egyik legnagyobb óriásvállalat). A kis üzletek gyakran integrálódnak a bevásárlóközpontokba, illetve a hiper- és szupermarketetekbe (ilyen például Portugáliában a SOANTE).

A cégek már nem csak a saját alkalmazottaikkal dolgoznak. A megvalósíthatóságot piackutató csapat értékeli; a vállalatot jogászirodák, szervezetpszichológiával foglalkozó központok és építészirodák segítségével alakítják ki. A termelési terv, a hosszú távú célok és elképzelések felvázolásához közgazdászokból és elemzőkből álló tanácsadócégeket vesznek igénybe, amelyek figyelnek a tőzsdei mozgásokra, a kereslet és a kínálat árainak emelkedésére és süllyedésére. Az alkalmazottakat,

akiket az állásinterjúkon szerződtetett pszichológusok választanak ki, szakemberek készítik fel, és olyan személyeknek az irányítása alá kerülnek, akik rendelkeznek a vezetéshez szükséges képességekkel és felkészültséggel – a *leadership*et az egekig magasztalják. A nyersanyagok vagy az egyéb, a termékhez szükséges alkatrészek beszerzéséhez, sőt még egyes munkafolyamatok elvégzéséhez is alvállalkozói szerződéseket kötnek: vannak olyan időszaki munkára szerződő vállalatok, amelyek biztosítják e munkákhoz a bevándorlókat és a többi ideiglenes munkavállalót. A hálózatok csillagképekre elékeztetnek, a sokféle kiszögellés működését egy központ hangolja össze. A terveket rövid vagy legfeljebb középtávra határozzák meg, és a vállalat működésének a célja az, hogy minimális ráfordítással maximális hasznot hozzon – ez a „racionalizálás". Néha a körülmények szorításában a fent említett szervezeti egységeknek *racionalizációs* kúrán kell átesniük: újraszervezik őket, alkalmazottakat küldenek el, hatékonyabb berendezéseket szereznek be, igyekszenek új modelleket a piacra dobni.

Az 1973-as (s azt megelőző, illetve az utána következő években lezajló) olajválsággal új gazdasági korszakba léptünk, az imént említett változásoknak, az új politikai iránynak, illetve a harmadik ipari forradalomnak köszönhetően. (A második, amelyben a kémia és az elektromosság alkalmazása játszott szerepet, közel egy évszázaddal korábban kezdődött.) Ez a relativitáselméletet és a kvantummechanikát magával hozó tudományos forradalom, a matematikai logika, a fizika és a felbolydult, de termékeny huszadik századi technikai újítások – jóllehet nem közvetlenül bekövetkező – eredménye volt. Az elektronika és a nanotechnológia, a genetika, illetve a biológiai működés kémiai folyamatainak megismerése nyomán meginduló tudományos fejlődés új lehetőségeket tárt fel. A tudományos eredményekből kiindulva, az említett időszakban a különböző módszerek, a találmányokkal és a felfedezésekkel együtt fejlődni kezdenek, és egymáshoz kapcsolódva *technológia* lesz belőlük. Megjelenik a számítógép, és kialakul az a rendkívüli tudományos-technológiai korpusz, amelyet informatikának nevezünk: ez hihetetlen számítási lehetőségeket, „adatok" ezreinek a kezelését, az információ voltaképpen korlátlan és pillanatok alatt mozgósítható tárolását jelenti, illetve olyan csodálatos eszközöket, melyek segítségével elvégezhetjük a szimulációnak nevezett kísérleti műveleteket. A másik előrelépés egy másféle, de ugyancsak kulcsfontosságú területen megy végbe: a kommunikáció területén. Az internet révén (igencsak leegyszerűsítve) a világ távoli pontjait összekötő kommunikáció, amely a régmúltban hónapokat, később heteket, majd napokat vett igénybe, most pillanatok alatt lezajlik; a gazdaság és az emberek egész élete felgyorsul, azazhogy idegesebbé válik. A számítástechnika alapjain megszülető robotika a termelési folyamatok automatizálásához, ezáltal pedig munkáskezek elbocsátásához vezet.

Ennek az egész bonyolult rendszernek a működését a közmegegyezés szerint *piacgazdaságnak* nevezett elv irányítja. Azok, akik ezt az

elnevezést használják, általában nincsenek tisztában a kifejezésben rejlő buktatókkal. A középkorban piacnak azt a helyet hívták, ahol az árusok megmutatták mindazt, amit eladásra kínáltak (azaz az áruikat), s ahová az, akinek valamire szüksége volt, elment, hogy ezt (mint vásárló) megvásárolja; ez a két fél hétről hétre találkozott a kereskedők által előszeretettel használt köztereken. A piacokat a városvezetés felügyelte, a tanácsosok pedig törvénybe iktatták azokat a szabályokat, amelyeknek az eladásra kínált termékeknek, illetve a vétel és az eladás körülményeinek meg kellett felelniük. R. Cantillon szerint (1755-ben, a halála után megjelent műve alapján[2]) ez a fajta piac a községi szinten álló településekre volt jellemző. Más alkalmak viszont az üzletkötésre szolgáltak; ezeket havonta (sőt esetenként csak évente) rendezték meg, sokkal jelentősebb tömeget, távoli kereskedőket és kereskedelmi ügynököket vonzottak, és itt írták alá, illetve fizették ki a váltóleveleket. Ezek a vásárok nemzetközi hírnévre tettek szert (ahogy az Medina del Campo, Besançon, Antwerpen esetében is történt), sőt, politikai tényezővé váltak, fontos szerepük volt a költségvetésben. Cantillon szerint az ilyen vásárok a városokra voltak jellemzők. Itt a kereskedelmi ügyleteket általában hivatalosan kinevezett bíró alkusz útján bonyolítják le, és törvények sora szabályozza a működésüket. A piacok és a vásárok olyan intézmények, ahol van ugyan verseny, ám az nem szabad; az arany vagy ezüst adásvételét például korlátozzák; az árak közül sokat hatóságilag rögzítenek; írásba foglalt rendelkezések szabályozzák a mesterségek gyakorlását és a mesterek munkáinak értékesítését. A gazdasági tevékenységek szabályozása az abszolutista monarchiához kötődik, és az a célja, hogy az uralkodó oligarchia érdekeit szolgálja.

Az új társadalmi osztályok kialakulása és megerősödése – nevezetesen a polgárság megjelenése – után, valamint az egész világot behálózó és új lehetőségeket kereső gazdaság igényeinek megfelelően, megkezdődik a harc a politikai szabadságjogokért és egy olyan államért, amely immár nem basáskodik az alattvalói fölött. Ennek a harcnak pedig legfőbb jelszava a szabad gazdaság követelése lesz, vagyis az az igény, hogy a gazdasági tevékenységeket állandó önkényes beavatkozások nélkül lehessen gyakorolni. A gazdaságelmélet a kereskedelmi ügyleteket elválasztja egyrészt lebonyolítási helyüktől, másrészt pedig a résztvevők személyétől, a vásárlást és az eladást pedig elvontan, a kereslet és a kínálat viszonyaként fogja fel. A vásárlást és az eladást az áruba bocsátott termékek mennyisége határozza meg, illetve az, hogy a vásárlóknak ebből mennyire van szüksége. Az árak változását e két mennyiség viszonya, illetve egyrészt a pénzszükség kényszerítő ereje, másrészt pedig a termékek beszerzésére irányuló szükség befolyásolja. A tizenhatodik században az emberek már meg akarták érteni az árak mögött megbúvó mechanizmusokat; főleg két körülményt alapul véve hasonlították össze őket egymással: az egyik a sok kéz által működtetett szabad verseny, a másik pedig a csak egy kéz által irányított monopólium

volt. Ez a korszak már az árak emelkedésére is érzékenynek mutatkozott, érzékenységét pedig a Brazíliában bányászott aranyból és az amerikai ezüstből származó pénzmennyiség meglepő növekedése váltotta ki. A tizennyolcadik század közepétől létrejött a piacgazdaság mítoszának nevezhető jelenség, amelynek alapja bizonyos feltételezések voltak: az eladók közül senki sem lép a piacra akkora mennyiségű áruval, hogy egymaga kibillentse az árviszonyokat az egyensúlyukból, másrészt viszont a vásárlók egyikének sincs annyi pénze, hogy a többiek vásárlási szándékát megakadályozhassa; így aztán egyik résztvevő sincsen domináns helyzetben (nincs sem monopólium, sem pedig monopszónium), az árakat a kereslet és a kínálat arányai irányítják, s a közhatalom nem avatkozik bele a kereskedelmi ügyletekbe. Ugyanakkor kevesebb figyelmet fordítottak a termelő eladási árainak a meghatározására – a költségekre –, mint a beszerzéskor érvényesülő árakra, vagyis inkább a rendelkezésre álló anyagi tartalékokra összpontosítottak. Az állam feladata csupán annyi volt, hogy a kereskedelmi folyamatok nyugalmát és zökkenőmentességét biztosítsa. A piacgazdaság a gazdaságnak az a fajtája, amelyben a fentiek szerint definiált piac a legfontosabb hajtóerő.

A valóság azonban a vázoltaknál sokkal bonyolultabbnak bizonyult. Olyan helyzetek adódtak, amelyekben egy szervezet vagy egy gazdasági szereplő túlsúlyba került – ez a monopólium (az eladások tekintetében), illetve a monopszónium (a vételek esetében) –, és néhány szervezet és gazdasági szereplő a saját érdekeinek megfelelően kezdett diktálni. A szabad versenyen alapuló piac legszentebb előírásait egyértelműen megszegve néha megtiltották, máskor viszont különböző ürügyekkel eltűrték ezeket a helyzeteket. Galbraith hangsúlyozza, hogy ezeket a törvényeket a „szervezetek" (a *corporation*-ök) hozták létre. Mindazonáltal az események nem mindig jutottak el eddig a pontig, mivel a fenti helyzetekben a szereplők előnyös, ám nem kizárólagos pozícióban voltak. Megtörtént, hogy a verseny korlátozott vagy akár színlelt volt, s néhány gazdasági szereplő közti megegyezés szerint zajlott; így aztán, ahogy arra Joan Robinson[3] is rámutatott, tökéletlen versenyen alapuló piacok jöttek létre. Az imént leírt helyzetek meglehetősen gyakoriakká váltak. A hálózatok, a multinacionális mamutvállalatok világában nem túlzás azt állítani, hogy a piac, a piacgazdaság egykori szigorú megfogalmazásában már nem létezik.

S mindez a kapitalizmus történetének döntő jelentőségű kérdését veti fel. Az emberek újraolvasták Fernand Braudelt (*La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985[4]). Braudel anyagi életnek nevezi a középkor utolsó századait jellemző, de azután – bár más keretek között – tovább is fennmaradó, egyfelől feudális, másfelől pedig városi gazdaságot. A termelő tevékenység célja az volt, hogy megfelelő szinten tartsa a népesség mindennapi életét: a táplálkozást, az öltözködést, a lakhatást, kielégítse az alapvető szükségleteket, vagyis azokat a hétköznapi igényeket, amelyek jó része önellátással biztosítható. Közben a jövedelem

nagyobb hányada a hatalmon lévőknek jutott. Mindazonáltal az emberek, korlátozott mértékben ugyan, de már cserélgették a termékeiket. Lassan kialakultak a városok és a községek, amelyekben már jóval differenciáltabb foglalkozások jelentek meg: a mesteremberek, a boltosok, egy-két kereskedő, valamint egy, a lovagi státusra igényt tartó tulajdonosi réteg is. A heti vásárok megmozgatták az embereket, ösztönözték a kereskedelmi ügyleteket, és ennek következtében a termékek változatosságát és nagyobb arányú előállítását is. Ezekből a városi konglomerátumokból egyesek gyorsabb fejlődésnek indultak, megnövekedett a népsűrűségük, lakosaik változatosabb tevékenységi formákat gyakorolnak, és mindenekelőtt kereskedelmi kapcsolatot tartanak fenn távoli területekkel, ahonnan ritka és drága áruk érkeznek. Ezek a városok egyfajta köztársasággá válnak, és közülük néhány nemzetközi hatalmat szerez, mint Velence, Genova, Firenze, Brugge, Antwerpen, majd Sevilla és Lisszabon, illetve Lyon. Ekkor a gazdaságot már a vásárlássá és eladássá átalakuló csereügyletek jellemzik, amelyek megkövetelik a pénz használatát, közben (családi) vállalatok szerveződnek, létezésüket a piacra termelés biztosítja. Braudel szerint ezen az úton jutottunk fel a gazdaság építményének következő szintjére, a piacgazdaságéra, melynek eleinte feltétele az anyagi alap, ám idővel túllép ezen. Mindezt utóbb felváltja az egész világra kiterjedő hatalmas kereskedelem, a tőkefelhalmozás, a pénzzel történő üzérkedés, a jelentős értékű, monopóliumokat létrehozó szerződések (melyek tárgyai a rabszolgák és a fűszerek voltak), a céhrendszernél sokkal tágabb keretek között működő ipar a maga igencsak nyereséges ágazataival. Ilyen ágazat volt például a cukorgyártás az ültetvényeken és gyárakban, a nemcsak gyapjúból, hanem kicsivel később már pamutból és kínai selyemből is készülő szövetek gyártása, illetve a szövetgyárakhoz tartozó, a színek egész arzenálját – a pasztellt, az indigókéket, a kárminpirost, a sárkányvér-színt – használó kelmefestés is; a gyártási folyamatot pedig a vízimalommal gépesítették. Innen pedig már a kapitalizmus szintjére jutunk, amely rögtön egyetemes méreteket ölt, miközben összeköti a különböző történelmi-földrajzi egységeket (Braudel és Wallerstein „világ-gazdaságoknak" hívja ezeket), és a társadalmak közötti egyenlőtlenséghez vezet. Mindazonáltal Braudel a piacgazdaságot a kapitalizmus alapvető támaszának tartja, mert elválaszthatatlanul összefonódik vele, miközben megmarad a szabad vállalkozás és a szabad verseny rendszerének. Fontos különbség, hogy a kapitalizmus monopóliumokra és egyenlőtlenségre épül, ami a gazdasági csoportok közötti viszonyokban mutatkozik meg, illetve minden egyes gazdasági csoporton belül is: elkülönülnek egymástól az egy vagy két centrum és a körül koncentrikus körökbe rendeződő, perifériának nevezett területek. Így tehát értelmetlen a kapitalizmusról mint piacgazdaságról beszélni, noha a kapitalizmus együtt létezik a piacgazdasággal, ahogy más rendszerekkel is képes társulni.

Ezt az értelmezést találónak és rendkívül értékesnek tartom a jelenlegi gazdasági rendszer és a piacgazdaság fogalmai között uralkodó, ma-

napság általános zűrzavarban. A kapitalizmus a piacgazdaság kebelén született, de vele nem azonos, mivel a kezdetektől monopóliumokra épült és egyenlőtlenségekhez vezetett. A piacgazdaság egy liberális politikájú polgári társadalom sajátja, kis vagy közepes méretű szereplőkkel, gazdasági szervezete pedig vállalatokra (és nem a napjainkban létező „szervezetekre", *corporation*-ökre) épül. A kapitalista gazdaság ciklikus természetű: felemelkedés, válság és pangás vagy összehúzódás időszakai követik egymást. E felívelő, majd hanyatló időszakok már a merkantilista gazdaságnak is megadták a ritmusát, de érzékelhetővé akkortájt mindenekelőtt a jó vagy rossz termés időszakai révén váltak, és időről időre a kereskedelmi mozgások révén is. A kapitalizmusban ezek a kereskedelmi mozgások a korábbiakhoz képest hangsúlyossá váltak, a ciklusok pedig már jórészt az ipar és a pénzügyek forgandóságának voltak köszönhetők. Eredetileg az üzleti ciklusok és válságok elve elnevezést alkalmazták rájuk (a *business cycles* elnevezéssel is ezekre a folyamatokra utalnak). A klasszikus közgazdaságtan nem foglalkozott a fenti jelenségekkel, és csak Sismondi (1819)[5] óta tulajdonít nekik jelentős szerepet egy, a hivatalossal párhuzamosan haladó, de attól többé-kevésbé eltérő irányzat. Sismondi korában is erős nyugtalanságot váltottak ki ezek a jelenségek, és végül központi helyet foglaltak el Schumpeter rendszerében (lásd ezzel kapcsolatban Wesley C. Mitchell *Business Cycles* című 1927-es, New Yorkban megjelent művét).

Braudel nem jósolta meg, hogy a kapitalizmus a mamutvállalatok maffiaszerű rendszerévé vagy inkább hálózatává válik-e, s nem látta előre az új berendezkedés azon képességét sem, hogy képes kisajátítani és darabokra szaggatni, illetve uralni a piacgazdaságot, nem csak pénzügyi értelemben, hanem elsősorban azáltal, hogy óriási láncokba egyesíti a kis és közepes méretű, önállóságukat vesztett egységeket. Ez a gazdaság polipszerű csápokkal nyúlik mindenhová. Braudelnek mindazonáltal igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy ez az organikus szerveződés erős kapcsolatokat épít ki az állammal, amelyet bizonyos fokig a saját eszközévé tesz. Manapság is e jelenség tanúi vagyunk, midőn a buzgó állam a bankok segítségére siet, hogy közpénzen mentse meg őket, ám eközben nem menti meg a munkahelyeket, és képtelen változtatni a fejlődés addigi irányán, illetve képtelen a válságot megoldó, mélyreható strukturális változás végrehajtására.

Nem úgy tűnik, mintha a piacgazdaságnak – ha ez egyáltalán a hiperkapitalizmus korában létezik még – meglennének az eszközei ahhoz, hogy megakadályozza a munkanélküliséget, a bizonytalan munkahelyeket és a civilizációs javakhoz való hozzáférést ellehetetlenítő alacsony fizetéseket. Abban a formában, ahogy napjainkban megjelenik – vagyis egy oligarchikus valóság téves megnevezéseként –, és ahogyan a *racionalizáció* irányt szab számára, a piacgazdaság nem csupán együtt él ezekkel a bajokkal, hanem valószínűleg sokszor fel is erősíti őket. Az ép erkölcsi érzékű embereket mindez annyira zavarta, hogy embertársaik

érdekében kigondoltak egy rendszert, amelynek rokonszenves módon a *szociális piacgazdaság* nevet adták. Ennek a kifejezésnek igen nehéz felfejteni a valódi jelentését. Ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor egy olyan jó szándékú – a helytelenül *szociálisnak* nevezett aggodalmak sugallta – törekvésre utal, amely a fennálló gazdasági rendszer hátrányos következményeit és hiányosságait javítaná. Azonban nem társadalmi igazságosságról van itt szó, hanem csak „szolidaritásról", amely mindössze a „jótékonykodásra" aggatott név; így aztán ez a berendezkedés csupán eltűri az egészségbiztosítási rendszert mint a magáncégek biztosításainak kiegészítőjét, vagy az időseknek ellátást biztosító állami nyugdíjrendszert, amely szintén csak kiegészíti a biztosítótársaságoknak abból a célból fizetett megtakarításokat, hogy utóbb majd ezek a társaságok adják az öregségi nyugdíjat. A munkanélküliség elkerülhetetlen, jóllehet a mértékét némileg lehet csökkenteni – az összes párt azt ígéri, hogy munkahelyeket teremt; de közben senki sem fogadja el a biztos munkahelyek lehetőségét, hanem mindenki igyekszik fenntartani a bizonytalanságot az ezzel járó következmények felvállalása nélkül. Közben azt hangoztatják, hogy folyik a küzdelem az ellen, aminek a megvalósításakor valójában csak hozsannát hallani; a valóságban az egész folyamat egy olyan mobilitásra épülő rendszert eredményez, amely, ha kell, egyegy foglalkozási ág dolgozóit akár kényszer útján is áthelyezi. Világos, hogy ebben a rendszerben nem haladhatunk a tanári, kutatói vagy írói pályán egész életünkben, bizonyos időszakokban rákényszerülünk, hogy orvosasszisztensként vagy bírósági fogalmazóként dolgozzunk. Az efféle szociális piacgazdaság feltételezi, hogy az állam a termelési és kereskedelmi tevékenységek normális működését szabályozó erő marad, illetve bizonyos mértékig harmonizálhatja a jövedelem eloszlását. Mindazonáltal ez a kívülről érkező szabályozás (feltéve, hogy egyáltalán lehetséges) vajon nem tökéletesen ellentétes-e azzal, ami a piac lényege – vagyis az önszabályozó működés elvével? Ráadásul semmi sem garantálja, hogy ez a szabályozás kivitelezhető, mivel az állam már korábban lemondott azokról a tevékenységi körökről, illetve túladott azokon az eszközökön, amelyek a hatékony beavatkozást lehetővé tették volna. Mindez pedig az intézményesítés kérdését is felveti. Érdekes, hogy a magukat szocialistának nevező rendszerek, eredménytelenségüket felismerve, illetve abban a meggyőződésben, hogy a gazdaság hatékonysága a piachoz kötődik, magukat végül piaci szocialista rendszerekként kívánták megszervezni.

Csakhogy ez a gazdaság, amelyet felülről igyekeznek megszervezni, illetve amelynek megszervezését a „piacra" bízzák – arra a rejtélyes entitásra, amely megvitatja magában a dolgokat, dönt és irányít –, már nem azonos a közgazdaság klasszikusai által leírt tevékenységek összességével. Láttuk azokat a hatalmas változásokat, amelyek a huszadik században az élet minden területét érintették. A század végén lezajló ipari és strukturális forradalom egy, még a közvetlen előzményétől is rendkívül különböző világba vezetett minket. Egy olyan világba, amely

összezavarja az embert. Már korábban is rendelkezésünkre állt a légifolyosók egész világot átfogó hálózata, de most a közlekedés intenzitása és a szállítási kapacitás példátlan szintre emelkedett. Mindez a hadirepüléssel és a repülőgépgyártással foglalkozó iparral együtt gigászi méreteket öltött, sőt még annál is nagyobbakat, ha megnézzük az olyan szerkezetek fesztávolságát, amelyek képesek nyolcszáz utast, illetve nehéz rakományokat szállítani. Ha valaki elad néhány tucatot ezekből a gépezetekből, akkor az évszázad üzletét kötheti meg. Az elsőségért két óriás folytat kíméletlen küzdelmet: a Boeing és az Airbus. Ha a háttéripart is számításba vesszük, a repüléssel kapcsolatos üzlet még hatalmasabb méreteket ölt. Egy másik terület szintén roppant lépésekkel halad előre: ez a gyógyszergyártás, amely a genetikai és a molekuláris biológiai kutatásban érdekelt hatalmas laboratóriumok munkáján alapul, és az a célja, hogy meggyógyítsa a viharos gyorsasággal terjedő súlyos betegségeket. Ám az egész egészségvédelemmel foglalkozó terület számtalan üzleti vállalkozással áll kapcsolatban: extraprofitot hozó kórházakkal és klinikákkal, az otthoni ápolással, rehabilitációs otthonokkal. Nemcsak maguknak az épületeknek a megépítésében rejlik az üzlet, hanem abban is, hogy ezeket rendkívül drága diagnosztikai és ápolási célt szolgáló berendezésekkel, illetve a betegek elhelyezésére szolgáló bútorokkal is fel kell szerelni. Mindez gyorsan és megállíthatatlanul alakítja árucikké azt az ágazatot, amelyet korábban közszolgáltatásnak minősítettünk (ez is a háború utáni kor nagy vívmányai közé tartozik), de amelyre manapság rátette a kezét a privatizáció.

A törekvés, amely mindent árucikké alakítana át, más, sajátos területekre is kiterjeszti a hatalmát, például a sportra, amelyet a kereskedelmi társaságok kizsákmányolnak, és amelyet teljesen átitat a reklám. A sportot az emberek manapság már nem a saját épülésükre művelik. A játékosokat veszik és eladják, a mezek hirdetési felületekké válnak, a pályákat reklámok övezik, ha éppen nem egy kereskedelmi vállalatról kapják a nevüket, a tőkések presztízsre vágyva versenyeznek a sportklubok tulajdonjogáért – a világméretekben terjeszkedő futball Japánban és Kínában tömegeket hoz tűzbe, megsokszorozza a busás hasznot hozó bajnokságok számát, akárcsak az egyéb jól jövedelmező tevékenységek (mint a luxusprostitúció) lehetőségének a mennyiségét is. Hol ér véget a sportszellem? A mez iránti odaadás lassan olyan illékony, mint amilyen manapság a házastársi hűség. Van egy másik terület is, amelyben még a háború előtti vívmányokból kezdtek hasznot húzni, ám ezeket új felépítéssel és lehetőségekkel egészítették ki: ez a rádió és a televízió, illetve a lemezkészítés birodalma; napjainkban ehhez kapcsolódnak a multifunkciós mobiltelefonok, a dévédék, a számítógépek és az internet. Jelentőségében a hadifelszerelések kereskedelméhez közelít – és ehhez egyébiránt kapcsolódik is – a különféle drogok kereskedelme, amelyből egész nemzetek élnek meg – így például Kolumbia vagy Afganisztán: a kábítószer-kereskedelem emberi mivoltuktól megfosztott lényeket és tár-

sadalmakat zülleszt le megállíthatatlanul és végzetesen. Ez a fiatalságot sújtó egyik legsúlyosabb csapás; együtt pusztít a tömeges pedofíliával és a prostitúcióval. Mindez aztán szerencsétlen módon keveredik a turizmussal, amely manapság sokszorosára növeli a szállodaláncok számát, megtölti a repülőjáratokat, változatos szolgáltatási ágakat hoz létre, sok milliónyi pénzt mozgat meg – viszont az már kétséges, hogy vajon a kultúrák közötti párbeszédet is ezzel arányosan mozdítja-e elő. Nem olyan rég pedig egy újabb terület is megnyílt az üzlet előtt annak eredményeként, hogy az állam fokozatosan lemond a funkcióiról: ez a biztonság területe. Feladata nem csak az emberek és javak, gyárak és üzletek védelme, hanem a hadsereg helyettesítése is. Irakban például olyan vállalkozások dolgoztak, amelyek időnként toplessbárokkal és egyéb hasonló létesítményekkel álltak kétes kapcsolatban.

A számos jellegzetesség között van egy különösen szembeötlő is. Azelőtt megoszlott az idő a munka és a pihenés között (az utóbbit széles társadalmi rétegek nem is élvezhették). A pihenés azonban nem járt együtt a javak és az igényesebb szolgáltatások iránti kereslettel. Manapság viszont az árucikkek jó részét azért termelik, hogy kiszolgálja a szabadidőt, amelyet az emberek már lassan ugyanúgy kitöltenek különböző tevékenységekkel, mint a munkaidejüket. Elsősorban a különféle audiovizuális berendezésekre gondolok, de további példák a közlekedési eszközök, maga a gépjárműközlekedés vagy a több ezer hallgató részvételével megrendezett, több napos, igen költséges, világhírű zenekarokat felvonultató rendezvények. Nyaranta a strandokra özönlenek az emberek – a mi korosztályunk még azokban az időkben született, amikor a homokpartokon sétálni volt szokás, és nem volt rajtuk egyetlen strandoló sem. A síelés is vonzó, az emberek hóval borított tájakon töltik a szabadságukat; és káprázatos utasszállító hajókra szervezett tengeri utazásokra is indulhatunk. A régi, programok nélkül eltöltött szabadidő extrém módon túlzsúfolttá vált.

Így hát a gazdaság hatalmas kerekét nem a piac (vagyis pontosabban nem a szabad versenyen alapuló piac) mitikus rendszere forgatja. Több mint fél évszázaddal ezelőtt Schumpeter[6], miközben részletekbe menően elemezte a gazdaság fejlődését, észrevette, hogy hosszú távon mindig megjelennek a „fürtökben álló" újítások, amelyek aztán az alapok átszervezését is szükségessé teszik. Ezzel párhuzamosan új vállalatok születnek, a régiek pedig csődöt jelentenek, megsemmisülnek. Bár a folyamatban komoly válságok is előfordulnak, összességében fejlődést tapasztalunk. Az emberek hallomásból vagy alig-alig magukévá tett olvasmányokból lassan megismerték ezt az elméletet, és úgy gondolták, hogy ez a valós fejlődést értelmező magyarázat a növekedés irányát is mutatja; ezután mindenki belevetette magát a *fejlesztésbe*, szorgalmazta a régi technológiájú termelési egységek felszámolását, és sürgette az új gyártási eljárásokon alapuló, újféle javakat előállító termelési egységek tömeges és kritikátlan megjelenését. Mindenki le akarta cserélni a gép-

parkját, hatékonyabb minták alapján akarta újraszervezni vállalati struktúráját, több és még vonzóbb terméket akart előállítani, amely az addig nem létező, éppen a termék megalkotásával létrehozott új szükségletet volt hivatva kielégíteni. Sokáig az „innováció" volt a fejlődés mágikus irányelve, minden magára valamit is adó vállalati vezetés alapkövetelménye.

Az állandó megújulásra való törekvés jegyében az új üzemek megnövelték az eladásra kínált termékeik mennyiségét, megváltoztatták a választékot is, és termelésüket a sikeres átalakításon átesett régi egységek is megsokszorozták. Az új gazdasági rendszernek ez az egyik legfontosabb tartópillére: a termelési kapacitás nagymérvű megemelkedése, és ennek folyományaként a kínálat exponenciális növekedése. Gyakran, bár korántsem mindig, mindez a munkaerő leépítésével jár, következésképpen a nyereség a rendelkezésre álló munkaerő kihasználása nélkül nő. Másfelől viszont a világ jelentős részén az éhezésbe vagy az egészségügyi ellátás hiányába halnak bele az emberek, a különböző törzsek pedig lemészárolják egymást, így nincs vásárlóerő; más vidékeken az emberek csak vegetálnak, és a nehéz munka, valamint a rossz életkörülmények miatt pusztulnak el, mert a gazdag országok és a helyi kormányok irányította szégyentelen kizsákmányolás következtében siralmas bért kapnak.

A termelés nyakló nélküli növekedésének végül az lesz az eredménye, hogy a gyártók nem találnak piacot az elkészült termékeiknek. Évente több millió autó kerül le például a gyártósorról, és a számuk egyre csak növekszik. A „harmadik" és a „negyedik" világban az embereknek nincs pénzük ilyesmire, és ezek a termékek nem is nélkülözhetetlenek az ő életükben. A második világ tagjainak, vagyis a fejlődő országok népeinek lehetőségük és anyagi eszközeik is vannak ahhoz, hogy kívánatos piaccá váljanak. A fejlett világban viszont, bár itt is vannak szegénynegyedek, a családok túlnyomó részének már van autója, sőt számos háztartásban két vagy akár négy gépkocsit is tartanak (van az apának, az anyának, a gyereknek vagy a gyerekeknek, és előfordul, hogy a családfőnek két kocsi is jut). A termelés értékesítését úgy lehet megoldani, hogy a gyárak rövidebb élettartamú kocsikat gyártanak, illetve az autótulajdonosokat arra ösztönzik, hogy az új modellek vagy a nagyobb sebesség (ennek felső határa jelenleg 240 km/óra, miközben a legmagasabb sebességhatár mindössze a fele) bűvöletében két-háromévente autót cseréljenek. A lakosság több mint felének van televíziója, de mivel a sugárzás technikája digitális lett, ez az embereket arra kényszeríti, hogy készüléket váltsanak; másrészről viszont a kábeles műsorszórással lehetővé válik, hogy a szolgáltatók olyan programcsomagokat állítsanak össze, amelyekhez csak külön díj fejében férhetünk hozzá.

Az új szintekre emelkedő termelés következményei két nagy csoportba sorolhatók. Ahogy az előzőekben már láthattuk, megjelent a termékek elhelyezésének, vagyis a kereslet megteremtésének a problémája. A fogyasztóknak hirtelen olyan árucikkek után kell sóvárogniuk, amelyekről

korábban nem is gyanították, hogy szükségük lesz rá. Miguel Torga[7] […] ezt velősen „a fölösleges dolgok iránti telhetetlen és a szükséges dolgok iránti kielégíthető éhségnek" nevezte. A fölöslegesnek szükségessé kell válnia. Ebben döntő szerepe van a reklámnak, és tudnunk kell, hogy az árak a reklámok miatt a valóságosnál 30-50 százalékkal magasabbak lesznek. A reklámipar jelenleg egy minden irányba terjeszkedő, mindenütt jelen lévő szervezet, amely számtalan újságoldalt tölt meg, televíziós programokat kebelez be (filmeket és más produkciókat keretez), eltakarja a tájat, benyomakszik az otthonainkba, a rádióadásokon keresztül még a kocsiban is üldöz minket, és megöli a sportszellemet, mivel a sportpályákat és a sportolókat reklámplakát-gyűjteménnyé változtatja. A reklám nem ismer határokat: gyógyszereket, kétes hatású termékeket propagál, és ész nélküli költekezésre serkenti az embereket. Általánosságban véve viszont mindez igen szánalmas szellemi színvonalon történik. A reklám az audiovizuális kor szuperfegyvere.

Azonban a szükségszerűséget, amely a kereslet létrehozására ösztökél, egy másféle szemszögből is lehet szemlélni. Arról van szó ugyanis, hogy a cégek, igen költséges és értelmetlen módon, állandóan változtatnak a termékeiken, illetve az általuk forgalmazott modelleken. Másrészről viszont, ahogy arra már rámutattam, arról van itt szó, hogy a termékek rövid élettartalmával kell kikényszeríteni a cseréjüket. Minden berendezés, ruházati cikk, étkezési mód, játék vagy bármi más rövid időn belül tönkremegy, illetve kimegy a divatból és elavulttá válik. Ott vannak például a mobiltelefonok vagy a játékkonzolok egymást követő generációi, a lemezek, melyek először bakelitkorongok, majd cédék, CD-ROM-ok, legutóbb pedig már dévédék formájában váltak népszerűvé. Napjainkban ez a másik tartópillére a gazdaság fejlődésének: a dolgok elavulttá válnak. Ez a másik arca az *à outrance*[8] vitt innovációnak. Ez az, ami a vállalatokra ráerőlteti a rövid távú tervezést, ami arra kényszeríti a dolgozókat, hogy szakadatlanul továbbképzésekre járjanak, és ez kényszeríti állandó vajúdásra a reklámok készítőit. Mindazonáltal a technológiai forradalom egyik legfontosabb következménye a kereslet megalkotásának kényszerítő parancsa lett, a másik parancs viszont, ellentmondásos módon a munkáslétszám csökkentése. A válság miatt le kell építeni a létszámot. Konjunkturális munkanélküliséget okoz az esztelen modernizálás, a korábbinál hatékonyabb, avagy új ígéreteket rejtő termelési egységek csődje, és a vállalati válságok, a vállalatok bezárása végleges munkanélküliséget eredményez. A racionalizálás vagy az új egységek kisebb munkásigénye miatt is sokakat bocsátanak el. Röviden szólva, ez az oka a munkahelyek száma csökkenésének. Az egyik oldalon vágtató ütemben növekvő termelés, a másikon pedig az újítások következtében zsugorodó munkáslétszám, vagyis az ellentétes irányba fejlődő kereslet és kínálat.

A sokszor használatba sem vett, nagyrészt igencsak rövid távra tervezett termékek számának megszaporodása, illetve e termékeknek a gon-

dolkozás nélküli lecserélése újakra a szemét óriási mérvű felhalmozódásához vezetett – ez a szemét régi hűtőkből, mosógépekből, porszívókból, rádiókból, televíziókból áll, meg számítógépekből (amelyek 14-ről 100, majd 500 megahertzesekké váltak, és még most is növekednek), mobiltelefonokból (melyeket fényképezőgépekkel, játékokkal, interneteléréssel, üzenetküldési és fogadási lehetőséggel, zenesugárzással, jegyzetfüzet-funkcióval tesznek egyre bonyolultabbá), videólejátszókból, autókból és motorokból, diagnosztikai felszerelésekből, repülőkből és rakétákból, ipari és nukleáris törmelékekből. A lista végtelen, és idézzük fel ezeken kívül, hogy mennyi szemét származik a háztartásokból, gondoljunk csak a hulladékfallal körülvett, mérgező levegőben élő Nápolyra. Minthogy napjaink társadalmában minden üzletté alakul át, manapság üzlet a városi hulladék gyűjtése és kezelése is, éppúgy, mint mindeme haszontalan dolgok összehordása, hajóra pakolása, és szemetesláda-országokba szállítása is, ahol aztán éhes tömegek szerzik meg őket, és szerelnek ki alkatrészeket belőlük – Indiában például a gyerekek ezt a munkát napi egy euróért végzik úgy, hogy hosszú napokat töltenek a szennyező anyagok közvetlen közelében.

Az ember szédül ettől a növekedéstől, a termelés túltengésétől. De vajon javít-e a növekedés az emberek életkörülményein? Az egyre nagyobb torlódás az utakon, a fenyegető klímaváltozás, az egyre szennyezettebb környezetben, a tárgyak bűvöletében élő emberek, a terjedő szegénység, a riasztó jövővel kapcsolatos bizonytalanság el kellene gondolkodtasson bennünket. Azokkal a megtévesztő számokkal, például a GDP-vel, amelyek napjainkban a társadalom globális fejlődését hivatottak mutatni, össze szoktuk vetni a különböző országok növekedési ritmusát, s azt tapasztaljuk, hogy egyesek a többiek előtt haladnak, mások pedig hátramaradnak, miközben nem vesszük észre, hogy a növekedés jelentése nem ugyanaz az előbbiek, illetve az utóbbiak számára: egy elmaradott országnak többet kell fejlődnie, hogy elérje az élen járókat; ez utóbbiaknak viszont nincs szükségük akkora növekedésre, mivel már nem csak az alapvetően szükséges felszerelések állnak a rendelkezésükre, hanem azok is, amelyek a magas szintű jólétet lehetővé teszik számukra. Éppen ezért a magas növekedési ráta nem eget rengető siker azoknak, akik a sor végén állnak, viszont túlzott mértékű a legfejlettebbek esetében. Németországnak nincs szüksége több autóra, ahogy Franciaországnak sem. Nem attól javul egy ország helyzete, ha a gyerekek és az idősek számítógépeket kapnak, hanem ha enni tud, aki éhes, munkát talál, akinek nincs állása, és a népesség írástudatlan része szert tud tenni az alapműveltségre. Igen, az elmaradott országoknak szükségük van a fejlődésre: a strukturális átalakításra, illetve az emberek mentalitásának átformálására, a tisztes életet lehetővé tevő bérekre, valamint olyan állásokra, amelyek (természetesen a verseny közepette) biztosítják a stabilitást, és ennél fogva a hosszú távon tervezhető életpályát. Ami az élcsapatként emlegetett országokat illeti, nem kellene-e visszatérni a

Római Klub konferenciáinak kulcsgondolatához, a zéró növekedés modelljéhez? A gazdaságnak szüksége lenne egy technológiát stabilizáló paktumra, amelynek segítségével kiszabadulhat a féktelen innováció bűvöletéből. A fejlődő országoknak arra van szükségük, hogy a fejlődést és a növekedést megfelelő adagokban kapják, ha nem akarjuk, hogy utóbb azokat a fejlődési mintákat kövessék, amelyek révén a sor elején álló országok érték el a sikereket.

Ez a változások szakadatlan sorától *alle rovescia*[9] rendszer olyan brutális megrázkódtatásokat volt kénytelen elviselni a világon mindenhol, de mindenekelőtt az Egyesült Államokban, hogy utána csak nagy nehezen tudott újra regenerálódni. Ezek a megrázkódtatások az egykor jellemző ciklikus rendszeresség nélkül következtek be, és csak nehezen voltak beilleszthetők a gazdasági hullámzásokról szóló klasszikus elméletbe – illetve, helyesebben szólva, valójában egyáltalán nem is illeszkedtek a fenti elképzelésbe. A nehézségek látszólag csak a gazdaság különálló részeit érintették, így aztán a legtöbb ember nem félt attól, hogy globálissá válnak. Az 1973 körüli olajválság azonban már a virágzó időszak végét hirdette. Utána jött az 1987-es válság. Majd 1993-ban, az árak zuhanásával és a hiány megugrásával a válság más dimenziókba került. 1997–1998-ban újabb, ezúttal már igen heves kataklizma következett, majd elérkezett a 2001 és 2003 közé eső időszak – ezen a ponton érdemes elidőznünk, még ha csak nagyon rövid időre is.

A földcsuszamlás 2001 márciusában kezdődött. Ebben az évben, illetve 2002 elején, az észak-amerikai cégek jelentős részét egy elbocsátási hullám rántotta magával – ez összesen több mint egymillió munkanélkülit eredményezett a Motorolánál, a Boeingnél, a General Electricnél, a Daimler-Chryslernél, az American Airlinesnál, az AT&Tnél és más vállalatoknál. Az emberek nem haboztak, amikor az eseményt minősíteniük kellett: itt a recesszió. Európában is egymást érték az elbocsátások, jóllehet sokkal kisebb mértékben; a krízis Japánban bizonyult a leginkább fertőzőnek (és ez a következő években állandósult): a szigetországban csak a válság első néhány hónapjában 18 ezer vállalkozás jutott csődbe. A világ gazdasága megremegett, amikor az Enront kivezették a tőzsdéről 2002 januárjában, majd bejelentették, hogy a vállalat csődbe ment. Az Enron energetikai, gázban és villamos energiában érdekelt amerikai óriáscég volt, amely kőolajjal, kőolajszármazékokkal, papírral és cellulózzal üzletelt, és a neoliberális politikának köszönhetően megnövekedve pénzügyi tevékenységekbe is kezdett. A különböző besorolások szerint a világ vállalati között a hetedik helyet foglalta el. Hét egymást követő évének nyeresége milliárdos nagyságrendű volt. Kaliforniából kiindulva úgy manipulálta az áramszolgáltatást, hogy képes volt négyszeresére emelni az árakat. Pénzügyi tevékenységeiben viszont a valóságosnál nagyobb nyereséget mutatott ki, mivel könyvelői bűvészkedéssel rejtette el a veszteségeit, és így 31 milliárd dollárnyi tartozást halmozott fel. A nagy tekintélynek örvendő Arthur Andersont, a *big five* egyik tagját, aki

még az összeomlás előestéjén is vételre ajánlotta a cég részvényeit, a kompromittáló dokumentumokat pedig elpusztította, a könyvvizsgálat során tisztára mosták. Jóllehet az ügyfelek és az alkalmazottak (akik szintén kaptak a részvényekből) vagyon nélkül maradtak, az ügyvezető igazgatók milliárdosnál is nagyobb nyereséggel szálltak ki az üzletből. Ebben a példában megtalálhatjuk az új gazdasági rendszer összes alkotóelemét. Egy olyan vállalkozásról van szó, amely már nem is vállalkozás, inkább különféle, eltérő tevékenységek összetett hálózata, igazgatósága pedig felháborító mértékű vagyonra tesz szert. Az ügyvezetésben kockázatos kezdeményezéseket, a csalások manővereit a könyvvizsgálók beleegyezésével elrejtő könyvelői mesterkedéseket, illetve a törvénytelen nyereségeket ötletesen szállító ipari és kereskedelmi tevékenységeket találni – és mindennek a betetőzéseként a tetemes adósságot, aminek célja az volt, hogy az egész rendszer mozgását a nagy pénzügyi csoportokat bevonva tartsa fenn. A J. P. Morgan Chase és a Citigroup is mintegy kétezer milliós tartozást halmozott fel, továbbá a Lehman Brothers és az Anderson Worldwide szintén az eladósodott cégek közé került. Mindennek erkölcsi szempontú elítélése hasztalan: a rendszer működésében ezek az eljárások már megszokottá váltak.

Még el sem ültek az előzőekben leírt szeizmikus mozgások – 2002 februárjában csődbe ment az AIB (Allied Irish Bank) –, a gazdasági helyzetet máris újabb földrengés rázta meg. 2002 júliusában csődöt jelentett az Egyesült Államok távközlését uraló WorldCom. Aktívuma meghaladta a százmillió dollárt, és húszmilliós ügyfélköre volt. A cég 1983-ban jött létre, és ezt követően cégfúziók, valamint akvizíciók révén terjeszkedett – ezek közül az utolsó 1998-ban történt, amikor megvásárolta negyvenmilliárd dollárt érő legnagyobb riválisát. Azonban a vállalatnak már ekkor ezreket kellett elbocsátania, pénzügyi manőverei pedig 41 milliós adósságot eredményeztek. A vállalat a veszteségeket befektetésként tüntette fel, sőt, könyvelői ügyeskedéssel 3,8 milliárd dolláros nem létező hasznot mutatott ki, és csalások sorozatát követte el. A pénzügyi ellenőrzéssel foglalkozó társaságok mindebből semmit sem észleltek, az ügyfeleket és a részvényeseket semmire sem figyelmeztették. Eközben ugyanennek az évnek a júniusában a Xerox vállalatnál fény derült egy két milliárd dolláros „lyukra". Az AOL Time Warner is igen súlyos nehézségekkel küzdött. Franciaországban a Vivendi Universal (az egykori Compagnie Générale des Eaux), a világ második legnagyobb távközlési cége, 2001-ben 13,5 milliárd eurós veszteséget könyvelt el, illetve 34 milliárdos adósságállományt halmozott fel. Ráadásul 2002 júniusa során még a picike Portugáliában is 11 milliárdnyi, a tőzsdén befektetett tőke elvesztésére derült fény. Végezetül egy fizetésképtelenséget jelentő állam is akadt ekkoriban: 2001-ben Argentína kényszerült erre a lépésre, miután képtelen volt adósságának kamatait és tőkéjét törleszteni, új kölcsönhöz pedig nem jutott.

A gazdasági életet megrendítő sorozatos kataklizmák előtt az emberek, a korábban tapasztalható erőteljes fejlődés eredményeképp azt

kezdték hinni, hogy a periodikusan jelentkező válságokat (például a túltermelést és hasonlókat), illetve a ciklikusan tapasztalható hullámzásokat végleg maga mögött hagyta az emberiség. A hirtelen hanyatlást kísérő meglepetéssel egy időben vészkiáltásokat is lehetett hallani – a kapitalizmus elpusztította magát! –, ám a Galbraith által megkongatott vészharangra senki sem hallgatott. Eközben az ijedség elpárolgott, és úgy tűnt, hogy a dolgok újra a rendes kerékvágásban mennek. Most azonban nem pusztán konjunkturális nehézségekről volt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a válság mély strukturális problémákat hozott felszínre. Mindenekelőtt leleplezte a gazdasági egységek új szervezetét, amely hálózatszerűen uralkodott a különböző ágazatokon, úgy, hogy a vállalatvezetés és famulusai bezsebelték a nyereségeket és kihasználták a simlis könyvelők trükközését, valamint az eladósodottság és a banki kapcsolatok nyomán kialakuló túlzott függőséget. A válság ezen túlmentően felfedte a már taglalt ellentmondásos folyamatot, a munkások számának drasztikus csökkentését, ennek következtében a kereslet mérséklését, a féktelenül növekvő kínálat tendenciájával szemben. Végezetül, a válság rávilágított arra is, hogy a cégek piaci túlsúlyt szerző nagy gazdasági egységekbe tömörültek. Az öt nagy auditálást végző társaság nem jelezte a csalásokat, nem fújt riadót a vállalatvezetés balléptei miatt, nem lépett fel a veszélyes manőverek ellen; nem született hatósági szabályozás (legfeljebb néhány bírósági beavatkozás), sem semmilyen korrekciós politika. Mivel a helyzet látszólag rendeződött, és ezért nem alakították át az addigi struktúrákat, előre látni lehetett, hogy nemsokára újra beköszönt a válság, ráadásul a korábbinál sokkal kártékonyabb formában. Ahhoz, hogy ezt megjósolja valaki, nem kellett túl sok boszorkányság. És mégis…

Sok mindent megmagyaráz, ha a mostani válságot összehasonlítjuk az 1929 és 1934 közötti, katasztrofális következményekkel járó válsággal. A „fekete hétfő" és „fekete kedd", valamint a nagy gazdasági világválság a mindent maga alá gyűrő kapitalizmus kudarcának jelképe ma is. Ez a válság strukturális volt, és nem csupán a periodikus konjunkturális ingadozás egyik fejezete, mindazonáltal magát a kapitalista rendszert nem kérdőjelezte meg – ez utóbbit ugyanis Roosevelt a New Deal segítségével képes volt rendbe hozni. A New Dealből aztán a kapitalizmus új, néhány országban egyébként a totális államszervezettel ötvöződő formái jöttek létre, majd ezekről hamarosan kiderült, hogy önpusztítóak – ennek a folyamatnak végül a második világháború vetett véget. A 2001 és 2002 közötti események viszont a huszadik század utolsó negyedében kialakult világ végét jelentették.

És a jelenlegi válság? Példa nélküli, ha a megelőző háromnegyed századot vesszük alapul. Jóllehet senki sem látta előre, és még a kezdetét sem igen vették észre, néhányan mégis gyanút fogtak. Az emberek tudomást szereztek elszórt, egymással látszólag semmilyen kapcsolatban nem álló eseményekről, de ezek nem voltak ijesztően súlyosak. A

válság az amerikai jelzálogkölcsön-papírokból indult: váratlanul jött, de csak fokozatosan derült ki, hogy a bankokat, más társaságokat, illetve a japán és európai befektetőket is érinti. Megsokszorozódott a korrupciós esetek száma – csalási ügyekre, pénzmosásra, nagyszabású spekulatív műveletekre derült fény –; emlékezzünk csak a Société Générale-ra, vagy még inkább a szingapúri Bahring Brothers ügynökségre. Utána következett a New York-i értéktőzsdén kirobbanó, piramisjáték-szerű Madoff-botrány, amely hiszékeny emberek millióit érintette világszerte; a nagy trükközésben – micsoda meglepetés – a legjelentősebb bankok közül is elbukott jó pár, például a spanyol Santander vagy a svájci UBS. Az első után hamarosan egy másik, hasonlóan gigantikus csalásra is fény derült, amelyet az észak-amerikai milliomos, Robert A. Stanford tervelt ki 800 millió dollár összértékben, 212 milliós adósságot halmozva fel az állammal szemben. Mindkét esetben 80 százalék közeli hasznot ígértek a részvényeseknek; ezt sem a bankok, sem pedig a magánemberek nem vonták kétségbe, és a valószínűtlen hozamokat szemlélve sem tűnt fel nekik a csalás.

Világossá vált, hogy a politikusok és a finánctőke összejátszanak. A hatóságok riadót fújtak, speciális nyomozói csoportokat hoztak létre a „fehérgallérosok" bűncselekményeinek felderítésére. Az ügyek világosak – gondolták az emberek –, a rendőrség és a bíróságok a végükre tudnak járni. Bankok tértek le fejlődési pályájukról, pénzügyi és tanácsadó társaságok jelentettek csődöt, adósságok maradtak kiegyenlítetlenül, és bizonytalanság uralkodott a hitelek törlesztőrészletének emelkedése miatt, miközben több, kalandos befektetésekkel összekapcsolódó *offshore* pénzügyi művelet került napvilágra. Igen, kirobbant a pénzügyi válság, amelyről azt gondolta mindenki, hogy bár mindenképp meg kell majd birkózni vele, de a „reálgazdaságot" nem fogja megfertőzni – ami eléggé mulatságos hozzáállás, mivel azt sugallja, hogy a pénzügyi világ irreális, illetve, hogy a közgazdászok által leírt gazdaságnak semmi köze sincs a valósághoz. De talán mindez nem is áll olyan távol az igazságtól, mivel a folyamatosan saját meggyőződésüket szajkózó ideológusok száműzték a tudósokat. A politikai vezetők jobbnak látták, ha nem néznek szembe az igazsággal, vagy ha eltitkolják azt. Elővették a csodálatos GDP-t: csak három (egyesek szerint kettő is elég) egymást követő negyedév GDP-jének csökkenése jelzi a recessziót. Recesszió: félelmetes, gondosan került szó ez, és egyébiránt korábban sem tudta és máig sem tudja senki, hogy valójában mit is jelent. Meg kellett alkotni a diagnózist: *technikai recesszió*. A gond csak az, hogy technikai recesszió, mint olyan, nem létezik. A recesszió mindig gazdasági jellegű, és egy szektor vagy az egész gazdaság nagymértékű teljesítménycsökkenését jelenti. Ha tüzetesen szemügyre vesszük a dolgot, úgy is lehet értelmezni, hogy a technikai recesszió (illetve amit jelentenie kellene) a következőt takarja: olyan visszaesés, amelyet néhány mennyiségi és minőségi mutató mozgása jelez. Maga a recesszió fogalma egyébként a rövid- és középtávú

konjunktúrák, valamint a hosszú távú pályák elemzését segítő eszköztár része, az emelkedés és csökkenés, az expanzió, illetve a pangás folyamatában (a Simiand[10] által A-val és B-vel jelölt fázisokban) a válság az egyik fordulópontot jelenti. Ám a fenti események után, elismerve ugyan, hogy valóban vannak helyi, ám nem egy időben bekövetkező válságok, az általános recesszió eljövetelét későbbre tették, s még mindig abban reménykedtek, hogy ezzel a lépéssel a végromlás elkerülhető. A munkanélküliség Spanyolországban a 2007-es 9 százalékról 2008-ra 13,6 százalékra emelkedett. Portugáliában a tönkrement (és a bíróság által is fizetésképtelennek nyilvánított) cégek aránya 2007-ben 12,21 százalék volt, 2008-ban pedig 35,1 százalék; de már 2006-ban 1814 csődöt jelentettek be; és ezek a számok még ijesztőbbek, ha hozzájuk számolunk minden olyan vállalkozást, amely önként húzta le a rolót. Az építőipar 2000 óta lejtmenetben van.

Egyébként bármelyik, gazdaságtörténetet tanuló, felkészült egyetemista már három vagy négy évvel korábban előre láthatta volna a válság eljövetelét. Ennek az az oka, hogy a válság elkerülhetetlen következménye volt a harmadik ipari forradalom lezajlása után a *Trente Glorieuses*-t követő gazdasági struktúrának. Az egyik figyelmeztető jel: csődbe mennek a légitársaságok, kezdve a PAN AM-tól (és számos más északamerikai társaságtól), a SWISSAIR-en, a SABENA-n keresztül egészen a VARIG-ig, illetve legutóbb az ALITALIA-ig; a fentiekhez hasonlóan fel lehetett volna figyelni a légitársaságok között létrejövő fúziókra és szövetségekre is – az AIR FRANCE a KLM-mel, a BRITISH AIRWAYS pedig az IBERIA-val állt össze. A másik jel, amely mindenkinek elkerülte a figyelmét: 2007-ben és 2008 elején az energia- és nyersanyagárak meredeken emelkedni kezdtek: a kőolaj ára megnégyszereződött, és a második év júliusára már a hordónkénti 147 dolláros árfolyam közelébe ért, majd az árak gyorsan zuhanni kezdtek, s a nyersolaj ára hirtelen annyira leesett, hogy 2009 januárjában már hordónként 40 dollár körül jegyezték. Semmilyen megalapozott magyarázata nem volt az árak ilyen mértékű föl-le mozgásának. Most pedig már attól félhetünk, hogy az árak tovább zuhannak, miközben a gazdaság stagnál – ezt hívják stagdeflációnak.

Mindazonáltal vizsgáljuk meg egy kicsit a megelőző eseményeket. A gazdaságpolitika a nyolcvanas években, száznyolcvan fokos fordulatot vett Reagan és Thatcher idejében, amikor a szocialisták önként távoztak a hatalomból, mivel hitelüket vesztették azok miatt a megbotránkoztató tények miatt, amelyek a sztálinizmusról, illetve Mao Ce-tung állítólag kommunista rendszeréről napvilágra kerültek. Az új gazdaságpolitika jegyében vakon privatizálták és ezáltal megsemmisítették az állami kezelésű vagyont, komolytalanná tették az alapvető állami feladatokat, minden emberi tevékenységet hozzáférhetővé tettek az üzleti világ számára, a privatizációból nyert pénzzel pedig feltöltötték az államkasszát, s így megvalósulhatott a semmiféle hasznot nem hajtó pénzügyi egyensúly.

Az innovatív embereket pénzzel tömték, létrejött a kötelező fogyasztáson alapuló kultúra, a minimálbér rögzítése pedig a fizetéseket a minimum felé taszította. A „racionalitásra" való törekvés elbocsátásokhoz és cégek átköltöztetéséhez vezetett (az üzemek oda települtek, ahol a munkaerő olcsóbb, a nyersanyagok könnyebben elérhetők, az adórendszer pedig kedvezőbb volt). Elviselhetetlen mértékű létszámcsökkentést hajtottak végre a hagyományos termelési ágazatokban, például a textil-, a cipő-, a kerámiaiparban vagy a gabonatermesztésben. Az új gyárak kevés, de magasan képzett munkást alkalmaztak, a termelés középpontjába a technológia került; a bérek nehezen követték a megélhetési költségek emelkedését, a társadalombiztosítás furcsa bakugrásokat tett, az egészségügyi szolgáltatások piaci alapúvá váltak. Az egyes cégek között nem csupán a fogyasztókért folyt a harc, hanem azért is, hogy értéküket növeljék, és ezáltal más, gyakran eltérő ágazatokhoz tartozó gazdasági egységeket is megszerezzenek, vagy a tulajdonosok busás áron adhassák el a vállalatokat. Ez a dzsungelt idéző kegyetlen küzdelem azonban nem egyenlő a gazdasági versennyel. A szabad verseny gazdasága mitikus fogalommá vált. Ezeknek a vételi vagy eladási manővereknél a tőzsdei árfolyamok mozgása számított csak, de az árfolyamok nem tükrözték a vállalatok valódi helyzetét, hiszen alakulásukat a spekuláció határozta meg.

A válság a megrendelés drasztikus csökkenésével és az eladatlan árukészlet felhalmozódásával jelentkezett. Egy példa: a légiiparban a Boeing és az Airbus a 2007–2008-as üzleti évben azt tapasztalta, hogy a korábbi körülbelül 1300-ról 662-re, illetőleg 777-re esett a megrendeléseik száma. Akárhová nézünk, csőd, gyárbezárás, az üzemeket a cégek más országokba költöztették, ezrek vesztették el az munkájukat, az emberek állása bizonytalanná vált, a nyugdíjak csökkentek, az ingyenes egészségügyi ellátást korlátozták, a családok eladósodtak, a tőzsdei részvények meredeken zuhanni kezdtek, a bankok likviditása megszűnt, más bankok felé pedig akkora adósságot halmoztak fel, hogy emiatt még a bankközi kölcsönök folyósítása is megszakadt, szétesett az oktatási rendszer, a politikai intézmények pedig működésképtelenné váltak. A gazdaság motorját képező szektorok mind defektet kaptak: így járt az autó-, a repülőgépgyártás, illetve az építőipar is. Mindez talán az autóipart érintette a legérzékenyebben: a Nissan bejelentette húszezer fő elbocsátását, hogy ezzel hatmilliárd eurót takarítson meg; az Opel 3,5, a Chrysler 3, anyavállalatuk, a General Motors pedig 5 milliárd eurót szeretett volna megtakarítani. Mindazonáltal jelenleg a GM áll a legroszszabbul: 2008-ban 13,4 milliárd dolláros állami kölcsönt kapott, a Chrysler pedig ötmilliárdot – a két vállalat pedig most még ennél is sokkal többet kér. A finánctőke a gazdasági élet összes tevékenységi formáját átitatta (Lenin már tisztán látta ezt), így minden vállalat banki kölcsönöktől függ, és többé-kevésbé homályos befektetési alapok segítségével születik meg vagy fejlődik tovább. Az általános eladósodottság minden gazda-

sági szektorban két szinten zajlik: egyrészt a nagy társaságok szintjén, amelyeknek az a célja, hogy más társaságok részvényeivel vagy egész tulajdonjogával tudjanak kereskedni; másrészt pedig a kis- és közepes vállalkozások szintjén, amelyeknek nincs saját tőkéjük, és az adóprés szorongatja őket. (Ugyanezt látjuk egyébként a felső- és középosztályban: tagjaik azért vesznek föl hitelt, hogy hivalkodó vásárlásaikat fedezzék; a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek pedig siralmas bérüket és munkahelyük bizonytalanságát szeretnék ellensúlyozni a hitellel.) Miután felvették a sok esetben egyébként kétes eredetű hiteleket, a bankok más, sokszor külföldi bankokhoz folyamodnak kölcsönért, hogy likviditásukat biztosítani tudják. De nem ez az egyetlen eszközük. A hitelcsomagok tulajdonosai (számuk néhány tízezer) csomagjaikat átadták más banki intézményeknek, vagy olyan alapokat hoztak létre, amelyek értékpapírjait a csak erre a célra létrehozott társaságoknak adták át, majd ezek a társaságok a pénzt rendkívül jövedelmező befektetésekhez használták fel, ezekkel pedig elárasztották a piacot. Így törékeny, gyors összeomlásra esélyes pénzügyi konstrukciók jöttek létre. Megemelkedtek az egyes államok adósságai is, ami igen paradox jelenség, ha azt nézzük, hogy az állam korábban már megszabadult a közszféra intézményrendszerével kapcsolatos funkcióitól. Az így kialakult robbanó elegyben az elviselhetetlen adósságszint a növekvő kínálat és a csökkenő kereslet között feszülő ellentmondással vegyült.

Mindez a gazdaság egészét érintette, amely a továbbiakban nem tudott a saját eszközei révén működni. Teljesen összeomlott a tévesen piacgazdaságnak nevezett rendszer, és megszületett az apelláta nélküli döntés a közvagyont elpusztító és mindent magánkézbe átjátszó gazdaságpolitikai irányvonal mellett. Hogy az általános romlás az új gazdasági rendszerből fejlődött ki, annak elegendő bizonyítéka, hogy a hanyatlás és a pangás a legsúlyosabban azokat a gazdaságokat érintette, amelyeket hagyományosan a legerősebbeknek gondolunk: az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát és Németországot, utánuk pedig a feltörekvő gazdaságokat: Spanyolországot és Kelet-Európát. A tudatlanságot és könnyelműséget pánik követte. Hosszadalmas találkozók kezdődtek, minden eredmény és megoldási javaslat nélkül; másrészt megjelentek az ambíciózus segélyprogramok, amelyek nem segítettek, csak csillagászati pénzösszegeket fecskendeztek a gazdaságba, majd szabályozni kívánták, ami viszont kívül esett az egyes államok kompetenciáján, és még az olyannyira kedvelt neoliberális gazdasági működést is meghamisította. A francia elnök, Sarkozy szerint nem a kapitalizmus elpusztításáról, hanem annak erkölcsösebbé tételéről van szó. Talán a szociális piacgazdaság újabb változatát értette ezen? Az erkölcsösebbé tétel feltehetőleg azt jelenti, hogy szabályokat alkotnak, a rendőrséget a törvényszegők üldözésére utasítják, majd a bűnösöket átadják a bíróságnak. Egyszóval ezzel megint csak újabb harc indul a könnyen menekülő korrupció ellen. A váratlan és kellemetlen helyzeteket

szerencsére meg lehet magyarázni az emberek fogyatékosságaival és gyengeségeivel, ahhoz pedig nincs meg a bátorság és a tisztánlátás, hogy a társadalom és a gazdaság szerkezeti kereteit és működési mechanizmusait megkérdőjelezzük. Ennek ellenére fel kell ismerni, hogy az összezavarodott vezetés, a rutinos ügyeskedők és a – szó valódi értelmében vett – féktelen korrupció nyilvánvalóan közrejátszott a mostani általános pusztulásban. Ezt bizonyítja a Bahring Brothers néhány évvel ezelőtti esete, vagy egy újabb botrány, a Lehmann and Brothersé, illetve a New York-i tőzsde egykori igazgatójának, Madoffnak a példaértékű és igen árulkodó esete is. A már említett egyszerű piramis-sémát követve (Portugáliában Dona Branca csinált hasonlót, nevetséges léptékben) felhasználta a betétesek pénzét, miközben az újonnan csatlakozók pénzéből elképesztő kamatokat fizetett nekik, és a leghihetetlenebb befektetéseket hajtotta végre. A csalás összértéke: nagyjából 50 milliárd dollár; következménye számos intézmény csődje vagy gyengülése: így a Santander Bank (2,3 milliárd eurós veszteséggel), a svájci bankszövetség (1,26 milliárd svájci frankra rúgó veszteséggel), a Benelux Fortis Bank (egymilliárd eurós veszteséggel), a Royal Bank of Scotland (460 millió fontos veszteséggel), a BNP Paribas (350 millió eurós kárral), a japán Nomura Holding Bank (225 milliós veszteséggel); a nagyokon kívül pedig számos kisebb társaság és magánszemély is a károsultak közé tartozik, mert Madoff bejáratos volt a felső tízezerbe. (Az adatok a *L'Express* 2008. december 18. és 24. között megjelent számaiból származnak.) Két másik szélhámos ugyanezt a sémát alkalmazta. Egy biztos: a szabályozással és felügyelettel foglalkozó intézmények semmit sem vettek észre, illetve semmilyen intézkedést nem foganatosítottak – mindez annak a működési modellnek a totális csődjét mutatja, amelytől a „liberálisok" oly sokat vártak.

A mostani válság létezését kényszer hatására, de végül mégiscsak elismerték. E válság fő jellegzetessége egyrészt az, hogy más, kisebb méretű krízisek (az 1983-as, az 1987-es, az 1997-es vagy a 2001–2002-es gazdasági összeomlás) után a rendszer alapjait rengette meg egy bátor fordulattal: visszatért a háború utáni időszak kevert gazdaságához és bürokráciamentes tervezéséhez. Másrészről viszont ez a mostani helyzet olyan azonnali lépéseket követelő erőszakossággal jelentkezett, hogy a megoldására szánt, szűkre szabott időszak csak rövid és átmeneti szakasza lehet a később akár évekig is elhúzódó, a megújulást jelentő cselekvésnek. A moralizáló diskurzusok csak a felszínt látják, a meggyőzést szolgáló lépések erőtlenek ahhoz, hogy hatékony változásokat hozzanak, az ellenőrzés és a büntetések nyomása pedig ugyan megtisztítja a gazdaságot, de nem fogja megteremteni a közösségi együttélés új formáit. Minden attól a választási lehetőségtől függ, amelyet kibúvók nélkül az összes állampolgár elé kell terjesztenünk: térjünk vissza a sötét emlékű közelmúlt rendszeréhez, vagy merjük társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális rendszerünket valóban megújítani.

Már akad, aki azt mondja, hogy a mély és rendszerszerű – vagy mondhatnák úgy is: strukturális – válság tönkretett minket, hogy „csak úgy vagyunk képesek megoldani a gondokat, ha változtatunk a paradigmán", mivel a szabadpiacról szóló liberális elmélet (amely máskülönben inkább doktrína) tévesnek bizonyult. Ehhez Mário Soares,[11] akitől a fentieket idéztük, a következőket is hozzáteszi: „A kaszinókapitalizmusnak – azaz a pénzügyi-spekulatív kapitalizmusnak – egyszer s mindenkorra legyen vége. Valóságosan is, és az emberek gondolkodásmódjában is." A továbbiakban folytatandó irányvonal „a piac szigorú szabályozása – amelyet a nemzeti államok írnak elő –, illetve a globalizáció megregulázása a nemzetközi intézmények segítségével". Az államosításról: „azt kell államosítani, ami szükséges. Privatizálni pedig, nyilvánvalóan, minél kevesebb dolgot szabad." (Az idézetek a *Diário de Notícias*, 2009. január 13-án megjelent számából származnak). Ez kétségkívül előrelépés azokhoz képest, akik abban hisznek, hogy pénzt kell pumpálni a bankokba és a piacba, illetve a kamatlábakkal kell játszadozni és adót csökkenteni. Mindazonáltal egyvalamit tegyünk világossá. A gazdaságot ki kell szabadítanunk a pénzügyi spekuláció karmai közül, úgy, hogy közben a pénzügyi intézmények visszakapják régebbi szerepüket: a gazdaság működtetését segítsék és a családok és az egyének életét könnyítsék meg. Nem csupán egyszerű szabályozásról van itt szó, hanem arról, hogy megváltoztatjuk ezeknek az intézményeknek a felépítését és célkitűzéseit (ahogy azt nem sokkal ezelőtt Matthieu Pigasse és Gilles Finchelstein igen jól bemutatta a *Le monde d'après – une crise sans précédent* című, Párizsban, 2009-ben megjelent művében). Egy jelképes intézkedés: be kell zárni minden *offshore* vállalatot. Újra kell szervezni az államot, visszaadva korábbi gazdasági funkcióit, illetve azokat is, amelyeket a közjó szükségessé tesz, eközben az elavult közigazgatást fel kell számolni, a helyére pedig szervezeti rendszereket kell állítani. Bátorság kell ahhoz, hogy a gazdaságot az állami intézmények segítségével merjük tervezni, jóllehet ennek a tervezésnek rugalmasnak kell lennie, és ehhez az államnak megfelelő eszközökre van szüksége, vagyis államosítani kell a korábban már említett kulcsfontosságú szektorokat. Új életre kell kelteni a piacot is, hogy valós és ne pedig hamis versenyen alapulva, jól körülhatárolt területen belül működhessen (mivel a piacot, és ez az, amit Braudel másként látott, a monopolkapitalizmus megfojtotta). Meg kell változtatni a gazdaság szervezetét, mégpedig úgy, hogy a technológiák fejlesztését egy szinten rögzítjük, és többé nem az innovációt tekintjük a legfontosabb értéknek (aminek a jövőben inkább csupán eszközként kellene szolgálnia), valamint szakítunk azzal a szokással, hogy a kereslet növelése érdekében a tárgyakat folyamatosan elavultnak próbáljuk feltüntetni. El kell utasítani a munkaerő csökkentését erőltető rögeszmét, és meg kell tartani a ténylegesen szükséges munkásokat, minőségi képzést és megnyugtató életkilátásokat biztosítva számukra. Kitartok azon meggyőződésem mellett, hogy a meglévő technológiákat alaposan

meg kellene vizsgálnunk nemcsak a költséghatékonyság szempontjából, hanem az emberi jólétre gyakorolt előnyös és káros, illetve közepes és hosszú távú társadalmi és kulturális hatásaik alapján is. Nem konzervativizmusról vagy a haladás elutasításáról van itt szó, hanem a kapott örökség megszilárdításáról, teljes kihasználásáról, meg arról, hogy ne gabalyodjunk bele a terméketlen változás hálójába. Minek a digitális tévéadás, ha az alapvető probléma a programok minősége, a reklámok okozta szennyezés és a riporterek munkájának kétségbeejtő színvonala?

Mindazonáltal a választás kényszere nem kizárólag gazdasági természetű – egyébként meg a világon semmi sem kizárólag gazdasági, politikai vagy kulturális természetű. Az egész társadalmi rend viselkedésformái kerültek veszélybe, a válság mindannyiunkat érint, és csak az azonos irányba ható beavatkozások jóvoltából fog véget érni. A jelenlegi gazdasági rendszert olyan értékek irányítják, amelyek alapvetően különböznek a háború előtti vagy közvetlenül a háborút követő időkhöz képest. Jelentésüket igazán csak akkor érthetjük meg, ha beépülnek azon változatos értékek közé, amelyekben az emberek hisznek és amelyekért küzdenek.

A biztonság keresésétől megszállottan élünk, és félünk a minket minden oldalról övező veszélyektől. A terrorizmus szörnyű fenyegetése a világ minden régiójában megjelent, elviselhetetlenné tette a mindennapokat, fájdalmat és elkeseredettséget hagyott maga után New Yorkban, Londonban, Madridban és Balin is. A terrorakcióhoz nemcsak az szükséges, hogy valaki teljes közönnyel viseltessék a másik ember élete iránt, és ne legyen bűntudata, hanem az is, hogy a saját élete se érdekelje – az öngyilkos merénylőkre gondolok –, illetve, ami még ennél is súlyosabb, az is, hogy az elkövetők a legkevésbé se tiszteljék a gyermekeket, mivel őket is arra ösztönzik és tanítják, hogy áldozzák fel magukat. Az áldozathozatal vágyát a legmagasabb értékké emelik mint az egyéni sors tökéletes kiteljesítésének formáját.

Ha leszámítjuk a szervezett terror kiváltotta túlzott pánikot, a gyorsan terjedő bűnözés akkor is sokkal inkább része mindennapjainknak, mint korábban bármikor, az általa okozott bizalmatlanság révén pedig életünket kizökkenti a normális kerékvágásból. Ott vannak a fiatal bandák erőszakos autólopásai, ott vannak a szegények vagy sok esetben az egyre izgágábbá váló bevándorlók két-háromfős csoportjai által kirabolt otthonok, a gyalogosok, akiknek a mellettük elrobogó motorkerékpárról ragadják el a tárcájukat, csomagjukat, ha éppen nem egy kést szegeznek nekik, hogy értékeiket követeljék, a vasúti kocsikat és az autóbuszokat „kitakarító” vagy a fürdőzők értékeit dézsmáló fiatal galerik, a módszeresen kiürített kasszájú benzinkutak, végül pedig akár a legfontosabb középületek falából is kitépett és felnyitott bankautomaták. A bűnözés másik régiójában a maffiák tűznek össze a toplessbárokban, a diszkók bejáratánál gyilkosságokat követnek el, az érzéki éjszakákat erőszak szennyezi, megtámadják a rendőröket, a „problémás” negyedekben pedig golyóval intézik el a családi vitákat. Megint más bűntípusba tartoznak a

szerelemféltésből elkövetett bűnesetek, amelyek ellentmondásos módon a szexuális szabadság nyomán jelentek meg, és ott vannak még a pisztolylövésekkel vagy késszúrással végződő üzleti ügyek is. A legsúlyosabb problémát a szervezett maffiacsoportok jelentik, amelyek gerjesztik a félelmet, akár igen távoli országokból is felhajtják és csempészik a prostituáltakat, vagy aljasul lealacsonyítva az embereket, fizetett légi futárokkal terítik a drogot, fegyverrel kereskednek, pedofíliát szerveznek, és egyre szélesebb körűvé teszik a szexuális turizmust. A nyugtalanító civilizációs válságot jellemezve, szólnunk kell azokról az iskolai mészárlásokról is, amelyeket sok esetben volt diákok követnek el, akik fegyverrel a kezükben hirtelen berontanak az iskolába, és megkülönböztetés nélkül diákra, tanárra vagy az egyéb alkalmazottakra is tüzet nyitnak; meg kell említeni ezeket a különös kegyetlenséggel elkövetett, teljesen irracionális bűncselekményeket is, amelyeket gyakran az interneten is közzéteszneknek, és amelyek általában az agresszor öngyilkosságával végződnek (ilyenkor képtelenség megérteni az elkövető motivációját). Egy-egy ilyen mészárlás után az egész közösséget megrendíti az érzéketlen brutalitás és a végrehajtás könnyedsége. Úgy tűnik, hogy a bűnözés elleni küzdelemnek, noha az eszközei egyre kifinomultabbak, nem sikerült a kívánt eredményeket hoznia; a börtönöket megtöltik ugyan, ám a bíróságokon gyakran nem tudnak bizonyítékokkal előállni. Már-már úgy látszik, hogy manapság az egész rendszer célja a bűnözők védelme, az áldozatok iránt pedig nem mutat érdeklődést – az embernek az az érzése támad, hogy az előbbiek büntetlenséget élveznek, az utóbbiak meg tehetetlenek az őket ért sérelmekkel szemben.

A veszély civilizációjában próbálunk élni vagy inkább túlélni manapság. Eközben lépten-nyomon beleütközünk az erőszakba – autókat gyújtanak fel, áruházakat fosztanak ki, iskolákat és kórházakat támadnak meg még az olyan felvonulásokon is, amelyeknek politikai jellegűnek, következésképpen békésnek kellene lenniük, még az olyan tüntetéseken is, amelyek állítólag egy jobb és testvériesebb társadalomért küzdenek. Más veszélyekkel is szembe kell néznünk. Mindenhol leselkednek ránk természeti csapások, sokszor az emberek meggondolatlan tevékenységének következményei. Tűzvész pusztított Kaliforniában, Ausztráliában, a Peloponnészoszi-félszigeten és Athén környékén, orkán és tornádó tombolt a Mexikói-öbölben és Amerika déli partvidékén, félelmetes rengések rázták meg Kína, Japán és Törökország földjét, árvizek öntik el Mozambikot és Európa országait, amelyeket ráadásul a rettenetes hóviharok is gyakran feldúlnak. Másrészről a vegyszergyárak is szennyezést terjesztenek, s üzemi baleseteik végzetes pusztítást okoznak a környező területeken (emlékeznek még Indiára?); a különféle gyárak és az állattenyésztéshez használt vegyszerek mérgezik a folyókat, ahogy például a Rajna vízhálózatát tették tönkre a svájci és német gyógyszergyárak. A szemétszállítók sztrájkja a városokban megfertőzi a levegőt, és veszélyezteti az emberek egészségét. A közúti balesetek halált vagy

maradandó károsodást okoznak, életeket tesznek tönkre, és elviselhetetlen nehézségeket jelentenek a sérültek számára.

Ebben az ellenséges környezetben az életminőségünk sokkal roszszabb. Nem csoda, hogy a biztonság utáni vágy manapság igen jelentős törekvésünk. Nem csak ez az oka azonban annak, hogy az élethez való jogot sokan minden más érték elé helyezik. Ez a hozzáállás megtévesztő – vallásos jellege ellenére. E felfogás és a belőle kialakult mozgalmak ellenzik az embriókísérleteket és a terhességmegszakítást. Az ambivalencia oka az élet és a halál fogalmának tisztázatlansága, sokrétűsége. A növények élnek, de ettől még mindenki megeszi őket. Létezik állati élet is, az emberek mégis levágják a szarvasmarhát, a disznót,a juhot és az egyéb állatokat, sőt még a lovakat is, hogy legyen ennivalójuk. Büszkék vagyunk a veszélyeztettet fajok védelmét szolgáló rezervátumokra, de egy-egy vadászaton sok védett állat is elpusztul, és senki sem habozna, ha egy rátámadó tigrisre kellene lőnie. Végül eljutunk ahhoz a paradoxonhoz is, hogy meg kell védenünk a nyájakat megtizedelő farkasokat és a vaddisznókat. Lehet-e beszélni emberi életről, amikor a magzat még nem ébredt öntudatra (még ha vita folyik is arról, hogy az embriónak van-e öntudata)? Az embriókísérletek joga, valamint az abortuszhoz való jog nem fogható fel az élet ellen elkövetett merényletként, mert az élet körvonalai elmosódottak, az élőlények bármelyik szintjéről legyen is szó. Igen, alapvető jogunkat az emberi méltóság jelenti – ez az, ami sérthetetlen, és ennek magától értetődően része az embernek a saját testi épségéhez fűződő joga is. Ez a jog tiltja a gyermekek szerveivel sajnálatos módon folyó kereskedelmet; ahogyan azt is, hogy harci cselekményekben és mészárlásokban gyerekeket használjanak fel, vagy hogy megkövezzék a hűtlen asszonyokat és a házasságot megtagadó nőket, akikkel egyes iszlám országokban a saját rokonságuk végez. A kulturális különbségek iránti tiszteletet nem jelentheti azt, hogy belenyugszunk az emberek elidegeníthetetlen jogai elleni merényletekbe.

A múltból örökölt értékek nincsenek összhangban sok mai értékünkkel, amelyek az elköteleződés teljes hiányát hirdetik. Sokan kívánják, hogy életünket bárcsak másféle alapelvek vezérelnék, azonban nem tudnak mást javasolni a mostaniak helyett. A huszadik században egyszer már leértékelődtek a különböző elvek és szabályrendszerek, de talán nem a maihoz fogható mértékben. 1936-ban Georges Friedmann[12] kiadta a *La Crise du Progrès* „A haladás válsága" című művét, amely sokakat ihletett hasonló vélemény megfogalmazására. Ez az elemzés igazolta azoknak a német szerzőknek a pesszimizmusát, akik nagy – de amúgy dokumentumokkal rosszul alátámasztott és vitás értelmezéseket szülő – történelmi freskókat festettek fel, s hanyatlást, a társadalom pusztulását jósolták. A megelőző században folyamatosan erősödött az emberiség jövőjébe vetett bizalom. Az a meggyőződés pedig, hogy a társadalom és a civilizáció folyamatosan és vég nélkül képes tökéletesedni, megegyezett a francia forradalom alapelveivel, amely megrészegült az ipari forradalom-

tól ajándékba kapott technika lehetőségeitől és a természet leigázásának kilátásaitól. Az emberek már Voltaire-től harcoltak a halálbüntetés és a kínzások ellen, küzdöttek azért, hogy csökkenjen a rájuk kényszerített embertelen munkaidő a bányákban és a gyárakban, követelték, hogy a kormány a nép akaratából alakuljon, majd az így elnyert polgárjogaikat folyamatosan erősítették. Az újságok eközben szélesítették az állampolgárok látókörét a világ ügyeivel kapcsolatban, a könyvek példányszáma sokszorosára nőtt, a könyvtárak pedig lehetővé tették, hogy a könyvek sokakhoz el is jussanak. A képzőművészetben a nemesek arcképei és a vallásos jelenetek helyett újra megjelentek a táj és a mindennapi élet történései, amelyek egyre szélesebb közönséghez szóltak, a táplálék minősége javult, a halandóság csökkent, a távolságok a vasút és a távíró következtében lerövidültek, a népek nemzetekké alakultak, a szabadság eszményképe pedig mindenkit megigézett. Egyes nemzetek nem követték ezt a hatalmas lendületet, de bíztak abban, hogy idővel képesek lesznek behozni lemaradásukat ebben a versenyfutásban, amelyben mindenkinek részt kellett vennie, mégpedig mindenkinek azonos pályán haladva. Az 1914–1918 közötti első világháború darabokra tépte ezt a hitet. A boldog békeidők végével elérkezett a gazdasági pangás, a válságok és a kudarc időszaka, az emberek pedig többé nem hittek a haladásban.

A huszadik század végén az új technológiai forradalom újabb reményeket tépett darabokra. Megint kirajzolódott egy állandó megújulást, korlátlan anyagi termelést és növekvő virágzást ígérő fejlődési pálya – ennek a fejlődésnek az volt a feltétele, hogy teljesüljenek az új (régi?), *növekedést* középpontba állító ideológia kívánalmai. Szó esett a haladásról is, de anélkül, hogy az emberek tudták volna, ez mit is jelent valójában. A nemzetek rajokra szakadva törtek előre, a hátramaradók pedig azon igyekeztek, hogy behozzák lemaradásukat. A szentnek és sérthetetlennek kikiáltott GDP görbéje mutatta meg, mennyit sikerült lefaragni a hátrányból, ahogyan azt is, mi lesz az össznépi maraton folytatása. A GDP-be vetett bizalom azonban minden alapot nélkülöz; a Nobel-díjas közgazdász, Joseph Stiglitz több tanulmányt szentelt annak, hogy megbízhatóbb gazdasági indikátorokat dolgozzon ki. Sokkal találóbb jelzőszám lenne a minimálbér, de még ennél is jobb lenne, ha indikátorok csoportját alkalmaznánk (például a vállalatok alapításának és megszűnésének a számát, a tőzsdék növekedésének mértékét vagy az árak és a bérek emelkedésének görbéjét).

Előbb a haladás, utóbb a fejlődés nem korlátozódott az egyre nagyobb mértékű, és az életünket megváltoztató anyagi bőségre. A haladás elősegítette az abszolút, korlátlan rendszerek megdöntését, illetve a polgári törvénykezésben és a polgárok szabad társadalmi kapcsolataiban gyökerező liberális állam felépítését (ahol a szavazatok fejezik ki a közakaratot). A politikai tudat és a nép követeléseinek jegyeit magán hordó politikai szervezet fejlődése a demokráciát *liberalizmusra* cserélte [...], amit végeredményben az első világháború propagandájának igényei

kényszerítettek ki. A második világháborúban az emberek a demokrácia védelmének égisze alatt a totalitárius rendszerek ellen harcoltak, még akkor is, ha a valóság ezt az alapelvet eltorzította. Ennél is fontosabb, hogy a Bush-éra idején az észak-amerikai imperializmus azért bontott zászlót, hogy a világ összes országát – úgymond – a demokratikus formák átvételére sarkallja. Demokratikus rendszernek azt tartjuk, amelyik választásokat rendez, és tiszteletben tart bizonyos jogokat. Ám gyakorta még ez a minimális követelmény is átértékelődik, ha kiderül, hogy egy adott területnek kőolajtartalékai vannak, vagy ha a fekvése stratégiai szempontból fontos számunkra (azaz fontos ennek a fajta imperializmusnak). Egyébiránt igen távol van ma már Tocqueville egyenlőségre törekvő Amerikája is. Úgy tűnik, hogy a norma itt sem mindig az emberi élet és méltóság tisztelete: az észak-amerikai népesség egynegyede nem jogosult az egészségügyi ellátásra, egyes államokban tilos az evolucionista nézetek hangoztatása, Guantanamo pedig nem éppen egy törvénytisztelő demokrácia kirakatába való. Az ország politikai szervezete nem garantálja szükségszerűen, hogy a kormányzás szem előtt tartsa a nép akaratát, az elnökválasztás pedig egy olyan plutokratikus küzdelem, amely hosszú hónapokra megbénítja a felelős kormányzati munkát, ráadásul a katasztrofális következményekkel járó újraválasztásokat sem akadályozza meg. Más részről viszont a közjót háttérbe szorító, a magánérdeket előtérbe helyező gazdasági rendszer ideológusai, hogy legitimálják álláspontjukat, kitalálták a demokrácia és piacgazdaság (vagyis pontosítsunk: a szabad versenyen alapuló gazdaság) abszurd kettősét. Megcáfolhatatlan ténynek látszik, hogy a demokrácia nem képes akármilyen gazdasági rendszerben virágozni; fogalmának tehát egy olyan gazdasági forma is a része, amelyben a közösségi érdek jut érvényre a magánérdek felett, és amelyben meg kell teremteni a megfelelő anyagi körülményeket ahhoz, hogy mindenki számára biztosítani lehessen a különböző szabadságjogokat, a tisztességes élet, sőt, az egyén teljes önmegvalósításának lehetőségét. Ez a gazdasági rendszer éppen ezért kiegyenlíteni igyekszik az esélyeket, csökkenteni a társadalmon belüli távolságokat és a szociális háttérből adódó egyenlőtlenségeket, s mindezt úgy, hogy az egyes emberek életpályáját az egyén saját képességei és szorgalma, ne pedig külső körülmények határozzák meg. Bizonyos, hogy nem a bizarrul piacgazdaságnak nevezett gazdasági forma az, amelyik egy demokratikus társadalom- és államszervezettel együtt tud létezni (nem szívesen említem a képtelen *piaci demokrácia* kifejezést, amelyet egy sem a demokráciát, sem pedig a piacot nem pártoló irányzat alkotott meg).

Maga a demokrácia is válságban van, mert egyrészt demokráciaellenes gazdasági rendszerben működik, másrészt pedig működésének torzulásai miatt végletesen kiüresedett. Egyébiránt kétséges, hogy létezett-e valaha valódi, tökéletesen megvalósított demokrácia. A nép akaratának kifejezésére rendszerint politikai pártok szerveződnek, és az egyes or-

ságok általában saját választási rendszert alkotnak (ami lehet többségi, illetve arányos képviseleti forma, egyéni vagy listás választókerületekkel). A pártoknak elvileg azonosulniuk kell egy programmal és egy eszmével; vagyis csatlakozniuk kell először is egy olyan civilizációs gondolathoz, amely későbbi tevékenységüket irányítani fogja, másodszor is egy olyan eszmerendszerhez, amely természetesen a saját eszményképüknek megfelelően diagnosztizálja a problémákat, és jelöli ki a megoldás útjait. Világos, hogy a programot, mivel szerepe másodlagos, folyamatosan hozzá kell igazítani a körülmények változásaihoz. A valóság azonban teljesen más. Nincsenek programok, a pártok nem törekszenek eszmények elérésére. A választás programpontjai teljesítetlen, üres ígéretek. A parlamenti viták színvonala siralmas, mivel mindenki személyes támadásokkal próbál menekülni az eltitkolt problémák elől, ezért aztán e vitákban semmilyen magyarázat vagy javaslat nem születik, és ha a kormány nem válaszol a kérdésekre, akkor az ellenzék sem tud kérdéseket felvetni, és nem mutat fel alternatívákat. A pártok inkább érdekszövetségek, urambátyám társulási formák, mint a nemzetet előrevivő szervezetek. A polgárok a politikai életbe nem demokratikus módokon avatkoznak be, hanem tüntetéseken, vagy érdekeik védelmében méltatlankodva hallatják a hangjukat; a közösséget érintő nagy kérdésekben viszont nincsen szavuk. Sőt még abban is megakadályozzák őket, hogy a döntésekbe beleavatkozzanak: az európai alkotmánytervezet megalkotói például arcátlan módon nem vettek tudomást a polgárok véleményéről. És ez nem volt véletlen, mivel tudni lehetett, hogy a tervezetet az unió polgárai nem fogják elfogadni. Hasonló példa itt Portugáliában az anyanyelvünk elleni támadásként felfogható helyesírási egyezmény is, amelyet anélkül fogadtak el, hogy a szakértők véleményét és a bevezetés ellen összegyűlt több ezer aláírást figyelembe vették volna.

A demokratikus társadalom az eszmerendszerének megfelelő és hatékonyan működő intézmények összességét igényli; konfliktusokat megoldani és konszenzust megteremteni is intézményes úton kell. Az intézmények a demokráciának, nem pedig szakmai vagy osztályérdekeknek az eszközei. Ám általános az irántuk érzett bizalmatlanság, a polgárok pedig nehezen fogadják el az intézmények döntéseit, és ezek céljaival is nehezen azonosulnak. Ami pedig a szakszervezetek működését illeti, gyökeret vert egy beteges félreértés: e szervezet ugyan törvényes, közreműködése pedig hasznos, ugyanakkor a szakszervezet nem kormányzati vagy közigazgatási szerv, sok olyan téma van, amelyről nem feladata állást foglalni, és nem várható el, hogy a törvénnyel dacoljon, vagy hogy rá akarja erőltetni az akaratát az alkotmány által létrehozott hatalmi ágakra.

El kell ismerni, hogy mai formájukban az intézményes keretek nem felelnek meg napjaink kihívásainak, ráadásul a háború utáni rendszerhez képest visszalépést jelentenek. Újra a tizenkilencedik századi liberalizmus államszemlélete vált uralkodóvá, amely egyébként komoly

fejlődés volt az abszolutisztikus államhoz képest. Az abszolút monarchiák had-, igazság-, kül- és pénzügyi hatásköreihez egyéb funkciók kezdtek kapcsolódni, amelyek bár szabálytalanul tűntek fel, újítást jelentettek: ilyenek voltak a közmunkaügyi, a kultúrával kapcsolatos, a képviseleten alapuló politikai rendszer bevezetésekor pedig az új hatáskörökhöz jutó belügyi és bizonyos országokban a gyarmatügyi funkciók is. A politikai szerveken kívül az államnak része volt a közigazgatás is, amely általában differenciálatlanul működött, vagy legalábbis nem tett különbséget a különböző köztisztviselők jogai és kötelezettségei között. A második világháború után a demokratikus fejlődés megkövetelte a szakosított ügyosztályokat, és hogy a már létező osztályok tovább szakosodjanak, de közben illeszkedjenek be egy, a közjóról kialakított általános elképzelésbe is. Ilyen szakosodást kívánt meg az egészségügy, a tudományos kutatás, az ekkoriban magát milliónyi tanulni vágyó fiatallal szembe találó oktatási rendszer, a gazdasági tervezés, valamint az általában vett gazdaság- (és nem csupán monetáris) politika, végül pedig a nemzetközi intézményekben való részvétel is. Mivel a külügyminiszterek, miniszterelnökök, köztársasági elnökök és az uralkodók könnyebben és gyakrabban utazhattak, a diplomácia is átalakult. A közigazgatási szemléletre jellemző differenciálatlanság elavulttá vált – vagyis jobban mondva, kívánatos volna, hogy így legyen. Sajnos, a közigazgatásban tapasztalható visszafejlődés visszahozta ezt a szemléletet, és az állam sietősen leválasztotta magáról a különböző funkciókat. Tekintettel a világban éppen pusztító egyetemes kataklizmára, amelynek következtében az intézmények és a politikai hatalom irányvesztetten bolyong, az állam újjászervezése több mint parancsoló szükségszerűség: meg kell szüntetni a differenciálatlan közigazgatást, az új rendszerben pedig megfelelően felkészült, karriercentrikus munkatársakat kell alkalmazni. Kétségkívül túl sok a köztisztviselő; mindazonáltal nincsen kellő számú orvos, tanár, bíró, mérnök és állami jogász (véget kell vetni annak a hibás gyakorlatnak, hogy az állam külsős jogi tanácsadók segítségét kéri). Valódi autonómiával (és nem üres ígéretekkel) kell megszervezni az egyetemeket és szervezeti egységeiket, és hasonlóan kell eljárni a kórházakkal, bírósági szervekkel (miközben nem szabad összetéveszteni őket a bírói hatalommal), a közszolgáltatást ellátó postával, illetve a stratégiai szempontból fontos más gazdasági egységekkel is. Divat manapság az állam karcsúbbá tételét követelni, ezért aztán az egyes országok kisebb, de jobb államszervezet kialakítására törekednek, és kézzel-lábbal tiltakoznak az állam vélt túlburjánzása ellen. Nem értik meg, mivel manapság nem illik megérteni, hogy a magánkézben levő ügyintézés nem szükségszerűen jobb a közösségénél, és nincs kőbe vésve, hogy utóbbi ne legyen hatékony, illetve ne hajtson nagyobb hasznot a közösség számára. Az állam már sokat fogyott, ami pedig a közigazgatás különböző szektorait illeti, tovább kell karcsúsodnia. Mindazonáltal több és jobb államra van szükségünk.

Ugyanakkor az intézmények kérdését nem csak nemzeti kontextusban lehet vizsgálni. A középkor alkonyától induló fejlődésnek elsősorban a tizenkilencedik és huszadik századi szakasza a világot nemzetek együttesévé formálta. Minden országnak megvan a maga saját (sok esetben többnyelvű) kultúrája és az általa meghatározott politikai szervezete, illetve a nemzet tagjait büszkeségre sarkalló közössége, amelyben e tagok továbbra is együtt, közös terveket szőve szeretnének élni ([Ernest] Renan[13] megfogalmazása szerint). E nemzeteket az egységes törvény tartja össze, és belegyökereztek egy-egy olyan földterületbe, amelynek képe az elmúlt századokban alakult ki. Elképzelhető-e, hogy a mai világban is létezzenek nemzetek, és ha igen, akkor milyen formában valósuljon meg a nemzeti lét? A nemzet egységét veszélyezteti a partikularizmus, amely autonómiára tör, a helyzetet pedig bizonyos esetekben súlyosbítja a más vallású, a nemzeti hagyományokkal (ha nem éppen az alapvető emberi jogokkal) ellentétes szokásrendszer szerint élő milliós csoportok jelenléte. Néha még az is előfordul, hogy rá akarják kényszeríteni akaratukat az őket befogadókra.

Egy másik szinten viszont nemzetközi és nemzetek feletti szervezetek korlátozzák az országok szuverenitását, hogy a döntési központokat az egyes országok határán kívülre helyezzék, esetenként pedig elfogultan és tragikus következményekkel avatkoznak be egy-egy nemzet életébe. Vessünk csak egy pillantást e szervezetek jogtalan politikájára, a sajnos még mindig életben levő Lisszaboni Szerződésre, amely egyetlen gazdasági modellt kényszerít rá az összes tagállamra, illetve a szabad versenyen (ragaszkodom ehhez a mítoszhoz) alapuló piacgazdaságra, miközben egyik ilyen szervezet sem rendelkezik megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy koordinálja az egyes nemzetek politikáját. Vegyük szemügyre a mérsékelt hasznot hajtó Európai Központi Bank tevékenységét is, amelyik a pénz csapját szabályozva a kamatlábakkal játszadozik, miközben sürgős szükség lenne ehelyett valamiféle átfogó iránymutatásra. Európának, ennek a kollektív sorsunk szempontjából rendkívül értékes eszményképnek olyan alkotmányra van szüksége, amely meghatározza az alapvető intézményes szerveket: a parlamentet (amelynek kizárólagos illetékessége lenne az alkotmány megszavazására), a parlamentnek felelős kormányt, amelynek rendelkezésére állnának a megfelelő eszközök a védelem ellátásához (miután az anakronisztikus NATO-t megszüntettük), a gazdaság és ehhez hasonlóan a kulturális ügyek összehangolásához, az igazságügy kezeléséhez, vagyis az alapvető szektorok üzemeltetéséhez. Ennek az alkotmánynak a megosztott szuverenitást definiálva ki kell jelölnie, hogy ez a szuverenitás – mind a nemzetek feletti, mind a nemzeti szervezetek esetében – milyen területekre terjedhet ki, illetve törvénybe kell iktatnia az Emberi Jogok és Kötelezettségek Nyilatkozatát, amely konkrét formát ad a demokratikus ideálnak. Nem lesz demokratikus a berendezkedés, ha a polgárok nem vesznek részt Európa felépítésében, ha a kormányok továbbra sem akarják meghallani az emberek hangját,

és nem vetik alá magukat a szavazók ítéletének – sőt, a válságot veszik elő ürügyként, amikor elsietett döntéseket hoznak.

Fennmaradhatnak-e vajon a nemzetek? Továbbra is az a véleményem, hogy a nemzet nélkülözhetetlen tényező, amely közvetít a helyi – falvakból és városokból álló –, a regionális, illetve az európai és egyetemes szint között. Az embernek szüksége van olyan kötelékekre, amelyek összekapcsolják az elődeitől ráhagyományozódott kultúrával, szüksége van a saját kis földdarabja iránti szeretetre, a rokoni és szomszédi kapcsolatok hálójára, egy sportklubhoz való ragaszkodás érzésére és egy szélesebb közösségre. A nemzeti betagozódás nem sérti azt az egyetemes érvényű humanizmust, amelynek ezeket a nemzeti kereteket is irányítania kell. Nem hagyhatjuk, hogy továbbgörögjön az az úthenger, amely északtól délig, kelettől nyugatig mindent egyformává tesz, mindenütt ugyanazt a tájrendezési formát, ugyanazt az konyhaművészetet, ugyanazokat a szállodákat, valamint ugyanazt az életmódot honosítja meg – és azt sem támogathatjuk, hogy az egész világon egyetlen nyelv, irodalom vagy filmművészet létezzen. Lucien Febvre-t[14] idézve én is azt vallom, hogy az emberiség neve legyen *sokféleség*.

A helyi politikáról van itt szó, ami kétségkívül többféle haszonnal kecsegtet. Ám a nemzet körvonalainak fokozatos halványulása még súlyosabbá teszi a tőle való eltávolodást. Miért nem használjuk a *haza* szót, és miért feledkeztünk meg a hazafias érzésről (amely Portugáliában meghatározó szerephez jutott az 1910-es köztársasági mozgalomban)? A nemzeti érzés huszadik századi, nacionalista és soviniszta eltévelyedései nem adnak magyarázatot erre a folyamatra. Az, hogy az egykori gyarmatok nemzetté váltak, hatalmas előrelépés, de sajnálatos módon a helyi plutokráciák, a hazátlan érdekekkel rendelkező kőolajtermelő vállalatok és a törzsi gyűlölködések akadályokat gördítenek a további fejlődés elé. Az a baj, hogy a demokráciát nem lehet exportálni, és főleg nem fegyverekkel: vágyniuk kell rá az embereknek, megszületnie pedig a polgárok kezdeményező- és szervezőkészségéből kell. Ehhez viszont vállalniuk kell állampolgári identitásukat, ami igen nehéz, mivel az emberek úgy érzik, hogy kiszolgáltatottak és manipulálják őket, eszközként bánnak velük, s eközben megsértik a magánéletüket. Vegyük például az állampolgárok számára létrehozott egységes személyazonosító kártyát vagy a térfigyelő rendszereket. A videó észreveszi, ha az utakon túllépjük a megengedett sebességet, vagy az utcán átkelve nem tartjuk tiszteletben a piros jelzést; követi a lépteinket a bevásárlóközpontokba, rögzíti, hogy ki lép be az ingatlanunkba, felveszi, ahogy megközelítjük a bankautomatát, és azt is megörökíti, hogy hogyan viselkednek a bíróságra induló emberek. Lassan túlvagyunk az alattomosan megbúvó kafkai félelmen és Orwell zseniális vízióján: társadalmunk egyre inkább Jean-Christophe Ruffin 2004-ben megjelent *Globaliá*jára[15] hasonlít.

Az intézmények nem garantálják az állampolgári jogokat, és egy olyan, az egész társadalomra jellemző kontextusban léteznek, amelyben min-

den csak színjátékszerűen zajlik. A rendezés hibátlan, a szereplők szerepeiket betanult szöveg alapján játsszák, a „súgó" pedig rejtekhelyéből irányítja őket, hogy ne tévesszenek. A színdarabokat kiválogatják. Ugye, olvasóim is látják az amfiteátrumot, tele különféle foglalkozású és társadalmi hátterű emberekkel, akik ásítozva hallgatják a hatalom új meg új bejelentéseit, amellyel megoldanak minden nehézséget és lecsillapítanak minden elégedetlenséget? Ilyen mintha-események például a politikusok és a lakosság jelenlétében lezajló autópálya-avató ünnepségek, az orvosok, ápolók gyűrűjében tett diadalmenetszerű kórházlátogatások, amelyeknek célja, hogy elvonják a figyelmet a közegészségügy súlyos problémáiról, ilyenek a vezetők és a gyereksereg csevegésétől zajos iskolai látogatások, a tényleges kérdések leplezését szolgáló parlamenti veszekedések, a gyárlátogatások, amelyeken a politikusok elgyönyörködnek a vállalkozó szellemben, és ilyenek azok a megemlékezések is, amelyeken a szónokok gondosan felépített beszédeikkel idézik fel a hallgatóság emlékezetében azt, amit az újra meg újra elfelejt (Mire emlékezünk a nemzeti ünnepeken? Mi is volt a restauráció? Hát október ötödike?[16]). A keresztelők és az egyházi esküvők száma egyre nő, hogy az is esemény legyen, mert a de facto élettársi viszony kialakításakor nincsenek szertartások, a polgári esküvőkön pedig a résztvevők nem ünnepelnek. A doktorrá avatási szertartásokhoz egzotikus színű és bonyolult szabású ruhákra van szükség, noha a doktori értekezések nem mindig viszik előbbre a tudományt, a doktorjelölteknek pedig nem mindig sikerül saját ötletekkel előállniuk vagy akár csak helyesen idézniük a szakirodalmat. A híresség is gyakran feltűnnek nyílt üléseken vagy a tévében, és válogatás nélkül mindenhez hozzászólnak, bizonyítandó tudásuk egyetemes érvényességét. A tudósok és a művészek számára hiányoznak az alkotáshoz szükséges körülmények, de azért kitüntetésekben és díjakban részesülnek. *A látvány társadalma* (Guy Debord kifejezése[17]) élvezi ezt a játékot. Gyönyörűséggel tölti el, ha belefeledkezhet a futballmeccsekbe, teniszmérkőzésekbe, táncversenyekbe; figyelemmel követheti az *Euromillions*[18] sorsolásait, a jótékonysági akciókat, a félmaratonokat és a középkori vásárok feltámasztását**.** A gyerekek nem tudnak meglenni játékkonzoljaik nélkül, és még a felnőttek is leülnek játszani a számítógép elé, a tévék pedig órákig tartó betelefonálós játékokkal töltik ki a műsoridőt ezekkel a játékokkal (az adássávokért való küzdelemben csak a brazil szappanoperák vehetik fel a versenyt). Az iskolákban elítélik a tanítás és a tanulás hagyományos formáit a tevékenység-központú pedagógia nevében, ahol a tanuló szórakozva, sokféle játék révén alkothat. Játékos lenne a társadalom? Csakhogy ez a játék üzletté vált.

Az emberek mentalitása megváltozik, az egyik kultúra eltűnik, más, most formálódó kultúrák pedig homlokegyenest ellenkező irányba mennek. […] A világban a tudományos szellem és az azt befogadó demokratikus rendszer egységét a vallási fanatikusok eltévelyedései miatt szakadás váltotta fel. Kétségtelen, hogy amióta világ a világ, a vallásos

mozgalmak hajlottak az intézményesülésre, és arra, hogy merev következetességgel vallják tantételeiket, illetve hogy ki akarják kényszeríteni a hit egységét, nemegyszer összeütközésbe kerülve más csoportokkal, ami miatt gyakorta kegyetlen háborúkba is keveredtek. Egyazon vallás formai sokszínűsége ugyanúgy meg tud osztani egyetlen társadalmat, mint sokféle különböző nemzetet, és szélsőségesen erőszakos ellenségeskedéseket szül. Az iszlám dzsihádot hirdet, a kereszténység keresztes háborúkat szervez.

A tizenhatodik századi reformáció a közösség egységén alapuló dogmatikus katolicizmussal szemben az egyéni részvételen alapuló vallásos felfogást mutatta fel; eszerint minden hívő közvetlen kapcsolatban áll Istennel. A különböző irányzatok sokszínűsége ha nem is számolta fel az egységes vallást az emberre kényszerítő kísérleteket (cuius regio, eius religio), de megkönnyítette a sokkal modernebb és nyitottabb felfogás elterjedését. A reneszánsz kulturális megújulása közben kijelölték a világi terek határait, és ezzel lehetővé tették a vallás jelenségének történelmi exegézisét, így például azt is, amelyet Spinozának köszönhetünk. A tizenkilencedik század liberális társadalmaiban a világegyetem értelmezéséről már ésszerű rendszert kínáló tudomány, miután az ipari forradalom a materiális növekedést, a francia forradalom pedig a szabadság és a polgárság eszméinek kifejlődését útnak indította, egyre jobban rányomta a bélyegét a közgondolkodásra. A katolikus egyház viszont ezt nem fogadta el, mivel megrekedt a Szentírás szó szerinti, a tudománnyal és az újabb korok élet- és gondolkodásmódjával összeegyeztethetetlen értelmezésénél. A *Quanta Cura* kezdetű, IX. Piustól származó enciklika és a hozzá tartozó *Syllabus* (melyeket 1864-ben adtak ki) jegyzékbe szedi a korabeli megváltozott világ összes eltévelyedését, és határozottan elítéli a betű szerinti értelmezést. Ezen túlmenően a pápa nem habozott, hogy két új hittétellel egészítse ki a katolikus dogmákat: az egyik a Szeplőtelen Fogantatásról szólt (1854), a másik, ennél sokkal ellentmondásosabb pedig a pápai tévedhetetlenségről (az erről szóló döntést az 1869-es vatikáni zsinaton hozták meg) – ez utóbbit Herculano[19] és az „Ókatolikusok" hevesen elutasították. XIII. Leó (1878–1903) változatlan formában vitte tovább ezt a vaskalapos felfogást, ugyanakkor szerette volna, ha a vallás valamilyen módon közvetlen kapcsolatba kerül a modern világgal is, mivel érzékeny volt a szociális kérdésekre. X. Pius (1903–1914) visszatért a modernitást hajthatatlanul elítélő irányvonalhoz, és felbontotta a franciákkal kötött konkordátumot, hogy így tiltakozzon az egyház és az állam szétválasztásáról szóló törvény ellen. Később pont ez a törvény lesz a társadalom laicitásának próbaköve, és ez ma is így van. Portugáliában az egyház mint intézmény, tartózkodó maradt a köztársasággal szemben, és a legelvakultabb doktrínákkal bástyázta körül magát. A következő idézet Gonçalves Cerejeira bíborostól, Salazar nagy barátjától származik: „abszurd dolog a gondolkodás szabadsága: nincs szabadság a logika, az igazság ellenében." E kijelentés után pedig így panaszkodik:

„a gondolkodás szabadsága magának a gondolkodásnak az eltűnéséhez vezet". „A katolikus egyház nélkül élő ember – abszurdum", „az ateista ember lelki torzszülött" és „lealacsonyítja az élet színvonalát" (az idézetek az *A Igreja e o Pensamento Contemporâneo* [Az egyház és a kortárs gondolkodás] című, 1924-ben Coimbrában megjelent, majd 1928-ban és 1930-ban javított kiadásban kiadott műből származnak).

A huszadik század, paradox módon a fanatizmus reneszánszát, illetve a vallások saját dogmáikba való zárkózását hozta magával, nem egy esetben pedig a teokratikus berendezkedések felújítását, amelyek viszont türelmetlenségükben nem fogadták el, hogy az embereknek más módokon is joguk van megélni a hitüket. Az iszlám egyes erőszakos irányzatai olyan normák jegyében szorítanák kalodába a társadalmat, amelyekről úgy gondolják, hogy a hagyomány írja őket elő: ezek az irányzatok az asszonyok számára kötelezővé teszik a fátyol vagy a burka viselését, s nem engedik meg, hogy orvos vizsgálja meg őket, hogy egyedül kimenjenek az utcára, ráadásul autót sem vezethetnek és iskolába sem járhatnak. Az oktatás lényegében abból áll, hogy a diákok kívülről megtanulják és felmondják a Koránt, még akkor is, ha az arab nyelvet nem beszélik. A prófétát nem szabad ábrázolni, legfeljebb arc nélküli test formájában. A vallási rítusokat aggályos pontossággal teljesíteni kell. Bizonyos mértékig a zsidó vallás is mereven ragaszkodik a különböző rítusokhoz, és tiltakozik, ha összekeverik Izrael állammal. A vallások közötti párbeszédben is sok a félreértés – mit tehetünk azért, hogy ne hívják egymást hitetlennek, és hogyan békíthetők össze a különböző abszolút „igazságok"?

A vallásosság újra elterjedt, s az emberek gondolkodását és cselekedeteit mintegy rituális, társadalmi értelemben klerikális és a laicizmust ellenző dogmák gyűjteményeként, illetve inkább meggyőződésként, mint hitként akarja uralni. Vizsgáljuk meg közelebbről a katolikus vallás és általában véve az egész kereszténység kérdését az informatika, az elektronika, a biogenetika, illetve a mai, laicitásra és demokráciára törekvő társadalom tükrében. Induljunk ki a teológus pápa, XVI. Benedek *Jésus de Nazareth* (A Názáreti Jézus) című művéből (amely a német eredeti fordításaként 2007-ben, Párizsban jelent meg a Flammarion kiadó gondozásában).

Ettől a könyvtől az várnánk, hogy egyfajta történeti exegézis, esetleg filozófiai és egyúttal talán teológiai kommentár is legyen. Ezzel szemben egyszerűen olyan apologetikus mű, melyet írója a már hívő embereknek szánt, hogy elmélkedésüket elmélyültebbé, hitüket pedig jobban megélhetővé tegye. Ez azt jelenti, hogy a könyv még csak fel sem veti a kereszténység alapvető problémáját: Jézus történeti személy-e vagy sem? Tudniillik nehéz bizonyítani egy olyan ember létezését, aki csak egy volt a többiek közül, illetve nehéz bemutatni, hogy életének mik voltak a legfőbb jellemzői, már ha egyáltalán létező személyről van szó. Ez olyan vita, amelynek ki kellene emelkednie az általános történészi gyakorlatból. Lehet, hogy Jézus nem élt, de az is lehet, hogy olyan ember volt, akinek

a tanítása és a tevékenysége egybevág az evangéliumokban leírtakkal. Akkor pedig lehetséges, hogy olyan forradalmár volt, aki egy új társadalomért küzdve szállt szembe a rómaiakkal – talán éppen ezért volt annyira kedves a tizenkilencedik század szocialistáinak is? […] Olyan mítoszoktól övezve, amelyeknek istenei még az emberiség megmentésének érdekében is emberi formát öltöttek (lásd Euripidész *Bakkhánsnők* című drámáját), egy hozzá hasonló idealistát a halála után mindenképpen istennek (az Istennek) kellett tekinteni, aki majd eljön, hogy a földön valamiféle küldetést teljesítsen. Valóságos ember volt, akiből mítosz lett. Vagy talán ellenkezőleg, az emberi valósággá változott mítosszal állunk szemben, még akkor is, ha e valóságról nem állnak rendelkezésünkre bizonyítékok (ahogy azt P. L. Couchoud[20] állította)? Ha viszont a dolgot történeti szempontból vizsgáljuk, bármelyik esetet is vesszük alapul, nem tudunk egy Isten-embert feltételezni, mivel a transzcendens, *per definitionem,* nem jelenik meg a történelemben, és tudományos értelemben nem érzékelhető. Egyébként Joseph Ratzinger világosan fogalmaz: Jézus nem egy jobb világ reménységét hozta magával (talán ezért a harcért ítélték el Barabást), hanem Istent adta az embereknek, illetve a bűnbocsánatot és a könyörületességet. Feloldhatatlan az ellentmondás: hogyan egyeztessük össze az isteni végtelenséget és az emberi végességet egy valós, történelmi személyben, ha maga Ratzinger is elismeri, hogy Isten nincs hatással a történelemre? És mi is valójában az evangéliumok üzenete, ha nem a földi rendről szólnak, és így nincs lehetőség a megvalósításukra? Az előítéletektől mentes elemzés feltárja az evangéliumokat átható spirituális irányzatok sokféleségét, mivel az itt javasolt erkölcsi elvek sokszínűek, sőt, egy részük ellent is mond egymásnak, ahogy azt Albert Bayet bizonyította (*Les morales de l'évangile*, Párizs, 1927).

A kereszténység mint etika középpontjában bűn és bocsánat kettőssége áll. A teremtmény vétkezik, mivel nem engedelmeskedik a Teremtő akaratának, ezáltal bűnössé válik; minden rossz forrása, hogy letérünk az isteni útról. Ádám és Éva ebbe a bűnbe estek, megsértették az Urat, az így kialakult eredendő bűn pedig átöröklődött az egymást követő generációkra – a világot eluralták a rossz erők. Ratzinger szerint Isten nem csak az első emberpárt teremtette meg, hanem minden egyes embert egyénileg hozott létre és hoz létre ma is, ez pedig felveti azt a máig megoldatlan problémát, hogy a bűnbeesés csak ettől a pártól származik-e, vagy minden alkalommal megtörténik, amikor a Teremtő egy új emberi lényt alkot. Bárhogy is van, Bertone bíboros[21] szavai szerint az emberiséget a bűn rontja meg, XVI. Benedek szerint pedig a bűn a lélek leprája. Az embernek ki kell szabadítania magát a vétkeiből, mégpedig úgy, hogy Istenhez könyörög bocsánatért, és végrehajtja a feloldozást jelentő büntetést. Az isteni haragot lecsillapító büntetés imából, vezeklésből, áldozatból és szenvedésből áll. Az emberek így próbálnak eljutni az isteni kegyelemhez és megmenekülni a megbékéléshez vezető könyörület révén. A bűnbocsánat itt leírt útja teljes egészében személyes

erőfeszítés és felelősségvállalás következménye, de a hívő és az Isten között közvetítőként ott van az egyház is. A kereszténység egy újabb, váratlan dimenziót vezet be. Mivel a világot hatalmába kerítette a rossz, Isten elhatározta, hogy emberi alakot ölt, és földi cselekedeteivel hirdeti a reményt, illetve ezek révén szabadítja meg az embereket. Mindazonáltal nem tudjuk, hogy a bűn hogyan vált egy transzcendens megváltást követelő kollektív felelősséggé, és hogyan került ez a felelősség drámai módon egy emberi ítélőbíróság elé, illetve hogyan vált az emberi társadalmakra jellemző büntetési gyakorlat tárgyává – vagyis hogyan lehetséges az, hogy a transzcendens része lett a világi szférának.

Nincs értelme annak, hogy egy ismeretlen Lénytől bocsánatot kérjünk, és az sem ésszerű, hogy büntetést kapjunk tőle. Ha van emberi bűn, az csak más emberek ellenében jelenhet meg, a büntetésről pedig emberi bíróságnak kell döntenie. Az emberektől azt várjuk, hogy igazságos és felelős cselekedetekkel, az ideálokhoz való ragaszkodással küzdjenek az őket sújtó szerencsétlenségek ellen. Az eszmények megvalósításában tanúsított tisztánlátás, valamint a tőlük megkövetelt áldozatok pedig ne a vallásos parancsokból, hanem a szolidaritás iránti emberi elkötelezettségből és a közös vállalkozásokkal kapcsolatos együttműködésre tett erőfeszítésekből származzanak.

Ez az egész dráma, amely a bűntől a megbocsátásig, illetve a megváltásig tart, a hit szűkre szabott hatókörébe tartozik, s mint ilyen, kikerüli az értelem szűrőjét, hiszen abszurd, hogy van, aki hisz benne (Szent Anzelm szerint). Azonban mivel a hit lett az emberiség sorsául szabva, illik utánajárni annak, hogy ez vajon összeegyeztethető-e azokkal az értékekkel, amelyek a mi esetünkben a demokratikus társadalom, illetve a tudományos, racionális szellem által formált, és az igazolható bizonyítékok általi meggyőzésen alapuló kultúra sajátjai. Az utódok fejére átokként hulló eredendő bűn fogalmát el kell utasítania annak, aki számára megingathatatlan tétel az, hogy az emberi felelősség személyes és átruházhatatlan, emellett pedig az igazságtalanság netovábbja lenne, ha valakinek az ősei vagy bárki más által elkövetett bűnökért kellene fizetnie. Nem tudjuk összhangba hozni az emberek bűneit azzal sem, hogy egy végtelenül jó és igazságos Lény teremtett minket. Magának a bűnnek a fogalma elég abszurd: Isten megsértése, az isteni előírásoknak való engedelmeskedés csak azoknak számít, akik hisznek Istenben; de még ebben az esetben sem egyeztethető össze az Istenről alkotott elképzeléssel – vagyis azzal, hogy transzcendens, mindentudó és mindenható, abszolút jó és igazságos; így aztán, mivel az ember isteni teremtmény, a bűn felelőssége csakis Istennek tulajdonítható, csakis az ő akaratából eshettek bűnbe az emberek. Lehetséges-e, hogy a legfelsőbb lény emberi érzelmek alapján cselekszik? A sérelem, az engedetlenség felett érzett harag, a büntetés iránti vágy, a könyörület, a kibékülés kikényszerítése sajátos emberi attitűd, viselkedési és érzelmi mintázat; s ha a transzcendens síkra helyezzük át őket, csak újabb megnyilvánulásai annak,

hogy a transzcendensről antropomorf módon gondolkodunk. Azt állítani, hogy valaki másnak az áldozata szabadít meg minket, homlokegyenest ellentmond a felelősségérzetnek. A bűn–bocsánat kettőse méltóságunk szempontjából sérelmes.

A keresztény mitológia nem csupán morális problémákra korlátozódik. Ahogy minden vallásnak, ennek is megvan a maga világegyetemről alkotott elképzelése, amit a Bibliában a *Teremtés könyve* ír le. A világmindenségnek van kezdete, kiindulópontja, amely egy transzcendens Lény alkotásaként jött létre, ez a Lény pedig egyben az univerzum órásmestere is. A teremtés gondolata az ókori civilizációk egyik leggyakoribb elképzelése, amely az emberek cselekedeteit az egyetemes rendre vonatkoztatja; ez a különböző mitológiákban eltérő, de egymással rokon módon jelenik meg, a civilizáció egyik stádiumát jelenti. […] A Bibliában a teremtés a szó mágikus erejéhez kötve jelenik meg: „És monda Isten: Legyen világosság, és lőn világosság"; majd ugyanígy zajlik ugyanez az állatokkal és minden egyébbel. Amikor a tudomány fejlődése lehetővé tette, hogy a világmindenségről koherens képet vázoljunk fel, a *Teremtés könyv*ének története megmutatta a valóságot: egy olyan társadalomnak a felfogása az univerzumról és önmagáról, amelyben még nincs tudományosság. Ez a mítosz nem különbözik a többi közel-keleti civilizáció mítoszától. Sajnos, ez a mítosz időközben olyan elképzelésekkel került kapcsolatba, amelyek már a tudományos konstrukciók irányába mutattak, de még igen kiforratlanok voltak, és akadályozták a racionális, illetve a kísérleteken alapuló megismerést: a geocentrikus világképre utalok, amely egészen a tizenhetedik századig uralkodó nézet maradt.

Előtte a bibliai koncepciót közvetlenül senki sem kérdőjelezte meg, és az emberek hittek benne; hittek abban, hogy a Szentírást szó szerint lehet értelmezni. Innen ered az egyház és az időközben győzedelmeskedő modern tudomány közti konfliktus – ennek következtében tudott Laplace ellentmondani Napóleonnak, aki meglepődött azon, hogy a tudós nem vette számításba Istent: „Sir, c'est une hypothèse dont je n'ai pas besoin" („Uram, ez olyan hipotézis, amire nincs szükségem"). Isten megértése mindig antropomorf értelmezéssel történik, mert az emberek nem képesek felfogni egy téren és időn kívül álló lényt. Jézus, az emberré lett Isten épp azért jött létre, hogy mindezt meg tudjuk érteni. Emiatt a belső ellentmondás miatt végül oda jutottunk, hogy a megismerhetőt a megismerhetetlen által akartuk magyarázni – Sílvio Lima[22] erre figyelmezteti Camõest[23]: „…hogy micsoda Isten, senki nem érti, / az emberi tehetség idáig nem terjed".

A történeti és régészeti tanulmányok fejlődésével a Bibliát végül sikerült beilleszteni a Közel-Kelet vallásainak széles körképébe, miközben a tudomány leszámolt azzal a nézettel, hogy a Szentírás könyveiben felfedezhetőek lennének a racionális világ bármilyen rendszerének a nyomai. Ám ahelyett, hogy az egyház tagjai elfogadták volna ezt a nyilvánvaló és kétségbevonhatatlan igazságot, egy eszmeáramlat azt

kezdte hirdetni, hogy a szimbolikus értelmezés a *Teremtés könyvé*t összhangba hozza a modern fizikával. Egyes angol fizikusok – James Jeans, Eddington – már a huszadik század első felében elvesztek az álláspontokat összebékítő metafizikai konstrukciókban. Manapság van, aki az ősrobbanást a Teremtéssel azonosítja, a Teremtés utáni bibliai részekben pedig a világmindenség történetének tudományos stádiumait próbálja nyomon követni. Nem fordul-e át ezzel a fizika metafizikába – méghozzá annak is a legelavultabb formájába? A teremtés feltételezi a Teremtő létezését, aki a világmindenségen kívül helyezkedik el, léte pedig megelőzi az univerzum létét. Meg tudunk-e érteni valamit, ami a világegyetemen kívül, a téren túl létezik, valami olyat, amely már akkor is működött, amikor még idő sem volt? Az igazság az, hogy a világmindenségen belül csak a racionalitás létezik, az ezen kívül eső tér gondolata elképzelhetetlen, az idő számításának kezdőpontjával kapcsolatos elképzelés pedig egy korábbi időt feltételez. Csakis az immanencia racionális, csak ez érthető meg, és csak ez lehet magyarázat – kizárólag a spinozai tanítások segítségével érthetjük meg a világmindenségnek azt a fajta metafizikáját, amely összhangban áll a kísérletezésen és a bizonyításon alapuló felfogásmóddal. Nincs értelme annak, hogy a bibliai szövegeket szimbolikusan értelmezzük, illetve hogy ezeket a jelenlegi tudományos gondolkodáshoz rendeljük; a Szentírás szimbolikus kifejezésmódja nem több korának szimbolikus kifejezésmódjánál, vagyis annál, ami a Krisztust megelőző ezer évre volt jellemző.

Ez annál is inkább értelmetlen, mivel az egyház továbbra is ragaszkodik egyes tudományos szempontból értelmezhetetlen fogalmakhoz: A kanonizáció alapját még ma is a csodák jelentik, vagyis olyan események, amelyek a világegyetem rendjén kívül történnek, és a tudomány által megmagyarázhatatlanok. Jobban örülnénk, ha a szentté avatást csak az igazolná, ha valaki a nagy ügyek iránt elkötelezetten élt, s kitartóan harcolt a közjóért. Sajnálatos módon a csodálatos gyógyulások kora még most is makacsul tart. A történészek legnagyobb meglepetésére éppen most készülnek szentté avatni azt a Nuno Álvares Pereirát, akit 1918-ban avattak boldoggá, tehát éppen a fatimai „csoda" pillanatában: a boldoggá avatás egy, a köztársaság ellen intézett klerikális támadás jegyében történt. Szentté avatása megint csak a laicizmus elleni támadás. A szentté avatás indoklásakor általában egy csodára hivatkoznak: jelen esetben a Condestável[24] gyógyította meg a forró olaj kifröccsenő cseppjétől szemsérülést szenvedő asszonyt. Megdöbbentő. Nuno Alvares a Portugália függetlenségéért folytatott harc hőse volt, ehhez nem fér kétség, ezért aztán nem fogadhatjuk el, hogy elrabolják tőlünk, és a hit vitatható szimbólumaként kezdjék használni. Mindig arra törekedett, hogy földeket és birtokokat foglaljon el – annak idején azt rebesgették, hogy a fél ország az ő kezében van. Amikor I. János király véget akart vetni a nemesség jogtalan tulajdonszerzésének, és ezért Nuno Álvarest arra kényszerítette, hogy birtokaiból jelentős részeket adjon át neki, a Condestável a felhá-

borodott nemesség szószólójává vált, s a királyság elhagyásával fenyegetőzött; nehéz volt a maradásról meggyőzni, s az, hogy nem távozott, végeredményben Duarte infáns herceg rábeszélésének eredménye volt. Hatvankét éves korában, legyengülve, világi testvérként belépett a Santa Maria do Carmo kolostorba, javait és földjeit szétosztotta; azonban még ekkor is csatlakozott egy Afrikába tartó expedícióhoz, amely végül nem indult el. Továbbra is Condestávelnek hívta magát (erről is Duarte infáns győzte meg). Számos templomot alapított, ahogy az egyébként ekkoriban a nemesség körében szokás volt, és szintén a szokásoknak megfelelően rengeteg alamizsnát osztott: „A királyúr és a herceg minden esztendőben jó kegydíjat biztosítának a Condestável és az ő népe számára, amelyet igen jól meg is fizetének neki minden egyes esztendőben. Ebből a kegydíjból pedig a Condestável és az ő népe meglehetősen jól élt vala, semmiben nem szenvede szükséget, s a Condestável még sokat alamizsnálkoda is." (*Crónica do Condestabre de Portugal*, LXXX. fejezet). Befejezésül a krónikás utalt rá, hogy „számos csodát mívelt azon a helyen, ahol a teste nyugodott volt". Egyszóval: a viselkedése mindenben a kor mintáit követte; nekünk pedig „Condestávelként" kell rá emlékeznünk.

Egyébként nemcsak a csodák, hanem a hittikok sem haltak ki, és makacsul ragaszkodunk ahhoz, hogy tudományosan is bizonyítani akarjuk őket, miközben ezek *per definitionem* olyasmik, amit a tudomány sem megmagyarázni, sem bebizonyítani nem tud. Mindazonáltal nem ismerem el, hogy vannak megmagyarázhatatlan jelenségek, és csak azt vagyok hajlandó belátni, hogy vannak még meg nem oldott problémák, olyan esetek és történések, amelyekre eddig nem sikerült magyarázatot találni, de várhatóan előbb-utóbb ezeket is be lehet majd illeszteni egy racionális rendszerbe. Azt viszont nem fogadhatom el, hogy egyes jelenségekre megmagyarázhatatlan dolgokkal adjanak magyarázatot (vagy álmagyarázatot). Nem tudjuk a végsőkig kiterjeszteni az emberi tulajdonságokat és érzelmeket (az isteni Lény elkerülhetetlen antropomorfizálását), és nem vagyunk képesek megérteni egy olyan örökkévaló entitást, amely szükségszerűen kívül helyezkedik el az időn, sem pedig egy olyan végtelen nagyságú valamit, amelynek nincs térbeli kiterjedése. A végtelen elképzelésének csak egyetlen módja létezik: a számok sorozata mindig lehetővé tesz egy olyan számot, amely egyel nagyobb, mint az őt megelőző, a számok végtelen összességét azonban sohasem fogjuk tudni magunkévá tenni, ezt egyetlen számítógép sem tudná kiírni (mivel a sorozatból egy, vagyis inkább egy végtelen mennyiségű számjegy mindig hiányozna).

A katolikus egyház és a modern világ ellentmondása makacsul jelentkezik olyan esetekben is, amelyekről azt feltételezhetnénk, hogy nem érinti őket. Már utaltunk arra az élettel és az élet tiszteletével kapcsolatos felfogásra, amely az abortusz, sőt az őssejtkutatás szenvedélyes elítéléséhez vezet. Megéri a fáradságot, hogy egy újkeletű, paradigmatikus ügyet is végiggondoljunk. Brazíliában egy kislányt hatéves korától

többször is megerőszakolt a mostohaapja; kilencéves korában a hasi panaszai miatt végzett orvosi vizsgálaton kiderült, hogy a lány terhes, méghozzá ikerterhességről van szó. Az orvosok nem haboztak, és tekintettel páciensük rendkívül alacsony életkorára és életveszélyes helyzetére, az anya hozzájárulása után megindították a művi vetélést. Az Olinda e Recife-i egyházmegye érseke úgy gondolta, jogában áll kiátkozni az orvosokat és az anyát, annak ellenére, hogy cselekedetük mind a nemi erőszak esetén az abortuszt engedélyező brazil törvények, mind az orvosi körültekintés szabályainak értelmében jogszerű volt. Miután az érsek szembesült a kiátkozás miatti általános felháborodással, valamint azzal a váddal, hogy nem közösítette ki a vérfertőző erőszakot elkövető mostohaapát, kitartott azon érvelése mellett, miszerint az abortusz igen súlyos bűn, sokkal súlyosabb, mint a nemi erőszak vagy a vérfertőzés – ezután pedig a művi vetélést a holokausztho hasonlította (sic! és még ezerszer sic!). Giovanni Battista Re bíboros, a Latin-Amerikáért felelős pápai bizottság elnöke egy percig sem habozott, hogy az érsek segítségére siessen: szerinte az ikrek ártatlanok voltak és joguk volt az élethez. Lula elnök felháborodott az egyházi eljárás miatt, az egészségügyi miniszter pedig kiállt az orvosok mellett (az adatok a *Diário de Notícias* 2009. március 10-én megjelent számából származnak). Ahogy Antero mondaná: „Az ember nem tudja, mit gondoljon". Az etika, sőt a józan ész elleni rendkívül súlyos merényletről van itt szó, amit a Vatikán egyetértése tovább súlyosbít, és mindennek a tetejébe az egész elképzelhetetlenül obskurus hozzáállással történt. Ami az emberi élet másik végpontját illeti, az egyház hasonló hevességgel mond ítéletet az eutanázia felett is. Barragan bíboros „gonosztevőknek és gyilkosoknak" nevezi azokat az embereket, akik segítséget nyújtanak a fent említett megoldáshoz, amelyet „az emberi méltóság iránti tisztelet vereségének" tekint. XVI. Benedek világosan kijelentette: „Az eutanázia elfogadhatatlan. Hamis megoldás a tragédiára és a szenvedésre. Méltatlan cselekedet az embertől" (a 2009. február 1-én kelt homíliából). Ám a pápa nem árulja el, hogy mi a valódi megoldás. Azonban nem nehéz kitalálni: ez a vallás dicsőíti a szenvedést, mint a bűnbocsánat elnyerésének eszközét. Mégis milyen az az élet, amelyet a katolikus egyház védelmez? Milyen élete van annak az olasz lánynak, aki már 16 éve kómában fekszik, vagy a többi sorstársának? Milyen élete van azoknak, akik folyamatosan lélegeztetőgépre vannak kötve? Milyen élete van azoknak, akiket a betegség halálra ítélt, akik vergődnek a fájdalomtól, miközben várják az elkerülhetetlen véget? Vagy milyen az élete azoknak, akiknek az öntudata már kialudt, és képtelenek bármilyen emberi kapcsolat kialakítására? Milyen jogon dönt bárki, bármilyen intézmény egy élőlény sorsáról – és arról, hogy mi legyen a testével –, ha közben megengedi, hogy borzalmas módon szenvedjen, és elítéli azt, aki segít a szenvedéstől való, olyannyira vágyott megszabadulásban? Milyen jogon dönt minderről az, aki életben akar tartani egy emberi roncsot, ami az ember teljes megalázásával egyenlő? Nem bűn-e

az, ha értelmetlenül meghosszabbítjuk valakinek azt az életét, amit valójában már nem is lehetne életnek nevezni? Ki formálhat magának jogot arra, hogy ne engedjen véget vetni a szenvedésnek? Sajnálatos, hogy az egyház ragaszkodik ezekhez a csökött nézetekhez. A humanizmus az embert olyan valakinek képzeli el, aki értelmi képességeinek teljes birtokában van, elég bátor ahhoz, hogy szembenézzen az esetleges akadályokkal, csakis az embertársai előtt vonható felelősségre, és hajtja a szolidaritás, hogy mindenkinek garantálja a jobb életminőséget.

A vallások manapság nem érzik magukat biztonságban a rendkívüli hatékonysággal működő tudomány szomszédságában: be akarják magukat betonozni valamiféle szilárd tudományos alapba. Ennek következtében pedig könnyen eszeveszett lépéseket tesznek. Ilyen például az északamerikai egyetemeken bevezetett *neuroteológia* is. A neurológia és a kognitív tudományok eredményeit alapul véve, ez a tudományág nekiállt, hogy megtalálja az istenfogalommal, illetve a lélek halhatatlanságával kapcsolatba hozható agyi területet, és semmi sem akadályozza meg, hogy a kutatók megpróbálják behatárolni a másféle gondolatok születéséért felelős agyi központokat is. Mindehhez talán már nem is szükséges hozzátenni, hogy a neuroteológia soha nem lesz több eszelős tannál, amelybe még maguk a teológusok sem szívesen mélyednek bele.

Nem foglalkozom most azokkal a problémákkal, amelyek más vallásokkal vagy a humanitással kapcsolatosak. Válságban vannak az állam és a modern világ követelményeit nem teljesítő intézmények, politikai szempontból válságban van a demokrácia, ahol az állampolgárokat elhessegetik a döntésekben való részvételtől, a társadalom pedig szemet huny az egyre növekvő egyenlőtlenség felett, és válságban van az egész oligarchikussá vált gazdasági rendszer is, amely képtelen mindenki számára munkát biztosítani, illetve a szegénységet megakadályozni – e rendszer jelmondata (Gilles Blassette és L. J. Baudu 2008-ban, Párizsban megjelent tanulmányának sokatmondó címével szólva): „travailler plus pour gagner moins" („többet dolgozni kevesebbért").[25] A másik oldalon viszont új szellemi eszköztárat láthatunk: új mítoszokat, új gondolkodásmódot és érzéseket, a haladás ellen tiltakozó, vaskalapos vallások társadalmi súlyának újbóli megnövekedését, a társadalmi tragédiák és az emberek viselkedése felett gyakorolt kontroll hiányát, s mindezt egy olyan világban, mely elvesztette iránytűjét és az eszmények után való vágyódását.

Új értékek? Avagy a korábban megbecsült dolgok elértéktelenedése? A munka annak idején kétségkívül nehezen elviselhető teher volt a bányászoknak, a gyári munkásoknak és sok más embernek, de széles szektoroknak (és talán még maguknak a dolgozóknak is) felbecsülhetetlen értéket jelentett. És lehet, hogy az emberek jobb munkakörülményeket, valamint igazságos béreket szerettek volna, ám ez a vágyuk azzal a munkával volt kapcsolatban, amelyről úgy gondolták, a jövőt építi fel. A nyugdíjhoz, vagyis az egész életét átdolgozó ember megérdemelt

pihenéséhez való, április 25-e előtt oly igen ritka jog a változások után, igen méltányos módon, általánossá vált. Európában az volt az uralkodó nézet, hogy a hetvenedik életév megfelelő a nyugdíjazáshoz. Miután azonban a nyugdíj intézménye elterjedt, az emberek az életkori küszöb leszállításáért kezdtek harcolni, illetve azért, hogy rögzítsék a nyugdíj megszerzéséhez szükséges, munkában töltött évek számát. A korhatár lecsökkent hatvan, illetve hatvanöt évre. Az emberek átlagos élettartama viszont egyre magasabb lett, és tovább növekszik, így várhatóan a nyugdíjazási korhatár újra hetven évre fog emelkedni. Napjainkban azonban a munka olyan robottá vált, amelytől az embernek a lehető leggyorsabban meg kell szabadulnia. Az emberek kapitalista kizsákmányolásnak tekintik azt az érvelést, hogy a nyugdíjhoz való jog elnyeréséhez szükséges korhatár megemelését a rendszer fenntarthatósága követeli meg, noha ez megkerülhetetlen evidencia. Az uralkodó nézet szerint az embernek meg kell védenie a szabadidejét. Ennek ellenére minden nyugdíjas számára az a legjobb, ha, természetesen lassuló ritmusban, tovább dolgozik (kivéve persze, ha ezt egészségi állapota lehetetlenné teszi): semmittevéssel tölteni a napokat egyet jelent az ürességgel, a munka ellenben értelmet ad a létünknek. A nyugdíjkorhatárnak függnie kell az egyes foglalkozások által támasztott követelményektől, ám sokaknak 70 évesen még jó a kondíciójuk, a megszerzett tapasztalatuk pedig idősebb korukban is igen hasznos lehet. Manapság a fiatalok és a középkorúak nem mindig elég felkészültek, ezért számukra nélkülözhetetlen az idősebbek jelenléte.

Szintén értékét vesztette, ha éppenséggel nem törölték már el a kezdet kezdetétől, a különböző foglalkozásokban megtalálható hierarchia. A tanárok nem fogadják el, hogy közülük egyeseket magasabb szintű tevékenységre választanak ki; a ranglétra az orvosi hivatásból is kezd eltűnni, nincsenek vezetők vagy igazgatók. Már csak az hiányzik, hogy megszüntessük a tisztikart, és a hadsereg csupa újoncból álljon. A valóság mindazonáltal az, hogy az emberek között vannak felkészültség- és tapasztalatbeli különbségek, és a műtőben kell, hogy legyen egy olyan sebész, aki a beavatkozást irányítja, épp úgy, ahogy a zenekarban is kell lennie egy karmesteri pálcát tartó karnagynak, a csatában egy tűzparancsot adó tisztnek, vagy a bíróságon egy bírónak; a csapatkapitány valójában még a futballpályán sem nélkülözhető. A szakmai hierarchia semmiben sem sérti a jogegyenlőséget, és nélkülözhetetlen bármilyen szervezet működéséhez. A kinevezésre várók között legyen szigorú és elfogulatlan, a szolgálatban eltöltött időt is figyelembe vevő értékelés, vagy bizonyos esetekben nyilvános versenyvizsgák alapján kialakított hierarchia. Egyébként minden szakmai karriert (és ragaszkodom annak szükségszerűségéhez, hogy legyenek felvázolva karrierpályák, a szerződések alapján történő kinevezések rendszerét pedig elutasítom) csak bizonyos speciális vizsgák letétele után lehessen megkezdeni, illetve csak úgy, ha az ember előtte kitöltötte a gyakornoki időt. Nem fogadható el, hogy olyan emberek legyenek tanárok, akik épp csak az imént tették

le az államvizsgát, és nem járták végig a fent említett utat; ugyanez áll a magas rangú tisztviselőkre, a katonatisztekre, és egyáltalán minden egyes dolgozó emberre.

Az emberek emlékezete eltompult, a múltat nem ismerjük, a történelem kutatása lényegtelennek tűnik. Mindazonáltal, hogy a jelent ki tudjuk tölteni, különféle múltakat találunk ki. A történelem tudományos eszközökkel folytatott kutatás, ahogy azt Lucien Febvre szívesen hangoztatta. Manapság viszont más a helyzet. Ennek az az oka, hogy ez a fajta történelem már nem vonzza a türelmetlen közönséget, amely egyrészt a magazinokból ömlő botrányokra és *faits divers*-ekre[26] kíváncsi, másrészt pedig a szokatlantól való borzongást keresi. Valóban szórakoztató, ha egy műben Einstein és Leonardo da Vinci beszélgetőpartnerekként jelennek meg, és egy olyan kód kalandos kereséséről van szó, amely egy évezredek óta elrejtett titkot tár fel előttünk – de ez nem több egy összezavart időben játszódó, jó detektívtörténetnél. Ha a történelem nem varázsolja el az embereket, az ilyesféle történelmi regények tovább szaporodnak. Csakhogy ezek a művek nem történelmi regények, helyes megnevezésük inkább a *pszeudo-történelmi regény* volna. Ennek oka nem az, hogy legendákat gyűjtenek össze, hanem az, hogy hamis vagy tévesen értelmezett forrásokon alapulnak, nem vesznek tudomást az adott kor pszichológiájáról, és időben igencsak távol eső eseményeket és személyeket kevernek össze egymással; nem rettennek vissza az anakronizmusoktól, vagy hogy az olvasót a fantázia világával vegyék körül. Ennél sokkalta súlyosabb eset, amikor ezeket a műveket nem regényekként, hanem történeti munkákként vezetik elő. Szinte ijesztő a Kolumbuszról meg az Atlanti-óceán vidékét a tizenötödik században „felfedező" kínai dzsunkákról zajló vita. Mindamellett kész vagyok elismerni, hogy egy jó történelmi regény hozzájárulhat, méghozzá igen jelentős mértékben, a régi idők megismeréséhez, ahogy ezt már Herculano is megállapította. Ám térjünk vissza a történelemhez. Az embereket felcsigázó dolgokat gyakorlatilag száműzték a közgazdaságtanból és az egyéb humán tudományok területéről; a britek és más északi népek a közgazdaságtant a bölcsészettudományok közé sorolták – mintha a tudomány nem a humanizmus egyik tartópillére, a történelem pedig nem humán tudomány volna.

A történelem iránti érdektelenség egyike volt a humán tudományokra mért legdurvább csapásoknak, és ez nem csupán a kultúra végzetes megcsonkítását jelenti. A politikusok és a közgazdászok meggyőződésével ellentétben a tudományos alapokat igénylő technológiai fejlődés, a vállalatok, illetve az egész gazdaság működésének a szükségletei, valamint a polgárjogok gyakorlása szükségessé teszik, hogy az emberek között általánossá váljon egy szilárd kulturális alap, és az is, hogy mindenki elsajátítsa a racionális gondolkodásmódot. A szorzótáblában és az aritmetikai műveletekben való jártasság, az olvasni, beszélni és írni tudás, a nyelvtani szabályok betartása szerény és túlhaladott alap-

követelménynek tűnhet, de nem az. Világos persze, hogy ma már ezek a követelmények nem elégségesek. Az alapszintű képzésnek a földrajzot, illetve a történelmet is tartalmaznia kellene, be kellene vezetnie a művészetek és az irodalom élvezetébe, meg kellene tanítania a gondolkodásra, éppen ezért ez a képzés nem állhat puszta információ-befogadásból. A jelenlegi helyzet igencsak gyászos. A legkevésbé iskolázott emberek leginkább a silány önsegítő könyveket keresik, amelyek porig rombolják a tudományos látásmódot, valamint irracionális viselkedésre ösztönöznek. És ide tartozik a még ponyvának sem nevezhető női irodalom is, amelyet korábban a borítója alapján rózsaszín irodalomnak neveztek, de ma már azt sem tudjuk, milyen színű. Az átlagemberek, és nem csak ők, készek elfogadni azt a sok mesés és abszurd dolgot, amelyeket ezek a kis történetecskék hitetnek el velük. Így manapság már az emberek általános alapműveletlenségéről kell beszélnünk.

Az olvasó meggondolatlannak tarthat, amiért nem számoltam az alapműveltség egy gyorsan terjedő, új típusú változatával. Sokan azt hiszik, hogy a technológiai forradalom, a gyerekekre és felnőttekre egyaránt érvényes módon, a számítógép- és az internethasználat elterjedése gyökeresen megváltoztatta a kultúra alapjait. Az audiovizuális kornak a rádió, a mozi, a televízió és más eszközök nyomán kifejlődött, felfelé ívelő szakaszán már túlvagyunk. Évtizedek óta a fogalmat és a koncepciót maga mögé utasító képiség egyre nyomasztóbb jelenlétének vagyunk tanúi. A fiatalok között a képregény és a rajzfilm a népszerű. A felnőttek között pedig a fénykép, a nyomtatott művek illusztrációi, a filmek, a televíziós riportok, illetőleg a színes tudósítások váltak közkedveltté. Az összes falfelületet óriásplakátokkal tölti meg, és a tévéadásokat is megszakítja a reklám. A tudomány területén a földrajz felé forduló figyelem megsokszorozta a térképek számát, a matematikai analízis pedig a grafikonokét. Jack Goody kitalálta az *írásbeli értelem* fogalmát, és érdekes lenne folytatni annak a sematizmusnak a gondolatát is, melyet Kant, majd utóbb a pszichológiában Revault d'Allones vetett fel. A képekben való gondolkodás ötlete viszont már Ribot-tól és másoktól származik. Ez a gondolkodási forma igen jellegzetes: figyeljük meg, hogy néha-néha még a katonatisztek sem tudják a térképeket értelmezni, a könyveket díszítő térképésztudomány pedig az esetek többségében semmit sem tesz világossá, nem mutatja meg számunkra a hegyhátakkal és folyókkal, karaván- és hajóutakkal, különböző településtípusokkal, illetve változatos földművelési típusokkal tagolt valós teret. Manapság a képek minden oldalról körülvesznek minket, az emberekből viszont pontosan az a felkészültség a hiányzik, amely képessé tenné őket a képek „elolvasására" (vagy akár megalkotására). A jövőben a képek kulturális értéke igen csekély lesz, ha nem fogunk tudni érvelni a segítségükkel (úgy, ahogy azt jelenleg a fogalmakkal tesszük). Ugyanez a helyzet a számítástechnikával is, amikor a (mentális műveletek által irányított) manuális tevékenységek, illetve a képernyőn látottak összehangolásáról

van szó; dokumentumokat kell rendszereznünk és mappákat kell létrehoznunk (ez utóbbiakat a kifejezés szó szerinti értelmében kell elképzelni – azaz a mappákat osztályozott dokumentumok gyűjteményei alkotják). Az internet révén kétségtelenül számos rendkívül hasznos információ jut el hozzánk; ám nélkülözhetetlen az ismereteket megrostáló kritikus szemlélet, valamint magának a keresés képességének elsajátítása is, csakúgy, mint a bibliográfiai rendezés megismerése. Meggyőződésem, hogy a képek olvasásának megvan a maga technikája. Létezik egy képek révén megvalósuló gondolkodási forma, amelynek megvannak a maga jellegzetességei. A festészet évszázadok óta képekben mutatja be számunkra a vallást – és milyen hatékonyan. Az iszlám ezt nem engedi, és ez radikális különbség a két kultúra között.

Az európai kultúrára Hellász óta rányomta a bélyegét egy olyan, képekkel kapcsolatos gondolkodási mód, amelyik tudománnyá vált: ez az euklideszi geometria. Évszázadokon keresztül, egészen a tizenkilencedik század végéig, a geometria volt az operatív következtetést követő tudományos gondolkodás kánonja. Ebben a korszakban a konceptualizált ábrákkal küszködünk – olyan alakzatokkal, mint a háromszögek és körök, olyan műveletekkel, mint az egyenesek és görbék metszéspontjaival kirajzolt elforgatás, eltolás vagy vetítés. Kepler csillagászati törvényei feltételezik a kúpok ismeretét, a hajók útjainak felrajzolása pedig a trigonometriai szabályokét. A matematika villámgyors fejlődése az egyik legfontosabb tartópillére a mai kornak..A Hellászból érkező alakzatokhoz a hindu-arab algoritmus társult, kényelmesen kezelhető numerikus jelölési rendszerével. Ez pedig, az aritmetika körén túl is, univerzálisan használható, és különösen hasznos a kereskedők számára, Viète ezzel a hagyatékkal dolgozva tette le az algebra alapjait, majd a tizenhetedik században Fermat és Descartes az analitikus geometriában egyesítették az egyenleteket a geometriai alakzatokkal. Eközben a matematika területén újabb számítási eljárások születnek – így a newtoni és leibnizi differenciál- és integrálszámítás, a pascali valószínűségszámítás vagy Galois csoportelmélete és így tovább, a társadalmi gyakorlat pedig formálja és meggyökerezteti a kvantitatív gondolkodásmódot. Ez egy ideig csak szűk csoportok sajátja volt, de a huszadik században elterjedt és a mindennapi élet összes szegletét átjárta. Ez a folyamat mindenekfelett a statisztika diadalát hozta magával, ami szintén a számok és az alakzatok társításán alapul; csakhogy ez a társítás a gazdasági kutatásoknak modellül szolgáló analitikus technikákkal jött létre – olyan magyarázó modellek születtek, amelyeket ezután már a valós helyzetek mértékével kellett megvizsgálni. Mindazonáltal e számítások eredményei politikai fegyverré váltak, és kezdték az összes társadalmi viselkedést meghatározni, miközben az emberek nem ismerték vagy nem értették meg ezeknek a számításoknak az alapjait, sőt még a jelentőségét sem. A miniszterek manapság már azt mondják, hogy a bűnözés ennyi százalékkal csökkent, a munkanélküliség annyi százalékponttal nőtt, a

nemzeti bruttó össztermék, a GDP meg amannyi százalékkal fog nőni. Az emberek mindenről számokban beszélnek, ráadásul ezt bámulatba ejtő pontossággal teszik. Aztán pedig jönnek a helyreigazítások, az új, a dolgok megítélését megváltoztató számítások (melyek általában inkább arra törekszenek, hogy ne cáfolják meg a korábbi kijelentéseket). A számok iránt érzett bűvölet az egész társadalomra átragadt. A reklámok diadalmasan hirdetik, hogy az orvosságot a klinikai orvosok x százaléka ajánlja, egy üdítő a lakosság y százalékának a kedvenc itala, és egy bizonyos könyvből ennyi meg ennyi millió példány fogyott el. A számok hitelessé teszik az információkat – mit számít, hogy a nyilvánosságra hozott értékeket az adott érdekeknek megfelelően találják ki? A futballban maga az esemény már nem is lényeges, hanem csak az a tábla, amely a kapura lövések, az elkövetett hibák számát mutatja; ma már azt is tudjuk, hogy a labda milyen sebességgel csapódott a kapuba, és hány kilométert futott egy játékos. Egy olyan csalóka világban élünk, amely el szeretné kerülni a vitákat, fiktív pontosságával pedig megnyugtat – gondolkodása egy pszeudo-kvantitatív gondolkodásmód.

A technológiai bőség és a technológia működésének hatékonysága, egyik oldalról a tudományos kutatás követelménye, a másik oldalról pedig egy olyan technikai gondolkodásmód megteremtője, amely eddig még nem vezetett el az ezzel a gondolkodással összhangban levő tudományos látásmódhoz. Ezt a látásmódot nem csak a vallásosság erőteljes visszatérése nem mozdítja elő, hanem a fantasztikus és mesés dolgok iránti vonzalom, az eltompult kritikai érzék és az az általános hiszékenység sem, amely miatt igen könnyen hitelt adunk mindennek, amit a politikusok és a média különböző csatornái közölnek velünk, s ugyanilyen könnyen elfogadjuk az áltudományok által hirdetett tényeket is. Se szeri, se száma a világról és a sorsról alkotott hihetetlen elgondolásokra épülő szektáknak, és az emberek tömegesen fordulnak a jósokhoz vagy a mágiához. Az uralkodó ideológiák meggyengülése utat nyitott az irracionalizmus felé. Paradox módon mindez akkor történt, amikor a gazdaságban diadalra jutott a racionalitás (vagyis valójában inkább az irracionalitás) és a hatékonyság mítosza. E mítosznak megfelelően az állami irányítás természeténél fogva nem hatékony, pazarló és kudarcra van ítélve; a magánvállalatokat viszont ésszerű számítások alapján irányítják, és ezért el is érik a céljaikat, illetve képesek a hatékony, kiegyensúlyozott működésre. E nézet lényege, hogy tegyük félre az „ideológiákat" (valójában eszmékről és eszmerendszerekről van szó), és a puszta technikai megvalósítás szellemében, célszerűen cselekedjünk, vagyis az elkényeztetett, rövidlátó „pragmatizmus" jegyében (hosszú távú perspektívákról szó sincs). A jelenlegi mély válság nélkül is felfigyelhettünk volna erre a hibára, de most itt a válság, és mindent megtett, hogy a hibát minél érzékletesebben megmutassa nekünk. Tegyük hozzá, hogy az innovációról szóló mítosszal kiegészítve létrejött az a triász, amely a mostani, hanyatló történeti átmenet idején az emberek gondolkodását irányította.

Bármennyire is ellentmondásosnak tetszik, az új ideológia megjelenéséhez az eszmék és eszmerendszerek elutasítása vezet. Ennek az az oka, hogy az emberek kétségbe vannak esve, mivel a jelenlegi gazdasági rendszer munkanélküliséget és szegénységet szül, és nem teszi lehetővé a civilizációs javakhoz való hozzáférést, a politika elidegeníti az embereket a közügyekben való részvételtől, a fiatalok úgy érzik, hogy gúzsba köti őket az öregek társadalma, és már senki sem gondolkodik egy olyan, a való világban történő idealista cselekvésről szóló evangéliumon, amelyről Raul Proença[28] beszélt. Korunk jelszava pedig így hangzik: ellenkezés. Senki sem bízik abban, hogy az intézmények megoldják az egyént kínzó problémákat. Az erőszaknak nincsenek határai, az pedig, hogy az emberek nem tisztelik a törvényt, megszokottá vált, és mindenki normálisnak tekinti. A fiatalok közül sokan bandákba szerveződnek, a kapcsolatot egymással pedig mobiltelefonokon és interneten tartják. Az iskolai órákon felfordulás van, a fiatalok *école buissonnière*-ként[27] viselkednek, megszállják a strandokat, kifosztják a vonatokat, tele van a zsebük droggal, megrongálják a diszkókat, kocsikat gyújtanak fel, és iskolákat, orvosi központokat tesznek tönkre. Másfelől ezrek gurulnak dühbe egy-egy karikatúra miatt, vagy azért, ha egy diák meghal a rendőrséggel történő összecsapás következtében, a tanárok pedig végtelen hosszú felvonulásokat tartanak, mivel nem szeretnék, ha értékelnék a munkájukat (azt akarják, hogy csak magukat kelljen értékelniük), és nem akarják elfogadni a munkahelyi hierarchiát sem. Egyre több a zavargás, a társadalom káoszától való félelem egyre általánosabb. A szabályok nélküli társadalmak előszobájában vagyunk. Ugyanakkor szaporodnak a kamerával megfigyelt területek, minden lépésünket nyomon követik, egyre több személyazonosító okmányunk van, az iskolai és kórházi beszédmóddal kapcsolatban egyre több a tilalom, mind nagyobb az embereket sújtó adóteher, és nő a szabályozás iránti igény. Lassacskán kényszert alkalmazó társulások jönnek létre a mostani szervezetlen társulásokkal szemben.

Így látom én a tegnap és a ma világát, illetve azt a folyamatot, amelyik az egyikből a másikba vezetett. És hogy mi lesz holnap?

Azt nem tudom. A honpolgár egyrészt nyilvánvalóan a Szkülla és Karübdisz – a szervezetlenség és a kényszer – között hánykódó, a társadalmi igazságosság helyett a bajokat jótékonykodással orvosoló, felháborítóan egyenlőtlen szerkezetű társadalom, másrészről pedig egy olyan demokratikus berendezkedés között választhat, ahol az állam elkötelezett a közjó iránt, illetve ahol a köz akarata érvényesül, miközben pártolják a nem ragadozó állatok módjára viselkedő magántevékenységet is. Ami engem illet, mindig is olyan dolgos életet kívántam magamnak, amelyben az emberek egyenlők, nincs részrehajlás, és az időmet egy eszményképmegvalósításának szentelhetem. Ezt az elképzelésemet fő vonalaiban ma is fenntartom, továbbra is úgy gondolom, hogy az emberiségnek az ilyen élet válik a leginkább javára. Ám az eszményképnek, amely mindig

is vezetett, illetve azoknak az ideáloknak, melyekről úgy tűnt, el fognak vezetni ennek az eszményképnek a megvalósításához, manapság csak megvetés jut osztályrészül, miközben mások olyan értékekre hivatkoznak, amelyeket a magam részéről elutasítok. Megpróbáltam egy olyan diagnózist adni, amely homlokegyenest ellentmond a diplomás szakértők diagnózisainak, mivel ezeknek az elemzéseknek nagy hibája, hogy csupán tüneti kezelést javasolnak. Lehetséges, hogy miután a beteg láza lement, ám a betegség nem múlt el, vissza fogunk térni a huszadik század végi és huszonegyedik század eleji világ megszokott rendjéhez. Lehet azonban az is, hogy ez a mostani kivételesen súlyos válság nem elszalasztott alkalom lesz, hanem olyan lehetőség, amelynek a segítségével meg lehet változtatni a mostani útirányt. Ám ehhez bátorságra és tisztánlátásra lenne szükség – ezek viszont nem vásárolhatók meg az új idők katedrálisaiban, a szupermarketekben.

Szerkesztői és fordítói jegyzetek

[1] Az 1911-ben kikiáltott első köztársaságnak véget vető, a politikai ártok többsége által támogatott katonai puccs.

[2] Richard Cantillon (1680–1734): ír születésű francia bankár és fiziokrata közgazdász, a klasszikus közgazdaságtan egyik előfutára. A hivatkozott mű: *Essai sur la nature du commerce en général* (Értekezés a kereskedelem természetéről általában).

[3] *The Economics of Imperfect Competition.* London, Macmillan, 1948. (1933)

[4] Magyarul: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó Kft. 2008.

[5] Jean Charles Léonard de Sismondi (1773–1842): svájci közgazdász, a *laissez faire* elvének egyik első bírálója

[6] Joseph Aloïs Schumpeter (1883–1950): osztrák közgazdász, a neoklasszikus közgazdaságtan egyik fő képviselője, (többek között) a „teremtő rombolás" elméletének kidolgozója

[7] Miguel Torga (1907–1995): portugál regény- és meseíró, költő

[8] Túlzásba vitt

[9] Fordított, megfordult; itt: feje tetejére állt

[10] François Joseph Charles Simiand (1873-1935) : francia történész, közgazdász és szociológus, aki az Émile Durkheim-féle szociológiai iskola módszertanát a gazdasági jelenségek elemzésére alkalmazta

[11] Mário Alberto Nobre Lopes Soares (1924–): portugál történész, filozófus, antifasiszta, szocialista politikus, a „szegfűk forradalma" egyik főszereplője, miniszterelnök (198385), majd Portugália 17. köztársasági elnöke (19861996).

[12] Georges Philippe Friedmann (1902–1977): a francia munkaszociológia kiemelkedő képviselője, az antifasiszta ellenállás résztvevője, később a kommunikáció és a tömegkultúra kutatója

[13] Ernest Renan 1823–1892). francia író, orientalista, vallástörténész, 1879-től a Francia Akadémia tagja

[14] *Lucien Febvre*: 1878–1956: a XX. századi francia historiográfia kiemelkedő alakja, az Annales-iskola egyik megalapítója

[15] Jean-Christophe Ruffin (2004): *Globalia*. Paris, Éditions Gallimard

[16] 1910. október 5.: a portugál monarchia megdöntésének, az I. Köztársaság kikiáltásának napja

[17] Lásd: Guy Debord: A látvány társadalma. *Eszmélet* 37 (1998. tavasz)

[18] A *Euromillions* nevű lottót 2004 óta lehet játszani kilenc európai országban: Ausztriában, Belgiumban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Írországban, Luxemburgban, Portugáliában, Spanyolországban és Svájcban.

[19] Herculano de Carvalho e Araujo (1810–1877): portugál költő, történelmiregény-szerző

[20] Paul-Louis Couchoud (1879–1959): francia filozófus, költő, a Jézus mint történelmi személy létezését tagadó nézet egyik képviselője

[21] Tarcisio Bertone (1934–): szaléziánus bíboros, 2006 óta a Római Kúria államtitkára (a Pápai Állam miniszterelnöke)

[22] Sílvio Vieira Mendes Lima (1904–1993): a modern portugál pszichológia megalapítója

[23] Luís Vaz de Camões (1524/25–1580): Portugália nemzeti költője, a portugál nemzeti eposz, *A Lusiadák* (Os Lusiadas) szerzője

[24] „A király jobbján ülő", Nuno Álvarez jelzője

[25] Gilles Blassette & Lysiane J. Baudu (dir.): Travailler plus pour gagner moins. La menace Wal-Mart. Paris, Buchet Chastel

[26] Itt: „kis színesek", a pletykarovatok hírei

[27] Itt: iskolakerülő

[28] Raul Proença (1884–1942), portugál író, újságíró, a demokratikus szocializmus eszméjének védelmezője az I. köztársaság idején.

(Pál Zsombor Szabolcs fordítása)

(A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Do mundo de ontem ao mundo de hoje – e amanhã. Problematização da mudança. In: Vitorino Magalhães Godinho: *Ensaios e Estudos. Compreender o mundo de hoje.* Volume II. Lisboa, Nova Universidade, Sá da Costa Editora, 77–139.)

Eszmélet
Társadalomkritikai Szabadegyetem

2011. első félév

Arcok a magyar humanista hagyomány
XX. századi történetéből

Minden hónap második keddjén 17.30 órától
a Kossuth Klubban (Budapest, VIII. Múzeum u. 7.)

Az előadások ingyenesen látogathatók!

Tervezett program
(egyeztetés alatt, tehát változhat még)

Február 8. – Bíbó István
Előadó: Balog Iván, Bibó István Szellemi Műhely

Március 8. – Kassák Lajos
Előadó: Aczél Géza, az Alföld c. folyóirat főszerkesztője

Április 12. – József Attila
Előadó: Tverdota György irodalomtörténész, ELTE

Május 10. – Szabó Ervin
Előadó: Tamás Gáspár Miklós filozófus

Június 14. – Karinthy Frigyes
Előadó: Fráter Zoltán irodalomtörténész, ELTE

Szerzőink és fordítóink figyelmébe!

Az Eszmélet folyóirat a 89. (2011. tavaszi) számtól áttér a közölt cikkek formailag egységesebb megjelentetésére. Kérjük, hogy szerzőink és fordítóink szíveskedjenek az alábbi közlési és hivatkozási feltételeket figyelembe venni. Az ezektől való eltérés esetén a szöveget a szerzőnek/fordítónak átdolgozásra visszaküldjük.

I. Folyóiratunk máshol még nem közölt, magyar nyelvű, elsősorban *társadalomkritikai* – az uralkodó tőkés termelési mód kritikáját és meghaladásának lehetőségét a társadalomtudomány bármely látószögéből megfogalmazó – írásokat: tanulmányokat, dokumentumközléseket és könyvrecenziókat vár megjelentetésre.

A tanulmányok optimális terjedelme egy-másfél ív, de nem haladhatja meg a 2 ívet (80 000 leütést), a dokumentumok és ismertetések lehetőleg fél ív (20 000 n) terjedelmen belüliek legyenek.

A szerkesztőség szívesen fogad javaslatokat idegen nyelvű írások közlésére is, különösen, ha ezek rövid, magyar nyelvű kivonatot is tartalmaznak.

II. Szerzőinket és fordítóinkat kérjük, hogy a szöveget MS Word dokumentumban (Times New Roman 12 pontos betűvel, szimpla szóközzel, a bekezdések első sorát – a cím és az alcímek, valamint az új szövegegységek utáni sor kivételével – behúzva), e-mailben küldjék el a szerk.eszmelet@gmail.com címre.

III. A hivatkozásokat az ún. *Harvard-módszer* szerint a szövegben ( )-ben kell szerepeltetni:

- egyszerzős műnél: (Szabó 1998) vagy ha oldalszám is van: (Szabó 1998, 213–215)
- több, de legfeljebb három szerző esetén: (Kiss – Takács 2004), (Kiss – Takács – Szabó 2005, 99–104)
- háromnál több szerzőnél: (Kratochwil et al. 1966)
- ha a hivatkozások között azonos vezetéknevűek szerepelnek: (Kovács P. 1949), (Kovács H. 1957)
- azonos szerző azonos évben megjelent munkái esetén: (Wallerstein 1978a), (Wallerstein 1978b, 27–28)
- többkötetes műnél, ha nem az egész műre, hanem valamelyik kötetre hivatkozunk: (Du Pont 1983, vol. 3), (Kovacsics 2001, 2. köt.); ha oldalszám is van: (Du Pont 1983, 3:172),
- ha a mondatban szerepel a szerző neve, így: Sartre említett művében (1954) ezt írja...
- ha az idézet harmadik személytől származik: (idézi Bognár 1967: 202–203)

Fordításoknál olyan művekre, amelyeknek van magyar nyelvű kiadásuk is, a magyar kiadás(ok egyike, lehetőleg a legismertebb) alapján kell hivatkozni, megkeresve a megfelelő oldalszámo(ka)t is.

A szöveghez fűzött szerzői kiegészítéseket, magyarázatokat stb. *végjegyzetben* kérjük megadni (fordítás esetében akkor is, ha az eredeti cikkben lábjegyzetek szerepelnek).

Lábjegyzetben közöljük a szerkesztői vagy fordítói észrevételeket, a jegyzet végén (A szerk.) vagy (A ford.) megjegyzéssel ellátva.

A vég- és lábjegyzetek készítéséhez használjuk a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját.

A képeknek, táblázatoknak, grafikonoknak, ábráknak – alattuk a forrás feltüntetésével – a szövegben kell szerepelniük.

A szövegközi kiemelésre *dőlt betűket* kérünk használni (a **vastagított** betűket mellőzzük).

IV. A kézirat végén, az *Irodalomjegyzék* / *Felhasznált irodalom* / *Hivatkozott irodalom* vagy *Bibliográfia* alcím alatt (mindegyik megengedett) kell megadni

abc-sorrendben a szövegközi hivatkozásokat feloldó és/vagy a témában további tájékozódást nyújtó művek jegyzékét, az alábbiak szerint:

Kötet (önálló mű):

Arrighi, Giovanni 2007: *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century.* London, Verso

Lukács György 1971 (1923): *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető Kiadó

Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest, Napvilág Kiadó

Engels, Friedrich 1968 (1870): Jegyzetek a háborúról – VI. In: *MEM* 17. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 32–35.

Gyűjteményes kötet, forrás-/dokumentumkiadvány, enciklopédia, periodikák (folyóirat, heti- és napilap stb.)

Krausz Tamás 2010: Néhány megjegyzés a Molotov–Ribbentrop paktum értelmezéséhez. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk,): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, ELTE, 363–371.

Simpson Michael 1988: Resolution No. 555 (1984) of 12 October 1984. Extending the Mandate of the United Nations Interim Force In Lebanon until 19 April 1985. In: Michael Simpson (Ed.): *United Nations Resolutions on Palestine and the Arab-Israeli Conflict.* Volume III: 1982–1986. Washington D.C., Institute for Palestine Studies, 226.

Mourre, Michel 1986: Chine. In: Michel Mourre : *Dictionnaire encyclopédique d'HISTOIRE – C.* Nouvelle édition. Paris, Bordas, 1986 (1978) 953–974.

Binder Mátyás 2010: „Elképzelt kultúra". A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet* 86 (2010. nyár), 172–195.

Róna Péter 2008: Nem minősítem – vádolom. *Népszabadság*, 2008. február 13. 11.

Varga-Kuna Bálint: A magyar kisebbségekről mindenkinek. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. *Korall* 37. (2009. november), 133–135.

Disszertáció, szakdolgozat

Zombori Klára 2000: *A kelet-európai nemzetté válás vitás kérdései.* (PhD disszertáció/szakdolgozat) SZTE, Szeged

Internetes hivatkozás

Eduard Chmelar 2010: Jó szó a magyarokhoz, akiknek van fülük a hallásra, *Le Monde diplomatique – magyar kiadás*, 2010. november. http://magyardiplo.hu/kezdlap/309-jo-szo-a-magyarokhoz-akiknek-van-fueluek-a-hallasra (Letöltés: 2010. november 30.)

V. Nem használjuk a következő rövidítéseket: o., old., p., pp., i.m., op. cit., uo., uő, ibid., idem, sk., skk!

Ügyelni kell a kötőjel (-) és az gondolatjel (–) megkülönböztetésére!

A szám és a % között ne hagyjunk spáciumot!

Az évszázadokat jelöljük római számokkal!

Az idézeteknél a magyar helyesírás szabályait kell követni: elsődleges idézőjel: „", másodlagos idézőjel: »«, harmadlagos idézőjel: ' '!

Az idézeteken, dokumentumközléseken belüli kihagyásokat tegyük […] közé!

Az helyesírási és szerkesztési kérdések/kételyek eldöntéséhez ezeket a kézikönyveket ajánljuk:

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004: *Helyesírás.* Budapest, Osiris Kiadó;

Gyurgyák János 2005: *Szerzők és szerkesztők kézikönyve.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Osiris Kiadó

Figyelmüket és segítségüket köszönjük.

A Szerkesztőség

Az előfizetési címen, 400 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **44:** A felzárkózás délibábja. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermekek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csalatkozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út". Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út" kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után"; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben". Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés"; **71:** Civil mozgalmak. Kína alternatívái; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet, önkritika; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámának megjelölésével.

Analysis

István Mészáros: **Social Structure and Forms of Consciousness**
Marxian theory highlights the relationship between political divisions in society and production, and is searching the connection of this relationship to the forms of social consciousness. This study is the introductory chapter of the 2nd volume of the recent monograph of Mészáros dedicated to this complex problem. According to the author, the crux of the matter for the prevailing order is that outsourcing the antagonistic contradictions of the capital system – including its damage caused to nature – does not solve its immanent problems 5

Slavoj Žižek: **A Permanent Economic Emergency**
After the acute phase of the financial crisis is over (?), austerity measures sweep over European societies, threatening to put an end to welfare systems. The left is still in defence, thus is engaged in useless rearguard actions, instead of radically opposing the system. "Economisation" of all aspects of social and private life is continued but, despite that technology makes almost everything possible the possibility of social change is becoming a taboo so strong that has never been before 25

Minqi Li: **Capitalism, Climate Change and the Transition to Sustainability –** Alternative Scenarios for the US, China and the World
According to the Chinese Marxist expert, who used to believe in free market, the capitalist system is under pressure of permanent accumulation thus it is not compatible with the sustainability of the ecologic system of the globe. Climate stabilising measures would increase the costs of capitalists, would reduce the growth of capital accumulation thus very few countries are willing to undertake serious emission cuts and there is no hegemonic power that would keep the system in check. Substantial social changes are needed 36

Péter Szigeti: **The Character of New Capitalism in Hungary and its Role in the World System**
Modernisation, in theory, is possible if after the takeoff period both society and economy will be able to sustain their internalised growth and to adopt changes answering internal and external challenges. The fact that Hungary could not embark on this path, even after 150 years of attempts, can be explained by world system analysis. Development and backwardness are two sides of the same coin: Hungary was – and remains – on the semi-periphery of the capitalist world economy. It is our luck that falling further down is not so easy either... 63

Tamás Krausz: **Theses on the Interpretation of the System-change**
In works studying the history of the system-change and its consequences there is an explicit or implicit war between different interpretational schools – "discourses" or "narratives" – on the use of different concepts and on defining the causes and outcomes. Politics and the mainstream professional literature, including diligent contributions of former Marxists, systematically crowded out the class based approach and Marxian social form analysis. This study shows that the essence of the system-change – under the flag of "democracy and freedom" – everywhere was to change ownership, to create a new capitalist class and to establish and extend the power of the supranational class 80

Péter Agárdi: **Cultural Trends and Civilisation Concepts at the turn of the Decade**
Due to conflicting trends in Hungary, following them and especially forecasting them is extremely difficult. Free cultural development that matches to the global era (still) exists, while the anti-liberal, quasi-nationalist past-admiring cultural policy of authorities gains ground 102

Culture

V. G. Arslanov: **For Reinterpreting Master and Margarita** – Aristophanes-style Festivity
Master and Margarita was written in a period when the terror of Stalin put an end to the "papier-mâché rationalism" of the 1920s and when mass arrests, losses of livelihood, hundreds of thousands of people sent to lagers and death sentences created an atmosphere where impossible was very possible and where the world of fantasies, reality and unreality easily merged. The study also presents the philosophy of Bulgakov and the moral stand featuring his works in this historic context. The real evil is "represented" in the book not by trivial trick players and neighbours reporting each other hoping for getting a flat as a reward but by Berlioz who has no ideas; his only goal is to service the power unscrupulously. The existence of Berlioz thus in fact a non-existence – and that could be the judgement of Bulgakov on all power that became an end in itself 124

Flipside – a different view

László Tütő: **Does a Child Killer Protect the Environment?**
Protecting the environment and the globe are not the same. Ecumenical ecology at its best comes forth with the idea of green capitalism but the idea and practice of an Earth-level environment protection is beyond its reach..... 148

Bookmark

Zsuzsa Varga: **From where to where have we arrived?**
On the book László Laki: *Rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás"*
[System-change as the "Great Transformation"] Budapest, Napvilág, 2009.... 171

Ádám Fábry: **Political Economy without "Classes"**
László Andor: *Eltévedt éllovas*
[A Lost Forerunner] Budapest, Napvilág, 2010..... 175

Associations

Tamás Krausz: **2,000 words about soccer.** *Global capitalism and football – in four headings*

The transformation of modern football reflects the hierarchic structure of the world system. The free flow of player-capital resulted in an unequal exchange between the regions of the centre, semi-periphery and periphery, also increasing former imbalances. Subordinating football under the total rule of capital resulted institutional and power concentration and full market rule, where not advertisements serve the interest of football but football serves the business. Capital concentration which is the outcome of draining the football of the third and second world also includes the legalisation of child work and other crimes 182

Gerald Hödl: **Football and Globalisation.** *I. Global Football between Expansion and Marginalisation. II. Africa in the World of Global Football Economy* 188

Supplement

Victorino Magalhães Godinho, the Portuguese "Braudel"

István Rákóczi: *The Walk of Life of Vitorino Magalhães Godinho* 208

Immanuel Wallerstein: *Discovering the World Economy* 215

Vitorino Magalhães Godinho: *From the Past to the Present – but what will Happen Tomorrow?* 228

88. szám (2010. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter, Gerle Éva

A szerkesztőség levelezési címe:
Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.
Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György
Nyomdai előkészítés: **indigo**line, Budapest
Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány
Kuratórium: Andor László (elnök), Harsányi László, Krausz Tamás
Felelős kiadó: Andor László

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:
Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,
tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu
Előfizetés könyvtárak számára:
Könyvtárellátó Vállalat, 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)
IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000
Swift: OKHB HUHB
K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj 2011-re: 2600,– Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).
Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.
Csekkszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000